श्रीगुलाबरावमहाराजकृत ग्रंथसंग्रह
।। सूक्तिरत्नावली ः द्वादश यष्टी ः पत्रे ।।

पहिल्या आवृत्तीची

प्रस्तावना

जयति जयति विष्णोर्वाक्यभावार्थकारी ।
ऋतचितिसुखमूर्तिः स्वीयकाम्यानुकारी ।।
शिवपुरमिवभातीन्द्राणितीरं यदीय - ।
द्वयचरणनखाभाध्वस्तमायांधकारम् ।।१।।

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

श्री गुलाबराव महाराजांनीं केलेल्या ग्रंथांचे आजपर्यंत आम्ही बारा भाग प्रसिद्ध केले असून प्रस्तुतचा या ग्रंथमालेचा तेरावा भाग आम्हीं वाचकांस सादर करीत आहो. वेळोवेळीं परमार्थाचें शिक्षण देऊन आपल्या मंडळीच्या परमार्थविषयक वृत्ति सुधारण्याचा ज्या पत्रांच्या द्वारें श्रीमहाराजांनीं प्रयत्न केला अशी काहीं पत्रें या यष्टींत ग्रथित केली आहेत. पूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या यष्ट्यांपैकी सातव्या यष्टींतही अशींच पत्रें आलेलीं आहेत. तथापि काहीं पत्रें अझून छापावयाचीं शिल्लक राहिलीं होतीं तीं सर्व या यष्टींत घेतलीं आहेत.

या शिवाय निरनिराळ्या प्रसंगीं श्री महाराजांनीं मुमुक्षु पत्रांत जे लेख दिले होते ते सर्व या यष्टींत संग्रहीत केले असून, त्यांच्या साप्रंदायिक मंडळीत नाहींत अशा इतर मंडळीला पाठविलेल्या पत्रांचा व ज्या लेखांत उत्क्रांत्यादि पाश्चात्य मतांची व आपल्याकडील अवैदिक मानभावादि मतांची श्रीमहाराजांनीं समीक्षा केली आहे, त्या लेखांचाही हींत समावेश केला आहे.

यापुढें प्रस्तुत यष्टींतील २०५ पृष्ठावरील 'आचार्य व ज्ञानेश्वर' या लेखाच्या आधारें श्री महाराजांचे पट्टशिष्य श्रीयुत नारायणराव पंडित उर्फ श्रीबाबाजी महाराज यांनी वे. शा. सं. **बाळशास्त्री हुपरीकर यांच्याशीं जो वाद** केला, तो व पृष्ठ २२ वरील **संस्कृत पत्राचें भाषांतर** देऊन, ही यष्टी पूर्ण केली आहे.

श्री महाराजांनी केलेल्या ग्रंथांपैकी जे ग्रंथ पूर्ण होते ते सर्व छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. बाकी काहीं अपूर्ण ग्रंथ राहिले आहेत. ते सर्व पुढील यष्टींत प्रसिद्ध करून श्रीमहाराजांच्या प्रेमी जनांचे आम्हीं उतराई होऊं इच्छितो.

एकंदर विषय-वैचित्र्यामुळें व काहीं लेख समाजाच्या फार उपयोगी असल्यामुळें, मुमुक्षुजनानीं या यष्टीपासून बराच फायदा करून घेण्याजोगा आहे.

- *वासुदेव वामन मुळे,*
तारीख : ४ दिसेंबर १९२०.

. .हे पुस्तक श्रीनिवास रामचंद्र हरिदास यांनी नागपूर येथें 'श्रीज्ञानेश्वर मुद्रणालयांत' छापिलें. ते वासुदेव वामन मुळे, असिस्टंट सुपरिटेंडेंट नीलसिटीस्कूल नागपूर यांनी प्रसिद्ध केलें आवृत्ति १ ली तारीख ४ दिसेंबर १९२०. .

***

श्रीमहाराजांची पत्रे व लेख

प्रथम यष्टी	११ पत्रे
द्वितीय यष्टी उत्तरार्ध	२० पत्रे
सप्तम यष्टी	३७ पत्रे
द्वादश यष्टी	४६ पत्रे
एकूण	**११४ पत्रे**

पत्र १ ले

श्रीमंत रामराव कृष्ण जठार यांना पत्र

(श्रीमंत रामराव कृष्ण जठार, संस्थान ग्वाल्हेर, स्वानंदसाम्राज्यकर्ते यांस तारीख १६ जून १९०२ ला श्रीमहाराजांनीं पाठविलेल्या पत्रांतील मानभाव, डार्विन, स्पेन्सर इत्यादी मतांची समीक्षा.)

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

मानभावमत समीक्षा

मळरचना नांवाच्या प्रकरणांतील मतवाद -

''जीव व परमात्मा दोन्ही भिन्न आहेत व नित्य आहेत. जीव हा अविद्येनें बद्ध आहे, व ईश्वर हा मायेचा देह घेऊन जीवाला उद्धरण्याकरितां अवतार घेत असतो. ती अविद्या अनित्य आहे. तिचें निरसन झाले म्हणजे जीव परमेश्वराचे ठिकाणीं जातो, परंतु परमेश्वर होत नाही.''

वरील मतांवर शंका

शंका (१) जीव नित्य आहे, आणि अविद्या अनित्य आहे, तर जीवाला अविद्या केव्हां पासून लागली? आणि ती लागण्याचें कारण काय? अनादि आहे म्हणाल तर तिचें निरसन कसें होईल? उत्पन्न झाली नाहीं, परंतु तिचें निरसन होतें म्हणाल तर जी उत्पन्नच झाली नाहीं तिचें निरसन होणें म्हणजे 'वांझोटीचा पुत्र मेला' असें म्हणण्यासारखें होय.

शंका (२) ईश्वर हा मायेचा देह घेतो तर तो उपाधिबद्ध होईल, मग त्यास मुक्त म्हणतां येणार नाही.?

शंका (३) ईश्वर मुक्त आहे परंतु तो जीवाकरितां मुद्दाम मायाबद्ध होतो, असें म्हणाल तर त्याला एवढी उपाधी घेण्याची गरज काय ?

शंका (४) त्याला करुणाच तशी आहे म्हणून तो मायेचा देह घेतो, असें म्हणाल तर करुणा हा गुण मायेचा आहे, असें तुमच्याच महावाक्यांत सांगितलें आहे, म्हणून ईश्वरही मायाबद्ध आहे काय ?

शंका (५) जीव जर परमेश्वर होत नाही, तर त्याला स्वतंत्र सुख मिळणार नाही. त्यामुळे भीति कायम राहील. मग मोक्ष कशाचा? म्हणून

परमेश्वरानें जीवाला परमेश्वरच केले पाहिजे.

शंका (६) जीव व ईश्वर एक कसा होईल असे म्हणाल तर ईश्वराच्या आंगीं अघटित सामर्थ्य नाहीं असें कबूल करा, आणि तसें म्हणाल तर तुमचें मत स्वीकारून अर्थ कोणता ? ***(यष्टी १२-पान १)***

वरील साही शंकांचें उत्तर मानभावांना देतां आले नाहीं.

डार्विनमत समीक्षा

उत्क्रांतिवाद खंडन

या मतात मनुष्यांची उत्क्रांति मानली आहे. मनुष्यप्राणी हा पूर्वीचा मासा होता व नंतर माकड होऊन हळुहळु मनुष्य झाला. तशीच पृथ्वी वायुरूप होती व ती घनरूप झाली. या सर्वांचे कारण एक कांहीं तरी आहे.

निमित्त की उपादान ?

आशंका:- डार्विन जे कारण मानतो ते उपादान मानतो की निमित्त मानतो कोण जाणे !

*निमित्त मानत असल्यास - ते जगदोपादानाहून भिन्न असले पाहिजे व त्याची उत्क्रांति न झाली पाहिजे, आणि

*तसे मानल्यास - उत्क्रांतीचे उपादान कोणते ?

बरे, निमित्त कारणच नाही, - तर उपादानाचे ठायी उत्क्रांतीचे सामर्थ्य कोठून आले?

*अनादिच आहे - असे म्हणेल तर सर्वच गोष्टी त्या कारणांत अनादि असल्या पाहिजेत; आणि एका बरोबर सर्वांचीच उत्क्रांती झाली पाहिजे; परंतु तसे होत नाही. *काही गोष्टींची अपक्रांतीहि होते. हल्ली जे पृथ्वींत हाडांचे अश्मीभूत सांपळे (फॉसील्स) सांपडतात त्यापेक्षा आपले शरीर किती (तरी) अंशाने कमी आहे; बरें असो.

अपक्रांति कां ?

त्याच मतांत एके ठिकाणी म्हटलें आहे कीं, मनुष्याची बुद्धि जास्त वृद्धिंगत होऊन स्तुतिप्रियत्व हा गुण हळुहळु नष्ट होईल.

येथे एक शंका येते की, *स्तुतिप्रियत्व आणि कर्तव्यशक्ति हे दोन्ही धर्म

चित्ताचे किंवा बुद्धीचे असून त्यांतच एका गुणाची उत्क्रांति व्हावी व एका गुणाची अपक्रांति व्हावी याचे कारण काय?

*आकाश हे स्वतंत्र सत्त्व असून त्याची उत्क्रांति कां होत नाही ?

बरे, दृश्य पदार्थामध्ये तरी ज्ञानाची उत्क्रांति होते की शरीराची होते ?

*शरीराचीच होते - म्हणाल तर ज्या पदार्थापासून ज्याची उत्क्रांति होत असेल त्या पदार्थाची हळुहळु अपक्रांति झाली पाहिजे. जसे माशाचा माकड झाला म्हणजे मासा नष्ट झाला पाहिजे, आणि माशाचे नष्ट होणे म्हणजे त्याची अपक्रांतीच होय.

आणि असाच सिद्धान्त मानला - *तर मग कारणाचे अनादित्व व अनंतत्व कोठे राहिले?

अनंत जे ठरवावयाचे ते एका नियमावरून किंवा एका उदाहरणावरून ठरत नाही, तर त्याला सर्व (य १२-२) नियम, सर्व उदाहरणे व सर्व आधार सारखेच असले पाहिजेत.

ज्ञानाची उत्क्रांति - असंभव

*ज्ञानाची उत्क्रांति मानली - तर माशांची व मनुष्याची जाणीवशक्ति एकच आहे. माशालाहि स्वपोषक विषय व स्वविषयानंदाचें भान आहे, आणि मनुष्यालाहि स्वपोषक पदार्थ व स्वविषयानंदाचें भान आहे, म्हणून दोघांचीही जाणीवशक्ती एकच आहे. त्यात ज्ञानाची उत्क्रांति कोणती ?

*माशांपेक्षा मनुष्याचे ज्ञान उंच आहे, हीच त्याची उत्क्रांति !

- हे म्हणणे संभवत नाही, कारण दोघांच्याहि विषयांची भिन्नता आहे. मनुष्याच्या विषयांचे ठायी माशाला सुख होत नाही, म्हणूनच त्यास मानव विषयांची प्रतीति नाही. जसे घृतानें मासा मरतो म्हणून त्यास घृत सुखकर नाही व इच्छा नसल्यामुळे त्यास त्याची प्रतीति नाही. तसेच माशांचे विषयानें मनुष्यास सुख होत नाही. जसे शेवाळादिक पदार्थ मासा भक्षितो व मनुष्य भक्षीत नाही कारण त्यास शेवाळाची सुखप्रतीति नाही.

*आतां दोघांचेहि दृष्टिविषय एकच आहेत, म्हणजे शेवाळ आणि घृत हे दोन्ही पदार्थ माशास व मनुष्यास सारखेच दिसतात मग विषय भिन्न कशाचे ? - हें म्हणणें सम्यक् नाही, कारण विषयांची दृश्यता दोघांसहि समान घडते, तर

विषयांचे रूपांतर, ज्ञानाची एकता, कांही शक्तींचे समानत्व, काही शक्तींचे पृथकत्व, आकृतीचे विलक्षणत्व हे गुण माशांमध्यें व मनुष्यामध्येही आढळतात, मग ह्याचेंच नांव का उत्क्रांति ?

दृष्टांत रूपांतराचा आणि
सिद्धांत उत्क्रांतीचा . .??

बरे, मृत्तिकेपासून सर्वांची उत्क्रांति मानावी - तर वृक्षादिकांची व्यवस्था कशी? वृक्षादिकांपासून हळुहळु जीवप्राणी झाले असे मानावे तर हे घडत नाही, कारण हे परिणामी-कार्य कारणात न मिळाले पाहिजे; परंतु जगांत तर क्रिया अत्यंत भिन्न आढळतात. वृक्षाचे बीजाचा वृक्षच होतो, आणि मनुष्याचे वीर्याचा मनुष्यच होतो. याप्रमाणेच अन्य गोष्टी. मनुष्याचे प्रेताची माती होते आणि झाड तुटून पडलेल्या काष्टाचीहि माती होते. त्यांत काही मातीचे, निमित्त कारण जो कुलाल त्याच्या द्वारा, घट होतात; काही मातीमध्ये किडेहि आढळतात. त्यांत काही किडे नियमित काली असतात. जसे मृग, देवगायी, शिदोड इत्यादि. त्यांत शिदोडावर मीठ घातले म्हणजे पाणी होते. याप्रमाणें रसायनरीत्या काही पदार्थ विरुद्धत्व पावतात, मग या नाना पदार्थांची कारणे निरनिराळी मानावी काय? (य १२-३)

*असेंच दुसरे उदाहरण, शेण आणि गर्दभमूत्र यांच्या मिश्रणानें विंचू उत्पन्न होतात; परंतु शेण आणि गोमूत्र हे तरी काय? तर अन्नाची व पाण्याची अपक्रांति ! व विंचू हे काय? तर शेणाचें व गोमूत्राचें रूपांतर !

असा दृष्टान्त घेणें रूपांतराचा व सिद्धान्त ठरविणें उत्क्रांतीचा; हें शोभेल तरी पण ?

जडापासून जीव असंभव

*बरें निर्जीव पदार्थांचे सजीव पदार्थ होणे ह्याचे नांव उत्क्रांति असें मानावे, - तर मग जें काही मूळ कारण असेल ते अत्यंत निर्जीव होते व हळुहळु आता सजीव होत चालले आहे असे मानावे लागेल,

आणि तसे मानल्यास - अत्यंत भविष्यकाली सर्व प्राणी सजीव झाले पाहिजेत व त्यांच्या जातीही ठरवितां न आल्या पाहिजेत !

पण असे होणे संभवनीय नाही, कारण आतांच एकमेकांविरुद्ध क्रिया

जगात आढळतात. सजीव प्राणी सजीवांस विरुद्ध आहेत, म्हणजे नाशक आहेत, व निर्जीवपदार्थ निर्जीवास नाशक आहेत.

जसे सर्प, व्याघ्र हे मनुष्यादि सजीव-नाशक; तसेंच अग्नि, जल हे कूर्पूरलवणादि निर्जीव-नाशक. आता निर्जीव पदार्थहि सजीव-नाशक आहेत जसे लवण-शिदोडादि.

सर्वांचा, कारण जी मृत्तिका तिचे ठायीं लय होतो म्हणाल तर - कर्पूरादिकांचा लय मृत्तिकेचे ठायी कोठे होतो? शिवाय धात्वादिकांचा विचार राहिलाच, आणि गुरुत्वाकर्षणशक्तीची उत्क्रांति कशी होते हे कळत नाही;

म्हणून **काही वस्तूंचे समानत्व, काही वस्तूंची उत्क्रांती, काही वस्तूंची अपक्रांति, कांही वस्तूचें रूपांतर, काही वस्तूंचे अखंडत्व, या सर्वांस उत्क्रांतीच नांव द्यावयाचे की काय?**

हे वैविध्य एकाच कारणात राहतें तर मग तेथे प्रतिबंध करणारी शक्ति कोणती? व उत्क्रांति होण्याचे निमित्त काय?

बरें, उत्क्रांति कारणासहित होते, किंवा नुसत्या शक्तीची होते?

१ - कारणासहित होते म्हणाल – तर वरील गोष्टीप्रमाणे त्या कारणाची अपक्रांति होत होत त्यापासून होणाऱ्या कार्याची हळु हळु उत्क्रांति झाली पाहिजे.

असे मानले असतां - कारणाचे अनंतत्व नष्ट होईल, आणि तसे मानल्यास कारण सान्त झाल्यामुळे अत्यंत भविष्यकाली सर्वांचे काहीतरी सजीव, निर्जीव, विरुद्ध, अविरुद्ध एक कार्य झाले पाहिजे. तसे झाले म्हणजे उत्क्रांतिवाद खुंटला.

येथें कोणी अशी शंका करतील की उत्क्रांतिवाद खुंटला कशाचा, (य१२.४) कार्याची आणखी उत्क्रांति होईल.

- तर त्यास मी विचारतो की, अत्यंत भूतकाली जे कारण मानतो ते देखील कोण्या भूतकालीन कारणाचे कार्यच असेल; - असे जर मानले तर कार्यच कार्याचे कारण व कार्यच कार्याचे कार्य असे मानावे लागेल.

२ - शक्तीची उत्क्रांति होते व कारण निराळें राहते, असे म्हणावे तर ही उत्क्रांति होण्याची शक्ति कारणात आली कोठून?

स्वभावाने आली - हे म्हणणे शोभत नाही. कारणाचा स्वभाव व कारणाची

शक्ति त्यांची उत्क्रांति म्हणणे म्हणजे वरील गोष्टी प्रमाणेच आहे.

बरे, कोणी ती शक्ति कारणामध्ये आणून ठेविली व नंतर तो आणणारा तिची उत्क्रांति करू लागला असे मानावे तर -

*ती शक्ति आणणाऱ्यास किती काल लोटला? व *ते आणण्याचे निमित्त काय?

*ही आणण्याची क्रिया आकाशरूप पोकळीतच घडली की आणखी कोठे घडली?

*आकाशातच घडली, असे म्हणाल तर त्याची (आकाशाची) उत्क्रांति कां होऊ नये?

द्रव्य आणि शक्ति

*आकाश व काल ह्यांची उत्क्रांति होत नाही, केवळ द्रव्याचीच उत्क्रांति होते असे म्हणाल, - तर मग ते उपादान कारण, अथवा त्याचेमध्ये शक्ति आणून ठेवणारा जो कोणी असेल तो निमित्त कारण, हे दोघेही द्रव्यरूप मानावे की द्रव्यरहित मानावे?

*द्रव्यरूप मानले - तर त्या द्रव्याची उत्क्रांति कोणत्या कारणापासून झाली?

*द्रव्यरहित मानले - तर त्यापासून द्रव्याची उत्क्रांति कशी संभवेल?

बरे *एक कारण द्रव्यरूप मानणे व दुसरे कारण द्रव्यरहित मानणे हे सम्यक् नाही. कारण *जेथे द्रव्य आहे तेथे कोणत्याहि द्रव्याची उत्क्रांति असली पाहिजे, आणि *द्रव्यरहित आहे त्यापासून तर द्रव्योत्क्रांति संभवत नाही, आणि *'द्रव्यच नित्य आहे- त्याची उत्क्रांति होत जाते' हे म्हणणे संभवत नाही. कारण त्या द्रव्याचे परमाणू कोणत्या तर शक्त्याश्रित असले पाहिजेत, आणि तसे मानावे तर त्या शक्तीलाहि स्थान पाहिजेच.

ही क्लृप्ति बसविता येत नाही, म्हणून आग्रहाने द्रव्यच नित्य आहे त्याची उत्क्रांति होते असे म्हटले, - तर पुन्हा वरीलप्रमाणें त्या द्रव्याच्या एका अवस्थेची अपक्रांति व दुसऱ्या अवस्थेची उत्क्रांति मानावी लागेल, आणि तसे केले म्हणजे शेवटची जी अवस्था होईल तेथे तरी उत्क्रांतिवाद खुंटलाच पाहिजे.

अनियमित सिद्धान्त

कोणी म्हणेल की, उत्क्रांतीला शेवटची अवस्थाच नाही, (य१२-५) कोणतीहि अवस्था तिची पहिलीच आहे.

*तर मग कोणत्याच वस्तूची अपक्रांति न झाली पाहिजे. असो.

*अशा अनियमित सिद्धान्तासच तुम्ही उत्क्रान्ति म्हणता काय ?

आणि आग्रहाने तसे मानत असाल तर डार्विनमताभिमानियांनो ! तुम्ही उत्क्रांति प्रत्यक्ष अथवा अनुमान यापैकीं कोणत्या प्रमाणाने सिद्ध करून दाखविता? ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरें डार्विनकृत उत्क्रांतिमतांत मिळत नाहींत.

असो; कोणत्याहि बाजूंनी पाहिले असता हे डार्विनचे मत अगदी असिद्ध आहे.

- इति उत्क्रांति-मतखंडन समाप्त!

स्पेन्सरमत समीक्षा

नास्तिकमतापेक्षा हा गृहस्थ अंमळसा आंत शिरलेला आहे अशी माझी खात्री झाली म्हणून त्या मताचे येथे दिग्दर्शन करतो. स्पेन्सरचे दहा ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यात प्रथम ग्रंथ **'आदितत्त्व'** हा होय. त्याचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागाचे नांव **'अज्ञेयमीमांसा'** व दुसऱ्याचे **'ज्ञेयमीमांसा'**. या दोन्ही भागांशीं अत्यंत विरोधच म्हटला पाहिजे. ज्ञेयमीमांसेमध्ये उत्क्रांतितत्त्वाचेच अनुकरण केले आहे व आणखीहि कांही गोष्टी सांगितल्या आहेत.

त्यामध्ये असेहि सांगितलें आहे कीं, देहापुरतेच ज्ञान असल्याने आपले भागत नाही, आणखीहि कांही गोष्टींचे ज्ञान पाहिजे. हा मुद्दा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. ह्यापेक्षां हा भाग वर्णन करण्याचे प्रयोजन नाहीं.

'अज्ञेयमीमांसा' नामक प्रथम भागात धर्म आणि शास्त्रांचे एकीकरण सांगितले आहे, व ते सर्वांशी (सर्व अंशी) अगम्य आहे, असे म्हणतात. आकाश, काल, द्रव्य, गती, शक्ति, मन, जीव हे सर्वच पदार्थ अज्ञेय आहेत व त्यांच्या मुळाशीं काही अज्ञेय अधिकरणहि आहे, अशी आपली भावना अनपेक्ष ज्ञानद्वारा आपणास शिकविते. हे अनपेक्ष ज्ञान म्हणजे भावनेचे अस्तित्व, दुसरे काही नाही.'' ————

या प्रतिपादनावरून मनात बऱ्याच शंका येतात.

शंका :- या सर्वांसच जर अज्ञेय मानावे तर ही एकदेशीय ज्ञानशक्ति कशी उत्पन्न झाली? तिचेहि अंतःस्वरूप अज्ञेय आहे म्हणाल - तर मग भावनाच नष्ट होईल, आणि तसे न मानले तर - बाह्यस्वरूप ज्ञानमय असणे व अंतःस्वरूप अज्ञेय असणे, या प्रश्नाचा उलगडा कसा ?

बरें जे काही अज्ञेयच आहे ते सर्वदेशीय आहे की एकादेशीय आहे ? (य१२-६) सर्वदेशीय म्हणाल - तर एकदेशाचे ठायी ही ज्ञानशक्ति स्थित कशी झाली? आणि एकदेशीय म्हणाल - तर सर्वदेशीय ज्ञेयाचेठायी एकदेशीय अज्ञेयत्व कसे राहिले?

आता बाह्यपदार्थाकडे वळू.

आकाश व काल हे आहेत किंवा नाहीत? नाहीत म्हणावे तर त्यांचे अस्तित्वाची भावना करता येते.

बरे, शक्तीचे अंतःस्वरूप जरी सांगता येत नाही. तरी द्रव्यपरमाणूंशी आणि तिजशी बरेच तादात्म्य आहे.

संयोगशक्ति

आतां द्रव्याचें स्वरूप पाहूं. द्रव्यघटक परमाणूंला धरून भावना, आत गेल्यावर द्रव्यान्तःस्वरूप नेणिवेमुळे परत येत असेल तर मी पृच्छा करितो की, भावनेचे स्वरूप द्रव्यरहित काय राहते? द्रव्यरहित वस्तूचे स्वरूप आहे की नाही? नाही म्हणाल - तर ते बरोबर नाही. कारण **सर वुइल्यम्** ह्यामिल्टन मताच्या अनुयायी यांनी अशी एक क्लृप्ति बसविलेली आहे की त्याचे स्पेन्सरकडून उत्तर देवविल्या जात नाही. सर वुईल्यमचे अनुयायी म्हणतात - द्रव्याचे जे अत्यंत सूक्ष्म परमाणू व त्यांचे तुकड्यांचे तुकडे जरी घेतले तरी ते कोणत्या शक्तीवर कायम राहणार? संयोग शक्तीवरच कीं नाही? येथे स्पेन्सरला 'होय' म्हणावे लागते. यावरून विचार करू. -

सर वुइल्यम् मतानुयायांनी मानलेली जी ही संयोग शक्ति, ती सर्वाधिष्ठानी आश्रित असली पाहिजे. अधिष्टानच नाही अशी जर कल्पना कराल तर तें बरोबर नाही. कारण शक्तीला कोणत्या तरी पदार्थाचा आश्रय असल्यावाचून तिची स्वरूपसिद्धि व कार्यसिद्धि होत नाही. ही शक्ति परमाणूंचीच आहे असे

कदाचित् म्हणाल तर ते कार्यरूपी परमाणू कशाचे बनले? किंवा स्वयंभू आहेत? स्वयंभू मानल्यास नास्तिकांप्रमाणें विश्वांतील द्रव्य तेवढे स्वयंभू आहे असें कबूल करावे लागेल.

नास्तिकतेची आपत्ति

स्पेन्सरनी जी धर्माची मूलतत्वे विवरून दाखविली त्यात नास्तिक, अद्वैत, एकेश्वरवादी आदिकरून सर्व धर्मांचे खंडन केले, पण अद्वैत धर्मास त्यांनी जो बाध आणला होता त्याची सिद्धि बरोबर केली नाही, कारण त्यांनीच पांचव्या प्रकरणात एके ठिकाणी म्हटले आहे की,– ''आपणास विश्वात जे दृश्यादृश्यरूप चमत्कार भासतात ते सर्व मिळून बनलेले विश्व कोण्यातरी एका अज्ञेय कारणरूप महाशक्तीचा प्रादुर्भाव आहे; आणि ती शक्ति सर्वव्यापीहि असेल.''

यावर एक शंका येते की, नानाविध (य१२-७) चमत्कारांनी बनलेले दृश्यादृश्य विश्व ज्या शक्तीचा प्रादुर्भाव आहे, ती शक्ति पूर्वी नानाविध चमत्कारांची एकत्र झालेली सांठवण असावी; आणि तसे मानले तर नास्तिकाप्रमाणे विश्व स्वयंभू आहे असे कबूल करणे भाग पडते.

अद्वैतवाद्यांनी तरी एका बीजाचे विश्व बनले असे सांगितले; आणि तुमच्या मतांत तर सर्वच पदार्थ त्या अज्ञेयशक्तिरूप कारणांत बीजरूपाने नित्य आहेत. मग तुमच्या मतात व नास्तिकांच्या मतात भेद तो काय? तुम्ही अज्ञेयशक्ति मानलेली आहे, व त्यांनी परमाणू मानलेले आहेत. असेच जर तुम्हाला विश्वाचे बीज कायम राखणे होते तर नास्तिकांचेच अनुकरण केले पाहिजे होते. अस्तु.

संशयवादाची आपत्ति

ती अज्ञेय शक्ति सर्वव्यापी असेल असे जे तुम्ही संशयात्मक सांगितले, त्यावरून असे दिसते की, तुमचा निश्चय कोणत्याच मतावर झाला नाही. कारण सर्वव्यापित्वात आपली ज्ञानशक्तीहि आली. आणि संशय आणि निश्चय हे दोन्ही आपल्या ज्ञानशक्तीचे घटक आहेत. त्यात कोणत्या घटकावर तुम्ही आहांत?

येथे कदाचित् असे म्हणाल की, आम्ही संशयवादी नाही, तर हे सम्यक् नाही; कारण तुम्ही जे केवलाचे अस्तित्व मानता ते अज्ञेय आहे असे म्हणता; तर मग आपली जी ही ज्ञानशक्ति ती नाही की आहे?

नाही म्हणाल तर तुम्हीच तुम्हाला अज्ञेय झाले. मग व्यवहार कसा

चालणार? आणि केवलाच्या अस्तित्वाचे ज्ञान तरी कसे होणार? कारण जे अस्तित्व मानावे लागते ते कोण्यातरी पदार्थाचे आश्रित असले पाहिजे. कारण जगांत कोठेही अशी उपपत्ति आढळत नाही की, वस्तूचा आहेपणा निराळा काढून वस्तु वेगळी करावी. वस्तूचा आहेपणा निराळा करणे म्हणजे त्या वस्तूला नाहीपणाच देणे होय.

ज्ञानशक्ति

तात्पर्य, जी वस्तु आहे ती मुळीच नाही असे म्हटले म्हणजे झाले. मग असाच तुम्ही व्यवहार चालविणार की काय? नाही म्हणाल तर हे कबूल करावे लागेल की, अस्तित्व ज्या वस्तूचे मानावयाचे त्या वस्तूचा आभास आपल्या ज्ञानशक्तीस झाला पाहिजे, त्यावांचून अस्तित्वच ठरविता येणार नाही, आणि आभास मानला तर ज्ञानशक्ति मानलीच पाहिजे, कारण अज्ञेयाचा अज्ञानांत आभास संभवत नाही; म्हणून ज्ञानशक्ति मानल्यावाचून गत्यंतर नाही. मग ज्ञानशक्ति जी मानली ती क्षणिक आहे की स्वयंभू आहे? (य१२-८)

ज्ञान क्षणिक नसून स्वयंभू आहे

क्षणिक आहे म्हणाल तर ती कोण्या कारणापासून उत्पन्न झाली? अज्ञेयापासून म्हणाल तर ज्ञेयानुसार ज्ञान असते हा नियम आहे. मग ते ज्ञेय प्रत्यक्ष असो वा अनुमेय असो, यथारूप असो किंवा आभासरूप असो, पण ज्ञान म्हटले की तेथे ज्ञेयाचे अस्तित्व पाहिजेच. अस्तित्व तर आभासावांचून होतच नाही. आता एवढे मात्र खरे की, तुमची भावना अज्ञात-विषयिणी असल्यामुळे त्याचे गुणधर्म तुम्हास कळत नाहीत. म्हणून इतक्यानेच ज्ञानशक्तीचे क्षणिकत्व ठरत नाही.

आणखी अज्ञेयापासून ज्ञान होणे म्हणजे आंधारपासून प्रकाश उत्पन्न होण्यासारखे विरुद्ध म्हणणे होय.

ही सर्व भ्रांति आहे असे म्हणाल,- तर अज्ञेयास भ्रांति व्हावयाची नाही, भ्रांति जी व्हावयाची ती ज्ञेयानुसार ज्ञानशक्तिसच झाली पाहिजे, आणि असाच सर्वत्र नियम आहे.

कदाचित् म्हणाल की, ज्याप्रमाणे आंधारांत घुबडास प्रकाश दिसतो, त्याप्रमाणे ज्ञानशक्ति भ्रांतीने आपणास भासते. – हे म्हणणे असिद्ध आहे. कारण

घुबडास आंधारात जो प्रकाश भासतो तो अंशतः त्याच्या डोळ्यात असतो, आणि बाह्य आंधार अत्यंत प्रकाशाभावरूप नसल्यामुळें त्या आंधारातील भावरूप जो प्रकाश त्याचा घुबडाच्या डोळ्याशी संबंध झाल्यामुळे त्याला आंधारात प्रकाश भासतो.

या दृष्टान्ताचा वरील गोष्टीशी मेळ घालू. - आपणास ज्ञान जे होते ते दृश्यरूप विश्वाचे असो, किंवा केवलाच्या आभासास्तिक्याचे असो, पण ते ज्ञेयानुसार असलेच पाहिजे, आणि तसे म्हटले की, जे काही भावरूप सत्य आभासरूपाने ज्ञेय होत असेल ते ज्ञानमय असले पाहिजे.

अज्ञानमय मानले तर ज्याप्रमाणे आंधाराचे प्रतिबिंब पडत नाही, त्याप्रमाणे त्याचाहि आभास न झाला पाहिजे, पण येथे तर आभासावाचून भागत नाही; म्हणून प्रकाशाप्रमाणे हे सत्यहि ज्ञानमय असले पाहिजे.

आता एवढे मात्र खरे की, घुबडाचे डोळे आकुंचित असल्यामुळे हा प्रकाश सूर्याचाच आहे असे त्यास ज्ञान होत नाही, परंतु त्याचा व्यवहार मात्र प्रकाशातच चालतो. इतक्यानेच सूर्य प्रकाशमय नाही असे होईल काय? त्याचप्रमाणे ही आभास घेणारी ज्ञानशक्ति व्यष्टिरूप असल्यामुळे समष्टिरूप ज्ञानाचे तिजकडून आकलन होत नाही, इतक्यानेच ती अज्ञेय ठरते काय? (य१२-९) असो. ही आभास घेणारी ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे.

ही वीर्यात कोठे होती म्हणाल, तर ज्याप्रमाणे घुबडाचे डोळे सूक्ष्मरूपाने अंड्यामध्ये होते, त्याचप्रमाणे विषय आकुंचित असल्यामुळे ही ज्ञानशक्तिहि सूक्ष्मरूपाने वीर्यातच होती. त्याचा आपणास अनुभव कां येत नाही, असे म्हणाल, तर तुम्हास निद्रेतील ज्ञानाचा तरी अनुभव कोठे येतो? परंतु जागृतीत स्मृति मात्र होते, त्यावरून असे अनुमान होते की, निद्रेत लीनरूपानें ज्ञान आहे, त्याचप्रमाणे जाग्रदादि अवस्थात असणारी आपली ज्ञानशक्ति वीर्यात लीनरूपाने होती, असे कार्यपद्धतिद्वारा अनुमान निघते; म्हणून ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे.

अज्ञेय महाशक्तीची असिद्धि

मग ती स्वयंभू ज्ञानशक्ति व अज्ञेय महाशक्ति, या दोहोचे बनलेले ते महासत्य आहे काय? तसे मानाल तर आपली ज्ञानशक्ति अज्ञेयापेक्षा बलवत्तर

होईल; कारण प्रकाशामध्ये जसा घुबडाचा व्यवहार चालतो, त्याचप्रमाणे आपलाहि व्यवहार आभासरूप ज्ञानामध्ये चालतो.

*क्रिया जी करावयाची ती ज्ञानावांचून घडत नाही, अज्ञानाला क्रिया करण्याचे सामर्थ्य नाही. यावरून जगद्रूप क्रिया ज्या शक्तीने होते ती शक्ति ज्ञानमय असली पाहिजे. इतकेही करून अज्ञेयच म्हणाल, तर हा पोरखेळ हट्ट आहे, त्यास कांही प्रमाण नाही.

*सर्व वस्तूंचे मनाने आकलन होत नाही, हेच आमचे प्रमाण असे म्हणाल, तर - सर्व वस्तू अनाकलनीय आहेत, आणि केवलही भावरूप आहे. अशा आपल्या अनपेक्ष ज्ञानरूप भावनेचे अस्तित्व कोठे जाईल?

*जेथे अस्तित्व आहे तेथे आभास असलाच पाहिजे.
आभास आहे तर ज्ञान असलेच पाहिजे,
आणि ज्ञान आहे तर तें ज्ञेयानुसार असले पाहिजे.

*ज्ञेय असून आभास कसा अंगिकारिला असे म्हणाल तर - ज्याप्रमाणे सूर्याचे अवघड प्रकाशाचा डोळ्याच्या सूक्ष्म प्रकाशामध्ये प्रतिबिंबरूप आभास घडतो, त्याचप्रमाणे समष्टिरूप ज्ञेयाचा व्यष्टिरूप ज्ञानशक्तीमध्ये आभास घडतो.

अर्थात् हे सिद्ध झाले की, जगत्क्रिया करणारी महाशक्ति कोणत्या तरी एका सर्वव्यापी सदधिष्ठानावर आश्रित आहे हे निर्विवाद आहे.

पुरे, आता पुष्कळ प्रमाणे देत बसत नाही. विचारवंताने विचार करून आणखी उपपत्ति जुळवून घ्याव्या. (य १२-१०)

मग **अधिष्टानाचा पक्का बोध झाला म्हणजे ते अधिष्टान द्रव्याचे अंतःस्वरूप व भावनेचे अंतःस्वरूप आहे हे तुम्हासच कळेल.**

*मग ह्या अंतःस्वरूपासच अज्ञेय म्हणावयाचे काय? होय म्हणाल तर मग ही ज्ञानशक्ति कशी झाली?

*ही भ्रांति आहे म्हणाल तर अज्ञात अधिष्ठानावर भ्रांति होण्याचा संभव नाही, असे पूर्वीच सांगितले.

*ते कांहीहि असो, त्या सर्वांचे मनाने आकलनच होत नाही म्हणाल, तर ते बरोबर नाही, कारण **ज्याचे मनाने आकलनच होत नाही त्याच्या अस्तित्वाचे ज्ञान तरी कसे होईल?**

*अस्तित्वाचे ज्ञान होण्याचे प्रयोजन काय? असे म्हणाल तर तुमच्या मताने सर्वच अज्ञेय झाले, मग अर्थात तुम्ही तुम्हाला अज्ञेयच झाले.

घोटाळ्यांचे ग्रंथ

*असे असता देहापुरत्या ज्ञानाने आपले कार्य भागत नाही, आणखी काही ज्ञान पाहिजे हे दुसऱ्या भागात कशाला म्हटले?

*ते काही असो, **शब्दाने सांगता येत नाही असे म्हणाल तर मी विचारतो की, मनाने जे तुम्हाला अज्ञेय वाटते ते शब्दांनी सांगताच जर येत नाही, तर ग्रंथामध्ये तुम्ही काय लिहून टेविले? भलतेंच काही प्रतिपादन केले असेल कीं नाही?**

सारांश, तुम्हाला जे अज्ञेय वाटते ते तुमच्या अज्ञानामुळे. एरव्ही जे कांही आहे ते अज्ञेय मुळींच नाही. तर ज्ञेयाज्ञेयातीत स्वयमानंदरूप तटस्थ आहे, आणि त्याचाच आभास हे जगत् आहे.

हा सिद्धान्त सोडून अज्ञेय म्हणत होत्साते घोटाळ्याचे ग्रंथ लिहिणे हेच का तुमचे मतभेद सहिष्णुत्व? वाहवा काय सुबक उपदेश हा! (य १२-११) अहो मलाहि कळाले नाही व दुसऱ्यालाही कळत नाही असे म्हणून आपले ठाम मत कशावरही न देता निसटून जाणे हे गुरुत्वाचे लक्षण नव्हे. तर गुरु तोच म्हणावा की, शिष्याच्या सर्व शंका जो हरण करतो.

इत्यादि प्रश्न मी स्पेन्सर-मतानुयायांपुढे मांडले. परंतु एकाही शंकेचे उत्तर त्यांनी दिले नाही. त्यावरून मला असे वाटले की, कोणत्याहि बाजूंनी पाहिले असता हे स्पेन्सरचे मत अगदी असिद्ध आहे.

- इति स्पेन्सरमत खंडनम् ॥

(वरील पत्राचें उत्तर श्रीमंत जटार साहेबांनी ता. २४ जून १९०२ ला लिहून पाठविलें तें येणें प्रमाणेः- ''तुमचा लेख एकंदर वाचल्यानंतर फार मौज वाटली. मयूरपक्षांच्या डोळ्याप्रमाणें डोळे बाळगण्यापेक्षां तुमच्यासारखें प्रज्ञाचक्षूच होणे फार उत्तम आहे. डार्विन्, स्पेन्सर वगैरेची मतें जितकीं तुम्ही धुंडाळून चिकित्सा केली तितकी दुसऱ्यानें केलेली आढळली नाही. हे तुमचे लेख कोणत्यातरी मासिक पत्राकडे अथवा केसरी सारख्या वर्त्तमानपत्राकडे जरूर पाठवून प्रसिद्ध करावें अशी आमची अग्रहानें शिफारस आहे.'')

पत्र २ रे

रा. रा. हरिभाऊ केवले यांस पाठविलेले पत्र १ ले

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

ॐ नमो श्रीगोपीरमणा । गोकुळवासी करुणाघना ।
कालियान्तका दानवभंजना । विश्वव्यापका विश्वपते ॥१॥
अहो श्रीहरीरूपें भगिनी । तुह्मां माथा ओळगो चरणी ।
आणि सलगीये विनवणी । करित असों ॥२॥
तरी अंतका न भितां । दोघी आळवूं नंदसुता ।
सेवेमाजीं जन्मानंता । आक्रमूं सुखें ॥३॥
आणिकही साह्यकारिणी । कृष्णललना चातुर्यखाणी ।
बैसल्या पाहुनी हरिदिनी । प्रतिक्षे तुझ्या ॥४॥
स्त्रीपुरुष नव्हे आत्मा । ऐसी न धरावी प्रमा ।
सेवक-प्रीतिमुळें स्त्री जीवात्मा । सेव्यत्वें परमात्मा पुरुष ॥५॥
दोही दिठीं एक कांत । येणें सुखें जन्मानंत ।
क्षणैक क्षमभांत । आपजेल ॥६॥
यालागीं ऐसें कीजे । आपजे तरी हा ठावो पविजे ।
हरिगायनीं उवाइजे । अंतःप्रेमा ॥७॥
अथवा शारीरत्रासें । आजिचिया दिना नुमसे ।
येथूनि पुढें कुवासे । नियमबद्धे ॥८॥
आणि निद्रेचा उल्हासू । चाखिजे वृंदावनसौरसू ।
दोन्ही सांडूनि पौरुषु । कामिन्या यावें ॥९॥
नाना पुरुषांचें संवर्धन । तो पातिव्रत्यांश धर्म ।
ह्मणूनि दोघी पुरुषोत्तम । वशत्वा आणूं ॥१०॥
अहो अरुष वाणी इया । ठावो न द्यावा कोपचया ।
आपजे तरी या । ना हरी ह्मणावा ॥११॥
श्री ज्ञानेश्वर माउली । वंदूनि तत्पाउली ।
विनती या संपविली । पत्रिका ही ॥१२॥
ॐतत्सदिति श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

मुक्काम उमरावती मिती ज्येष्ठ वद्य ११ शके १८२५. इ.स.१९०३ / (य१२.१२)

पत्र ३ रे

हरिभाऊ केवले यांस पाठविलेले पत्र २ रें.

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ

ॐनमो श्रीगुरु निष्पापा । विश्वात्मया ब्रह्मरूपा ।
भक्तवत्सला मायबापा । त्रिविधतापा अनकल ॥१॥
भूर्भुवस्वाः ही पूरत्रिपुटी । गोविली प्रणवें एके गाठी ।
ते विश्वपट सूत्रकंठीं । मिरवित असे ॥२॥
ह्मणोनियां जी वेदमूर्ति । ही त्रयपुरी कीर्ति ।
गाजे परी श्रुती । अभिप्राय ॥३॥
हा अविद्याभ्रमू नाथिला आह्मां । तो हरुनी दाविली सच्चित्प्रमा ।
येणे अर्थे हरीशर्मा । नाम तुह्मां विराजे ॥४॥
तुह्मां करावें कुंठित । हा तो नाहीं मम हेत ।
परी कांहीं कारण निमित्त । लिहिणें असे ॥५॥
तुम्ही मागील पत्रोत्तरीं [१] । लिहिलीं वाक्यें मानकुसरी ।
ही अकृपा लेंकुरावरी । (य १२-१३) काय म्हणोनियां ॥६॥
हो जी आपुलिया लेंकुरा । घालितां मानवचनें पाखरा ।
तैं तो दुरभिमानीं थारा । सावियाचि घे ॥७॥
यालागी ऐसें न करावें । मज चिरंजीवचि लिहावें ।
एवढें मागत जीवेंभावें । कृपाळु बा गुरुमूर्ति ॥८॥
आणि दुसरी विज्ञापणा । श्रीरामराव गुरुराणा ।
जो ग्वाल्हेर संस्थाना । वास्तव्य करी ॥९॥
तन्मुखनिर्गत सुधाकुंड । जो स्वानंदसाम्राज्य उत्तरखंड ।
तो आगत तर प्रचंड । पाठवावा ॥१०॥
आणि सदाचारस्मृति । तेही पाठवा शीघ्रगती ।
पत्रोत्तर तत्संगतीं । पाठवावें कृपेनें ॥११॥
माझे अरुष हे बोल । अप्रसादिक फोल ।
परी हे बोबडे बोल । ग्रहण कीजे गुरुमाये ॥१२॥

अहो तनुमनेंसहित । केला साष्टांग प्रणिपात ।
चरणीं अर्पिलें आर्षलिखित । तें तुम्हां समस्त प्रीति पावो ॥१३॥

ॐ तत्सत् श्री हरिभाऊ समर्थ.

मुक्काम माधान / श्रावण शके १८२५

(हरिभाऊ केवले यांनी लिहिलेले पत्र)

टिप :-. हें पत्रोत्तर सूक्तिरत्नावलि द्वि. यष्टि उत्तरार्धाच्या दहाव्या पृष्ठावरील महाराजांच्या पत्राचें उत्तर असून ते वेदान्तप्रचूर असल्यामुळें येथें घेतोः-

॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीगुरुदेवदत्त प्रसन्न ॥

वृत्त भुजंगप्रयात.

जयाची जगीं एक सर्वत्र सत्ता । जयाची कृपा चेतवी स्फूर्ति चित्ता ।
असे जो सदा सृदिानंदठायी । नमस्कार माझा गुरुदत्तपायी ॥१॥
जया सेवितां दैन्य कोठे दिसेना । जयाच्या कृपें नासती भाव नाना ।
जयाची कृपा मुक्तिकैवल्यदानी । नमस्कार माझा गुरुपादपद्मीं ॥२॥

ओव्या

अहो जी गुरु गुलाबराया । डोई ठेवूनि उभय पायां ।
नमन करी हरि सखया । कृपामूर्ते ॥१॥
लक्षितां आपले प्रसादपत्र । आनंदें रोमांचित सर्व गात्र ।
कीं तें उपदेश सुधापात्र । मज गमे ॥२॥
पत्रिका असें लहान । निर्देशी सृदिानंदपद गहन ।
दीपज्योती दिसे सान । परी प्रकाश थोर ॥३॥
चंद्र सूर्य आकृति सान । प्रकाशी कीर त्रिभुवन ।
कीं नेत्र बाहुली बिंदुप्रमाण । दीप्ति बहू ॥४॥
ऐसिया पत्रिके द्यावया उत्तर । सामर्थ्य नाहीं किंचिन्मात्र ।
विषयहि गूढ फार । मी तों मतिहीन ॥५॥
न जाणें ओवी पद्य श्लोक रचना । संबंधही पडला नाहीं जाणा ।
काय हो मी मूढ तुह्मी नेणा । मजसी महाराजा ॥६॥
असो प्रसंगीं पाहिजे बोलिलें । म्हणूनी स्मरूनि तुमचीं पाउलें ।
बोलेन जें बोलविलें । आपुले प्रसादें ॥७॥
सूत्रधार सूत्राधारें । बाहुली नाचवी एकसरें ।
तैसें आपुलेंच पत्राधारें । करी प्रयत्न ॥८॥
आतां मी सांगू कांहीं स्वतंत्र । तरी न्यून काय जी तुमचें पत्र ।

जें मूर्तिमंत कैवल्यदानपात्र । तात्पर्येसी ॥९॥
वंद्यवंदक करूनि मिस । सूत्रप्राय बोलिले केवळ सारांश ।
कीं जे कैवल्यकनकमूस । अद्वैत सिद्धान्ताची ॥१०॥
वेद नेतिनेतीति अनुवादी । परी भेटी नाहीं साम्राज्यपदीं ।
मग मौन्येचि अनेकांची मांदी । सारूनि सुखरूप होई ॥११॥
कीं जो जो भेटी करावा लाग । तो तो सुखैकघनीं होय अलाग ।
जे वस्तूसी नसे अंगप्रत्यंग । वस्तु अंगे स्वतःसिद्ध ॥१२॥
सूर्य सर्वांसी प्रकाशी । मा स्वतः काय अप्रकाशी ।
वस्तु सूर्यासीही प्रकाशी । तरी काई नाहीं ह्मणों ये ॥१३॥
वस्तु अनाम अरूप । वस्तु नांवही मिथ्या जल्प ।
परी करावा लागे आरोप । जे द्वैतनिषेधें अद्वैत प्राप्ति ॥१४॥
हेंचि व्यतिरेकें जडनिषेधें । दाविले निजात्मस्वरूप प्रसिद्धे ।
जें ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या श्रुत्युनुरोधें । प्रमाणा येई ॥१५॥
ऐसेंचि ज्ञानी जाणती । व्यतिरेकें वस्तूतें ओळखती ।
परी जनीं जनार्दन न जाणों लाहती । जे मुख्य वर्म ॥१६॥
ह्मणूनि तयांही पूर्णपणें न कळे । कीं देहाकारें जागृतिवेळे ।
हें दृश्यजात देखतां डोळे । चैतन्यासीं अभाव ॥१७॥
हेंचि ज्ञानियाचें न कळणें । जे स्वरूपच्युति ऐसें बरळणें ।
आणि तत्प्राप्ति साधन करणें । जडमूढ समाधि ॥१८॥ ***(य१२-१४)***
ते चुकती हें वर्म । जें सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म ।
जें अनेकीं व्याप्त एक पूर्ण । सदोदित अन्वयें ॥१९॥
तेंही सर्व खल्विदं ब्रह्म या श्रुति । अन्वयीं दाविली उपपत्ति ।
जें जाणणें सर्वांप्रति । तें चैतन्य अनेकीं एकत्वें ॥२०॥
आणि ज्ञानी सगुणभक्ति निषेधिती । तेणें प्रारब्धकर्मीं तया गुंतागुंती ।
जे नित्य समाधीसी अप्राप्ति । देहवंता ॥२१॥
तें भक्तिरहस्य अतिगूढ । दाविला त्याचाही निवाड ।
जें विश्वरूपें स्वानंदतरुवाढ । सुवर्णालंकार दृष्टान्तें ॥२२॥
वरी अमृबिंदुसिंधुन्याय । एक अमरत्व जैसा प्रत्यय ।
तैसेंचि सगुण रामकृष्ण ब्रह्ममय । हेंही प्रतिष्ठिलें ॥२३॥
एकेक निरूपणाची नवाई । काय वाणूं सद्गुरु आई ।
कीं सृदिानंदरूपें आई । मजसी पान्हावली ॥२४॥
शेवटी शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति । श्रुति घेऊनी प्रमाण भूती ।
सगुणस्फुरण सोहंभावप्रतीति । विशद करूनी दिधली ॥२५॥
कीं ते पूर्ण समाधी सहजस्थिती । कैवल्य मुक्ति विदेहस्थिती ।
चरमाख्य जियेतें ज्ञानी म्हणती । अल्पमती मज वाटे ॥२६॥

जी नव्हे जडमूढवत् । चैतन्य नाही काष्टपाषाणवत् ।
कर्मी नैष्कर्म्य जिचेनि प्राप्त । तीच समाधि श्रेष्ठ जी ॥२७॥
जेणें गुरुशिष्य संप्रदाय । ब्रह्मप्राप्ति असे उपाय ।
वेदान्तग्रंथांही नये विपाय । सारासार मध्यवर्ती जे ॥२८॥
इतुकें सान निरूपण । या रीतीं कळसासी आणून ।
प्रेमपान्हा ओसंडला पूर्ण । माउलीये बाळका ॥२९॥
कीं तो अनुग्रहामृत घट भरून । देऊं पातलीस दासालागून ।
कीं हा अनुभवामृतचि संपूर्ण । बालरूपें अवतरला ॥३०॥
ऐसें पुढत पुढती किती वाखाणूं । कां खद्योत जैसा प्रकाशी भानू ।
कीं बालहरिण पंचाननू । पुढें धांवे ॥३१॥
येथें बोलावया नसे उरी । परी धैर्य केलें समर्थापुढारी ।
पत्रोराचा भाग जे अंजुली भरून समुद्राभीतरीं । जलराज पूजिला ॥३२॥
कीं प्ृान्नाचें भरूनि ताट । माता भरवी बाळका गोमट ।
तों बाळकचि लीलें उलट । मातेलागी जेववी ॥३३॥
ऐसा समर्थाचा अपराधी । नसतेंच करी अनधिकारी ।
परी शरण जाणूनि अनन्यधी । क्षमापिजे दयाळा ॥३४॥
आतां कधीं होईल दर्शन । बाळाची आर्त पुरवाल कृपेंकरून ।
हें उत्तरीं सविस्तर लेखन । व्हावें ही विनंती माझी ॥३५॥
पुढती हीच विज्ञापना । जें लेखनीं न्यून तें पूर्णपणा ।
करूनि लिहिजे सुधारणा । जैसी महाराजा ॥३६॥
दैवयोगें झाली भेटी । कां करूं दैन्यगोष्टी ।
धनी कराल कृपादृष्टीं । हाचि पूर्ण विश्वास ॥३७॥ ***(य१२-१५)***
माता लक्षी अज्ञान बालका । तैसे पाळा लळे सेवका ।
हेंचि मागणें नायका । ऐसें होऊं नये ॥३८॥
सद्गुरुचरणकमळीं । प्रेम भावे होऊनि अळी ।
गुंजारव करो मन्मति भुलली । कृपामृताकारणें ॥३९॥
वेडें वांकुडें लेखन । सद्गुरुचरणीं असो अर्पण ।
हेंचि वंदन विज्ञापन । पुढतपुढती ॥४०॥
सद्गुरु दत्ता वंदन । तैसेंचि सर्वात्मानंदालागून ।
तोचि भाव तव पदींही पूर्ण । सर्वदां समानत्वें ॥४१॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीगुरुदत्तात्रय अवधूत प्रसन्न ॥

उमरावती, बुधवार मिती श्रावण शुद्ध ५ — *समर्थांचा आज्ञांकित*
(य१२-१६) — *हरि गणपत केवले*

पत्र ४ थे

रा.रा.गणपतराव सावळीकर यांना पाठविलेलें पत्र.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली ॥

ओवी :-

ॐ नमो जी देवदेवा । स्वामी सद्गुरु ज्ञानदेवा ।
त्वद्दासपदरजधुळसेवा । जन्मोजन्मी घडो की ॥१॥
नलगे मोक्ष न लगे मुक्ति । न लगे विद्या न लगे युक्ति ।
तुमचिया सेवेची आसक्ति । राहो चित्तीं महाराजा ॥२॥
अहो गणपती चिरंजीवा । जरी तुम्हां ब्रह्मानुभव व्हावा ।
तरी सद्गुरु ज्ञानदेवा । शरण प्रेमे जावे की ॥३॥
हृदयी असावा अनुताप थोर । क्षणिक पहावा संसार ।
मनासक्ति विषयांवर । ठेवू नये सर्वथा ॥४॥
मृत्यचे बाळगावे भय । चिंतावे श्रीगुरूचे पाय ।
आत्मानुभवाची सोय । नित्य धरावी ॥५॥
वाईट कर्मासाठी परतंत्र । उत्तम परमार्थी असावे स्वतंत्र ।
मुखे प्रणवसहित मंत्र । गुरूपदिष्ट जपावा ॥६॥
आंगीचे जे उच्छ्रंखल गुण । समूळ सांडावे निरीक्षून ।
गुरुशास्त्रमुखे ज्ञान । प्रेमें ऐकत असावें ॥७॥
आंगी राखावे वैराग्य बळा । इंद्रिया वळावे सकळा ।
प्राणायामे प्राणकळा । अभ्यासावी ॥८॥
अंतरी असावी श्रीगुरुभक्ति । बुद्धीसी ब्रह्मविचारासक्ति ।
जीवासी द्यावी जीवन्मुक्ती । ब्रह्मानुभवे ॥९॥
तुमचे प्रेमबद्ध पत्र । अक्षरशः वाचले स्वतंत्र ।
तेणे आनंद झाला थोर । परी दुःखही वाटले ॥१०॥
कांही पत्र सहज सुरस । कोठे केले दिसती सायास ।
करुणा नसतांही भाव विशेष । आणिला बळे ॥११॥
तरी ऐसे न करावे । आधी प्रेममूळ धरावें ।

मग कारुण्य स्वभावे । चढे आंगी ॥१२॥
ताई ऐसा चित्ती । प्रेम आणावा निश्चिती ।
मग सहज कारुण्यसंपत्ति । वचनी भरे ॥१३॥
यालागी सांडोनि देहाभिमान । सदा करावे भगवद्भजन ।
संतसेवा सद्गुरुस्मरण । हे मुख्य साधन प्रेमाचे ॥१४॥
इतर योगादि करिती साधने । प्रेम उत्पन्न नव्हे तेणे ।
जैसे घटाचिया जलसिंचने । गंगाप्रवाह चालेना ॥१५॥
तुह्मांते सर्वथा नाही भीति । आत्मब्रह्मैक्य स्मरावे चित्ती ।
मग जेथे जाल तेथे खंती । वाटो न द्यावी ॥१६॥
तुह्मी कोठेही असावें । परी ताईते सांभाळावे ।
पूर्ववचन पाळावे । स्विकारिले जे ॥१७॥
मिळवूनि प्रेमाचा कळस । प्यावा ज्ञानसुधारस ।
सांडावे संसृतिसायास । काबाड कष्ट ॥१८॥
घेउनी तनुमनधन । जावे ज्ञानेश्वरा शरण ।
मग मोक्ष धरील चरण । निश्चय जाणा, हा चित्तीं ॥१९॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

पत्र ५ वे

वेदशास्त्रसंपन्न गोविंदशास्त्री पंचभाईंना पाठविलेले पत्र

श्रीगुरु आचार्य वेदमूर्ति गोविंदशास्त्री पंचभाई महाराज यांचे चरणीं चिरंजीवी पंचलतिका इचा शिरसाष्टांग प्रणिपात विनंती.

आपल्या एक एक उपकाराचें स्मरण केले ह्मणजे हृदयच्छेद होऊं पाहतो. पण आह्मी मात्र दुदैवी असल्यामुळे आमच्या हातून कांहींच सेवा होऊ शकत नाही, (य१२-१७) त्याविषयीं वाईट न वाटतां उलटे आपण येथे कां येत नाही असे पुष्कळ वेळ उद्गार काढले, पण आपण कांहीच उत्तर न देता उलट भयच मात्र धारण केले; एवढा आपला माझे ठिकाणी विश्वास बसण्यापुरती माझी योग्यता नाही.

स्व निंदा

माझ्या आंगी एवढा कोणताच मोठा चमत्कार नाहीं, कीं मी बोलेन तसें होऊं शकेल व पुढेंही तो चमत्कार यावयाचा नाहीं. त्यामुळेंच माझी निंदा लोकांनी मागे केली, आतां करतात व पुढेही करतील; आणि माझे वर्तनही सहजच असे असते की, ज्याच्या योगाने लोकांनी माझी निंदाच करावी. ही गोष्ट सांगण्यासारखी नव्हे, पण तुम्हाला मात्र काही कारणामुळे सांगणे भाग पडले. ह्मणून आपल्यासमक्ष माझी निंदा कोणी केली असताना आपणास वाईट वाटणे साहजिक आहे; कारण पुत्राची निंदा पिता सहन करीत नाही. परंतु तसें आपण वाटू देऊ नये, कारण श्रीकृष्णास जर मी पती मानित आहे तर त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वागणे हे आमचे सर्वस्वी कर्तव्य आहे. म्हणूनच

''अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम्''

या गीतेंतील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अपमान करून घेण्याकडेच माझें फार लक्ष असते. शिवाय,

''तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः'' गीता

हें भगवद्वाक्य सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखे आहे, आणि

चमत्कार

चमत्कार वगैरे जे काही होतात ते व्यावहारिक लोकांना खुष ठेवण्याकरिता असतात. परमार्थात त्याचा लेशही उपयोग पडत नाही. म्हणूनच श्रीतुकाराम महाराज म्हणतातः-

अभंग

सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण । अवघे रानोरान कल्पतरू ॥१॥
करवेल मंत्र यंत्र अनुष्ठान । नेववेल प्राण ब्रह्मांडासी ॥२॥
ब्रह्माविष्णुशिव होतील चाकर । नित्यची किंकर इंद्र चंद्र ॥३॥
परी ते दुर्लभ श्रीकृष्णाचे पाय । तेथें हे उपाय न चलती ॥४॥
तुका ह्मणे माझा ऐसाची निश्चय । आठवीन पाय तुझे देवा ॥५॥

या अभंगात प्रत्यक्षच चमत्काराचा निषेध केला आहे. आता निंदेविषयींही तुकाराम महाराज असेच म्हणतातः-

निंदकाचे घर असावे शेजारी । येताती बाहेरी गुण दोष ॥१॥ (य१२-१८)
निंदक हा माझा कंठींचा ताईत । त्यानें सर्व हीत केले माझे ॥२॥

याचप्रमाणे कौषीतक्युपनिषदांत एक श्रुती आहे.

''तस्य ते गृह्णन्ति सुहृदः साधुकृत्यान्,
द्विषतः पापकृत्यान्,
पुत्रादयो धनान्,
स वै पापपुण्ये विधूय निरंजनं शाश्वतमुपैति द्विव्यम् ।''

श्रुत्यर्थः- जो ब्रह्मनिष्ठ असतो त्याची स्तुति करणारे जन त्याचे पुण्य घेतात, द्वेष करणारे जन पाप घेतात, आणि त्याचे पुत्रनात्वादिक त्याचे धन घेतात. तो स्वतः तर पापपुण्य या दोहोंचाही नाश करून शाश्वत जे निरंजन पद त्याचे ठिकाणीं प्राप्त होत असतो.

या श्रुतींत ब्रह्मनिष्ठांना पुत्र असावेत असे सांगितले, ह्मणूनच श्रीगुरुआज्ञेवरून मनकरणिकाचे ठिकाणीं मी गर्भस्थापन केला आहे. त्याहीबद्दल पुष्कळ पुरुष विशेषेंकरून निंदा करितात, पण त्याबद्दल मला काहींच वाटत नाही.

आतां आपणच सांगावे महाराज की, मी श्रुति स्मृति आणि संतांच्या आचरणाप्रमाणे चालावे किंवा लोकांना खुष ठेवण्याकरितां व्यावहारिक चमत्कार दाखवून त्याप्रमाणें चालावे?

कबीर महाराज ह्मणतातः-

दोहा -

निंदक हमारे इष्ट है वे माबाप से पार ।
आप डुबे मंझारमें हमे उतारत पार ॥१॥

या सर्व वचनांवरून माझा पक्का निश्चय झाला आहे की, मला चमत्काराची अगर कोणी साधु म्हटलें पाहिजे याची बिलकुल आवश्यकता नाहीं; आणि म्हणूनच कोणी मजविषयी काहीही उद्गार काढले तरी आपण वाईट वाटूं देऊ नका.

ऋषीपत्न्यांनी श्रीकृष्णाला अन्न नेऊन देतांना आणि गोपींनीही श्रीकृष्णाबरोबर रासक्रीडा करतांना त्यांचीही निंदा अतिशयच झाली. तितकी

तर माझी अझून झालीही नाही. तितकी व्हावी अशी माझी फार इच्छा आहे. परंतु आपल्या कृपेनें प्रभू तसें केव्हा घडून आणील कोण जाणे !

शिवाय तुकारामबुवाने एका बाईचे पोट आले असताना आपले नांव सांगून लोकांकडून आपणास गध्यावर बसवून घेतले अशीहि उदाहरणें दिसतात.

आपणास ठाऊकच आहे की, कुंभारे बोवाने मला ''ज्ञानेश्वर सोडा'' असें म्हटले होते त्यावरून त्यांच्याशी मी भाषण वर्ज केले. असो.

आपणाला मात्र माझ्यामुळे फार त्रास होत आहे. (य१२-१९) पण ही गोष्ट नेमानें व्हावयाचीच. त्याबद्दल खेद करून उपयोग नाही. कारण **''त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः''** या भागवतांतील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें भगवद्भक्ति पूर्ण बाणेपर्यंत देवता विघ्ने करीत असतात. म्हणून जे कोणी आपणास त्रास देतात, त्यांच्या मनामध्ये देवताच स्वतः प्रेरणा करीत असतात. त्या बिचाऱ्यांचा कांहीच अपराध नसतो. शिवाय

''सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा''

इत्यादि श्लोकांत नेहमी समाधान वृत्तीच ठेवण्यास सांगितले आहे.

महाराज, आपलें संचित तर दग्ध होत चाललें आहे. क्रियमाणही हळुहळु अभ्यासानें क्षीण होईल. पण प्रारब्ध जे कर्म तें मात्र भोगलेंच पाहिजे. **''प्रारब्धकर्माणां भोगादेव क्षयः''** अशी श्रुति आहे. यद्यपि योगशास्त्रानें पुरुष प्रारब्धाला जिंकून टाकतो असे सांगितलें आहे, तथापि प्रारब्धकर्माचें दुःख जोंपर्यंत येऊन पडलें नाही. तोपर्यंतच त्याचा उपाय करावा असें सांगितले आहे. **''हेयं दुःखमनागतम्''** इत्यादि सूत्र त्याविषयीं प्रमाण आहे. पण आपणाला रोग होण्यापूर्वी जर ह्या कन्येची भेट झाली असती तर बरें झाले असते. पण आतांही आपली जी आज्ञा असेल ती मजकडून होईल तितकी साह्यता करून पाळण्यास मी तयार आहे. पण दुसऱ्याचे मात्र ऐकणार नाही. आपण स्वतःच सांगितले पाहिजे.

पुण्यास तर माझा एका रांडेच्या हातून जोडे खाण्याचा विचार होता पण मंडळींनी ती गोष्ट घडूं दिली नाही. हे महाराज, येथवर मी आपले रडतगाणे मला वाटले तितके गाइले.

आता मुख्य गोष्ट ही कीं, **जेवढे काही विश्वांत आपणास चांगले आणि वाईट भासते तेवढे आपल्या अज्ञानामुळे भासत असते.** आत्मा आणि परमात्मा काही निराळा नाही. पण आपल्या डोळ्यावर अज्ञानाचा पडदा आला असल्यामुळे तो आपल्या हृदयांत असूनच कोट्यावधी योजने दूर भासतो. पण खरोखर तो प्रभू आपल्यापुढें उभाच आहे. आपणच मात्र त्याच्याकडे पहात नाही, त्याला त्याने काय करावे? आपणच आपणास विसरलो हे न जाणून मनुष्य देवावर दोष देत असतो. पण त्याने तरी आपणास विकत पिसें लावून घेऊन तुम्हाला मिथ्या साह्य देण्याइतके पुण्य कोठून आणावें ? (य१२-२०) आपणास जो भुलला आहे त्याला श्रुति स्पष्ट चोर ह्मणते.

श्रुति :-

योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

तसेंच श्रीमत्सद्गुरु तात ज्ञानेश्वरमहाराज ह्मणतात -

''शास्त्रसिद्ध ब्रह्मबुद्धि उपजविसी ।
तरी कां आपआपणासि बुझसी ना रया''

निळोबाराय म्हणतातः-

घरीं चूकले ठेवणें सर्व कांही । उगा धुंडतो भूवरी देश दाही ॥

आणि

''जुनें ठेवणे मीपणें ते कळेना''

- असे समर्थ रामदासही ह्मणतात.

याप्रमाणे हा अल्पलेख पुष्पपंकोलिकान्यायाने द्विजराजचरणी समर्पण केला.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थेत्यनेनालम् ॥

ताजा कलम -

हें पत्र ऐकून आपणास तांतडी होईल पण तसे मात्र पावसांत करू नये, ही माझी विनंति आहे, आणि त्याप्रमाणे कराल अशी आशाही आहे. मात्र प्रसादोत्तर जरूर पाठवावें.

पत्र ६ वे

रा. रा. हरिभाऊ केवले यांस पाठविलेले पत्र ३ रें.

अमृतानुभवाचा १०० जन्म जन्मरहित अभ्यास

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

साष्टांग प्रणिपात उपरी विशेष.

दो ओठीं एकी गोठी । दो डोळां एकी दिठी ।
तेवि दोघी जिही सृष्टी । एकचि जेवी ॥१॥ अमृ.अ.१.

प्रथम अलंकार आणि नंतर सोन्याची ओळख ही घातक आहे, हें तुम्हाला पूर्वी सांगितले होतेच. म्हणून प्रथम सोने कळले पाहिजे, आणि नंतर अलंकाराची मजा भोगली पाहिजे. **''ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते''** म्हणजे पूर्वांग ज्ञान पाहिजे.

याहून बाकीच्या ओवीचा खुलासा मी सध्यांच करूं शकत नाही. हे शब्द जरी तुम्हाला व्यर्थ वाटले तरी आम्हाला सार्थ आहेत. पण स्वार्थ सुटून परमार्थ दृष्टीचा सामानार्थ कळला पाहिजे. याला अति आर्त झाल्यावांचून उपाय सोपा नाही. म्हणून सद्गुरुकृपाच त्रिविध तापाला निवारिते. कोणी प्रत्यक्ष सूर्यचंद्र लोकांवर जरी गेले तरी तुम्ही तशा नादीं न लागून -

अमृतानुभवाच्या एका एका ओवीचा शंभर शंभर जन्मपर्यंत जन्मरहित असा अभ्यास कराल काय?

असें मी तुम्हांस विचारतो. उत्तर यावें. कळावें.

- आपला गुलाब (य १२-२१)

ता.क.- आपण येऊन गेल्यानंतर **''राधाविलास''** नांवाचे आख्यान करण्यास प्रारंभ झाला आहे. त्या आख्यानांतील झालेल्या सर्व कविता येथे देता येत नाहीत. तथापि मासल्याकरिता १/२ देतो. येथे आपण आल्यावर सर्व आख्यान वाचण्यात येईलच. कळावे.

आर्या

विकसितहरिमुखलज्जा लज्जितलगलरतिरसरसितस्मिता ।
विस्मितेक्षणक्षपितधीनमुनिविदलिहाचिमातितमशमिता ॥१॥

पद

मदविव्हललोचना ।
अपदरकुचदरदरुनिमदनभर विनवि कुमदमोचना ॥धृ॥

अशा रीतीच्या बऱ्याच कविता राधाविलास आख्यानांत झालेल्या आहेत, आपण येथें आल्यावर सर्व वाचण्यांत येतीलच. असो. - इत्यनेन अलम् ॥

——

पत्र ७ वे

रा. विठ्ठलराव केकरे यांस पाठविलेलें पत्र.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली ॥

स्त्रग्धरावृत्त

वंदे ज्ञानेश्वराख्यं गुरुमतिकरुणापूर्ण कैवल्यमूर्तिम् ।
श्रीन्द्राण्यंभोऽभिषेकश्रियमधिगतवद्यत्पदानंदगंधैः ।
दीनाः संसारदुःखैरभिहतहृदयास्साधनावाप्तिवन्तोऽ ।
प्यालंद्यां यं दयालुं नततनुमनसः स्वर्चयन्ति स्म सन्तः॥१॥

ज्यांनी अतिकरुणेने सुदिानंदतनु धारण केली, ज्यांच्या चरणसुखस्पर्शाने श्रीइंद्रायणीच्या जलाला तीर्थत्व प्राप्त झाले; संसारदुःखाच्या निवृत्तिकरिता अनेक साधने करूनहि दुःखनिवृत्ति न झाल्यामुळें ज्यांची हृदयें विदीर्ण झाली आहेत, असे पुरुष दीन होत्साते तनुमनसमर्पणपूर्वक आळंदीत राहून ज्या दयाब्धीला भजतात, अशा त्या श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजांना मी नमस्कार करितो.

पीत्वा स्तन्यं यदीयं ह्यहमधिगतवान्सौष्ठवं तानवादेः।
प्रेम्णावघ्राय मौलिं प्रहरति मम या शांकरी बाल्यकष्टम् ।
मौढ्यात्रासानलं मे शमयति सुकरैरमृतानंदनम्रै- ।
-र्वन्दे तद्भ्राजमानं सकरुणविमलं यामुनं पादपद्मम् ॥२॥

जिचे स्तनपान करून मला हे सुंदर शरीर प्राप्त झाले आहे. जी देवी नेहमीं प्रेमाने माझे मस्तकावघ्राण करून (सुख देत होत्साती) माझे बाल्यांतील अनेक कष्ट निवारण करिते, व जी ब्रह्मानंदरसाच्या योगाने नम्र झालेल्या आपल्या मृदुल करानें अज्ञानापासून होणाऱ्या माझ्या त्रिविध दुःखरूपी अग्नीला शमविते, त्या यमुनाआईच्या करुणाविकसित शोभायमान चरणकमलाला मी नमस्कार करितो.

अध्यारोप व अपवाद

अध्यारोपापवादोद्गतभवविभवौ बंधमुक्त्यर्थसंज्ञा- ।
-वध्यारोपेण मायाकृतजगदखिलं चिद्विवर्तं विभाति ।
श्रौताचार्यात्तबोधात्परमनिजसुखे यो न विश्वावभासः ।
सोऽयं बाधोऽपवादः श्रुणु जननि धिया विस्तरेण प्रवक्ष्ये ॥३॥

अध्यारोप व अपवाद यांच्या योगानें भासणाऱ्या संसाराला व संसारभावालाच अनुक्रमे बंध व मुक्ति अशा संज्ञा आहेत. अध्यारोपानें हे सर्व मायिक जगत् चैतन्यावर भासते. वेदान्तनिष्णात अशा आचार्यापासून प्राप्त झालेल्या बोधाने आत्मसुखाचे ठिकाणी तल्लीन झाले असतां जो संसाराच्या अत्यंताभावाचा प्रत्यय त्याला अपवाद म्हणतात. आई ! हे मी तुला विस्तार करून सांगतो ऐक.

वस्तुन्येकस्वभावे विघटयति च यो भिन्नतां सह्युपाधि-।
स्सूर्योऽप्येकोऽद्वितीयो घटसलिलवशाद्दश्यते तद्वदत्र । (य १२-२२)
माया सत्त्वादियुक्ता सदसदवचना ब्रह्मसत्तात्तसत्त्वाऽ -।
ऽच्छाद्यानंदस्वभावं जगदुदयभिदा भासयत्यन्यथैव ॥४॥

एकस्वभावात्मक वस्तूचे ठिकाणी जो भिन्नपणा भासवितो त्याला उपाधि म्हणतात. सूर्य एक असूनहि घट व जल या उपाधीमुळें दोनपणाला प्राप्त होतो, त्याप्रमाणेच येथे सत्त्वादिगुणांनी युक्त असणारी, सदसद्विलक्षण, ब्रह्मसत्तेने सत्तावान् झालेली माया, ब्रह्माच्या आनंदस्वभावाचे आच्छादन करुन खोटाच जगद्रूपी भिन्न आभास भासविते.

अस्मद्युष्मन्मतिज्ञौ विषयिविषयकौ भातमोवद्विरुद्धा- ।
-वत्यंतानात्मकत्वान्नमिलितुमुचितौ तन्मयत्वं तथापि ।
अन्यस्मिन्नन्यबुद्धिः कुणपनिजतया सर्वलोकप्रतीते- ।
-रध्यासाख्यामविद्यां गुरुवचनपरा नष्टतामुन्नयन्ति ॥५॥

अस्मत्प्रत्ययगोचर विषयी व युष्मत्प्रयगोचर विषय हे प्रकाश व अंधाराप्रमाणे परस्पर विरुद्ध आहेत. (अस्मत्प्रत्यगोचर विषयी हा कधी युष्मत्प्रत्ययगोचर विषय होत नाही.) व युष्मत्प्रत्ययगोचर विषय हा कधी अस्मत्प्रत्ययगोचर विषयी होत नाही. म्हणून त्यांचा ऐक्याध्यास होणे शक्य नाही; तथापि सर्व लोक या जड देहालाच मी म्हणजे आत्मा आहे असे समजत असल्यामुळे या त्याच्या प्रतीतीवरून (विषयविषयीचा) ऐक्याध्यास झालेला दिसतो. गुरुचरणावर ज्यांचा दृढ विश्वास आहे असे पुरुष मात्र या अध्यासस्वरूपी अविद्येचा नाश करून घेतात.

सहा अनादि पदार्थ

ईशो जीवो विशुद्धा परमचिदु विभागोऽनयोर्जीवविष्ण्वो- ।
-र्माया तच्चिन्नियोगो मुनिविनिगदितं षट्कमेतद्ध्यनादि ।
तत्रैकं ब्रह्म पूर्णं सुखघनममृतं सार्वकालेप्यबाध्यम् ।
तद्भिन्नाः पंचभावा निगमनिगदितज्ञानतोऽन्तं प्रयान्ति ॥६॥

ईश्वर, जीव, शुद्धब्रह्म, जीवेश्वरांचा भेद, माया व चैतन्य यांचा योग, असे सहा पदार्थ मुनीनीं अनादि मानिलेले आहेत. या सहांपैकी नित्य, पूर्ण व अतिसुखरूप असे ब्रह्म मात्र केव्हांहि नाश पावत नाही; बाकी पांच पदार्थ श्रौतज्ञानानें बाधित होतात.

भ्रान्त्यां भ्रान्त्यैव बद्धस्तदपहननतो नैव तस्याः प्रलाभः ।
तद्वन्मायास्थितौ वा तदपहतिदशायां न मायाजनिज्ञा ।
पृच्छाम्यादौ कदा ते स्मरणमभिहतं ब्रह्मभावस्य मात- ।
-र्न ज्ञानं तर्ह्यनादिप्रकृतिरभिमता किन्तु विद्याविनाश्या ॥७॥

भ्रमकाली भ्रमाने बद्ध असतो म्हणून व भ्रम नाहीसा झाल्यावर भ्रमच राहत नाही म्हणून ज्याप्रमाणे भ्रमाचा आदि कळत नाही, त्याप्रमाणे जीव मायेमध्ये असतो तोपर्यत मायाबद्ध असतो म्हणून व माया निवृत्त झाल्यावर मायाच राहत नाही म्हणून मायेचा (जीवाला माया केव्हांपासून लागली याचा) आदि कळत नाही. आई! मी तुलाच विचारितो, तुला आत्मविस्मृति केव्हा पासून झाली सांग बरे ? जर तू म्हणशील की मला याचे ज्ञान नाही तर मग अज्ञान अनादि आहे हेच सिद्ध होते; तरी ते अज्ञान ज्ञाननाश्य आहेच.

जगताचे मूळ कारण

जाड्याद्धेतुः प्रधानं न कपिलकुमतं नापि निस्साक्षिशून्यम् ।
ईशेनाधिष्ठिताश्चेदणव इति कथं स्थौल्यतोऽस्थौल्यतो वा ।
आद्ये तद्धानमन्त्ये पततिबलतया कंठ ईशान्तवत्वम् ।
तस्मादस्माकमज्ञोपहितमभिमतं वैदिकं चिन्निदानम् ॥८॥

जगताचे कारण प्रधान आहे असे सांख्याचे मत आहे ते योग्य नाही; कारण प्रधान जड आहे; (जड स्वतंत्र प्रवृत्त होत नाही व दुसऱ्याला प्रवृत्त करीत नाही); (बौद्ध मानतात त्याप्रमाणे) निःसाक्षिक असे शून्यही जगताचें कारण होऊं शकत नाही; कारण अभावापासून भावोत्पत्ति होत नसते; नैयायिकाप्रमाणे ईश्वराधिष्ठित परमाणू जगताचे कारण मानल्यास ते परमाणू स्थूल आहेत किंवा सूक्ष्म आहेत ? प्रथमपक्षी त्या परमाणूंचे आणखी भाग होऊ शकत असल्यामुळें त्यांचे

परमाणूत्व नाश पावते. दुसरेपक्षी तुला ईश्वराचा नाश होतो असे मानणें भाग पडते (कारण परमाणू सूक्ष्म मानल्यास, एक ईश्वर सूक्ष्म व दूसरें परमाणू सूक्ष्म असे दोन सूक्ष्म पदार्थ मानावे लागतात. पण दोनपणा त्रिविधपरिच्छेदाशिवाय संभवत नाही ईश्वर व परमाणू याचे ठिकाणी परिच्छेद मानल्यास ते सावयव व नाशिवंत ठरतात); (ही सर्व मते दुष्ट आहेत) म्हणून उपनिषदानें ठरविलेला अज्ञानोपहित परमात्माच जगताचे कारण होऊ शकतो.

वेदांतसिद्धांत

द्वेधा तत्कारणं स्यात् प्रथममयि ह्युपादानमन्यन्निमित्तम् ।
मृत्तन्तुः कांचनं वा घटपटकटकादौ कुलालादिकं वै ।
अस्मद्वेदांतसिद्धावुभयमपि भवेत्कारणं ब्रह्मतत्त्वम् ।
तन्तोर्जन्तुर्यथैको ह्युभयविधतया स्वाप्नके वाथ चेतः ॥९॥

जगताचे निमित्त कारण

हें कारणहि दोन प्रकारचे आहे एक उपादान व दुसरें निमित्त. घटाचे ठिकाणी माती, पटाचे ठिकाणी तंतु व अलंकाराचे ठिकाणी सुवर्ण हीं उपादान कारणाची उदाहरणे असून कुलाल, कोष्टी व सुवर्णकार ही अनुक्रमे निमित्त कारणाची उदाहरणें आहेत; पण ज्याप्रमाणे ऊर्णनाभी आपल्यापासून निघणाऱ्या तंतूंचे उपादान व निमित्त असे उभयविधकारण आहे किंवा जसे स्वप्नांतील सर्व पदार्थाचे उभयविध कारण मन आहे त्याप्रमाणे, आमच्या वेदान्तसिद्धान्तांत जगताचे उपादान व निमित्त असे उभयविध कारण ब्रह्म आहे.

जगताचे निमित्त कारण

तत्र द्वेधा विवर्तं परिणतिगमुपादानमुत्पाद्यलब्धि ।
रज्जुः सर्पस्य दुग्धं घृतदधिविषये भिद्यतेऽस्मान्निमित्तम् ।
विश्वस्मिंश्चिद्विवर्तं परिणतिजननी संमतानादिमाया ।
सा यस्याज्ञानमुपैत्येतदिह निगदितं चिच्छिवाख्यं निमित्तम् ॥१०॥

हे उपादानकारणहि दोन प्रकारे दृष्टीस पडते. एक विवर्तोपादान व दुसरें परिणामी उपादान. रज्जुसर्पाचे ठिकाणी रज्जु विवर्तोपादान आहे व दधि घृत यांचे ठिकाणी दूध हे परिणामी उपादान आहे. निमित्तकारण याहून भिन्न असते या जगताचे ठिकाणी चेतन विवर्तोपादान असून अनादिमाया ही परिणामी उपादान आहे. ही माया ज्याच्या आज्ञेने जगन्निर्माण करिते ते शिवाख्य चैतन्य या जगताचे निमित्त कारण होय.

आत्मक्रिड - आत्मरति

धन्या मान्या स्वनन्या गुरुचरणयुगं सेवमानाः प्रशान्ता- ।
-श्चैतन्यं चिन्तयन्तो मतिपतितजनान्तारयन्तो व्यटन्तः ।
श्रीमद्विष्णौ शिवेऽस्मिन्नविषयविषये प्रेम संस्थापयन्तः । (य १२-२३)
सन्तः सम्पीतवन्तः श्रुतिवचनसुधामम्बिकांके लुठन्तः ॥११॥

स्वतः ब्रह्मस्वरूप होऊनही गुरुचरणाचे ठिकाणी ज्यांच्या चित्ताची संतत प्रेमधारा वाहात असते व विक्षेप शान्त झाल्यामुळे जे पराशान्तीला प्राप्त झाले आहेत असे पुरुष धन्य होत. अशा पुरुषांची समाधि अखंड स्वरूपानुसंधानामुळे कधी खंडित होत नाही, व ते अज्ञानी जनांचा उद्धार करण्याककरिता नेहमी पृथ्वीवर फिरत असतात म्हणून सर्व जगताला मान्य होतात. इंद्रियाना गोचर होणारे जे भौतिक विषय त्या भौतिक विषयाप्रमाणे विषयरूप नाहीत पण विषयरूप आहेत (म्हणजे ज्याचे इदंत्वेकरून पृथगिव भान होते) अशा श्रीविष्णूचे किंवा शिवाचे ठिकाणी ते प्रेमवृत्ति स्थापन करीत असतात म्हणून ('आत्मरति आत्मक्रीड') या श्रुतींत सांगितल्याप्रमाणे आत्म्याचे ठिकाणीं अगदी एकतान झालेले असतात व नेहमी श्रुतिमाउलीचे बोधामृत प्राशन करीत अंबेच्या अंकावर खेळत राहतात.

परिणाम आणि विवर्त

यत्कार्यं कारणे नो मिलति परिणतिस्सेऽयमन्यो विवर्तः ।
योऽत्यक्त्वैव स्वरूपं भवति परमयेऽसौ द्विधैवात्र विद्यात् ।
अध्यस्तो रज्जुसर्पः कनककटकमंबावनध्यस्तरूपो ।
ऽध्यस्तं विद्याद्यविश्वं स यदुपतिरनध्यस्ततो नापनेयः ॥१२॥

कार्यरूपाला आल्यानंतर जो कारणांत पुनः लय पावत नाही तो परिणाम समजावा; व आपले पूर्वीचे रूप न सोडतांच जो स्वरूपांतराने भासतो तो विवर्त समजावा. हा विवर्त दोन प्रकारचा आहे. एक अध्यस्त व दुसरा अनध्यस्त विवर्त. हे अंबे ! रज्जुसर्प हा अध्यस्त विवर्त आहे व सुर्णालंकार अनध्यस्त विवर्त होय. जगत् हे अध्यस्त विवर्त असून भगवान् श्रीकृष्ण अनध्यस्त विवर्त असल्यामुळे ज्ञानानें त्याचा नाश होत नाही.

भक्तिरसानंद

तस्माद्भक्तिः सुसिद्धा परचिदधिगमे श्रीगुरोरीश्वरस्य ।
ज्ञाने स्थैर्यं प्रयाते शिवभजनगुणोऽयं परानंदलाभः ।
योगे प्रेम्णा पदांभोरुहयुगुलमयि स्थापयित्वा स्वचित्ते ।
नेत्राश्रुक्षालितं तद्विरहयुतमतौ लालनेनानुभाव्यम् ॥१३॥

(ज्ञानानंतर भगवच्छरीर नाश पावत नसल्यामुळे) अर्थातच श्रीगुरु व ईश्वर यांचे ठिकाणी ज्ञानोत्तरभक्ति सिद्ध आहे. आत्मज्ञान दृढ झाले असता शिवभजनरूप परमानंद प्राप्त होतो. प्रेमाने सगुणध्यान साधून चित्ताचे ठिकाणी परमेश्वरचरणकमल दृढ स्थापन करावेत, आणि विरहवृत्तिमध्ये निजनेत्राश्रूंनी त्या चरणांचे ठिकाणी अभिषेक करून लालनभावाने त्यांचा अनुभव घ्यावा.

गोविंदानंदसिंधौ द्रुतसलिलमयी प्रीतिमन्दाकिनी या ।
प्रोल्लासैः संप्रयाता मधुररसवशात्स्वच्छवात्सल्यतो वा ।
सद्भावापूर्यमाणो हरिहरचरणांभोरुहस्थायिभावः ।
संसारासक्तिनाशे रसघनपरमानंदताव्यक्तिमेति ॥१४॥

परमात्मसुख हाच कोणी समुद्र त्याचे ठिकाणी माधुर्यरसावेशाने किंवा शुद्ध वात्सल्यरसावेशाने पुष्ट होऊन चित्ताची प्रेमधारा अखंड प्रमाने वाहिली असतां, अखंड प्रेमानें पुष्ट होणारा हरिहरचरणकमलानुराग स्थायी, संसारासक्ति नाहीशी होतांच अत्युत्कटभक्तिरसानंदाला प्राप्त होतो.

जीवोऽणुश्चेत्कथं स्यात् सकलतनुमतिर्मध्यमश्चेद्विनाश- ।
-स्तर्ह्येषः स्यान्महीयानिति कपिलमतं श्रौतमप्यस्ति तद्वत् ।
एवं सांख्यं तथापि प्रकृतिकृतितया हेयमन्यान्ययुक्ते- ।
-स्तस्मादास्माकमेव श्रुतिशिखरगिरा साधु मीमांसनीयम् ॥१५॥

जीव अणु असेल तर सर्व शरीराच्या ठिकाणी संवेदना का व्हावी? जीवाचे मध्यम परिमाण मानल्यास तो विनाशी ठरतो, म्हणून तो विभु आहे असा कापिल आणि श्रौत सिद्धान्त आहे; पण सांख्यांत प्रकृतीचे स्वतंत्र कर्तृत्व मानले आहे व ते अनेक युक्तीनी त्याज्य ठरते. म्हणून श्रुतिवाक्यानी ज्याची मीमांसा केली जाते असे आमचेच मत उत्तम आहे.

केचित्कर्मैव काम्योज्झितमुदितपदप्राप्त्युपायं प्रतीता- ।
स्तच्चोपास्त्यायुतं कामरहितमिति वा केचिदुद्घोषयन्ति ।
ज्ञानं कर्मेति केचिद्यजनसहितया विद्ययैवेत्थमन्ये ।
ज्ञानादेवेति वाक्याद्वयमिह सहसा नानुमन्यामहे तान् ॥१६॥

कित्येक काम्यकर्मविरहित नित्यकर्म मोक्षाला हेतु आहे असे म्हणतात, तर कित्येक काम्यकर्मविरहित उपासनायुक्त केलेले नित्यकर्म मोक्षहेतु आहे असे म्हणतात. कित्येक ज्ञानकर्मसमुच्चयाला मोक्षहेतु मानतात, तर कित्येक यज्ञयागादि कर्मासहित विद्या मोक्षाला हेतु मानतात; पण श्रुतीने ''ज्ञानानेंच मोक्ष होतो'' असे सांगितल्यामुळें आम्ही वरील कोणताही पक्ष मानीत नाही.

कर्ममार्ग

कर्मैतत्कर्तृबुद्ध्या भवति तनुमनोवर्णगर्वान्वितत्वात् ।
ज्ञानं कर्तृत्वहानौ श्रुतिसुमतिमता जायते ब्रह्मणो वै ।
एवं भेदे विमूढा द्वयमपि विवदंत्यात्मनः प्राप्तिहेतुम् ।
ते वन्हिं शीतमम्बूभयमहह तृडुच्छेदकामाः पिबन्तु ॥१७॥

देहादिकांचा व वर्णाचा ज्यांना अभिमान आहे त्यांना, अमक्या वर्णाचा मी असल्यामुळे त्या वर्णाला विहित कर्म मला केले पाहिजे, अशी साभिमान कर्तृत्वबुद्धि राहते व त्या कर्तृत्वबुद्धीमुळे त्यांच्याकडून कर्म घडते; व श्रुत्यैकशरण जे झाले आहेत त्यांना कर्तृत्वबुद्धि सुटल्यानंतर परब्रह्माचे ज्ञान होते. कर्म व ज्ञान यांचा (एकात कर्तृबुद्धि असली पाहिजे व एकात कर्तृत्वबुद्धि नसली पाहिजे) असा भेद असूनहि जे मूर्ख लोक ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय मोक्षाला हेतु आहे असे म्हणतात ते आपली तृषा भागविण्याकरिता एकाच वेळी अग्नि व पाणी पिवोत.

ज्ञानमार्ग

जिज्ञास्यं तद्यतोऽस्य स्थितिजनिविलयास्सर्ववेत्तुर्भवन्ति ।
सत्यं ज्ञानं ह्यनंन्तं सुखघनममृतं सर्वतोंऽन्तर्बहिर्यत् ।
तद्दूरे तत्समीपे निगमकृदनुभूत्यैव विज्ञेयमेकम् ।
वेदाः स्तुन्वन्ति तस्मिन् जडमननपरा मोहमायान्त्यसन्ताः ॥१८॥(य१२-२४)

ज्या सर्वज्ञापासून या जगताची उत्पत्ति स्थिती व लय होतात, जे नित्य व अत्यंत सुखरूप असून आंत व बाहेर व्यापून भरले आहे; तेच एक जाणण्यास योग्य आहे; तेच दूर आहे; तेच जवळ आहे; या वेदवेत्त्यांच्या अनुभवानुसार तेच एक समजून घ्यावे; सर्व वेद त्याच पदाची महति गातात; पण ज्यांना दृश्याभासच सत्य वाटतो ते मूढ मात्र मोह पावतात.

त्रैगुण्ये मुख्यशुक्लोपहितचितिरये विश्वहेतौ निमित्तम् ।
तद्वत्कृष्णप्रधानोपहितचितिरुपादानमेतत्तदाख्यम् ।
मिश्रे यत् बिम्बितं चिद्भवति विषयभुक् त्वंपदेनोच्यमानम् ।
मायात्रैविध्यमेतद्यदि विलयमियाच्छिष्यते वाक्यलक्ष्यम् ॥१९॥

त्रिगुणांपैकी शुद्धतत्त्वाला आश्रय असणारे जे चेतन ते या जगताचे निमित्त कारण होते व तमःप्रधानोपहित चेतन जगताचे उपादान कारण होते मिश्रसत्त्वांत पडलेले चेतनाचे प्रतिबिंब विषयभोग मागणारे असून त्यालाच त्वंपद (जीव) म्हणतात हे मायात्रैविध्य नाहिंसे झाल्यास बाकी लक्ष्य ब्रह्मच शेष राहते.,

जीव एक की अनेक?

मन्यन्ते केचिदस्मिन् बहुविधमलिनांशादनेके हि जीवाः ।
केचित्त्वज्ञानमेकं भवति लघुतया तेन जीवो न नैकः ।
एवं जीवे विवादस्तदपि हरिरिहैकोऽस्ति सर्वप्रसिद्धः ।
कर्ता भर्तानुमन्ता सुजनहृदयगः सर्वशक्तिः परात्मा ॥२०॥

हा मिश्रसत्त्वात्मक मलीनांश अनेकविध असल्यामुळे त्यांत पडलेले जड-जड प्रतिबिंबरूपी जीवहि अनेक आहेत असे कित्येक म्हणतात. अज्ञान एकच असल्यामुळे तदुपाधिक जीवहि एकच मानण्यांत लाघव असल्यामुळे जीव एक आहे अनेक नाहींत असे कित्येक मानतात. अशा रीतीने जीवाचे ठिकाणी विवाद असला तरी जगत्कर्ता, जगद्भर्ता, अनुमंता सज्जनाचे हृदयांत वास करणारा, सर्वशक्ति, सर्वांतर्यामी असा परमेश्वर एकच हे सर्वांना मान्य आहे.

वाचस्पतींचे मत

वाचस्पत्यं मतं यत्प्रतिविषयभुजस्सृष्टिभेदाद्धरेर्भित् ।
चेत्पृच्छामः किमेषो भवति तव मते व्यापकोऽव्यापको वा ।
आद्येऽनेकत्वहानिर्भवति तदपरेऽव्यापकत्वात्स मर्त्यः ।
चेदप्येवं हतोऽयं निगमगुणगुरुस्त्वं ततो ज्ञानशून्यः ॥२१॥

वाचस्पतीच्या मनांत प्रत्येक जीवाची सृष्टि निरनिराळी असल्यामुळे, त्या प्रत्येक जीवसृष्टीचा नियंता परमेश्वरहि निरनिराळा आहे असे मानिले आहे, पण येथे आम्ही असे विचारतो की, हे सर्व परमेश्वर व्यापक आहेत किंवा अव्यापक आहेत? आद्यपक्षी अनेक व्यापक होऊ शकत नसल्यामुळे अनेकत्वाची हानि होते. दुसरेपक्षी सर्व ईश्वर अव्यापकतेमुळें नाशिवंत ठरतात; म्हणून हा वाचस्पती हत झाला व त्याचे मत स्वीकारणारा तूं मूर्ख आहेस.

न्यायाचे पदार्थ-चतुष्क

आत्मादिक्कालआकाशमिति विभुगणस्तार्किकेनोक्त एव ।
पृच्छामस्तं किमेषां भवति तव मते संकरोऽसंकरो वा ।
आद्ये हेयं कुभाव्याद्भवति तदपरे वाग्वधोऽव्याप्यवृत्तेः ।
तस्मादास्माकमेकं परमचिदु विभु न्यूनतो मर्त्यमन्यत् ॥२२॥

आत्मा, दिशा, काल, आकाश, हे चार पदार्थ न्यायांत विभु मानले आहेत. आम्ही त्यांना असे विचारतो की या चार पदार्थांचा संकर होतो किंवा संकर होत नाही? आद्यपक्षी (त्यांचा चारपणाच राहत नसल्यामुळे चार निरनिराळे विभु मानण्याची) ही कुकल्पना असल्यामुळे त्याज्य

आहे. दुसरे पक्षीं प्रत्येक पदार्थ अव्यापक ठरल्यामुळे व्याघात् दोष देतो; म्हणून (आम्ही वेदान्ती मानतो त्याप्रमाणे) एक चैतन्यच विभु असून तद्व्यतिरिक्त सर्वच अव्यापक असल्यामुळे नाशिवंत आहे.

पाच भेदकल्पना

जीवेशौ जीवजीवौ चिदचिदचिदचिच्चिज्जडे पंचधा भित् ।
चेदीशोऽव्यापकः स्यादिति वदसि तदा पूर्वदोषाः प्रयान्ति ।
भिद्यद्यस्मन्मतेऽपि व्यवहृतिविषये स्वप्नवत् किन्तु कल्प्या ।
संघाते त्वानवस्थ्यादवयवविधया दुर्विभाव्या मृषैव ॥२३॥

जीव-ईश्वर, जीव-जीव, जड-जीव, जड-जड, जड-ईश्वर असा पांच प्रकारचा भेद (सत्य) आहे असे मानल्यास ईश्वर अव्यापक ठरतो व पूर्व दोष येतात. आह्मीहि व्यवहारामध्ये भेद मानतो पण तो स्वप्नवत् अविद्याकल्पित मिथ्या मानतो. या सर्वांचा (सत्य भेद मानून) संघात मानल्यास, सर्व सावयव ठरून अनवस्थादोष येत असल्यामुळे (म्हणजे प्रत्येक सावयव ठरून त्यांच्या अवयवांचा संघात मानावा लागून, संघातामुळें ते अवयवहि सावयव ठरून त्या अवयवांचा संघात, पुनः त्यांच्याहि अवयवांचा संघात अशाप्रमाणे संघातपरंपरा मानावी लागत असल्यामुळे) ही कुबुद्धिकल्पित भेदकल्पना मिथ्या आहे.

जीवाचे स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य

जीवः स्वानिष्टभुक्तेरयि परमपराधीन एवेति केचित् ।
त्वन्ये पूर्णः स्वतंत्रो हरिरपि न कदा चिन्नियन्तेत्थमाहुः ।
अस्माकं स्यात्स्वतंत्रो नवकृतिविषये किन्तु देवोऽनुमन्ता ।
कामैर्बद्धोऽविचारी नियतकृतिफलं पारतंत्रेण भुंक्ते ॥२४॥

जीव हा दुःख भोगतो म्हणून तो अत्यंत परतंत्र आहे असें कित्येक म्हणतात. जीव हा पूर्ण स्वतंत्र आहे, (कारण तो चेतन असल्यामुळे) परमेश्वरहि चेतनाचा नियंता होऊं शकत नाही; पण आम्ही असे मानतो की, कर्तृकाळी जीव स्वतंत्र असून ईश्वर (त्या कृतीचे ठिकाणी) अनुमंता आहे,व वासनावश होऊन अविचाराने जीव जे बरे वाईट कर्म करितो त्याचे फळ मात्र तो ईश्वराच्या परतंत्र होऊन भोगतो.

दैव की प्रयत्न?

नित्यं प्रारब्धमत्र प्रबलमिति तदा भुंक्ष्व हालाहलं त्वं ।
यत्नश्चेत्तर्हि किं ते श्रमसमकरणे नाऽपि सर्वत्र लाभः ।
यस्मात्पौर्वं प्रयत्नात्प्रबलमतिमता शक्यते जेतुमस्मिन् ।
दैवाद्योगोऽस्तु मुक्त्यै गुरुपदयुगुलं सेवमानो यतेत ॥२५॥

नेहमी प्रारब्धच प्रबल आहे असे म्हणत असशील तर हे वादी तूं हालाहल पी. नित्य यत्नच समर्थ आहे असे म्हणत असशील तर मग सारखे श्रम करूनहि सर्वदा तुझा यत्न सफल कां होत नाही? ज्याअर्थी अतितर प्रबल प्रयत्नानें बुद्धिमान् पूर्वकर्म जिंकू शकतो त्याअर्थी भोग दैवावर टाकून श्रीगुरूच्या पदाचे सेवन करीत मुक्तीकरिता यत्न करावा.

जीवोऽयं पूर्वभोगे हरिनियतिवशो यत्नयोग्यः कथंश्चेत् ।
यत्नापेक्षी शिवोपीति न भवतु तदा निर्दयोऽसौ कुबुद्धिः।(य १२-२५)
पापात्स्वर्गं सुपुण्यान्नयतु नरकमप्येवमात्मेच्छयैव ।
स्याद्वैयर्थ्यात्तदुक्तश्रुतिशिखरगिरां सर्वथा मानहानिः ॥२६॥

पूर्व कर्माचें फळ भोगण्यांत जीव हा परमेश्वरनियतीच्याअधीन असल्यामुळे, त्याच्याकडून यत्न होणे कसे शक्य आहे? असे म्हणशील तर परमेश्वर जीवाला त्याच्या प्रयत्नानुसार फळ देणारा होणार नाही तर तो निर्दय व कुबुद्धि ठरेल. मग तो एकादे वेळी आपल्या इच्छेने, पापाने स्वर्ग व पुण्याने नरकहि जीवाला भोगावयाला लावील व असे होऊं लागल्यास श्रुति व्यर्थ ठरून वेदाचे महत्वच अस्ताला जाईल.

आत्म्याची अविनाशता

आत्माऽभावस्य मातः कथमधिगमनं ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ।
आद्ये त्वात्माश्रयादिर्भवति तदपरे व्याहतिर्नाम दोषः ।
तद्वद्दोषौ प्रसक्तौ कृतहननमथो यो कृताभ्यागमोऽपि ।
सत्त्वेऽप्येवन्न किंस्यादिति निगद न तद्दृष्टतस्सिद्धतश्च ॥२७॥

आई ! आत्म्याचा नाश होतो हे कसे जाणावयाचे? ज्ञानाने किंवा अज्ञानाने? ज्ञानाने आत्मनाश कळतो म्हटल्यास (आत्म्यालाच आत्म्याचा नाश कळतो असा) आत्माश्रय दोष येतो. दुसरे पक्षी (अज्ञानाने आत्मनाश कळणे शक्य नसल्यामुळे) व्याघात दोष येतो. त्याचप्रमाणे (आत्मनाश मानल्यास) अकृताभ्यागम व कृतप्रणाश हेहि दोष येतात. आत्मभाव मानूनहि हे दोष कां येऊ नयेत असे म्हणूं नको, कारण हे युक्तीने व दृष्टानुभवानें सिद्ध आहे.

आत्म्याची नित्यता

आत्माऽनित्योऽथ नित्यः प्रथम उपगते पूर्वदोषाः प्रयान्ति ।
अन्त्ये मांसास्थिमज्जामलरुधिरमयाचेतनाच्चेतनोऽन्यः ।
मानं सुप्तिः परस्मिन् स्मरणमिति कथं तुल्यदृक् चेत्स सन्प्राक ।
निद्रासाजात्यवृद्धेर्मरणमथ चितो नैव नाशः प्रकल्प्यः ॥२८॥

आत्मा अनित्य आहे किंवा नित्य आहे ? प्रथमपक्ष मानल्यास पूर्वीचे सर्व दोष येतात. दुसरा पक्ष मानल्यास मांसास्थिमज्जामलरुधिरमय अशा अचेतन शरीराहून तो निराळाच सिद्ध होतो (आत्मा सिद्ध आहे) याविषयी सुषुप्ति प्रमाण आहे. (कारण) दुसरे दिवशी (आपल्याला पूर्व दिवशीच्या किंवा सुषुप्तिकालाच्या अनुभवाचे) स्मरण असते. (आतां हा पूर्व दिवशींचा किंवा सुषुप्तीचा अनुभव सांगतो) असे कसे म्हणता? तो जे सांगतो (तो सुषुप्तीचा अनुभव किंवा पूर्व दिवशीचे स्मरण नव्हे तर) तो (दोन अवस्थांची) तुलना करितो (असे म्हणाल) तरी पूर्व अवस्थेंतहि तो असलाच पाहिजे (तेव्हांच त्याला तुलना करितां येईल), म्हणून सुषुप्तीत जसा आत्म्याचा नाश कल्पिता येत नाही, त्याप्रमाणेच मरण ही निद्रा-सजातीय दीर्घकालिक अवस्था असल्यामुळे, मरणानंतर आत्मा नाश पावतो असे कल्पिता येत नाही.

तत्पदाचे लक्षण

बुध्यन्ते तत्त्वमस्यादिभिरिह सुधियो जीवदेवैक्यभावम् ।
तत्रद्वेधा स्वरूपं तटगमिति भवेल्लक्षणं तत्पदस्य ।
यस्माद्भूम्यादिकानां स्थितिजनिविलयास्तत्तटस्थं च विद्यात् ।
सत्यं ज्ञानं ह्यनंतं सुखमयममृतं ब्रह्मलक्ष्म स्वरूपम् ॥२९॥

सुज्ञलोक तत्त्वमस्यादि वाक्यांनी जीवपरमात्मैक्य जाणतात. त्यांत तत्पदवाच्य जो परमात्मा त्याचे दोन प्रकारचे लक्षण आहे. एक स्वरूपलक्षण व दुसरे तटस्थलक्षण. ज्याच्या पासून भूम्यादि सर्व सृष्टीचे जन्मस्थितीलय होतात हे त्याचे तटस्थलक्षण जाणावे, आणि सत्यज्ञानानंत पूर्ण सुखरूप हे स्वरूपलक्षण आहे.

त्वंपदाची व्याख्या

श्रोतुर्देहेन्द्रियाद्यैर्विरहितसुचितिस्त्वंपदेनोपदिष्टा ।
भोक्त्री साक्षिण्यतः सा भवति च द्विविधा मानसोपाधिराद्या ।
अन्त्या मायाविमुक्ता चलनविरहिता स्वापरोक्ष्यैकगम्या ।
त्यक्ते चोपाधियुग्मे भवति च सहजा लक्ष्ययोगेन मुक्तिः ॥३०॥

तत्त्वमसीत्यादि वाक्य श्रवण करणाऱ्याच्या देहेन्द्रियादिकांहून निराळे असणारे चेतन त्याला त्वंपद म्हणतात. हे त्वंपद-चेतन दोन प्रकारचे आहे. भोक्ता व साक्षी. ***मानसोपाधीने भोक्ता व उपाधिनिर्मुक्ति झाले असता तेच साक्षी होते.*** *हा साक्षी गमनागमनरहित असा कूटस्थ व स्वतःच स्वतःला अपरोक्ष होणारा आहे. भोक्तृत्व व साक्षीत्व या दोन्ही उपाधीचा त्याग केला असता लक्षणेने सहजच जीवब्रह्मैक्य होऊन मुक्ति होते.*

स्वरूपज्ञानाचे साधन

प्रत्यक्षं न प्रमाणं परचितिविषये स्पर्शशब्दाद्यभावात् ।
सामान्यान्नानुमानं श्रय परमपरोक्षान्वितं वैदिकं वै ।
वाक्यार्थाद्ब्रह्मबोधः पदपरिणयनाद्वाक्यबोधो विधेयो ।
तत्राद्यन्तत्पदस्य द्विविधमयि भवेल्लक्षणं सत्समुक्तम् ॥३१॥

आत्मस्वरूप जाणण्याकरिता प्रत्यक्षप्रमाण उपयोगाचे नाही, कारण आत्म्याचे ठिकाणी शब्दस्पर्शादि गुण नाहीत. अनुमानहि उपयोगाचे नाही, कारण त्याच्यायोगाने सामान्य ज्ञान होते. म्हणून आत्म्याला अपरोक्ष करणाऱ्या अशा श्रेष्ठ प्रमाणाचा म्हणजे श्रुतिप्रमाणाचा आश्रय कर. तत्त्वमसीत्यादि वाक्याच्या वैदिक अर्थाने ब्रह्मबोध करून घ्यावा, व पदांचा विचार करून वाक्यार्थ समजून घ्यावा. त्यांत आद्य जे तत्पद त्याचे दोन प्रकारचे लक्षण मागे सांगितले आहे.

सत् चित् व आनंद

सत्यं किं यस्य कालत्रय इह न भवेद्बाधनं तच्च ब्रह्म ।
किं ज्ञानं जाग्रदादौ यदुजननि भवेत्सर्वदा स्वप्रकाशम् ।
आनंदः कोऽयमात्मा प्रियतमपरमोऽन्यद्यदर्थं प्रियं स्यात् ।
तस्माद्ब्रह्मत्वमात्मा निगमनिचयतो युक्तितः स्वप्रतीतेः ॥३२॥

सत् कोणते असे म्हणशील तर ज्याचा तिन्ही काळी बाध होत नाही ते सत् होय, ते ब्रह्म आहे. ज्ञान कोणते असे म्हणशील तर आई ! जाग्रदादि अवस्थेत जे सर्वदा स्वप्रकाशमान असते ते ज्ञान होय; व आनंद कोणता असे म्हणशील तर ज्याच्याकरिता सर्व प्रिय असते असा परमप्रेमास्पद आत्मा तोच आनंद आहे; म्हणून तूंच आत्मा आहेस. व तो आत्मा ब्रह्म आहे असे श्रुतीवरून, युक्तीने व अनुभवाने आई, तूं जाणून घे.

जगदुत्पत्तिक्रम

माया त्रैगुण्यरूपा तदुपहितचितेरीक्षणाद्बुद्धिसंज्ञा ।
संकल्पोऽहं बहुस्यामहमभिमननात्सांख्यवेदान्तयोगः । (य १२-२६)
तस्मात्तन्मात्रमाद्यं गगनमयि ततो वायुरग्निस्ततश्चाऽऽ- ।
-पोऽग्नेरद्भ्योमहीति त्रिगुणमयमिदं पंचकं प्राकृतं च ॥३३॥

त्रिगुणात्मक मायोपहित जे चेतन, त्या चेतनाने ईक्षण केल्यामुळे त्या ईक्षणालाच सांख्यांत बुद्धिसंज्ञा आहे, व अहं बहुस्याम् हा संकल्प अभिमानपूर्वक असल्यामुळे, सांख्यांत यालाच अहंकार म्हटले आहे म्हणून सांख्य व वेदान्त यांचे ऐक्य आहे. पुढें त्या अहंकारापासून प्रथम तन्मात्ररूपी

आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून जल व जलापासून पृथ्वी असे प्रकृतिविकृतिरूप पंचक उत्पन्न झाले.

व्यस्तैः सत्त्वांशकैर्ज्ञानकरणगणना चित्तमेतत्समस्तै- ।
-र्द्वैतद्वृत्ती विमर्षात्मकमिदमु मनो निश्चयात्कार्यबुद्धिः ।
तद्वद्व्यस्तै रजोंशैः कृतिकरणगणः प्राणवायुः समस्तै- ।
-र्व्यानोदानादिसंज्ञां स च भजति तथोपाधिभेदात् क्रियावान् ॥३४॥

त्या प्रत्येक भूतांच्या निरनिराळ्या सत्त्वांशापासून निरनिराळे ज्ञानेन्द्रिय झाले असून सर्वांचा सत्त्वांश मिळून एक चित्त झाले. हे चित्त दोन प्रकारचे आहे. विचार करणारे ते मन व निश्चय करणारी ती बुद्धि. त्याचप्रमाणे प्रत्येक भूतांच्या रजोंशापासून एकएक कर्मेन्द्रिय झाले असून सर्वांचा रजोंश मिळून क्रियाशक्तियुक्त असा प्राण झाला आहे व तो उपाधिभेदाने व्यानोदानादि संज्ञेस प्राप्त होतो.

ईशसृष्टि व जीवसृष्टि

मायायाः शुद्धसत्त्वे प्रतिफलितचितिर्देवसंज्ञामुपेयात् ।
सत्त्वे मिश्रे तथैव प्रतिफलितचितिर्जीवतां याति मातः ।
तत्रेक्षादिप्रवेशान्तकमिह जगदुद्भावितं शंकरेण ।
कर्ता भोक्ताऽहमित्यादिपरमधिगमान्तं भवेज्जीवक्लृप्तम् ॥३५॥

*मायेच्या शुद्ध सत्त्वांत प्रतिबिंबित झालेल्या चैतन्याला **ईश्वर** ही संज्ञा आहे व*
*तिच्या मिश्र सत्त्वांत प्रतिबिंबित चेतनाला **जीव** म्हणतात.*
*ईक्षणापासून तर प्रवेशापर्यंत **ईश्वरकृत सृष्टि** असून*
*कर्तृत्व भोक्तृत्वादिकांचा अभिमान धारण करण्यापासून तर मोक्षापर्यंत **सृष्टि जीवभावनाजन्य** आहे.*

मायायां बिम्बितं यत् भवति जननि चिज्जीवसंज्ञं तदुत्थम् ।
बिंम्बत्वारोपयुक्तं चिदयि विमलभं वासुदेवं वदामः ।
तस्मिन्सर्वज्ञताद्याः निजकृतिफलनायैव जीवेन क्लृप्ताः ।
निष्कामं प्रेम किन्तु भ्रमरहितविवर्ते भवेद्वस्तुतंत्रम् ॥३६॥

(एकजीववादाच्या दृष्टने) मायेमध्ये प्रतिबिंबित झालेले चेतन हाच जीव असून त्याच्या अपेक्षेने बिंबत्वारोपाने युक्त असलेले शुद्ध चेतनच आमचा वासुदेव आहे. त्या वासुदेवाच्या ठिकाणी आपल्या कर्माचे फळ मिळण्याकरिता जीवानेच सर्वज्ञत्वादिक धर्माची कल्पना केली आहे; तरी पण या भ्रमरहित विवर्ताच्या ठिकाणी केलेले निष्काम प्रेम वस्तुतंत्रच आहे.

भूतैर्युक्तो व्रजेद् वान्यतनुपरिणये नैव तत्तूर्णलब्धेः ।
पंचम्यां वा नरः स्यादिति वचननयाभ्यां व्रजेत्तैः सहैव ।
पापी नित्यं कुमार्गे पततु सुकृतिनोऽप्येवमेवं प्रवृत्ताः ।
क्षीणे पुण्ये द्युलोकाच्छिवशिव जननि द्वेऽपि हेये विरक्तैः॥३७॥

हा जीव मरणानंतर दुसरे शरीर घेण्याकरिता जातो तेव्हा पूर्व शरीरांतील भूतांनी युक्त असूनच जातो किंवा त्या भूतांना सोडून जातो? पंचभूतें कोठेंहि समान व केव्हाहि उपलब्ध होणारी असल्यामुळे जीव त्यांना सोडून जातो असे पूर्वपक्षी म्हणतो. पण सिद्धान्तमत असे आहे की पांचव्या आहुतींत पुरुष होतो या वचनावरून व युक्तीवरून जीव हा पंचभूतयुक्तच गमन करितो. पापी नित्य संसारमार्गांत पडो पण पुण्यवानहि स्वर्गांत नित्य राहतात असे नाही. तेहि पुण्यक्षयानंतर फिरून संसारांत पडतात म्हणून शिव शिव! आई या दोन्ही मार्गांचा विरक्तांनी त्यागच करावा.

स्थूल भूतांची उत्पत्ति

शेषैरेषांस्तमोंशैर्विरचितमखिलं पंचकं स्थूलसंज्ञम् ।
द्वेधैकैकं विभज्यार्धकमपि पुनरेतच्चतुर्धा विभज्य ।
एकैकस्यार्धकेऽन्यैर्जननि सुमिलितैरष्टमांशैस्तु पंच ।
भूतान्याकाशवायुज्वलनजलभुवो भूतसर्गस्ततस्स्यात् ॥३८॥

सूक्ष्म भूतांच्या शेष राहिलेल्या तमोंशापासून स्थूल भूतपंचक उत्पन्न होते. त्याची प्रक्रिया अशी आहे. प्रत्येक भूताचे दोन भाग करावयाचे. त्यात पुनः त्या प्रत्येक भूताचा एक एक अर्धा भाग घेऊन त्याचे चार भाग करावयाचे. नंतर शेष राहिलेला प्रत्येक भूताचा अविभाज्य अर्धा भाग घेऊन त्यांत तृतिरिक्त दुसऱ्या भूताचा अष्टमांश मिळवावा. अशाप्रमाणे आकाशादि स्थूल भूतें उत्पन्न होतात.

दैवः सर्गोऽष्टधाजादिरयि सुजनिदे पंचधा तिर्यगस्ति ।
मानुष्यं त्वेकमेव द्विजनृपतिवणिक्पादजैः कल्पितं च ।
कर्ता भोक्ताऽत्र जीवः कृतिफलविषये वासुदेवोऽनुमन्ता ।
वेदान्तान्तःप्रवेशो निजविमलमतेः सात्त्विकात्तारतम्यात् ॥३९॥

ब्रह्मदेव ज्यांत आदि आहे असा दैवसर्ग आठ प्रकारचा आहे. आणि हे आई! तिर्यग् सर्ग पांच प्रकारचा आहे. मानुष सर्ग एक प्रकारचा आहे व तो पुनः ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, या भेदांनी चार प्रकारचा आहे. कर्मकर्ता व फलभोक्ता जीव असून हा परमात्मा अनुमंता आहे. आपल्या बुद्धीची ज्या मानाने सत्त्वशुद्धि असेल त्या मानाने या वेदान्तज्ञानांत बुद्धीचा प्रवेश होतो.

वेद अपौरुषेय कसे ?

वेदाः शैवा न जीवाद्गतनृपकथनात् प्रार्थनात् क्लृप्तवृत्ते- ।
-मैवं सद्वर्तमानान्नमनमपि कृपायोगतः श्चोदनातः ।
विद्याधिक्यात् प्रणेतुः श्वसनवचनतः सर्ववित्त्वं प्रसिद्धम् ।(य १२-२७)
बालानां मातृवद्यो परमहितवचःप्रेरकत्वाद्दयालुः ॥४०॥

*येथे कित्येक असा पूर्वपक्ष करितात की, वेदामध्ये सृष्टीनंतर उत्पन्न झालेल्या राजांचे वर्णन असल्यामुळे, ईश्वराची प्रार्थना असल्यामुळे व लक्षणावृत्तीची कल्पना केली असल्यामुळे, वेद हे ईश्वरप्रणीत नसून जीव प्रणीत आहेत. पण हा त्यांचा पूर्वपक्ष बरोबर नाही कारण ईश्वरज्ञानांत जीवाच्या ज्ञानाप्रमाणे तीन काल नाहीत तर ईश्वराला सर्वच वर्तमान असते म्हणून, (ईश्वरप्रणीत वेदांत होऊन गेलेल्या राजांचे वर्णन आल्यास बाध नाही) परमेश्वराची प्रार्थना कशी करावी हे जीवाला माहित नसल्यामुळे, बाप जसा लहान मुलाला वडिलांशी कसे वागावे, त्यांना नमस्कार वगैरे कसा करावा हे सांगतो त्याप्रमाणे परमेश्वराची प्रार्थना कशी करावी हे आपण केलेल्या वेदांमध्ये जीवाला कृपेने दाखवून देणे परमेश्वराला विरुद्ध नाही. **तत्त्वमसि वाक्याचे ठिकाणी लक्षणावृत्ति स्वीकारिली पाहिजे हे परमेश्वरचोदनेवांचून जीवाला स्वतंत्र रीतीने कळणे शक्य नाही** म्हणून परमेश्वरकृत वेदांत लक्षणावृत्तिनिर्देश विरुद्ध नाही. (म्हणून वेद जीवप्रणीत नसून ईश्वर प्रणीतच आहेत. (कृतीपेक्षा कर्त्याचे ठिकाणी अधिकतर विज्ञानवत्ता असते या अनुमानावरून) वेदापेक्षा वेदकर्ता अधिकतर विज्ञानवान् असला पाहिजे (तो ईश्वरच होऊं शकतो जीव होऊ शकत नाही. कारण जीव म्हणजेच अल्पज्ञ) मुलाला ज्याप्रमाणे आई नेहमी त्याचे कल्याणाचे सांगत असते त्याप्रमाणे ईश्वरही जीवाला नेहमी कल्याणाचा मार्ग सांगत असल्यामुळे (व तोहि निरपेक्ष रीतीने सांगत असल्यामुळे) तो परम दयालु आहे.*

विश्वाचा स्वरूपनिर्णय

भ्रान्तं विश्वं न सत्यं क्षरणपरतया नाप्यसत्यं प्रतीतेः ।
विज्ञानैकस्वरूपं क्षणिकमपि न हि प्रत्यभिज्ञास्मृतिभ्याम् ।
अन्यत्प्रत्यक्षलोपाद्गुणगुणिपरता नान्यथोक्तिस्सुयोग्या ।
नाख्यानं यौगपद्यादयि भवति ततो नरस्त्वनिर्वाच्यमेव ॥४१॥

हे भ्रांतिजन्य विश्व नेहमी नाश पावत असल्यामुळे सत्य नाही, प्रतीति येत असल्यामुळे असत् नाही, पदार्थाची प्रत्यभिज्ञा व स्मृति होत असल्यामुळे क्षणिक विज्ञानस्वरूप नाही, नाश पावणारे आहे असे प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे ते आत्म्याचा गुण असून विश्व व आत्मा यांचा गुणगुणीसंबंध आहे ही

अन्यथाख्याति-वादियांची उक्तिहि योग्य नाही. आत्यावर ते युगपत् भासत असल्यामुळे आख्यातिवादियांचे मत योग्य नाही म्हणून आम्ही त्याला अनिर्वचनीय भावरूप मानतो.

श्रवण - मनन - निदिध्यासन

अद्वैताचार्यवक्त्राच्छ्रवणमु विहितं वेदतात्पर्यरूपम् ।
स्वीयैः सम्यक् प्रतर्कैर्मननमयि चितेर्दार्ढ्यदं भेदहारि ॥
ताभ्यां निष्पादितं खल्वविफलमनसा सन्निदिध्यासितव्यम् ।
साक्षात्कारस्तदैव प्रभवति परमानंददो दुःखशून्यः ॥४२॥

अद्वैतसिद्धांत ज्याला पटला आहे अशा आचार्याच्या मुखाने समन्वयरूप वेदान्त श्रवण करून, आपल्या सत्तर्काच्या साह्याने भेदबुद्धिनिवर्तक श्रवण केलेल्या अर्थाचे दृढीकरण करणारे असे मनन करावे. याप्रमाणे श्रवण व मनन यांच्या योगानें दृढ झालेल्या अर्थाचे एकाग्र चित्ताने अनुसंधान करीत राहिल्यानें त्रिविध दुःखांचे उन्मूलन करणारा व परमानंदप्राप्ति करून देणारा असा आत्मसाक्षात्कार होतो.

केवळ शब्दच तारतात !

भ्रांत्युद्भूतो न बंधो विरमति सहसा वेदनादन्ययोगैः ।
रज्जूद्भूतोऽहिरस्तं व्रजति किमु नमस्कारमंत्रौषधाद्यैः ॥
दृष्ट्वा छायां जलेऽहं पतित इति मतेस्तारकः किं करोति ।
तद्वन्मिथ्या निमग्ने हरिरपि न दयां शब्दभिन्नां तनोति ॥४३॥ (य१२-३६)

संसारबंध भ्रमजन्य असल्यामुळें, ज्ञानावाचून इतर कोणत्याही उपायांनी त्याची निवृत्ति होणें शक्य नाही. रज्जूवर भ्रमाने भासलेल्या सर्पाची निवृत्ति मंत्रतंत्रादि उपायांनी होऊ शकेल काय? पाण्यांतील आपली छाया पाहून, 'मी बुडालो बुडालो' म्हणून भ्रमानें ओरडणाऱ्या मनुष्याला, 'तूं बुडाला नाहीस' असे शब्दाने सांगण्यापलीकडे तारणारानें काय करावे? त्याप्रमाणें ह्या मिथ्या संसारामध्ये मी बुडालो म्हणून दुःख भोगणाऱ्या जीवावर (तुम्ही बुडाला नाही अशा उपदेशपर) शब्दापलिकडे कोणत्याही प्रकारची दया ईश्वर करू शकत नाही.

त्रिविध अधिकारी

श्रुत्वैवाचार्यवाक्यं भवति चितिमयोऽसौ वरिष्ठाधिकारी ।
मत्वा ध्यात्वा यदीया मतिगतिरजके मध्यमः सोऽधिकारी ॥
मोक्षेच्छुर्नित्यशंकी यदपि स जनिदे तीव्रबुद्धिस्तथापि ।
श्रौते कालेन गंतऽयमु भवति ततोऽत्राधमश्चाधिकारी ॥४४॥

आचार्यमुखातून जीवात्मैक्यपर उपदेश ऐकल्याबरोबर, जो ब्रह्मस्वरूप होऊन राहतो तो उत्तमाधिकारी समजावा. आचार्यमुखानें श्रवण करून व तर्कादि उपायांनी श्रुतार्थाचे मनननिदिध्यासन करून ज्याची चित्तवृत्ति ब्रह्माकार होते तो मध्यमाधिकारी समजावा. आई! मुमुक्षु आहे पण ज्याला जीवात्मैक्यबोध लवकर होत नाही व नेहमी ज्याचे चित्त शंकायुक्त असते, असा पुरुष बुद्धिमान असला तरी त्याला काळाने मुक्ति मिळत असल्यामुळे परमार्थांत तो अधमाधिकारी समजला जातो.

आत्मा कोणता?

अन्नाज्जातोऽन्नवृद्धो जननि भवति नो देहरूपोऽयमात्मा ।
यस्मात्प्रागप्रतीतो पुनरपि मरणे शून्यतां यात्यसत्यः ॥
श्रोत्रादींश्चालयन्यो जननि तनुबलं वायुरेको ददादि ।
प्राणाख्योऽसौ जडत्वान्न भवति परमात्मा क्षुदादौ प्रवृत्तेः ॥४५॥

जननी, अन्नापासून झालेला व अन्नापासूनच वाढलेला हा देह आत्मा होऊ शकत नाही; कारण पूर्वी तो नसतो व मेल्यावरही पुन्हा नाश पावतो. श्रोत्रादि इंद्रियांचा चालक व शरीराला बल देणारा प्राणवायूही आत्मा होऊ शकत नाही; कारण तो जड असून क्षुधादि धर्मांनी युक्त आहे.

कामक्रोधप्रलोभैः प्रतिफलमुदितं मानसं भ्रांतिजालम् ।
मातः कर्मेन्द्रियैस्तन्मिलितमपि भवेन्नो चितिश्चंचलत्वात् ॥
बुद्धिर्ज्ञानाक्षयुक्ता न भवति परमात्मोद्भत्वादिस्वभावात् ।
कादाचित्कत्वतो नोऽयि भवति परमात्मेयमानंदवृत्तिः ॥४६॥ (य १२-३७)

कामक्रोधादिवृत्तिरूप व पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे क्षणात उत्पन्न होणारा व क्षणात नाश पावणारा, व कर्मेंद्रियांनी युक्त असणारा मनोमय कोशही आत्मा होऊ शकत नाही, कारण तो चंचल आहे. बुद्धि व ज्ञानेंद्रिय मिळून होणारा विज्ञानकोशही परमात्मा नव्हे कारण तोही उत्पत्तिमान आहे. त्याचप्रमाणें आनंदवृत्तिरूप आनंदमय कोशही आत्मा नव्हे कारण ती आनंदवृत्ति सर्वदा राहत नाही.

सुदिानंदरूप आत्मा

यच्छायानंदवृतौ जननि तदिह सुप्तिप्रकाशस्वरूपम् ।
ब्रह्माखंडस्वभावं नहि न निगदयेत् शून्य कस्यापि साक्षी ॥
तज्ज्ञानात्संचितस्य प्रदहनमु तथाऽ गामिनोऽश्लेषणं च ।
किन्तु प्रारब्धमेकं न हि जननि कदा क्षीयतेऽभुक्तमात्रम् ॥४७॥

आई, या आनंदवृत्तीत ज्या आनंदाचे प्रतिबिंब पडते, तो सुप्तिप्रकाशरूप आनंद ब्रह्म होय. ते व्यापक आहे. ते नाही असे म्हणता येत नाही; कारण ते शून्यवृत्तीचेही साक्षी आहे. जननी, या ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान झाले असता संचित कर्माचा नाश होऊन, क्रियमाण कर्माचा लेप लागत नाही; पण प्रारब्ध कर्म मात्र भोगल्यावाचून नाश पावत नाही.

जगत् हे काय आहे ?

कार्यं न द्रव्यजातं न गुणमयमये कर्तृबुद्धिस्थमेव ।
द्रव्याधारेण भूयाद्घटपटकनकादिस्वरूपेण दृश्यम् ॥
ईशाधारेण तद्वत्सकलमिदमये जीवसंकल्पजालम् ।
स्वाप्नं तीव्रस्वभावाद्घनतममु जगद् ब्रह्मविद्याविनाश्यम् ॥४८॥

ज्याप्रमाणें कार्य म्हणजे द्रव्यरूप नव्हें किंवा ते गुणरूपही नाही, पण ते द्रव्याच्या आधारे पटादिरूपानें दृश्य होणारा कर्त्याच्या बुद्धीचा परिणाम आहे; त्याप्रमाणें ***जगत् हे अन्य कांही एक नसून परमेश्वराच्या आधाराने भासणारे, जीवांच्या नाना संकल्पांचे जाळे आहे.*** *हे स्वप्नाप्रमाणें जरी असले तरी तीव्र भावनेने ते स्थूल भावाला प्राप्त झाले असून, ब्रह्मज्ञानाने त्याचा नाश होतो.*

कर्ता कोण ?

निर्माता ह्यंडन्मा जगदिति वचो नादराहं भवेद्वै ।
यस्माद् दृष्टं पुराणे व्रजयुवतिपतेर्नाभितस्तस्य जन्म ॥
दैन्याज्ञानादियोगं गमयति च यतो ब्रह्मणो ब्रह्मवाणी ।
तस्मादेकं स्वमायोपहितमयि परब्रह्म सिद्धं निदानम् ॥४९॥
(य१२-३८)

ज्याअर्थी पुराणामध्ये श्रीकृष्णापासून ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती सांगितली असून दैन्यभाव व ज्ञानप्राप्तिइत्यादि जीवधर्माचाही संबंध ब्रह्मदेवाचे ठिकाणी वेदादिकात दाखविला आहे, त्या अर्थी ब्रह्मदेवाला सृष्टीचा कर्ता म्हणणे योग्य होत नाही. मायोपहित परमात्माच जगताचे जन्मस्थान होऊ शकतो.

जन्ममरण कोणाला ?

शुद्धं ब्रह्म च तस्मिन्नहि जननि कदा संसृतेः संभवोऽस्ति ।
नैवं जीवे सुषुप्तौ व्यवहृतिविषयः स्यात्प्रतीतेः प्रलाभात् ॥
न स्थूले पार्थिवेऽपि प्रपतति च यतस्तज्जडं मातरुर्व्याम् ।
तस्माल्लिंगेन साकं व्रजति नवजनिं मूढजीवोऽन्धदृष्टिः ॥५०॥

परब्रह्मवस्तु शुद्ध निर्लेप व सर्वधर्मविहीन असल्यामुळे, तिच्या ठिकाणी जन्ममरणादि गमनागमनरूप संसाराचा संबंध नाही; त्याचप्रमाणे नुसत्या जीवाला व स्थूल देहालाही जन्ममरणादि धर्माचा संपर्क नाही; कारण जीवालाच जन्ममरणादि संसाराचे भान झाले असते तर ते त्याला सुषुप्तीतही झाले असते. स्थूल देह तर येथेच जमिनीवर पडलेला असतो. तो जड आहे. त्याला गमनागमनादि धर्म राहू शकत नाही. आई हा अज्ञानी जीव अविचारानें लिंगशरीराचा अभिमान धरून, त्याच्याबरोबर जन्ममरणादि भावांचा अनुभव घेतो.

मरणोत्तर दोन मार्ग

कर्मी स्वर्गाभिलाषी निजतनुपतने धूममार्गेण याति ।
देवोपास्त्याभिभूतोऽहह कृपणमतिर्दीप्तिमार्गेण याति ॥
नास्य प्राणाः प्रयान्तीति निगमवचसा ज्ञानिनो गत्यभावः ।
सर्वत्र व्यापकत्वाद्भगवति परमात्मायमानंदमूर्तिः ॥५१॥

स्वर्गप्राप्ति व्हावी म्हणून स्वधर्माचरण करणारे कर्मठ पुरुष धूममार्गानें जातात व उपासनामार्गी पुरुष अर्चिरादि मार्गाने जातात. त्याचप्रमाणें 'प्राण उत्क्रमण पावत नाहीत,' असे श्रुति म्हणते म्हणून, ज्ञानी पुरुषाला गमनागमन होत नाही हे सिद्ध आहे. आनंदस्वरूप परमात्मा सर्वत्र व्यापक असल्यामुळे व तोच ज्ञान्यांचा विषय असल्यामुळे, ज्ञान्यांचे गमनागमन कोठे होणार?

ज्ञानोत्तर स्थिति

तस्माद्यावच्छरीरं हरिपदकमले तावदासक्तचित्ता ।
राधागोविन्दनाथेति वचनरचनैर्वाचमाभूष यस्व ॥
तत्संगेनैव कालं क्षपय भगवति ज्ञानगर्वं विहाय ।
जिज्ञासून्बोधयित्वा जगदिदमखिलं पुत्रवल्लालयस्व ॥५२॥ (य१२-३९)

म्हणून जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंत परमात्म्याच्या चरणकमलाचे ठिकाणी चित्त ठेवून, राधागोविंद इत्यादि नामस्मरणाने वाणीला अलंकृत कर आणि ज्ञानगर्व सोडून, सत्संगामध्ये काल घालवून व मुमुक्षुजनांना उपदेश करून सर्व जगताचे ठिकाणी, आई पुत्रभावना स्थापन कर.

अंबारूपेण यो मां क्षुधिततरतनुं स्तन्यपानेन पाति ।
तद्वत्तातस्वरूपः प्रहरति सकलं वासनाकष्टजालम् ॥
योऽनध्यस्तो विवर्तः सकरुणहृदयोऽलंदिपीठाधिवासः ।
सोऽयं श्रीसद्गुरुर्मे प्रभवतु भवतां भूतये ज्ञानदेवः ॥५३॥

अंबारूपानें स्तन्यामृत पाजून क्षुधेनें व्याकुळ झालेल्या माझ्या शरीराचे जो पालन करतो,

त्याचप्रमाणें पिता होऊन जो माझे सर्व वासनादुःख निवारण करतो व जो कृपाळू परमात्मा अनध्यस्तस्वरूप धारण करून आळंदीत वास्तव्य करितो, तो माझा ज्ञानदेव सद्गुरुनाथ तुमच्या कल्याणार्थ प्रगट होवो.

(या ग्रंथाच्या प्रथमावृत्तीत श्लोक ४२ ते ५३ वगळले गेले होते ते इ.स.१९७४ च्या आवृत्तीत घेतले गेले. तसेच या सर्व ५३ श्लोकांचा अर्थ श्रीमहाराजांचा नाही पण वाचकांच्या सोईसाठी मुद्रित केला गेला आहे. - देवराव भुजाडे, मंडळातर्फे)

पत्र ८ वे

रा. बाळकृष्णपंत केकरे यानां पाठविलेलें पत्र.

|| श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ||

श्रीमज्ज्ञानेश्वरं वन्देऽऽलंद्यामानन्दविग्रहम् ।
कारुण्यकारणं कांत कैवल्यकमलालयम् ॥१॥

ज्यांचे शरीर पांच भौतिक नसून केवल आनंदस्वरूप आहे, व जे करुणेला कारण असल्यामुळे साकारत्वाला प्राप्त झाले आहेत व अत्यंत कारुण्यास्तव भीतीचा त्यापासून लेशही होण्याचा संभव नसल्यामुळें अत्यंत सुंदर व जे केवळ मोक्षश्रियेचें घर आहेत, अशा श्रीक्षेत्र आलंदीवासी श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराज यानां वंदन करितो.

ब्रह्मज्ञानं समाश्रित्य भजनाच्छिवकृष्णयोः ।
चिरंजीव सुजात त्वं परमानंदतामृतात् ॥२॥

हे तात! ब्रह्मज्ञानाचा आश्रय करून शिव आणि कृष्ण यांच्या भजनापासून उत्पन्न होणारें परमानंदरूप अमृत पिऊन चिरंजीवी हो.

अन्नपूर्णा यमूकाकू शांता दुर्गा शकुंतलाः ।
नत्वैता जननीः सर्वा लेखयेत्वान्निबोधनम् ॥३॥

सौ. अन्नपूर्णा आई, गं.भा. काकू, सौ. दुर्गा आई, सौ. शांता आई चि. शकुंतला आई, या सर्वांना नमस्कार करून आपल्याकरितां काही उपदेश लिहितो.

आस्तिक-नास्तिकवाद नाममात्र

नास्तिकानां समर्थं चिन्नास्तिकानामचेतनम् ।
तथापि नाममात्रोऽयं विवादो दृश्यते मया ॥४॥

आस्तिक लोक सर्व समर्थ असें चेतन जगाचें कारण मानतात व नास्तिक जगाचें कारण जड मानतात. तथापि तेही जड सर्वसमर्थ (य१२-२८) मानतातच. म्हणून नास्तिकांचा व आस्तिकांचा वाद नुस्ता नाममात्रच आहे.

जडवादे शक्तिनाशो गृहणीयो न चेत्तदा ।
अशक्यो यः कल्पयितुं चिद्विनाशः कथं भवेत् ॥५॥

जडवाद (मटेरियालिझम्) कसाही जरी मानला तरी शक्तिनाश मानतांच येत नाही. तर मग कल्पना करण्यासही अशक्य अशा चेतनाचा नाश कसा मानता येईल?

जगत्प्रश्न समाधान उपपत्तिचतुष्टयम् ।
शून्याद्वेश्वर शून्याभ्यामुत्क्रांतेश्चपुनर्भवात् ॥६॥

जगाच्या कारणाविषयी आपल्याला चार प्रकारचे मत दिसतें. १. कोणी शून्यापासून जगताची उत्पत्ति मानतात. २. कोणी शून्यापासून ईश्वरानें जगत् उत्पन्न केले असे म्हणतात. ३. कोणी उत्क्रांति (इव्होलूशन) मानतात. ४. कित्येक पुनर्जन्म मानतात.

१. शून्यवाद खंडन

सर्वत्र सुलभोऽभाव एको नान्योऽनधिकृतेः ।
ततश्चेत्दृश्यते किंन्नो सर्वस्मिन्सर्वसंभवः ॥७॥

जे शून्यापासून म्हणजे अभावापासून जगदुत्पत्ति मानतात, त्यांना अत्यंताभावच घेतला पाहिजे. कारण प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव या सर्वांना अधिकरण पाहिजे. उदा.- प्रागभावाला कपाल अधिकरण असते. प्रध्वंसाभावाला कपालच अधिकरण असते. व अन्योन्याभावांत घटाभावाला पट व पटाभावाला घट अधिकरण आहे. म्हणून शून्य म्हणजे अत्यंताभावच घेतला पाहिजे. आतां हा अत्यंताभाव सर्वत्र सुलभ असल्यामुळें कोठें कांहीही उत्पन्न झाले पाहिजे होते परंतु तसे होत नाही.

२. सेश्वर शून्यवाद खंडन

ईश्वरेण कृतं सर्वमुपादानंविना यदि ।
स्वस्माद्भिन्नं स्वरूपं वा विकल्पद्वयसंस्थितिः ॥८॥

ईश्वरानें जगत् शून्यापासून म्हणजे उपादान कारणावांचून उत्पन्न केले असेल तर ते जगत् त्याने आपल्याहून भिन्न उत्पन्न केले? अथवा तें तत्स्वरूपच आहे? याप्रमाणें दोन कल्पना येतात.

पूर्वदोषो भवेद्याद्येऽभावोपादनतस्तथा । (य१२-२९)
सर्वसर्वज्ञतांऽत्ये स्यात् किमर्थं दृश्यतेऽल्पता ॥९॥

प्रथम पक्ष मानला तर अत्यंताभाव मानतांना जो दोष आला होता तोच येथेही येतो. म्हणजे ईश्वरानें अभावापासून जगत् उत्पन्न केले असे होईल. व असे मानले म्हणजे ईश्वराने कोठेही काही उत्पन्न करावे. आईबापावांचून सोन्यापासूनच मनुष्य करण्याला काय हरकत होती? - दुसरेपक्षी जगत् त्याचे स्वरूप असले तर प्रत्येक पदार्थ सर्वज्ञ असला पाहिजे. मग आपल्याला अल्पज्ञता कां दिसावी? कारण ईश्वर सर्वज्ञ आहे.

भ्रमः सादिरनादिर्वाऽऽद्ये पौर्वा दोषसंश्रयः ।
अन्त्ये निवर्तते कस्माज्ज्ञानाृोदिष्टमेवहि ॥१०॥

ही अल्पज्ञता भ्रमाने वाढते असे म्हटल्यास हा भ्रम उत्पन्न झाला आहे किंवा अनादि आहे? उत्पन्न झाला असे मानल्यास कशापासून उत्पन्न झाला? अभावापासून झाला असें म्हणाल तर पुनः मागील दोष येतात. अनादि मानला तर नाहीसा कशाने होतो ? ज्ञानानें नाहीसा होत असेल तर इष्टापत्तिच आहे.

असमर्थं समर्थं वाऽचेतनं विश्वकारणम् ।
आद्ये नियम्यरूपं स्यात् द्वितीये चिद्व्यवस्थितिः ॥११॥

जगताचें कारण जे तुम्ही जड मानतां ते असमर्थ मानता किंवा समर्थ मानता? पहिल्या पक्षीं असमर्थ मानले तर ते नियम्यरूप होऊन नियंत्याची आवश्यकता लागते. दुसऱ्या पक्षीं त्याला जगाच्या व्यवस्थेचे ज्ञानही असले पाहिजे. कारण अज्ञानानें व्यवस्था होत नाही, आणि तसे मानले म्हणजे मग ते आमचे चेतनच झाले.

३. उत्क्रान्तिवाद खंडन

अनंतमथवा सान्तं जगतः कारणं जडम् ।
उभयत्रापि नोत्क्रांतिः पूर्णत्वाच्छक्त्यसंभवात् ॥१२॥

आता जगताचे कारण जड हे अनंत म्हणजे पूर्ण आहे, किंवा सान्त ह्मणजे अपूर्ण आहे? कोणतेंही जरी मानले तरी जगताची उत्क्रांति संभवत नाही. कारण पूर्ण आहे तर पुढें उत्क्रांतीने पूर्ण होण्याची गरज नाही. व जर अपूर्ण आहे तर मग पूर्ण कसे होणार? कारण अपूर्णामध्ये पूर्ण होण्याची शक्तिच नाही. **(य१२-३०)**

नीतिः स्वभावात्तीर्यक्षु यास्ति सा मानवेषु च ।
प्रयत्नेन समुत्पाद्या कथमुत्क्रान्तिशंसनम् ॥१३॥

पशूपासून उत्क्रांति होत होत मनुष्य प्राणी झाला आहे, असें जर मानले तर पशूंचे ठिकाणी जी एक प्रकारची नीति दृष्टीस पडते. उ. अहिंस्र प्राण्यांची हिंसा करण्याकडे मुळीच प्रवृत्ति होत नाही. त्यांचा कामविकार नियमीत काळींच उत्पन्न होऊन त्यांना सजातीयच स्त्री पाहिजे असते. अशा प्रकारची नीति प्राप्त करण्याकरितां मनुष्याला पुष्कळ प्रयत्न करावे लागतात. असे असतांना पशूपासून मनुष्याची उत्क्रांति कशी सांगता येईल ?

भविष्यत्येव मे मुक्तिर्यथाकालमुपेक्षया ।
वर्द्धनं विषयासक्तेरुत्क्रांति स्थितिभाषणम् ॥१४॥

मुक्ति व्हावयाची असेल तेव्हांच होईल. आमची तितकी अझून उत्क्रांति झाली नाही अशी मुक्तीची उपेक्षा करून उत्क्रांतिवादी आपली विषयासक्तिच वाढवीत असतात. तथा चोक्तं :-

आहार-निद्रा-भय-मैथुनं च सामन्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मोहि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥१५॥

असेंच ह्मटलेंही आहे की, आहार, निद्रा, भय, मैथुन हे पशूनां व मनुष्यांना सारखेच आहे. त्यांत मनुष्यांत पशूपेक्षा धर्मच विशेष आहे. व तो धर्म केला तरच होण्यासारखा आहे. उत्क्रांतिसाध्य तो काही दिसत नाही. हा धर्म नसला तर मनुष्याची स्थिति पशू सारखीच आहे. उलट श्रृंगादिकामुळे पश्वादिकांच्या ठिकाणी असलेल बल आपल्या ठिकाणी फारच कमी आहे.

४. कर्माने जगदुत्पत्ति

तस्मात्स्वकर्मणा जंतोरुानीचत्वसंस्थितिः ।
प्रेत्यभावे सुखं दुःखमयं पक्षः सुसंगतः ॥१६॥

म्हणून बऱ्या वाईट कर्मानेंच प्राण्यांना उ्रानीचत्व जन्म प्राप्त होतो व याप्रमाणें कर्माच्या योगानें पुनर्जन्म होऊन त्या कर्माचें फळ सुख किंवा दुःख भोगावे लागते. असे मानणेच सयुक्तिक आहे. (य१२-३१) याप्रमाणे परमताचे खंडन करून सिद्ध केलेले स्वमत पुढे विस्ताराने सांगतो.

वासनेचे विवेचन

वेदान्तवेद्ये शुद्धे भा मनसोऽनाद्यविद्यया ।
तस्यामहंकृतिर्जीवस्तत्कुध्यानाज्जगत्स्थितिः॥१७॥

वेदांताच्या योगाने जाणाल्या जाणारे जे शुद्ध ब्रह्म त्याचे ठिकाणी अनादि अविद्येच्या योगाने चित्त भासते. त्या मनाच्या भानांतील मी मी म्हणणारी वृत्ति जीव होय. व त्या जीवाचे आपल्या खऱ्या स्वरूपास विसरून वासनेच्या मार्गें मी मी व माझे माझे करीत फिरणे याला कुध्यान म्हणतात व या कुध्यानानें जगदुत्पत्तिच होते.

मनसो मृदु संवेगो वासना शब्दभाग्भवेत् ।
मध्यमः स्वप्रभानं स्याज्जगद्भानं तु तीव्रता ॥१८॥

मनाचा मृदु संवेग याला वासना म्हणतात. व मध्य संवेगाने त्या वासनेनुरूप स्वप्नांत प्रत्यक्ष गोष्टी दिसतात. व तीव्र संवेगाने जागृतीत दिसतात. याप्रमाणें हे जगत् आपल्या मनाच्या तीव्र संवेगाने उत्पन्न झाले आहे.

पूर्वजन्मास्मृतेर्नास्ति मैवमाशंक्यतां कदा ।
बाल्यस्यापि स्मृत्यभावात्स्वाभावस्तत्र किन्नहि ॥१९॥

स्मृति नाहीं म्हणून पुनर्जन्म नाही, असे म्हणता येत नाही. कारण आपल्याला बाल्यावस्थेची तरी काय स्मृति आहे? व ती स्मृति नाहीं म्हणून बाळपणी आपला अभाव होता काय? नाही.

वासनाकर्मचाज्ञानात्तद्ध्यानाा जनिर्मृतिः ।
ध्यायतीवेति वेदोक्तेर्वासना बंधनं महत् ॥२०॥

मागें सांगितलेल्या अनादि अविद्येच्या योगानें आपल्या स्वरुपाची विस्मृति व त्यामुळें वासना व कर्म होत असून त्या वासनेच्या तीव्र ध्यानानें जगत् भासते व सुखदुःख होतात. ''ध्यायतीवेति'' या श्रुतीवरून वास्तविक हे काहीच होत नसून वासनेच्या ध्यानानेच सर्व घडून येते, असे सिद्ध आहे. याप्रमाणे वासनारूपी हे एक मोठे बंधन आहे.

(य१२-३२)

विवेकपूर्वकज्ज्ञानात् भवध्यानविपर्ययात् ।
अत्यंतदुःखसंबाधः परमानंदसंस्थितिः ॥२१॥

विचाराने व युक्तीने नीट समजून घेऊन व हे जे बंधनकारक ध्यान याच्या उलट ध्यानाने तिन्ही दुःखांची अत्यंत निवृत्ति व परमानंदाची प्राप्ति होते.

सांख्य-योग-वेदान्त व गुरु

विवेकः सांख्यनिर्धाराद्ध्यानं योगाद्विशेषतः ।
ज्ञानं वेदान्ततः किन्तु देशिकोक्तिव्यवस्थया ॥२२॥

सांख्यशास्त्रानुसार पुरुष असंग आहे, अशा तऱ्हेचा विचार करून योगाने तसेच ध्यान करावे. ज्ञान वेदांतशास्त्राध्ययनानेंच होते. गुरु सर्वत्रच पाहिजे. कारण गुरुवाक्यावांचून परस्पर शास्त्रामध्ये काय रहस्य आहे, हे कळत नाही.

परमानंद स्वतःतच

दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं तन्नाशेच्छा प्रजायते ।
देहादिभ्योऽप्यात्मरत्याधिक्यादानंदतात्मनि ॥२३॥

दुःख हे साधारणतःच कोणाला आवडत नाही व म्हणूनच त्याच्या नाशाची इच्छा असते व सर्वापेक्षां आपणच आपल्याला जास्त प्रिय आहोत. आपल्या सुखाच्या आड येणाऱ्या सर्व वस्तु आपल्याला नकोशा होतात. देह देखील रोगावगैरेनी ग्रस्त झाला असता नकोसा होतो. परंतु आपण आपल्याला कधीच नकोसे होत नाही. यावरून आपलेच ठिकाणी परमानंद आहे.

चित्तनाशाचे दोन प्रकार

द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय वसिष्ठाचार्यसंमतौ ।
योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥२४॥

चित्ताचा नाश करण्याचे वसिष्ठाचार्यांनी दोन उपाय सांगितले आहेत. १- एक योगाने सर्व मनोवृत्तींचा रोध करणे, व २- दुसरा साक्षीरूपाने आपण आपल्यास पाहणे. हे जरी कठीण आहे तरी मी पुढे स्पष्ट करीत जाईन.

योगाभ्यासविरक्तिभ्यां वृत्तिरोधः प्रजायते ।
वैराग्यं जायते नित्यं संसारे दोषदर्शनात् ॥२५॥

योगाभ्यास व वैराग्य यांनी वृत्तीचा रोध होतो व वैराग्य संसारांत नित्य दोष पाहिल्याने उत्पन्न होते.

२ प्रकारचे ईश्वर-प्रणिधान

अभ्यासो जायते सम्यगीश्वरप्रणिधानतः। (य१२-३३)
प्रणिधानं द्विधा प्रोक्त सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥२६॥

अभ्यासयोग ईश्वरप्रणिधानानेंच होतो. हे प्रणिधान दोन प्रकारचे आहे. सगुण-साकार व निर्गुण-निराकार.

विषयाभ्याससंस्कारं साकारोपासनाज्जहि ।
ध्यातृध्येयैक्यतावाप्तौ निरालंबे मतिस्थितिः ॥२७॥

सर्व विषयापेक्षा अत्यंत सुंदर अशा सगुणरूप मूर्तीची उपासना करून अनेक जन्मांतील विषयांच्या अभ्यासानें झालेल्या संस्कारांचा नाश होतो

व नंतर ध्याता व ध्येय एक होऊन त्यांतील सगुणपणा जाऊन निर्गुणाचे ठिकाणीं मति स्थिर होते.

तथापि पुनरुत्थाने भाति विश्वस्य सत्यता ।
कर्तव्यं तन्निरासार्थं वेदांतश्रवणादिकम् ॥२८॥

तथापि पुनः व्युत्थान झाले असता जग खरे वाटते. त्याकरिता श्रवण-मनन-निदिध्यासनेंकरून वेदांताभ्यासच केला पाहिजे. म्हणजे रज्जूवर सर्पाभास झाला असता तेथून पळून गेल्यास तो दिसणार नाही. परंतु येथे सर्प दिसला होता अशी बुद्धि राहते. आणि रज्जूच्या ज्ञानानें त्याचा बाध झाला असता तशी बुद्धि राहत नाही. करिता ज्ञानच आवश्यक आहे.

गुरूचा उपदेश व शिष्याची बुद्धि

श्रोतव्यं गुरुशास्त्राभ्यां मंतव्यं चोपपत्तिभिः ।

ध्येयं सततया वृत्त्या ज्ञातव्यं स्वानुभूतितः ॥२९॥

श्रीगुरु व शास्त्र यांपासून श्रवण करावे. युक्तींनी मनन करावे व मननाने ठसलेल्या सिद्धांताचे सतत चिंतन करणे याला निदिध्यासन म्हणतात. ब्रह्माचा जो साक्षात्कार होतो तो अनुभवभाशिवाय कोणत्याच रीतीने गम्य नाही.

व्यवस्थाविशेष

इतिबोधात्पुराऽप्येवं मम चेत्तन्न विस्मर ।

पत्र विचार्यतां नित्य व्यवस्थाया विशेषतः ॥३०॥

*हे मला पूर्वीच माहीत होते, असे जर वाटत असेल तर तेच विसरू नको व पत्रात "**व्यवस्थाविशेष**" असल्यामुळे याचा आपण नित्य विचार करीत जावा.*

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।

ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञेति हि स्मृतिः ॥३१॥

श्रीवसिष्ठमुनि सांगतातः- रामा! बरोबर व्यवस्था लावून देणे हेच गुरूचे काम आहे. जाणणे केवळ शिष्याच्या बुद्धिवर अवलंबून असते

लिखितं बाळकृष्णैतद्यथाज्ञानं यथामतिः ।

सर्वं समर्पितं प्रेम्णा श्रीज्ञानेशपदांबुजे ॥३२॥

अहो बाळकृष्णराव ! यथामति हे जे काही लिहिले, ते सर्व श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणकमली समर्पण करून पत्र संपवितो.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

(य १२-३४)

पत्र ९ वे

श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार, संस्थान देवास,

यांना उमरावतीहून पाठविलेले पत्र पहिलें तारीख १३।८।१९१३

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ..

अभंग १

कल्याणनिधान मंगळमंगळ । स्वानंद सोज्वळ सत्यरूप ॥१॥
निर्गुण सगुण जया म्हणे वेद । नामी रूपी भेद न सापडे ॥२॥
जीवाचा सोयरा सुखाचा सांगाती । श्रुतिपदें गाती ध्याती मुनी ॥३॥
मायबापगुरू स्वामी ज्ञानराज । कृपें भवत्काज त्यांचे नामे ॥४॥

२

इंदिरेने मज दिधले टाकुनी । श्रीकांत म्हणून मायबाप ॥१॥
जन्माचा दरिद्री अखंड करंटा । वरी दृढ ताठा अल्प ज्ञानें ॥२॥
तुम्ही महाराज पूर्वी तपःशीळ । तेणे हे सोज्वळ राज्य प्राप्त ॥३॥
मेळ कैसा होय दीना भाग्यवंता । आळंदीच्या कांता गातां सौख्य ॥४॥

३

तान्हेपणा पासूनिया मी आंधळा । नाहीच लाभला मायबाप ॥१॥
नाही सद्गुरूची झाली आंगे सेवा । न पूजिले देवा स्नेहभावे ॥२॥
देहासक्तिरस्तव प्रमादही होती । उंच वर्णाहाती घेत सेवा ॥३॥
ऐसे लाजिरवाणे परमार्थी जिणे । हित माझे जाणे ज्ञानराजा ॥४॥

४

यानसंधिविग्रहात जे कुशळे । तयांसी भूपाळे मान द्यावा ॥१॥
साम-दाम-भेद-दंडा अनुकुळे । तयांसी भूपाळे मान द्यावा ॥२॥(य १२-३५)
आह्मा गरिबांचे तेथ नाही काज । तुम्ही महाराज भाग्यवंत ॥३॥
आळंदीवल्लभ चिंतावा आवडी । प्रेमाच्या कावडी वाहोनिया ॥४॥

५

माझी तव स्थिति उनाड जन्माची । नेणे समर्थाची मैत्री करू ॥१॥
न कळे श्रीमंता कैसा द्यावा मान । रामराम कोण परी करूं ॥२॥

उभे व्हावे कोठे कैसी कीजे स्तुति । न कळे निश्चिती मज कांही ॥३॥
कृपे तुम्ही पाठविले आज्ञापत्र । परी त्या उत्तर काय देऊ ॥४॥
अत्यंत दरिद्री नेणे धनसुख । मागतसे भीक व्रतासाठी ॥५॥
व्रतासाठी [1] देवे बोलाविले मातें । परी म्यां दोघाते भाक दिली ॥६॥
म्हणोनिया माझा हरला उपाय । ज्ञानेश्वरमाय न क्षोभावी ॥७॥

(१.जुन्या संस्कृत ग्रंथांत राजाला देव म्हटले आहे.)

६

प्राण गेलियाही असत्य भाषण । न कीजे भूषण सज्ञना हे ॥१॥
नाही माझी शक्ति थोर चमत्कारी । तुम्हा कोणेपरी रिझवूं मी ॥२॥
कौमुदीसारिखे नेणे मी संस्कृत । तेथे तो पंडित असतील ॥३॥
त्यांचा मज धाक वाटे बहू मनी । तेथे मी येउनी काय करू ॥४॥
माझी विद्या थोर आहे हे सांगूनी । तुम्हां नेणो कोणी फसविले ॥५॥
ज्ञानेश्वरीविण मज न ये कांही । ज्ञानराज आई जाणताहे ॥६॥

७

स्वप्न परमाणू आरंभ वादाते । पुसतां मी तेथे काय बोलूं ॥१॥
पंचद्रव्यवाद दीधितीकारांचा । पुसतां मी साचा काय बोलूं ॥२॥
स्फोटवाद किंवा पदशक्तिवाद । बोलता आनंद कोण तेथे ॥३॥
वादांत रंजन होय पंडितांचे । विनोदे आमुचे हास्यमात्र ॥४॥
आळंदीवल्लभ दीनांचा सांगाती । तयांचे संगती मात्र इच्छा ॥५॥

८

शीलनाथस्वामी महाराजभेटी । घ्यावी ऐसे पोटी होते फार ॥१॥
शीलनाथस्वामी सोयरा सज्जन । तयांचे चरण आठवावे ॥२॥
करावा जतन आपुला विश्वास । कदा आणिकांस स्मरूं नये ॥३॥
आळंदीश तेणे होय कृपावंत । करिताती संत सर्व दया ॥४॥

९

माझिया शरीरा लागलाहे रोग । सुदैवाचा भोग ईश्वरेच्छा ॥१॥
तयामुळे जाता कोणाच्या घरास । होतो फार त्रास आणिकांसी ॥२॥
म्हणोनिया देवे ठेविले ज्या स्थिति । राहे तैशा रीती जेथे तेथे ॥३॥

(य१२-३६) आळंदीवल्लभ ज्ञाननाथ स्वामी । विश्वांतर्यामी सर्व जाणे ॥४॥

१०

न होती हे माझे बोल गौरवाचे । अंतरीचें साचे सांगितले ॥१॥
मजहुनी माझे स्नेही विद्यावंत । मजपुढें ग्रंथ वाचिती जे ॥२॥
गुरु श्रीनिवास मुळे भालेराव । नाना हरिभाऊ खाप्रे बापू ॥३॥
पंडितादि त्यांत बोलावुनी कोणी । फेडावी पारणी लोचनांची ॥४॥
व्यर्थ निजगर्वी मज पडूं द्यावे । ज्ञाननाथी भावे वेडभरे ॥५॥

११

तुमचिये गृहीं होता माझा मान । तेणे माझे मन फोंफावेल ॥१॥
विसरेल मग झणीं ज्ञाननाथा । भय वाटे चित्ता फार ऐसे ॥२॥
वंदू नये माथां पायींची पादुका । मी तो प्रजा निका राव तुम्ही ॥३॥
एवढा समर्थे द्यावा आशिर्वाद । उपजावा बोध ज्ञानदेवी ॥४॥

१२

व्रत संपलिया क्वचिद्दैवापाठीं । शीलनाथभेटी येईन मी ॥१॥
तेव्हां मी घेईन देवदरुषण । आणो नारायण घडवोनी ॥२॥
बोबडिये बोल ऐकुनी मराठी । न मानावी पोटीं खंती देवा ॥३॥
ज्ञाननाथें मज सांभाळावे आतां । पुरे झाली चिंता संसाराची ॥४॥

१३

बोलतो तेवढा नाहीं मी विरक्त । कवित्व करीत मानासाठीं ॥१॥
परी मज एक विश्वास बरवा । तुम्हीही धरावा तोचि चित्तीं ॥२॥
नीतीनें संसार करावा बाहेरी । अखंड अंतरी कृष्ण घ्यावा ॥३॥
हेचि केलियाने माझे समाधान । व्रत ही संपूर्ण केले जाणा ॥४॥
सद्गुरुमुखाने जाणावे निर्गुण । भजावे सगुण आवडीनें ॥५॥
ज्ञानानें तोडावा उपाधीचा भास । ज्ञानगर्वनाश भक्तिबळें ॥६॥
वैराग्यानें कीजे दोहींचे रक्षण । नीतीनें शिक्षण प्रजालोक ॥७॥
पराविया नारी माउली समान । संतापुढे मान वांकवावी ॥८॥
देवासस्वामीया आणिक यावीण । तेथेंही येऊन काय सांग ॥९॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

पत्र १० वे

श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार, देवास यांना पाठविलेले पत्र दुसरें.

हर्दा, तारीख २।९।१९१३

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली ॥

अभंग १.

ज्ञानराजस्वामी सदा यशवंत । नित्य श्रुति संत गाती जया ॥१॥
(य१२.३७)कोटी विघ्नें ज्याच्या नामें हरताती । सर्व भूतपती तोचि एक ॥२॥
वैष्णवांचा विष्णु शैवांचा शंकर । सच्छिष्या दातार गुरुराजा ॥३॥
आळंदीवल्लभपायी नमस्कार । करुनिया पत्र पाठविते ॥४॥

२. कर्मसिद्धांत

इहलोक काय जीवितावधीचा । परलोक साचा श्रुतिसिद्ध ॥१॥
स्वर्ग मोक्ष दोन्ही तयाचेचि भाग । मिळती अव्यंग सज्जनातें ॥२॥
एका सुख एका दुःख हे दिसती । म्हणोनी प्रतीति पूर्वकर्मा ॥३॥
एकची ईश्वर भिन्न भिन्न करी । कर्मावीण तरी विषम तो ॥४॥
प्रकृतीस्वभावे नियंता मुकुंद । भक्तावरी शुद्ध दया त्याची ॥५॥
कर्मफळ देणे राजस स्वभाव । सात्त्विक स्वभाव दासकृपा ॥६॥
उपाधिविरोध उपहितीं नाहीं । दया न्याय दोहीं चालविता ॥७॥
आळंदीवल्लभ सुखाचा सांगाती । सर्व धरूं चित्तीं आवडीने ॥८॥

३. युक्ति व सिद्धान्त

अत्यंत विश्वास अत्यंतची युक्ति । दोन्ही व्यर्थ होती प्रसंगानें ॥१॥
युक्तीनें सामान्य ओळखावे आधी । विशेषाची सिद्धी विश्वासानें ॥२॥
जन्मला जो तया पाहिजे जनक । सामान्य सम्यक युक्तिसिद्ध ॥३॥
पितयाचे नांव विश्वासेंचि कळे । म्हणोनि सोंवळें चित्त कीजे ॥४॥
सुखदुःख फळे कर्मअनुमानें । धर्माधर्म मने आकळावे ॥५॥
बळियांसी संधी साधिता उत्तम । सुरक्षावा धर्म आपुलाची ॥६॥
जया रोगीं त्याचि औषधीचे काम । उंच नीच नियम त्यांत नाही ॥७॥
तैसा उंच नीच नाही धर्म कोणी । सर्व नारायणी आवडते ॥८॥

परी ज्याचा त्याने उचित करावा । स्वामी ज्ञानदेवा आवडे ते ॥९॥

४. धर्म अर्थ काम

आरंभ नाहीच कोण्याही वस्तूसी । अवस्था विशेषी मात्र भासे ॥१॥
म्हणोनिया जन्म मृत्यु सर्वासवें । मोक्ष विश्वी जीवे मिथ्यादृष्टि ॥२॥
ऐसे दृढ ज्ञान वृत्तिसंधि ध्यान । मोक्ष तरी पूर्ण हाता चढे ॥३॥
वृत्तिव्युत्थानी तो धर्म काम अर्थ । तीन पुरुषार्थ सेवावेची ॥४॥
धर्माच्याचि पाठी लागूं नये ऐसे । जेणे अर्थ नासे समूळची ॥५॥
अर्थीही तेवढे घालू नये मन । जेणे प्रजाजन कंटाळती ॥६॥
काम तो सेवावा शरीरापुरता । कामा हाती चित्ता देऊ नये ॥७॥
देशकालवशें धर्म तो अधर्म । अधर्म तो धर्म होऊं लागें ॥८॥
तथापि तयांत एक मुख्य बीज । शरण्य सहज ज्ञानराजा ॥९॥(य १२-३८)

५

समर्था भेटणे मज नाही ठावे । म्हणोनी न यावे होते मनी ॥१॥
परी चारपांच आली पाचारणे । भेटीचा म्हणोनी विनिश्चय ॥२॥
आहे ऐसी देवे ठेविता प्रकृती । येईन निश्चिती आठ दिनी ॥३॥
उशीर झाल्याची असूं द्यावी क्षमा । तुम्ही गुणोत्तमा महाराजा ॥४॥
सुहृद पहाया पाठविले पुढे । तयासी रोकडे क्षेम कीजे ॥५॥
ज्ञानेश्वर माझा विश्वाचाचि रावो । आश्वासन देवो तुह्मां आह्मां ॥६॥
श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु.

- आपला गुलाब.

;;

माझा विशेष

मी शब्दसामर्थ्यांत नसलों तरी अर्थज प्रक्रिया रचण्यात आपल्या कृपेनें प्रबल आहे. आणि हाच माझ्यामधील विशेष आहे. नाथतुकारामादिकांतही शब्दसामर्थ्यापेक्षा हाच विशेष होता म्हणूनच मला पृथ्वीतील कोणत्याही पंडिताची आपल्या कृपेने भीति वाटत नाही.

- श्री गुलाबरावमहाराज

;;

पत्र ११ वे

श्रीमंत जगदेवराव भाऊसाहेब महाराज पोवार, संस्थान देवास, मोठी पाती, यांना पत्र. हर्दा, तारीख १२।२।१४

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली ॥

श्रीमंत भाऊमहाराज यांचे चरणीं चिरंजीव गुलाब याचे सा.न.वि.वि.

आपले पत्र मी येथे नसल्यामुळे फिरत फिरत मला पोहचले. त्यामुळे जबाब देण्यास उशीर लागला. याबद्दल क्षमा असावी. मागची पाठविलेली पत्रे आपल्याला उशिरा मिळाली. पण हे तरी पत्र आपणास लौकर पोहचेल अशी आशा करितो.

इंग्रजीपेक्षा संस्कृत आवश्यक

मला वाटते **''आपल्या लोकांस जितकी इंग्लिश शिक्षणाची आवश्यकता आहे तितकीच किंबहुना जास्त संस्कृत शिक्षणाची आवश्यकता आहे.''**

मी आपणास कांही वैदान्तिक पत्रे पाठवीत जाईन असे कबूल केले होते. त्याप्रमाणे हे मी पहिले पत्र पाठवीत आहे. त्यांतील विचार आपणास पटल्यास किंवा शंका आल्यास लौकर कळविण्याची कृपा व्हावी.

माझे पहिले मत असे आहे की, परमेश्वराकडे एकवेळ प्रेम लागल्यास इतर क्षुल्लक बाबतीकडे हळुहळु लक्ष कमी होत जाते. तथापि खाण्यापिण्याच्या बाबतीत सावधपणा असून इतर बाबतीत जेव्हा विदेहीपणा दिसतो, तेव्हा ते खरे प्रेम नसते हे खास आहे.

परमात्म्याचे ध्यान आपल्या हृदयांत करावे लागते. तेव्हा आपण आंतमध्ये कोठे असावे, कोठे उभे रहावे, इत्यादि अनेक गोष्टी मी योगी म्हणविणाऱ्या साधूस विचारल्या आहेत. पण मी गरीब असल्यामुळे ते उलटे रागावले. (य१२-३९) **''युगपत्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगम्''** एकदम दोन ज्ञानें एकावेळी न होणे हे मनाचे लक्षण आहे असे न्यायसूत्रांत म्हटले आहे. तेव्हा ''खाण्यापिण्याच्या बाबतीत सावधपणा व बाकीच्या बाबतीत विदेहीपणा हे भगवद्भक्तीचे लक्षणच होऊ शकत नाही.''

यावर असा आक्षेप येण्याचा संभव आहे कीं, मग भगवद्भक्त खातपीतच

नाहीत काय? तर खातात पितात असे मी कबूल करितो. परंतु जेव्हा ते प्रेमसमाधीत असतात तेव्हा ते खातपीतसुद्धा नाहीत. जेव्हा ते व्युत्थानात येतात तेव्हा ते खाण्यापिण्याच्या बाबतीतच काय पण सर्वच बाबतीत सावध असतात.

जितकी प्रेमसमाधी अधिक वाढेल तितका त्यांचा व्यवहार क्षीण होतो.

चमत्कार

चमत्कार करणे सुद्धा भगवद्भक्तांस मोठे कठिण वाटते. कारण आपल्या प्रियकराला उगीच श्रम द्यावे अशी त्यांची इच्छा नसते. परमेश्वर सर्व शक्तिमान् आहे. त्याला श्रम कशाचे ? हा आक्षेप घटकाभर खरा धरता येईल परंतु हा ज्ञानाचा स्वभाव आहे प्रेमाचा स्वभाव नाही.

ज्ञान्याचे म्हणणे असे असते की देवाने आपल्यास प्रत्येक ठिकाणी साह्य केले पाहिजे.

भक्तांचे म्हणणे याच्या उलट असे असते की परमेश्वराच्या कामाकरितां आपण देह, प्राण व मनानें झिजले पाहिजे. परमेश्वराचे आपणास काही नको. प्रेमात आपलेपणाच विरून गेल्यावर परमेश्वरास प्रत्येक ठिकाणी सहाय करण्यास कोणी बोलवावे? प्रेमसमाधीला उद्देशून व व्युत्थानाला उद्देशून काढलेले तुकाराम महाराजांचे उद्गार याविषयी प्रमाण देतोः-

अभंग

बाह्य-प्रेमसमाधि

सदा माझे डोळां जडो तुझी मूर्ति । रुक्माईच्या पती सोयरिया ॥१॥
गोड तुझे रूप गोड तुझे नाम । देई मज प्रेम सर्वकाळ ॥२॥
विठू माउलीये हाचि वर देई । येउनिया राही हृदयी माझ्या ॥३॥
तुका म्हणे तुज न मागो आणिक । तुझ्या पायी सुख सर्व आहे ॥४॥

आंतर्-प्रेमसमाधि

आणिक दुसरे मज नाही आतां । नेमिलिया चित्तापासोनियां ॥१॥
पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं । जागृतीं स्वप्नीं पांडुरंग ॥२॥
पडले वळण इंद्रियां सकळां । भाव तो निराळा नाही दुजा ॥३॥
तुका म्हणे नेत्रीं केली ओळखण । तटस्थ हें ध्यान विटेवरी ॥४॥

(य१२-४०)

यांत बाह्य प्रेमसमाधि व आंतर् प्रेमसमाधि या दोन्हीही महाराजांनी वर्णन केल्या आहेत. या स्थितीस उद्देशूनच सत्पुरुषाने शांत असावें, गंभीर असावे, इत्यादि शास्त्रवचने आहेत.

जागृत् प्रेमसमाधि व स्वप्न-प्रेमसमाधि

अभंगांत जागृती स्वप्नी असे जे म्हटले आहे त्याचा अर्थ 'जागृत्प्रेमसमाधि व स्वप्न-प्रेमसमाधि' असा आहे. **भगवंताचा जेव्हां भक्तांना संयोग असतो, तेव्हा जागृत्प्रेमसमाधि होतो व वियोग असतो तेव्हां स्वप्न-प्रेमसमाधि होतो.** स्वप्नसमाधिविषयी गीतगोविंदकारांचेही असेच म्हणणे आहे:-

ध्यानलवेन पुरःपरिकल्प्य भवंतमतीवदुरापम् ।
विलपति हसति विषीदति रोदति चंचति मुंचति तापम् ।

याप्रमाणे प्रेमसमाधिविषयीचें निरूपण झाले. आतां प्रेमसमाधीहून इतर वेळी भक्तांच्या चित्ताची कशी स्थिती असते हेंही तुकाराम महाराज वर्णन करितात.

व्युत्थानातील व्यवहार

मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदू ऐसे ।।१।।
अमृत तें काय गोड आम्हापुढे । विष ते बापुडे कडू किती ।।२।।
मायबापाहूनि होऊ कृपावंत । करूं घातपात शत्रुहूनी ।।३।।
भले तरी देऊं गांडीची लंगोटी । नाठाळाचे काठी देऊं माथा ।।४।।
तुका म्हणे आम्ही अवधेचि गोड । जया पुरे कोड त्याचे परी ।।५।।

अभंग

ऊठ भडवीच्या जाय तूं येथोनी । माझिया कीर्तनीं बैसूं नको ।।

इत्यादि तुकारामाच्या अभंगास पुष्कळ लोक नावें ठेवितात, परंतु प्रेमसमाधीहून इतरवेळी लोकव्यवस्थेविषयीं ते उद्गार आहेत.

''मऊ मेणाहूनी'' यावर दिलेल्या अभंगांत प्रेमसमाधीहून इतर वेळी भगवद्भक्तांत प्रसंगीं सावधपणा कसा असतो हे दाखविले आहे. भवभूतीनींही असेंच उद्गार काढले आहेत.

''वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ।।''

अभंगाचाच अर्थ या श्लोकांत आहे. दुसरें माझे मत असे आहे की, (य१२-४१) परमेश्वर निराकार असला तरी प्रथम साकारावर चित्त स्थिर करून नंतर निराकारांत त्याचा प्रवेश केला पाहिजे.

ईश्वरसिद्धीचा सोपा युक्तिवाद

ईश्वर नाही असे जे म्हणतात त्यांना सोपे व शास्त्रीय उत्तर असे आहे की, या रसायनशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे पाणी उत्पन्न होवो, परंतु गणित हे बुद्धीतच राहत असते, इतर जडपदार्थात रहात नाही. तेव्हा सृष्टीतील इतके पाणी जे तयार झाले आहे त्याच्या रासायनिक मिश्रणाला ज्या बुद्धीतून गणिताचा उपयोग झाला आहे ती युनिर्व्हसल इन्टेलेक्ट परमेश्वरावांचून क्षुल्लक जीवाची असणें संभवनीय नाही.

जड पदार्थांत बुद्धि आहे असे मानल्यास जड व चेतनाचा भेद नाममात्र होऊन परब्रह्म सर्वव्यापक आहे या वेदान्ततत्त्वाचाच अनुवाद झाल्यासारखा आहे. तेव्हा जडशास्त्रदृष्टीनें किंवा धर्मदृष्टीनें परमेश्वर आहे हे ठरलेलेच आहे.

ही दोनच मते सध्या मी या पत्रांत लिहून पाठवीत आहे. माझा सुरुतरुग्रंथ तयार होत आला आहे. तो मी आपणाकडे पाहण्याकरितां पाठवीन. त्यावरून माझी अंतरस्थ मते काय आहेत व ती उदात्त आहेत किंवा नाही या सर्व गोष्टींचा आपणास सहजच उलगडा होईल.

माझा उणेपणा

याप्रमाणे मी आपली स्थिती लिहिली आहे. तसा मी आपला उणेपाणाही थोडासा लिहितो. कारण **''आपला उणेपणा न दाखवून केवळ भपकेपणा दाखविणे म्हणजे फसविणे होय''** असे माझे मत आहे. प्राचीन ऋषींनी आपला उणेपणा देखील दाखविला आहे.

मी जरी निस्पृह आहे तरी व्रताकरितां व ग्रंथादिकांकरिता माझ्या मनांत केव्हा केव्हा पैशाच्या आशेचा अंकुर उत्पन्न होतो. तो कलंक आहे हे मला ठाऊक आहे, व तो मी कमी करण्याची खटपटही जोराने करीत आहे. हा लेख पसंत पडेल तर मोठ्या महाराजांनांही वाचून दाखवावा, अशी मी विनंती करितो.

आपला
गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.

पत्र १२ वे

रा.रा. भय्यासाहेब तांबे यांना पाठविलेले पत्र

तीर्थस्वरूप भय्यासाहेब यांचे चरणी चि. गुलाबचे कृतानेक शिर.सा. प्रणिपात. वि.वि. (य १२-४२)

लिहिण्यास कारण की, येथे एक पंडित आला होता. त्याच्याशी बापूचा न्यायांत वाद झाला. परंतु बापूच्या प्रश्नाचें त्याने उत्तर न देऊन ''तुमच्या महाराजांची मला विद्वत्ता पहावयाची आहे'' असें तो म्हणाला; परंतु व्रतामुळें मला विशेष वेळ नसल्याने व येथेही मजविषयींच्या मत्सरी मंडळीकडून तो आला असल्याने ''माझ्या मंडळीशी तूं वाद कर किंवा लेखी वाद तूं माझ्याशी कर. बोलून इथे कोणी मंडळी समजणारी नसल्यामुळे नुसत्या बोलण्या बोलण्यांत मी विरोध एव्हां वाढवीत नाही'' असे म्हटल्यावर तो निघून गेला. त्याला कांही येत नव्हते असे माझी मंडळीसुद्धा सभेत सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. वरून वैदिक व आंतून तांत्रिक असलेल्या मंडळीकडूनच हा पंडित आला असल्यामुळें मी याच्याशी लेखी वादाचे बोलणे घातले. असो ही किटकिट, याच्याशी आपल्याला काय करावयाचे आहे?

उमाजी नाईकाचे चरित्र

मी सध्यां एक पुस्तक वाचीत आहे. हे पुस्तक म्हणजे काही तत्त्वशास्त्र नव्हे किंवा परलोकाची वाट दाखविणारे एखादे धर्मशास्त्रही नव्हे. हे एका गरीब व शूर माणसाचे चरित्र आहे. पैसा व स्त्रिया प्रसंगी कशा घातक होतात, ब्रह्मज्ञान, भगवद्भक्ति आणि वैराग्य या तीन गोष्टी बाजूला ठेऊन बाकीचा व्यवहार पाहिल्यास सद्गुण व दुर्गुण कशास म्हणावे हे निश्चितपणें कळणें कठिण आहे. कारण

दैवानें यश आल्यास दुर्गुणी पुरुष व्यवहारांत सद्गुणी बनतो; व दैव प्रतिकूळ झाल्यास अपयशी पुरुष दुर्गुणी बनतो.

मातीत टाकून दिलेले सुवर्ण जसे मळत नाही त्याप्रमाणे दैवाने अपयशाखाली झांकलेल्या पुरुषाचे सद्गुणही लोकांना मोहून टाकीत असतात.

''सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्'' ॥

हे कर्णाचे एका नाटकांत दिलेलें म्हणणे अक्षरशः खरे आहे, इत्यादि उत्तम गोष्टी ह्या पुस्तकांत मला वाचण्याला मिळाल्या. हे पुस्तक उमाजी नायकाचे चरित्र होय. रमाबाई रानड्यांचे पुस्तक वाचण्याविषयी बाबूरावाने जशी मला प्रेमाने सूचना केली होती तसे हेही पुस्तक वाचण्याविषयीं मी आपल्याला प्रेमाने सूचना करितो.

बायकांतील कजागपणा व पुरुषांतील परोत्कर्षासहिष्णुत्व हे दोन दोष ज्या दिवशी निघून जातील, त्या दिवशी नियम्यनियामकाची आवश्यकता मुळींच लागणार नाही. असो. (य १२-४३)

हर्दा *आपला नूतन चिरंजीव*
तारीख १२/१२ *गुलाब.*

पत्र १३ वे

रा.रा. तांबे तहसीलदारांना पाठविलेल्या पत्रांतील
उन्माद-विषयक माहिती

उन्माद सात प्रकारचे आहेत. १, २, ३- वात- पित्त- कफोन्माद, ४- सन्निपातोन्माद, ५- विषोन्माद, ६- मानसोन्माद व ७- भूतोन्माद.

यांतील वातपित्तकफोन्माद व सन्निपातोन्माद यांचा अर्थ आपल्यास समजलाच असेल.

५- विषोन्माद म्हणजे मद्यादिकांपासून झालेला.

६- मानसोन्माद म्हणजे कामक्रोध लोभ द्वेष किंवा मनास बसलेला झटका यापासून एकदम झालेला.

७- आतां भूतोन्मादाचे निरूपण करितो.

भूतोन्माद

देवांच्या गणाला भूत म्हणतात. **पाप नव्हे असे पुण्य कर्म आग्रहाने विपरीत केले असता, या योनींत जन्म होत असावा.** ते देवादिकांचे गणच आंगामध्ये शिरतात. देवादिक शिरत नाहीत. जे प्रत्यक्ष देवादिक आंगामध्ये शिरतात असे म्हणतात त्यांना भूतविद्या येत नाही, असे सुश्रुताचार्यांचे म्हणणे

आहे. ते गणभूत १८ आहेत.

१. देवगणभूत, २. असुरगणभूत, ३. गंधर्वगणभूत, ४. उरग (नाग) गणभूत ५ यक्षभूत, ६. ब्रह्मराक्षसभूत, ७. राक्षसभूत, ८. पिशाच, ९. प्रेत, १०. कुष्मांडकभूत, ११. कालार्द, १२. औकीर, १३. वेताल १४. पितर, १५. गुरु, १६. ऋषी, १७. वृद्ध आणि १८. सिद्ध.

या प्रत्येक गणांचा पुन्हां कोटिकोटि परिवार आहे. या प्रमाणे अनंत असा हा भूतलोक आहे.

ही सर्व भूते रात्रीं व्यवहार करणारी, भयंकर रक्तमांस इत्यादि भक्षण करणारी आहेत. परंतु देवाचे किंवा ऋषीचे ज्याचे ज्याचे ते गण आहेत त्या देवादिकांच्या नांवानेच त्यांची ख्याति आहे, पालकाच्या नांवाने चाकराची ख्याति होते त्याप्रमाणे.

भूत लागण्याचे कारण

प्रज्ञापराध

ह्या भूतांतून कोणतेंही भूत आंगांत शिरण्याचे कारण वृद्धवाग्भटांनीं सांगितले आहे तेच येथे उतरून घेतो.

''तेषां पुनरनुप्रवेशकारणं सद्यःपूर्वकृतो वा प्रज्ञापराधो विशेषतः''

यांतील कोणत्याही भूताचे आंगांत शिरण्याचे कारण हठाने केलेला (य१२-४४) प्रज्ञापराधच आहे.

सामर्थ्य असतांही सभेत द्रौपदीला नग्न करतांना पाहिल्यामुळेच भीष्मादिक माहात्म्यांच्या शरीरांतही राक्षसभूतांनी संचार केला अशी कथा प्रमाणशिरोमणी महाभारताच्या वनपर्वांत आहे. वेदावर निष्ठा ठेवणाऱ्या हिंदूस व्यासांपेक्षां अधिक कोणते प्रमाण असणार? ज्याला देहाच्या पलीकडे कांहीच दिसत नाही अशा नास्तिकाची गोष्ट निराळी. परंतु श्रुति-युक्ति-अनुभवाने ज्याचा परलोकाविषयी निश्चय आहे त्याला भूतादिकांपेक्षां व्यासांचेंच प्रमाण अधिक वाटले पाहिजे आणि वाटतेंही. ते महाभारतांतले श्लोक येथे देतोः-

भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरे सुराः ।
यैराविष्टाः घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥११॥ (वनपर्व अ.२५१)

अर्थ- दैत्य म्हणाले दुर्योधना, तूं काळजी करू नकोस. कारण भीष्माचार्य

द्रोणाचार्य कृपाचार्य यांच्या शरीरामध्ये दुसरे राक्षस शिरतील व त्यांच्या योगाने मंदबुद्धि झालेले ते भीष्मादिक करुणासागर असले तरी दयेचा परित्याग करून भूतवश झालेले ते पांडवांबरोबर निकरानें लढतील. तात्पर्य यांना शरीरांत शिरूं देण्याला प्रज्ञेनें केलेला मुख्य अपराधच कारण आहे.

भूत केव्हां लागते?

एखाद्या रोगानें पिडलेल्याच्याही आंगामध्ये हे भूतपिशाच शिरत असतात. ही भूतें पाप भोगण्याच्या काळी आंगांत शिरतात असे नाही. क्रियमाण पापकर्माच्या आरंभी देखील यांचा अंमल बसतो. यांना शिरण्याची संधी सांपडण्याची ठिकाणें वृद्धवाग्भटांतील उत्तरस्थानाच्या सातव्या अध्यायांत दिली आहेत. ती येणेप्रमाणेः-

*एकटे असतांना, *ओसाड घरांत असतांना, किंवा *चौरस्त्यावर जाण्याचा प्रसंग आला असतांना, अथवा *संध्याकाळी शुचिर्भूत नसले तर अथवा *पौर्णिमेस किंवा *अमावस्येच्या दिवशी इत्यादि. आणखी पुष्कळ शिरण्याची ठिकाणे आहेत.

आतां हे देव ज्याच्या आंगांत शिरावयाचे त्याच्यावर कसा परिणाम करितात ते सांगतो :-

देव व असुर ग्रह नुसते त्याच्याकडे पाहूनच अथवा त्याच्या मनांत विकार उत्पन्न करून त्याच्या आंगांत शिरतात. (य१२-४५)

गंधर्वभूत स्पर्श करून आंगांत शिरतात.

नागभूत लागावयाचा असल्यास त्याला लहरी आल्यासारख्या होतात.

यक्षभूत आपला वास त्याला देतात म्हणजे मनुष्याला कांही कारण नसता एक प्रकारचा उत्तम वास येतो व वासाच्या द्वारे यक्षभूत त्याच्या आंगांत शिरतात.

राक्षसभूत खांद्यावर बसून त्याचे आंग जड झाल्यासारखे वाटते. ते त्याला आपले वाहन करतात व नंतर आंगांत शिरतात.

पिशाचादिक भूत आलिंगन दिल्यासारखे करतात नंतर त्याला विस्मृती पडते, व ते आंगांत शिरतात.

पितर, गुरु, ऋषी, वृद्ध व सिद्ध हे भूत तर नुसते शाप देऊनच त्याच्या आंगांत शिरतात.

यापमाणे भूतांची रीति लिहिली. आतां प्रत्येक भूत आंगांत शिरल्याची लक्षणे थोडकी लिहितो.

भूतबाधेची लक्षणे

देवभूत लागलेला मनुष्य चांगले आचरण करूं लागतो. व थोडेसे संस्कृत बोलतो. बहुशः शुक्ल प्रतिपदेचे दिवशी त्याच्या आंगांत येते. बहुशः म्हणण्याचे कारण इतर वेळेलाही येते.

असुर ग्रह क्रोधी असतात. ते द्वादशीच्या दिवशी किंवा शुक्ल १४ च्या दिवशी बहुशः येतात.

ग्रह शब्दाचा अर्थ सर्वत्र भूत समजावा. या लेखांत आलेल्या देव वगैरे शब्दांचा अर्थ त्या त्या जातीचे भूत समजावा. मुख्य देव किंवा असुर समजूं नये.

गानवाद्य आवडणारे, परस्त्रीची इच्छा करणारे, चोष्याचारयुक्त, **गंधर्वभूत** समजावे. हे चतुर्थी, अष्टमी, द्वादशी, किंवा चतुर्दशी दिवशी येते. परंतु बहुशः असेंच सर्वत्र समजावे. मागेपुढे सांगितलेली सर्वच भूते कोणत्याही वेळेला येतात.

झोंप घेणारे, विनाकारण रागावणारे चपल व बहुशः ब्राह्मणाच्याच आंगांत असणारे **नागभूत** समजावे. हे नागभूत पंचमीच्या दिवशी किंवा माध्यान्हीं येते.

चांगलेपणा, सुंदररूप, कोणाला काय देऊं अशी वर देण्याची इच्छा आंगांत आल्यावर दिसून पडल्यास ते **यक्षभूत** समजावे. त्याची बहुशः तिथी शुक्ल सप्तमी किंवा एकादशी.

विद्वान पण आचारहीन अशी चिन्हे दिसल्यास **ब्रह्मराक्षस** समजावे. याची येण्याची वेळ शुक्ल ५ / ८ / पूर्णिमेची चंद्रदर्शनाची वेळ किंवा संध्याकाळ.

द्वितीया, तृतीया, अष्टमी या तिथींना **राक्षसपिशाच** येत असतात. पाप करण्याची आवडी, दुसऱ्याचा द्वेष, कोणाला टाकून बोलणे, पुष्कळ खाणे, कृष्णपक्षांतील नवमी आणि द्वादशीच्या दिवशी रोग जास्त वाढणे (य१२-४६) इत्यादि लक्षणे झाल्यास राक्षसभूत आंगांत आहे असे समजावे.

स्वतःच्या विषयीं अभिमान बाळणारे, बहुधा खोटे बोलणारे, नानाप्रकारच्या चेष्टा करणारे **पिशाचभूत** समजावे. इतर भूतांची लक्षणे मी सध्या लिहीत नाही.

पत्र १४ वे

रा. भट वकील यांना पत्र १ ले हर्दा, ता. १।१२।१३

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

रा. भटसाहेब वकील यांचे चरणी सा. दंडवत वि.वि. आपले कृपापत्र[१] ता. १ चे आजच मिळाले, मजकूर समजला. आपण माझी भेट घेतलीच पाहिजे होती अशा प्रकारचा मी अधिकारी असेल असे मला वाटत नाही. शिवाय **मी शूद्र आहे त्यामुळे माझ्या वाणीमध्ये अधिकार येणेही शक्य नाही.** तथापि आपण जे प्रश्न लिहिले आहेत त्यांची उत्तरे यथामति लिहून पाठवितो; आपणास पसंत पडतील तर पहावे.

(१) पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर – कर्माचा नियम प्रत्यक्षाने किंवा अनुमानाने निघतो असें हिंदुशास्त्राचें मत नाही. कारण -

प्रत्यक्ष प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. म्हणजे प्रत्यक्षप्रमाणाने समजणारी गोष्ट तिन्ही काली असू शकेल असा निश्चय सांगता येत नाही.

अनुमान प्रत्यक्षापेक्षा व्यापक आहे खरे पण तेही सामान्य गोष्टींचा बोध करीत असते, विशेष गोष्टीचा (य१२-४७) बोध करीत नाही. – जसे फोनोग्राफ पाहिला म्हणजे कोण्यातरी माणसाने हा केला आहे येवढे ज्ञान अनुमान करून देते, पण एडिसन साहेबांनीच तो केला आहे असे ज्ञान अनुमानानें होत नाही, तर ते केवळ शाब्दप्रमाणानेंच होऊ शकते.

कितीही अनुमानावर अवलंबून राहिले तरीही काही गोष्टी शाब्दप्रमाणाने घ्याव्याच लागतात. जसे आपला पिता कोण याविषयी आपल्या जवळ तादृश प्रत्यक्षप्रमाण कांही नसते. बरे, अनुमान प्रमाणाचा देखील येथे कांही उपयोग होतो, असे म्हणावे तर तसेही होत नाही. कारण सर्वांना बाप आहे म्हणून मलाही बाप असला पाहिजे, इतकेंच काय ते अनुमान होऊ शकते. तेव्हा आपले पितृज्ञान आपल्याला अत्यंत शाब्दजन्य आहे, असे म्हणणे भाग पडते. **जे जे अत्यंत शाब्दजन्य असते ते ते अत्यंत अदृश्य असते**.

कर्माचेही असे दोन परिणाम होतात. एक दृष्ट व दुसरा अदृष्ट. अदृष्ट परिणामाचे फळ दुसऱ्या जन्मांत होते. दृष्ट परिणामाचे फळ याच जन्मांत होते.

कर्मापासूनच आपण प्रश्न केला असल्यामुळे चार्वाक वाद आपल्याला पसंत नाही, असे मी गृहीत करतो. कारण वरच्या पायरीपासून आरंभ करणारानें खालची पायरी उल्लंघिलीच असली पाहिजे असे अनुमान करणे साहजिक आहे. कर्माने चित्तशुद्धि होते असे ठरलेले आहे, असे आपल्या प्रश्नांत वाक्य आहे. तेव्हा अर्थातच चार्वाकाची पायरी आपण घेतलेली नाही. म्हणूनच मी दिलेल्या उत्तरावर चार्वाकाचे आक्षेप आपल्याला (य१२-४८) करता येणार नाहीत. वादामध्ये पहिली पायरी चार्वाकाची आहे. पण ती आपण सोडली असल्यामुळे तेच संशय पुनः काढून पूर्वीच्या प्रश्नाच्या खालचे प्रश्न न करण्याविषयी मी विनंति करितो.

पूर्वजन्मांतील कर्म जर न मानले तर विनाकारण एकाला सुख व एकाला दुःख देणाऱ्या परमेश्वराकडे विषमता येते, म्हणून अदृष्ट मानणें भाग आहे.

आतां या **अदृष्टाचा व जन्माचा अन्योन्याश्रय अनादि आहे,** असे आमच्या हिंदुशास्त्राचें मत आहे. मला वाटते हे अनादि सांगणे काही अलौकिक नाही. विचार केला तर कोणत्याच पदार्थाला आरंभ आहे असे दिसत नाही. **कोणताही पदार्थ आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेचे अवस्थांतर असतो,** हे जडशास्त्रानेंही ठरल्यासारखेंच आहे.

हाच नियम कर्मासही लागू आहे. परंतु हे कर्म दोन प्रकारचे आहे. यमरूप आणि नियमरूप.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह या पांचास **यम** म्हणतात.

स्नानसंध्या, देवतार्चन, जप इत्यादिकांस **नियम** म्हणतात.

यम व नियम दोन्ही बरोबर केले असता चित्तशुद्धि अवश्य होते. पण जे केवळ नियम करतात व यम करीत नाहीत त्यांना त्यापासून काही फायदा होत नाही. आपण साठ साठ वर्षेपर्यंत कर्म करणाराचे उदाहरण दिले ते याच कोटीतील असावेत असे माझे मत आहे. मनुमध्ये असे स्पष्ट म्हटले आहे. तो श्लोक येणेप्रमाणे:-

यमान् सेवेत सततं न नित्य नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥२०४॥ मनुस्मृति अध्या.४

(य१२-४९) भावार्थ - यमांचे नित्य सेवन करावे. नियमांचे ज्यावेळी सांगितले असेल त्यावेळीच सेवन करावे. म्हणजे संध्या प्रातःकाळी व संध्याकाळीच

करावी. परंतु अहिंसा व सत्य इत्यादिकांचे सवेन सतत करावे. जो यमांचे सेवन करीत नाही व केवळ नियमांचे पालन करितो, तो पतन पावतो, असे म्हटले आहे. तेव्हा साठ वर्षे काय हजार वर्षे जरी यमांवाचून नियमांचे सेवन केले तरीही चित्त अशुद्धच राहणें साहजिक आहे.

आपण 'संकल्पविकल्प नाहीसे होणे' ही चित्तशुद्धीची व्याख्या केली आहे पण ती थोडीशी व्यापक झाली आहे. **हिंदुशास्त्रांत संकल्पविकल्प नाहीसे होणे हे उपासनेचे फळ सांगितले आहे.** कर्म, उपासना व ज्ञान या तिघांची तीन कार्य वेदान्तडिंडिमकारांनी दाखविली आहेत. ती येणेप्रमाणे -

कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थमैकाग्र्यार्थमुपासना ।
मोक्षार्थं ब्रह्मविज्ञानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥

भावार्थः- कर्माने चित्तशुद्धि होते, उपासनेने चित्त एकाग्र होते आणि ब्रह्मज्ञानाने मोक्ष होतो, असा वेदांताचा डिंडिम आहे. आपण केलेल्या चित्तशुद्धीच्या लक्षणाचा एकाग्रतेंत अंतर्भाव होतो. म्हणून **असद्वासना मात्र निवृत्त होणे, याचेच नांव चित्तशुद्धि आहे.**

चित्तशुद्धी झाली तरी चांगल्या वासना हजारों मनांत येत राहतात. त्याला विक्षेप म्हणतात. त्याच्या निवृत्तिकरिता उपासनेची जरूर आहे. चित्तशुद्धी झाल्यावरही चांगल्या कामाकरिता काम-क्रोध असले तर मला हरकत वाटत नाही. मुक्तेश्वरानें स्पष्ट म्हटले आहे.

''काम असावा ईश्वरभजनी । क्रोध असावा इंद्रियदमनी ।
तीर्थ प्रसादादि ग्रहणी । लोभ अत्यंत असावा ॥''

नियमाचा संस्कार अदृष्टरूपाने होत असून यमाचा दृष्टरूपाने मनावर (य१२-५०) संस्कार होतो. म्हणजे यमाची मनास संवय लागते व नियमापासून देवता या मार्गातील विघ्ने दूर करतात. म्हणून या दोहोंचाही अभ्यास समुदायानें केल्यासच कर्मापासून चित्तशुद्धि होते. हेंच आपल्या पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसे दिले.

२. दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर :- माझ्या मतानें असे आहे की, मनांत दोन वस्तु एकाकाली धरतांच येत नाही. **''युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगम्''** असे गौतमाचार्यांचे न्यायदर्शनांत सूत्र आहे. दोन ज्ञानें एकाकाली न होणे हे मनाचे

लक्षण आहे. असा त्याचा अर्थ आहे. पाश्चात्य सायकॉलाजीतही अटेन्शनसंबंधाने असेच म्हटले आहे. तेव्हा -

तोंडाने जे केवळ रुद्राचा जप करितात व मन दुसरीकडे लावतात त्यांचा तो जप सुटतच असला पाहिजे. मन जर कर्मांत गुंतलेले असेल तर शब्दोच्चार पुरा होणे शक्यच नाही; आणि इतकेंही करून जर कोणी करीत असेल तर फोनोग्रामप्रमाणे चित्तावाचून नुसत्या शब्दोच्चाराने कर्मापासून कांहीच फायदा होत नाही असे माझे स्पष्ट मत आहे. कारण तसे करणे म्हणजे यम सोडून नियम करणेंच होय. म्हणून या प्रश्नाचे उत्तर देखील प्रथम प्रश्नाच्या उत्तराचा शेषच आहे.

ध्यान, मानसपूजा

३. **तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तरः-** ध्यान ही योगांतील सातवी पायरी आहे. त्यामुळे ध्यान करणाऱ्याला हा प्रश्नच होत नाही. कारण तेथपर्यंत गेलेला पुरुष प्रथमच प्रत्याहार व धारणा यांच्या योगाने सूक्ष्म देहावर आपला तैजसाभिमान स्थापन करीत असतो, व विश्वाभिमानाचे त्यांत प्रविलापन करितो. त्यामुळे हृदयाकाशांत ध्यान करणे त्याला सहज होते. स्थूलदेहाला जशी बैठकीची अपेक्षा आहे तशी सूक्ष्मदेहाला नाही, कारण तो अपंचीकृत आहे. आता प्राणायामामध्येही ध्यान सांगितले आहे खरे, परंतु वितर्क समाधि पूर्ण झाल्यानंतर सांगितले आहे. नवशिक्याला सांगितले (य१२-५१) नाही. नवशिक्याला ध्यानाचा उपदेश शरीराच्या बाहेर सांगितला आहे व या नवशिक्याच्या ध्यानाला मानसपूजा म्हणतात. तुकाराम महाराजांनीही आपल्या मानसपूजेंत -

''रत्न सिंहासन वर प्रभावळ । त्यावरी सोज्वळ वस्त्र मृदु ॥१॥
लोड उशा मागे टेकाया बाजूला । त्यावरी बैसला स्वामी माझा ॥२॥

असे म्हटले आहे. यांत हृदयकमळाचे नांव नाही. **''देवो भूत्वा देवं यजेत्'' हे वाक्य ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर भक्ति करणाराविषयीं आहे, नवशिक्याविषयी नाही.** शिवाय या प्रश्नाचे उत्तर देण्याला सद्गुरुच समर्थ असतात. माझ्या सारख्या गरीबाने काय उत्तर द्यावें?

मंत्राचे न्यास

४. **चवथ्या प्रश्नाचे उत्तरः-** मंत्राचे न्यास करणे म्हणजे त्या त्या देवतांना हाका मारून आपल्या अवयवावर बसवून ठेवून पिशाच्यादिकांना आपल्या शरीरांत शिरू न देणे, असा न्यासाचा अर्थ आहे. या न्यासाचे फळ अदृष्ट आहे, कारण हा न्यास नियमांत येतो; म्हणून याचे उत्तर पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरांत आलेच आहे. मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे तो मंत्र त्या देवतेचे नांव आहे. एखाद्याने हाक मारली असता जसा एखादा ओ देतो, त्याप्रमाणे मंत्र माझे नांव आहे, असे ती देवता समजत असते. पत्रांत या गोष्टीचा इतकाच खुलासा मी करू शकतो. मन हे अपंचीकृत आहे, म्हणून मनाने ध्यान केलेल्या देवतेस, अपंचीकृत ज्या पृथिव्यादि पंचतन्मात्रा, त्यांचे उपचार करणे योग्य आहे. कारण त्या भूतांचा ईश्वरामध्ये लय व्हावा व आपल्या मागचे संसार झेंगट सुटावें असा त्या क्रियेचा अर्थ आहे. कारण पंचतन्मात्रा व मन हे जीवास चिकटल्यानेंच संसार लागलेला आहे. त्याचा ईश्वरांत लय झाला म्हणजे संसार नष्ट होतो, असे हिंदुयोगशास्त्राचे मत आहे. **लय होणे म्हणजे अर्पण केलेल्या पदार्थांचे विस्मरण पडणें** इतकाच अर्थ योगशास्त्रांत घेतला आहे. या गोष्टीची फोड माझ्याने झाली तितकी केली आहे. विशेष महात्म्यांनां ठाऊक असेल. (य१२.५२)

ध्याता, ध्यान व ध्येय या तिहींची संगती कशी जमवावयाची हा प्रश्न योगशास्त्रानुसार ध्यान करणारास येतच नाही.

नवशिक्याने असे करावे की, ध्येय आपल्या पुढें सिंहासनावर धरावे, ध्यानकर्ता शरीरी असतोच. **ध्येयाला एकसारखे मनापुढें आणणे याचे नांवच ध्यानक्रिया**. तेव्हां तिची विशेष संगती कशी? याची जरूर नाही. इतकेंच मला या विषयीं येथे लिहिता येते. याप्रमाणें चवथ्या प्रश्नाचे उत्तर मला सुचले तसे दिले.

५. **पांचव्या प्रश्नाचे उत्तरः-** या प्रश्नाचे उत्तर वर आल्यासारखेच आहे. फक्त **केशवादि नांवाचा अर्थ अवतारपर न घेता नित्यमूर्तिपर घ्यावा.** सर्व कर्मांत भावनेची अपेक्षा आहे, हे मीमांसाशास्त्रांत शाब्दी भावना व आर्थी भावना इत्यादि सांगून स्पष्ट केलेंच आहे.

६. **साहाव्या प्रश्नाचे उत्तरः-** माझे मत असे आहे की, वाचकाकडे व वाच्याकडे पृथक् लक्ष्य ठेवण्याची गरज नाही. वाचकाचा स्वभावच असा आहे की, त्याच्याकडे लक्ष्य लागले की, वाच्याकडे लागतेंच. वाच्य वाचकाच्या संबंधाचे मात्र ज्ञान करून घेतले पाहिजे; पण वेदाध्ययन मात्र यांत येत नाही. कारण अध्ययन हे उपासनेंत येत नसून नियमांचे अंग आहे, आणि नामस्मरण हे उपासनेचे अंग आहे. म्हणून वेदाध्ययनाचें फळ निराळे आहे. मला सहावा प्रश्न जितक्या रीतीनें समजला तितक्या रीतीनें मी उत्तर लिहिले.

७. **सातव्या प्रश्नाचें उत्तरः-** माझें मत असे आहे की, जीव कर्म करतांना स्वतंत्र आहे व फळ भोगतांना परतंत्र आहे.

''कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय्यर्थ्यादिभ्यः''

असे ब्रह्मसूत्र असून, ज्याचा जसा (य१२-५३) प्रयत्न असेल तसेंच ईश्वर त्याच्याकडून करवितो असा त्याचा अर्थ आहे. या सूत्राच्या भाष्यांत आचार्य म्हणतात - ईश्वर हा पाण्याप्रमाणें साधारण कारण आहे आणि ज्याचा त्याचा यत्न बीजाप्रमाणे असाधारण कारण आहे. आंब्याच्या झाडालाही पाणी पाहिजे, व निंबाच्या झाडालाही पाणी पाहिजे म्हणून पाणी हे साधारण कारण होय. पण आंब्याने गोड होणे व निंबाने कडू होणे हे त्याच्या त्याच्या बीजावर अवलंबून आहे. म्हणून बीजे ही असाधारण कारणे होत. अनेक कार्यांचे जे कारण त्याला साधारण म्हणतात, आणि एकाच कार्याचे जे कारण त्याला असाधारण म्हणतात.

आतां प्रारब्धाची निवृत्ति यत्नानें होते असे माझे मत आहे, पण प्रारब्ध बलवान् असले तर यत्न लंगडा पडतो. तेव्हां प्रारब्ध कोणत्या प्रकारचे आहे हे पाहिले पाहिजे. प्रारब्ध केवळ साधारण असेल तर औषधी सारख्या यत्नानेंच त्याचा जय होतो. प्रारब्ध जर दैविक असेल तर औषधीसारखा भौतिक प्रयत्न लंगडा पडतो. त्याला मंत्राची किंवा योगाची अपेक्षा लागते. योगानें अनेक शरीरे निर्माण करून आपले कर्म एकदम भोगून टाकता येते. शिवाय प्रारब्ध म्हणजे भोग होण्याची सुरुवात होते तेव्हांच म्हणतात. बाकीचे कर्म संचितांत असते.

समजा की, तीन वर्षांनी तुम्हांला कांही व्हावयाचे आहे, तर आता ते कर्म, प्रारब्ध झालेले नाही सध्यां ते संचितांतच आहे, असे माझे मत आहे. प्रत्यक्ष भोग सुरू झाल्यास मग मात्र प्रारब्धकर्म भोग दिल्यावाचून निवृत्त होत नाही. म्हणूनच

भुक्त दुःखाविषयी निवृत्तीचा उपाय (य १२-५४) शास्त्रांत सांगितला नाही, आणि वर्तमान दुःख देखील भोगल्यावाचूंन निवृत्त होत नाही.

आतां ज्वरावर औषध घेतले तर आतांचा ज्वर निवृत्त होत नाही तर पुढच्या क्षणीं येणारा ज्वर निवृत्त होतो. मलेरियाची आलेली पाळी,[िनिन दाबत नाही तर येणाऱ्या पाळीचा निरोध करते.

''हेयं दुःखमनागतम्''

असे पतंजलींचे योगशास्त्रांत सूत्र आहे, आणि पुढें येणाऱ्याच दुःखांचा नाश होतो असा त्याचा अर्थ आहे. आतां एखाद्याला एवढ्या प्रयत्नाचे ज्ञान नसेल तर कसे करावे? तर तो त्याचाच अपराध आहे असे मी म्हणतो. त्यांत दैवाचे काहीं नाही ते ज्ञान त्याने मिळवून घ्यावे. समजा की, तसे ज्ञान होण्यासारखी परिस्थिति नसली तर ज्या परिस्थितींत तो असेल त्या परिस्थित्यनुसार शास्त्रानें जो त्याला धर्म सांगितला असेल तो पाळावा, म्हणजे हळु हळु दुसऱ्या जन्मांत तरी फायदा होईल. मुंबईला पत्रानें बातमी येण्याला येथून एक दिवस लागतो. परंतु तारेने बातमी एक मिनिटांत येते. त्याप्रमाणे तीव्र प्रयत्न जो करतो तोच एका जन्मांत संचिताचा नाश करू शकतो. साधारण मनुष्याला जन्म लागतात; पण कोणाच्याही शुभ (य१२-५५) यत्नाचा नाश होत नाही.

''नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।'' गीता.

असे भगवंताचे वाक्यही आहे. आता जसे पापाचा शुभकर्म नाश करिते तसे पापही शुभकर्माचा नाश करण्यास समर्थ आहे, अशी शंका योग्य होणार नाही. कारण पापाचा नाश करण्याकरितां प्रायश्चित म्हणून निराळे कर्म सांगितले आहे. आतां शास्त्रावर जर विश्वास नसेल तर पुण्यपापावरही विश्वास असणे शक्य नाही, कारण पुण्यपापांची सिद्धि प्रत्यक्षाने किंवा अनुमानाने होतच नाही. हिंदु, बौद्ध व जैन या तीन धर्मांत कर्मवाद विशेष मानला आहे. पण तो आप्तवचनावरच अवलंबून आहे. हेंच आपल्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसे दिले. तथापि याविषयी पुष्कळ ऊहापोहाची जरूरी आहे.

८. **आठव्या प्रश्नाचें उत्तर :-** हा प्रश्न थिऑसफीला अनुसरून आहे पण थिऑसफीला अनुसरून मला उत्तर देता यावयाचे नाही. कारण (य१२-५६) तिकडे माझा विशेष व्यासंग नाही.

या प्रश्नाचे माझ्या मतानें उत्तर असे आहे की, वारंवार जपाने जपाची देवता प्रसन्न होऊन रोग करण्याचा आपला बेत रहित करिते. हें मंत्रशास्त्रानुसारे उत्तर झाले.

योगशास्त्रानुसार याचे उत्तर असे आहे की, मंत्राचा वारंवार उच्चार केल्याने व भावना त्या मंत्रावर एकाग्र केल्याने मनाची तीव्र शक्ति वाढते, आणि शरीर हें मनाच्या अत्यंत ताब्यांत असल्याने रोगाचा प्रतिबंध होतो. योगशास्त्राचें मत असे आहे की, मन तीव्र झाल्यास कोणत्याही वस्तूचे आकर्षण करिता येते. ध्वनीचा परिणाम मनांत होतो असे व्याकरणशास्त्र व पातंजलशास्त्राचे मत आहे. आपल्याला थिऑसफीप्रमाणे उत्तर पाहिजे असल्यास माझा नाईलाज आहे.

९. नवव्या प्रश्नाचे उत्तर :- जुन्या वैद्यकाविषयी मी स्वतः खटपट करीतच आहे. त्याबद्दल **''वैद्यवृंदावन''** नांवाचा ग्रंथ मी लिहीत आहे, परंतु मी गरीब आहे. मजजवळ पैसा नाही. मी व्रतापुरत्या पैशाची मात्र भिक्षा मागत असतो. बाकी कोणास पैसा मागावयाचा नाही असा माझा निश्चय आहे. कारण पैसा देणाऱ्याने इतक्या लौकर कार्य का झाले नाही असे विचारले तर मजजवळ देण्याला पुरावा नाही, व तो गोळा करण्याकरिता खटपटही करण्याची माझी इच्छा नाही.

शिवाय मी ब्राह्मणाच्या पक्षाचा असल्यामुळे माझी जाती जोराने माझ्याविरुद्ध आहे, व मी शूद्र आहे एवढ्यावरच कांही ब्राह्मणही माझ्याविरुद्ध आहेत. – या दोन पेंचात मी सांपडल्यामुळे माझ्या हातून एखादें कार्य सुरळीत होईल असे मला वाटत नाही. **''बौद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः''** हे भवभूतीचे उद्गार सर्वत्रच खरे होत आहेत. त्याला टक्कर देण्याची माझी छाती नाही.

१०. दहाव्या प्रश्नाचें उत्तर :- ज्या श्रुतिस्मृतींत वर्णाश्रम कर्मे सांगितली आहेत त्याच श्रुतिस्मृतींत तीर्थाटण व सत्संगही सांगितला आहे. (य १२-५७) तेव्हा गांवोगावी सत्संगाकरिता फिरणे हे ज्या मुमुक्षूला अभिमान नाही, त्याला योग्य वाटणे साहजिक आहे. **सद्गुरु सच्छिष्य शोधीत असतात असे माझे मत नाही. कारण सर्व वेदान्तशास्त्रांत साधनचतुष्टयसंपन्नलाच गुरूकडे जाण्याचा**

अधिकार सांगितला आहे. गुरूने शिष्याकडे जावे असे कोठेही सांगितले नाही. एखाद्याच्या दैवाने कदाचित् घरीच सत्पुरुष भेटत असतील, पण तेवढ्याने सत्संगाकरितां फिरणें सोडणे म्हणजे एकाला द्रव्याचा हांडा सांपडला म्हणून दुसऱ्याने शेतांत जाणे सोडून देण्यासारखे आहे.

आता ज्याला आपल्याला साधू फसवितील असे वाटत असेल त्याने पाहिजे असल्यास जाऊ नये, पण **जो मुमुक्षू आहे त्याला फसविण्याला कोणीही समर्थ नाही, असे माझे मत आहे.** याविषयी पुष्कळ ग्रंथांत मी लिहिलेलेही आहे. स्वतः गुरु शोधण्याविषयीं तुकाराममहाराजांचे उद्गार काय आहेत ते येथें लिहितो. (य१२-५८)

अभंग

अग्नि हा पाचारी कोणासी साक्षेपे । हिवें तोचि तापे जाऊनियां ॥१॥
उदक म्हणे काय याहो मज प्यावें । तृषित तो धांवे सेवावया ॥२॥
काय वस्त्र म्हणे याहो मज नेसा । आपुलें स्वइच्छा जग वोढी ॥३॥
तुक्यास्वामी म्हणे काय मज स्मरा । आपुल्या उद्धारा लागुनीया ॥४॥

श्रुतिही असेंच म्हणते -

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्''

झाले. आपल्या प्रश्नाची उत्तरे माझ्या मतीला सुचली तशी दिली. ती रुचल्यास गोड करून घ्यावी. आता हे कोण्या ग्रंथात आहेत असे मला ठाऊक नसल्यामुळे मी एकदमच लिहून पाठविली. प्रेमाची वृद्धि असावी. कळावें ही विनंती.

आपला अपरिचित -

मोकद्दम माधान हल्ली मु. हरदा. गुलाबराव गोंडुजी मोहोड

(टीप) तें श्री भटांचे पत्र येणेप्रमाणे :-

श्री गजानन प्रसन्न

ता. ३० नोव्हेंबर १९१३ मुंबई, पोष्ट काळबादेवी ठाकुरद्वारासमोर.

रा. रा. सत्पुरुष गुलाबराव गोंडूजी मोहोड माधानकर यांचे सेवेसी नम्र शिष्याचे अनेक रामराम वि. वि. आपण मुंबईस दोनवेळ येऊन गेला. मागे. डॉ. देशमुख यांचे घरी आपला मुक्काम होता व अलिकडे आला होता त्यावेळी सरदारगृहांत होता असे वाटते. आपली समक्ष भेट घेण्याची दोन्ही प्रसंगी फार इच्छा होती. पण माझ्या आळसामुळें क्षुल्लक कारणाकरतां तो योग जमवून

आणण्याचे माझ्या हातून घडले नाहीं. याबद्दल आतां वाईट वाटते. या पत्रासोबत कांही प्रश्न पाठविले आहेत. आपल्यासारखे विद्वान, थोर सत्पुरुष फारच दुर्मिळ आहेत. आपल्या पायाजवळ विनंती इतकीच आहे की, त्यांची उत्तरे आपण आपल्या अधिकारयुक्त वाणीने दिल्यास मजवर महदुपकार होतील. पण तशी उत्तरें देण्यास सवड न झाल्यास निदान कोणत्या ग्रंथांत त्यांची उत्तरे सांपडतील ते कृपा करून आपण कळविल्यासही महदुपकार होतील. कळावे, लोभ असावा अशी गरीब दासाची नम्र विनंती आहे. हे रामराम.

(१) कर्माने चित्तशुद्धि होते असे ठरलेले आहे तर ती कर्में करतांना मनावर त्यांचा संस्कार किंवा व्यापार कसा घडून चित्तशुद्धि होते? चित्तशुद्धि म्हणजे संकल्प विकल्प नाहीसे होऊन चित्त स्थिर होणे असा मी समजतो. आपल्या समाजांत जुन्या पद्धतीने त्रिकालसंध्या, पंचमहायज्ञ वगैरे रोजची नित्य व नैमित्तिक कर्मे करणारे व ती नैमित्तिक कर्मेही श्रुतिस्मृतिप्रणितमार्गाने करणारे भिक्षुक शास्त्री वेदांती व गृहस्थ बरेच आहेत व ६०/७० वर्षेपर्यंत अशी कर्में करीत राहिलेले दिसतात. पण त्यांच्या मनाचे संकल्प-विकल्प जाऊन त्यांचें चित्त शुद्ध झाल्यासारखे त्यांच्या बाह्य वर्तनावरून तरी दिसत नाही. इतकेंच नाही तर रागलोभादि मनोविकारही तादृश कमी झाल्याचें दिसत नाही याचे कारण काय?

(२) ''मनसैव कृतं कर्म न शरीरकृतं कृतम्'' (योगवासिष्ठ) या न्यायाने रोजची नित्य कर्मे करतांना म्हणजे पूजा अर्चा रुद्राभिषेक जपादि कर्मे करतांना मन पूज्य देवतेकडे एकाग्र करून त्या कृत्यांत गुंतल्याखेरीज नुसता शब्दोच्चार करून कर्माचा संस्कार मनावर अल्पतरी घडणे शक्य आहे की काय?

(३) ध्यान करतांनां ''हृदि विन्यस्य'' म्हणजे देवतेचे ध्यान हृदयामध्ये करावे असे सांगितलेले आहे. मग हृदयांत देवाचे ध्यान केल्यावर आपली बैठक म्हणजे ध्यान करणाऱ्या जीवाची बैठक कोणती ? ''देवो भूत्वा देवं यजेत्'' हे तत्त्व ध्यानांत ठेवून ध्यान करें करावयाचे?

(४) मंत्रांचे न्यास शरीराच्या अवयवाचे ठिकाणी करावयाचे म्हणजे त्या क्रियेचा अर्थ काय ? मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे काय ? पृथ्वी वगैरे तत्त्वांचे गंध फूल वगैरे उपचार ध्यानस्थ देवतेस करतात हे काय ? ध्यानकर्ता, ध्यानविषय, ध्यानक्रिया, या तिहींची संगती ध्यान करतांना कशी जमवावयाची हे मला कळत नाही. त्याची फोड कृपा करून करावी.

(५) रोजचे कर्म कसें करावे म्हणजे करतांना मनाची बैठक व भावना कशी ठेवावी? उदाहरणार्थ - संध्या करण्यास सुरुवात केली, तर केशवादि नामोच्चार केल्याबरोबर परमेश्वराने हे अवतार घेऊन भक्तांचे रक्षण पूर्वीच्या काळी केलेले आहे ही भावना जागरूक असली पाहिजे की नाही ? मार्जन करतांना अंतःशुद्धि व बहिःशुद्धि पाणी मंत्रून तद्द्वारा करीत आहों अशी कर्त्याची भावना पाहिजे की नको ? याचप्रमाणे अर्घ्य, उपस्थान व ब्रह्मयज्ञ वगैरे करतांना तशी नसेल तर चित्तशुद्धि होण्यास कर्माचा उपयोग होईल की काय?

(६) नामस्मरण करतांना (यात मी वेदाध्ययन जप यांचाही समावेश करतो) नामाचा जो उच्चार आपण करतो तिकडे आपले लक्ष ठेवावे असे ''ब्रह्मसिद्धान्त म्हणून रा. बाबा गर्दे यांनी

केलेल्या ग्रंथांत म्हटलेले आहे. नामाचा उच्चार करतांना नामी याचे स्मरण ठेवले पाहिजे तर नामाच्या उच्चाराकडे लक्ष गुंतून राहिल्यास ध्यानाचा विषय जो नामी म्हणजे देव तिकडे लक्ष कसे ठेवावे ?

(७) संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण अशी कर्मे आहेत. या जन्मांत भोग घेऊन संपवून टाकण्याकरिता संचितांतून काढून ठेवलेले जे कर्म त्या कर्माच्या भोगांत क्रियमाण कर्माने फरक होईल किंवा नाही ? होत नसेल तर मंत्र वैद्यक व ज्योतिष वगैरे शास्त्रांनी भोगपरिहारार्थ जे औषधी मंत्र इत्यादि उपाय सांगितले आहेत त्यांचे वैय्यर्थ्य होतें. फरक होत असेल तर कोणत्या ठरीव गोष्टी बदलतात व कोणत्या बदलत नाहींत ?

(८) मंत्राच्या जपाचा व्यापार प्रारब्ध बदलण्याचे कामीं कसा घडतो, म्हणजे मी मंत्राचा जप केला म्हणजे जपाचीं अक्षरे बीजे वगैरेचा पुनरुच्चार वारंवार केला, यामुळे आकाशांत त्या ध्वनीचा कोणता परिणाम घडून मागील ठरीव गोष्टी बदलतात. उदाहरणार्थ एखाद्या जीवास प्रारब्धभोग म्हणून ४० व्या वर्षी प्लेगसारखा मोठा रोग होण्याचे नियतीनें ठरलेले आहे. टाळतां येणारे प्रारब्ध व न टळणारे प्रारब्ध असे दोन भाग मानतात. त्या समजुतीप्रमाणे हे प्रारब्ध त्या जीवाचे टळणाऱ्या प्रारब्धापैकी आहे अशी आपण कल्पना करूं, व ते टळण्याकरितां त्या जीवाने शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे मृत्युंजयाचा जप केला किंवा करविला तर जप करण्यामुळें मंत्राच्या बीजांचा व इतर अक्षरांचा पुनरुच्चार झाल्यामुळे सृष्टींत असा कोणता व्यापार घडतो की, त्यामुळे अशी काही अदृष्टशक्ति निर्माण होते की, त्यामुळे ह्या जीवाची प्लेगच्या रोगाची सर्व लक्षणे नाहीशी करून त्यास तो व्यापार रोगमुक्त करतो. थिऑसफीच्या कांही ग्रंथांत असा उल्लेख आहे की, अंतरिक्षांत जीवांच्या कर्माचा रेकार्ड असतो म्हणजे त्याचे प्रारब्ध लिहिलेले असते, तर ते कसे पुसले जाते?

ध्वनिशास्त्राप्रमाणे सांऊड क्रियेट्स, सांऊड प्रिझर्व्स आणि सांऊड डिस्ट्रॉयस असें ठरलेले आहे तर, ध्वनीच्या योगाने वस्तु उत्पन्न कशा होतात व नष्ट कोणत्या व्यापाराने होतात?

९) हल्लीं जुन्या वैद्यकास उतरती कळा लागून ते नष्टप्राय झाल्या- सारखेच आहे. कोट्यावधी रुपयांची विलायती औषधे येथें खपत आहेत, व जुन्या मात्रा, रसायने, भस्मे, काढे वगैरे सर्व औषधाचे प्रकार निरुपयोगी ठरल्यासारखे आहेत. वैद्यसंमेलने सभा वगैरे मधून मधून भरतात, व डाक्टरांचे आणि वैद्यांचे वादविवाद होतात. त्या वादाचे विषय पुष्कळ आहेत, पण महत्वाचा विषय म्हणजे आर्य-वैद्यकाची वातपित्तकफ या त्रिधा प्रकृतीच्या पायावर रचलेली रोगनिदानाची पद्धत हा होय. वेदान्तशास्त्रांत पांचभौतिक शरीर असून अमुक भाग पार्थिव, अमुक तैजस असें ठरलेले आहे. आपल्या सर्व शास्त्रांच्या सिद्धान्तांची एकवाक्यता असल्यामुळे, वातपित्तकफाची मीमांसा आपल्यासारख्या अधिकारी पुरुषानी लोकांपुढे मांडल्यास पुष्कळ डाक्टरांचे दुराग्रह नाहीसे होऊन जुन्या पद्धतीचे पर्यालोचन करण्याची त्यास बुद्धि होऊन, आर्य-वैद्यक सजीव होऊन महत्कार्य होईल. तरी वातपित्तकफाच्या पद्धतीचे विवरण आपण करावे अशी विनंती आहे.

(१०) एखादा मुमुक्षु पुरुष वर्णव्यवस्थेनुरूप श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मकर्म करीत आहे तर,

त्याच कर्मानुष्ठानानें त्याच्या चित्ताचे संकल्पविकल्प नाहीसे होऊन चित्त शुद्ध होऊन सद्गुरु त्यास भेटतील किंवा त्याने गुरूच्या शोधार्थ गांवोगांवी हिंडून गुरु शोधून काढले पाहिजेत ? सद्गुरूही सच्छिष्य शोधितच असतात व तसा शोधून काढून त्यास कृतार्थ करितात. वाळलेल्या गवतास काडी ओढून ते पेटविण्यासारखाच सद्गुरुपदेशाचा प्रकार आहे असे वाचल्याचें स्मरते. म्हणजे शिष्याच्या मनाची पूर्ण तयारी झाल्यावर सद्गुरु लांब नाहीत. ते तात्काळ भेटतातच, व त्याची तयारी होणे म्हणजे ओले गवत वाळून जळण्यास तयार होण्यासारखेच आहे, व गुरूच्या एका शब्दाने शिष्याचे कार्य होते असे म्हणतात. तर यापैकी खरे कोणते? कळावे ही विनंती.

- महादेव वामन भट, पत्ता - वकील हायकोर्ट, मुंबई.

पत्र १५ वे

रा. भट वकील यांना पत्र २ रे

(श्रीमहाराजांकडून पहिल्या पत्राचें उत्तर गेल्यानंतर पुन्हा तारीख १०-१२-१९१३ तारखेस रा. भटसाहेब वकील यांचे कडून दुसरें पत्र आलें. त्यांत त्यांनी श्रीमहाराजांच्या काही उत्तरावर शंका विचारल्या आहेत, त्यांचे समाधान या पत्रांत आहे.) (य १२-५९)

|| श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ||

हरदा. ता. १४-१२-१९१३

रा. रा. भट साहेब वकील यांचे चरणीं सा. दंडवत वि.वि.

आपले कृपापत्र पावलें. मजकूर समजला.

१. जाती जन्मसिद्ध आहे अशा आशयाचेच मी मुमुक्षुमध्यें लेख लिहिले आहेत. शिवाय मी आपल्याला उघडपणे शूद्र म्हणवीत आहे. ज्याचा जो धर्म आहे तोच त्याला तारक आहे अशी माझी समजूत आहे. ब्राह्मणाला वेदद्वारा व शूद्राला पुराणद्वारा मोक्षप्राप्ति परमेश्वरानें सांगून ठेविली आहे. ती आज्ञा उल्लंघन करणें म्हणजे परमेश्वरावरून विश्वास काढून टाकण्यासारखेंच आहे. आपण पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर गोड करून घेतले असे आपल्या पत्रावरूनच समजत आहे. चार्वाक मताचा जो मी उल्लेख केला, तो मी आपल्याला अनुसरून केला नव्हता, पण युक्तीच्या सांखळीमध्यें करणें पडल्यामुळे केला होता.

योगसाधनेतील अडचणी

२. दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तरावर जी आपली शंका आहे तिचे उत्तर मला इतकेंच सुचते की, चित्त वारंवार जरी दुसरीकडे धांव घेते, तथापि त्याला

वारंवार वळवीत जावे. एखाद्या वृक्षाची शाखा लववूं लागलें म्हणजे प्रथम तिच्यामध्यें स्थितिस्थापकता असल्यामुळें कांही कालपर्यंत ती सोडली की वर जाते. म्हणून तिला लववून काही बांधून किंवा हाताने धरून ठेवावे लागते, व नंतर ती कायमची लवली म्हणजे मग तिचे वर जाणे आपोआपच कमी होते. त्याप्रमाणें जप करताना कोर्टातील खटल्याकडे लक्ष गेले तर ते जबरदस्तीने ओढून आणणें व काहीकाल पर्यंत हठाने तेथेच थांबवून ठेवणे यावांचून दुसरा उपाय मला तरी माहीत नाही. पण असे काही दिवस करावे लागेल खरे.

चित्ताच्या निरोधाकरितां केवळ अभ्यासच हितावह होत नाही, तर त्याला वैराग्यही अपेक्षित आहे. कारण ज्याच्यांत आसक्ति अधिक तिकडे चित्त अधिक गुंतत असते. **अभ्यासानें चित्ताचा चंचलपणा जरी दूर होत असला तरी आसक्ति दूर होत नाही.** यामुळेंच ऱ्रा अशा चित्त-एकाग्रतेच्या तत्त्वावर उभारलेल्या मेसमेरिझमपासून झालेल्या दुष्परिणामामुळे अमेरिकेंत कायदा करण्यापर्यंत पाळी आली आहे. 'चले वाते चलं चित्तम्' हा कांही योगशास्त्राचा सिद्धान्त नव्हे. ही एक प्रकारची बाळयुक्ति आहे. कारण

''प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य''

असे पतंजलीचें सूत्र असून (य १२-६०) प्राणाचा रेचक, पूरक व कुंभक करणे हाही एक मन स्थीर करण्याचा उपाय आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. सूत्रांत जो ''वा'' शब्द आहे तो विकल्पदर्शक असल्यामुळे पूर्वीच्या मनोनिरोधादि उपायापेक्षा प्राणायामाचें गौणत्व तो सुचवीत आहे. शिवाय प्राणायामाने मनाची चंचलताच नाहीशी होते, आसक्ति नाहीशी होत नाही. कारण पाण्यामध्यें बुडी मारून श्वास रोकून तास तासभर राहणारे मी पाहिले आहेत. परंतु ज्याकरितां ते बुडी मारतात ते त्या श्वासरोधामध्येही आपले कर्म करीत असतात. म्हणून प्राणायामाबरोबर क्षणोक्षणी विषयांतील दोष मनांत आणण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय प्राणायाम आपण किती वेळपर्यंत करता, हे मला माहीत नाही. **''प्राणायामाचे पुरे कार्य केवलकुंभक झाल्यावांचून होत नाही''**. आता आपल्या मनांत अशा प्रकारची आसक्ति आहे असे मात्र माझे म्हणणे नाही. परंतु मला मनोनिरोधाचा उपाय वाटला, तो मी सांगितला. केवळ प्राणानेंच मन चलित होते असे नाही तर मन चलित झाल्यानेही प्राण चलित होतो. शोक व क्रोध या

मनोवृत्तीमुळे जोराचा श्वास चाललेला आपण पाहतो. म्हणून **प्राणनिरोधावर भरंवसा टाकून मननिरोध होईल असे मानण्यांत काही अर्थ नाही, तर प्राणाचा व मनाचा निरोध करण्यास एकदमच आरंभ केला पाहिजे.** अमनस्कखंडांत मनाच्या योगाने प्राण चंचल होतो, व प्राणाच्या योगानें मन चंचल होते असे म्हटले आहे. गीतेत सहाव्या अध्यायांत -

''यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्'' ॥

असे स्पष्टच म्हटले आहे. प्राणायामांत ध्यान करतानां मात्रा मोजण्यांत चूक होण्याचा संभव आहे. तथापि उत्तम प्राणायामाची संवय होईपर्यंत ध्यानाकडे मृदु लक्ष ठेवावे व मात्रा मोजण्याकडे तीव्र लक्ष ठेवावे; आणि पुढे ध्यानाकडे तीव्र लक्ष ठेवून मात्रा मोजण्याकडे मृदु लक्ष ठेवावें. म्हणजे पहिल्या कक्षेंत मधून मधून ध्यान सुटल्यास हरकत नाही, व दुसऱ्या कक्षेंत मधून मधून मात्रा चुकल्यास हरकत नाही. असेच सर्व योगी करीत आले आहेत, हे मला ठाऊक आहे. दोन्ही ठिकाणी एकावेळी तीव्र मन राहणें शक्य नाही, व तसा उपाय मला ठाऊकही नाही. (य १२-६१) मध्ये मध्ये विजातीय वृत्ती येणे याचे नांव धारणा आहे, व विजातीय वृत्ति मुळीच न येणे याचें नांव ध्यान आहे. पण अशा प्रकारची धारणा व ध्यान येगाची सहावी व सातवी पायरी आहे. ह्या दोन्ही पायऱ्या साधण्याकरिता प्रत्याहार ही पांचवी पायरी चांगली साधली पाहिजे. प्राणायाम ही योगाची चवथी पायरी असून सातव्या पायरीच्या दृष्टीने त्यांतील ध्यान अर्थातच चुकीचे असावयाचे. डोळे जरी सूर्याला पाहतात तरी त्यावर उडून कोणाला जाता येत नाही, त्याप्रमाणे इच्छा जरी मोठ्या फळाची करिता येते, तरी ते मिळवून घेण्याला हळुहळु अभ्यासाचीच जरूर आहे.

३. तिसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तरावर जी आपली शंका आहे तिचे उत्तर यथामति देतो.

''देवो भूत्वा देवं यजेत्'' या वाक्याचा जपाचे वेळीं कोणी उपयोग करीत असले तरी ते भावनारूपानेंच करीत असले पाहिजेत. त्याचा वास्तविक उपयोग तर ज्ञानानंतरच आहे.

न्यासाचा उपयोग आपण आपला देह देवतेचे रूप करावे असा नव्हे, तर

देवतेच्या आश्रयाने मंत्रजपाला पुण्यमय अधिकारी शरीर व्हावें असा आहे. देवतेचे स्वरूप आपण झाल्यावर **अहंग्रह ध्यान** करणेंच उरते. पृथक् ध्यान उरते असे कोणतेंही शास्त्र म्हणत नाही. आतां हे ध्यान अहंग्रहरूपच करावयाचे असेल तर, जीवाची बैठक विचारण्याचे कारण नाही. कारण हृदयांतच ध्याता व ध्येयाची संस्थिति असते. पृथक् ध्यान करावयाचे असेल व तें हृदयांतच करावयाचे असेल तर हृदयकमळाच्या कर्णिकेंत मूर्ति स्थापन करून उजवीकडच्या पंकोळीवर आपली बैठक स्थापावी व रेचक प्राणायामाने हृदयकमळ ऊर्ध्व करावे, असे तांत्रिक म्हणतात. – पण मला असे वाटते की, **हृदयांत ध्यान करतांना मी ध्यान करतो इतकें स्मरण असणेंच पुरे.** आपली बैठक कोठे स्थापावी या विचाराची आवश्कता नाही. कारण एवढी स्मृतीच तीव्र झाली म्हणजे ध्यात्याचा विसर पडतो. ध्याता व ध्यान विसरून जाऊन ध्येयाकाराचीच स्फूर्ति राहणे यालाच समाधि म्हणतात व हा समाधीच ध्यानाची परम सीमा आहे. बैठक स्थापण्याकरितां स्थूल शरीराच्या आकाराचे जे आपल्याला सूक्ष्म व्हावे लागतें, ती अडचण नुसत्या ध्यानस्मृतींत येत नाही. (य१२-६२) समाधि होण्याला जितके उपाधि कमी असतील तितकें बरें. ब्रह्मसिद्धान्तमाला ग्रंथ मी पाहिला आहे. त्यांतील आपण दाखविलेला उपाय बरोबर असलाच पाहिजे. त्या संबंधांत माझे काही म्हणणे नाही. ज्याला जो उपाय साधेल त्याने तोच करावा. रोजच्या कर्मांत ज्या आपल्याला अडचणी येतात, त्या आपण मला विचारतो म्हणता, तथापि - **''ब्राह्मणापासूनच ब्राह्मणाला आलेली विद्या वीर्यवती होत असते,''** असे श्रुतिस्मृतीचे म्हणणे आहे. तथापि मला जसे ठाऊक होते तसे उत्तर दिले.

जप व ध्यान : अडचण निवारण

एक क्रिया मृदु व एक क्रिया तीव्र हेंच या सर्व अडचणीतील मर्म आहे, असे सर्व करीत आलेले साधू सांगतात. पुढें ठेविलेल्या मूर्तीचे ध्यान करितांना जप चुकतो व जप करताना ध्यान चुकते तर यांत काही मोठेसे आश्चर्य नाही; परंतु जपावर अधिक आसक्ति असल्यास ध्यानाकडे लक्ष मधून मधून नेत जावे. व ध्यानाकडे अधिक आसक्ति असल्यास जप मधून मधून चुकण्याची पर्वा करू नये.

''जपांतील चुकी ध्यानाचे पुण्य दहन करिते,'' असें गरुडपुराणांत म्हटलेंही आहे. ह्या गोष्टी निष्काम कर्मासच लागू आहेत. सकाम कर्मामध्ये तर जप प्रधान आहे. शिवाय जप करण्याचे वेळी तीव्र ध्यान करण्याचा विधी सांगता येणे शक्यच नाही. कारण अतिशय ध्यान झाले म्हणजे श्वास सुद्धां क्षीण होतो, आणि जपांत तर अक्षरें उच्चारावी लागतात. म्हणून मृदुध्यानाचाच तेथे विधी आहे, आणि तेवढे ध्यान व तेवढा जप होणे शक्य आहे. कारण संध्या करतांना कोर्टाच्या खटल्याकडे मन जाते, या आपल्या लिहिण्यावरून दोन मृदुकार्ये मन एकाकालीं करू शकते असे होते. दोन कार्यांचा तीव्र संवेग मात्र मन एकाकाळी धारण करू शकत नाही, असा माझ्या मागील पत्रातील लिहिण्याचा अर्थ आहे. इतरत्र जर मन जात असेल तर तेथून त्याला हठाने ओढून आणावे. असे ओढून आणण्याला कांही काळ लागेल खरा, परंतु हा काल वाईट वासना निरोधाचे कामींच खर्च होत असल्यामुळे वाईट वाटूं देण्याचे कारण नाही. मला इतकेंच या प्रश्नांचे उत्तर माहीत आहे.

चवथा, पांचवा व साहवा या तीन प्रश्नांचा बिलकुल उल्लेख नसल्यामुळें त्यांची उत्तरें आपण गोड करून घेतली असावीत. (य १२-६३)

सातव्या प्रश्नांचे उत्तरही आपण गोड करून घेतलें असे आपल्या पत्रावरून दिसते. आपल्या पापपुण्यावर व शास्त्रावर विश्वास आहे, हा माझा पहिल्या पत्राचे वेळीच निश्चय झाला होता.

फळ-ज्योतिष्याला अनुसरून आपण मंत्र जप करीत आहा हे फार चांगले आहे. परंतु मंत्र सिद्ध, साध्य, सुसिद्ध, किंवा रिपु आहे, याचा आपण कोणातरी मोठ्या मांत्रिकाकडून शोध करून घेतल्यास ठीक होईल.

सिद्धः फलति कालेन साध्यः फलति वा न वा ।
सुसिद्धः स्मरणादेव रिपुः साधकमारकः ॥

असे मंत्रशास्त्रवचन आहे.

माझे तर मत असे आहे की, ब्राह्मणांना भगवति गायत्रीजननीवांचून दुसऱ्या मंत्राकडे धांव घेणे कल्पतरू सोडून एरंडाजवळ भिक्षा मागण्यासारखे आहे. वेदोक्त मंत्राची योग्य पुरश्चरणें कलींत चतुर्गुण सांगितली आहेत. तीच ब्राह्मणाला हितावह आहेत.

आठव्या प्रश्नाच्या उत्तराविषयी जो उल्लेख केला आहे त्याविषयी माझे म्हणणे इतकेंच की, शब्दब्रह्म व स्फोट हे आर्यशास्त्रांतील शब्द केवळ वादाचे वाचक नाहीत.

शब्दब्रह्म म्हणण्याचा अर्थ असा आहे की, ब्रह्माचे साधन शब्द आहे म्हणूनच त्या शब्दाचे ठिकाणी ब्रह्मदृष्टि करावी. ही एक प्रकारची भावना आहे. अनुभूतिप्रकाशांत स्वामी विद्यारण्य असेच म्हणतातः-

यदोंकारस्य सार्वात्म्यं ध्यानायै तन्न वस्तुतः ।
यद्ब्रह्मणस्तु सार्वात्म्यं वस्तुतोऽप्येतदीक्षताम् ॥

भावार्थः- **ॐ काराचे जे सर्वात्मकत्व सांगितले आहे ते केवळ ध्यानासाठी आहे, खरें नव्हे; आणि ब्रह्माचे जे सर्वात्मकत्व सांगितले आहे ते ध्यानासाठींही आहे व खरेंही आहे.** असाच दंश शांकरभाष्यातही आहे.

स्फोटवाद वैय्याकरणांचा असून व्याकरणमहाभाष्यांत व शब्दकौस्तुभादि ग्रंथात त्याचे लक्षण असे सांगितले आहे की, - वर्ण क्षणोक्षणी नाश पावतात. म्हणून ते अर्थबोध करून देण्याला समर्थ होत नाही. तर बुद्धिमध्ये अर्थासी संबंध जुळविणारा एक स्फोट नांवाचा अदृश्य संबंध राहतो. गणितांतील बिंदुप्रमाणे हा गृहीत होय. (य१२-६४)

हा स्फोट प्रत्येक शब्दांतील एक एक वर्ण स्पष्ट करीत असतो, आणि शब्दाच्या शेवटच्या वर्णाचे वेळीं तो बुद्धीत अगदीं स्पष्ट होतो, व मग बुद्धीत अर्थाचा प्रकाश होऊ लागतो. **या स्फोटाचा व अलिकडील ध्वनिशास्त्राचा काही संबंध नाही.** शिवाय काही बीजांचा अर्थ न कळला तरी त्यांचा परिणाम होतोच, असे मंत्रशास्त्राचे म्हणणे आहे; आणि स्फोटवाद तर अर्थ समजण्याकरितांच आहे.

आर्यशास्त्रांत जडकारणवादाचा स्वीकार नाही म्हणून मंत्राभिमानिनी देवताच जापकाचे मनोरथ पुरविते, असे सर्व आर्यशास्त्रें म्हणतात.

बौद्धशास्त्रांत चेतनकारणवाद नाही, म्हणून ध्वनीचेच विशिष्ट आकार बनून मंत्र होतात असे त्या शास्त्रांत म्हटले आहे. याविषयी बौद्धांच्या समाधिराज सूत्रावरील भाष्ये पहावीत.

थिऑसफीचा माझा कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. तिचा थोडासा उपयोग आापल्याला होत असला तरी आर्यांनी सर्वथा तिच्या मागे लागणें योग्य नव्हे; इतकेंच काय ते माझे मत आहे व ते मी आपल्या सूक्तिरत्नावलीत लिहिलेही आहे.

नवव्या व दहाव्या प्रश्नाचें उत्तर आपण गोड करून घेतलेंच आहे.

डॉक्टर देशमुखासारखे विद्वान् मला साह्य करतील कदाचित्, परंतु पैसा हाती आल्यावर माझे मन आहे तितके शुद्ध राहील की नाही ही शंका आहे. म्हणून मी त्या कामांत पडू इच्छित नाही. शिवाय मी आंधळा आहे. माझ्या पैशाची कोणी कशी वाटाघाट करावी, या संबंधातही मी बराच असमर्थ आहे. डॉ. देशमुखांनी मागे मला पादुका मिळवून देण्यात बरीच मदत केली आहे. पुस्तकें व व्रते यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही कामांत दुसऱ्यांना त्रास द्यावयाचा नाही असा माझा निश्चय आहे. व्रतांची साधारण सोय झाली आहे. पुस्तकांचीही परमात्मा करीत आहे. इतकेही करून पुढे नारायणाची इच्छा असेल तसे.

अजपाजप

अजपाजपासंबंधांत जी आपली शंका आहे तिचे उत्तर यथामति देतो. २१६०० जपांत त्याला कमी जास्त करिता येतो असे माझे मत आहे. ज्याला **मंत्रयोग** करावयाचा असेल त्याने मात्र २१६०० जप बरोबरच ठेविला पाहिजे; पण हठयोगी, लययोगी किंवा राजयोगी (य१२-६५) यांना त्याची जरूर नाही. श्वास कमी जास्त झाल्याने आयुर्मर्यादाही कमी जास्त होते. जप कमी झाल्यास देवतांचा क्षोभ होतो, व जप जास्त झाल्यास प्राणाचा क्षोभ होतो. म्हणून प्राणायाम करून वेळ वाढवून जप कमी करावा आणि देवतांचा अर्पण जप मानसिक प्रणव्द्वारानें किंवा अनाहतनादानें भरून काढावा.

या प्रमाणे आपल्या प्रश्नांची उत्तरे मला यथामती सुचली तशी दिली. ती रुचल्यास आपण गोड करून घ्यावी. कळावे ही विनंती.

मोकद्दम माधान हल्ली, मु. हर्दा. *आपला अपरिचित*
ता. १४।१२।१९१३ *गुलाबराव गोंडुजी मोहोड*

(फलटण ता.७।१२।१९१३रोजी रा.बडबडे फलटणकरयांचेकडून आलेले पत्र)

श्री साधुवर्य गुलाबराव महाराज चरणाचे शेवेसी. इंग्रजी भाषा वैकृत आहे

म्हणून मंत्रमय नाही, वगैरे मजकूर मुमुक्षू ता. २७।११।१३ वरून कळला.

आम्ही आस्तिकपक्षी असून मंत्रशास्त्रावर पूर्ण भरंवसा आहे. आरबी, फारशी, इजिप्तिशयन, खालिया, अखाडियन, चिनी, जपानी, वगैरे भाषात मंत्रशास्त्र आहे, व त्याबद्दल ग्रंथ आहेत. तर हे कसें ? ''अब्राक ३ब्रा'' ''काबला'' वगेरे ज्यूइश लोकांत मंत्रयंत्रशास्त्राचे प्रकार आहेत, तर हे कसें ? सदरहु वेदबाह्य मतांत देखील मंत्रशास्त्र आहे, मग त्या भाषा वैकृत आहेत तर मंत्रमय कशा आहेत? दुसरें, महानुभाव भाषा व त्यांचे मंत्रशास्त्र व लिपी कशी आहे ? याची माहिति कळविण्यात यावी.

नंदपुत्र कृष्ण व वसुदेव पुत्र कृष्ण एकच आहेत काय ? यामल तंत्रावरून भिन्न असल्याचा मोहमयवाद निघाला आहे. मोहनिवारणार्थ विनंती केली आहे. आमचा मोह सदरहु बद्दल दूर व्हावा. कृपा करून जिज्ञासूच्या शंकेचे समाधान होईल अशी फार आशा आहे.

- आपला चरकृपाभिलाषी. आपाजी कृष्णा.)

पत्र १६ वे

रा.रा. बडबडे, संस्थान फलटण, यांना पाठविलेले पत्र.

मंत्रशास्त्र

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

सा. दंडवत वि. वि. आपले ता. ७।१२।१९१३ ई. चे पत्र आतांच हातांत पडले. वाचून आनंद झाला.

सर्वज्ञ परमेश्वर आहे. तथापि (य१२-६६) आपल्या शंकेचें समाधान यथामती लिहितो. मी शूद्र असून बालांध असल्यामुळे माझे ज्ञान बरोबरच असेल असे मला वाटत नाही. माझ्या आंधळ्या डोळ्यामुळेच शूद्रधर्म जी सेवा तीही चांगली घडून येत नाही. उलटे दुसऱ्यालाच मला पाणी अन्न द्यावे लागते. त्यात माझे शरीर रोगी असल्यामुळे दुसऱ्यांना माझ्यापासून फारच त्रास होतो. अशा स्थितीत माझे ज्ञान कितीसे असणार याचे अनुमान शहाण्याने करिता येण्यासारखे आहे. तथापि मोठ्यांच्या मागणीचा अनादर होऊं नये म्हणून मी कांही तरी लिहितो.

मंत्र दोन प्रकारचे आहेत. नैगम आणि साबर. द्रव्यदेवताप्रकाशक ते नैगम मंत्र होत असे निरुक्तांत म्हटले आहे, आणि केवळ ध्वनीच्या योगाने कार्य करणारे ते साबर मंत्र होत. नैगम मंत्र हे लिंगसामर्थ्यामुळे देवता-आव्हानप्रधान आहेत, आणि साबर मंत्र ध्वनिप्रधान असल्यामुळे क्षुद्रसिद्धिदायक आहेत. तत्त्वज्ञानाला मदत करणारे साबर मंत्र होतात असा कोठेही विधी नाही व असा कोणाचा अनुभवही नाही. साबर मंत्र हे ध्वनिप्रधान असल्यामुळे त्यांची भाषा नियत नाही. बहुतेक साबरमंत्र विकृत भाषेत आपल्याकडील तंत्रांतही आहेत. उदाहरणार्थः- भूतडामरतंत्र पहा -

''कालाबिच्छु पदं प्रोक्त कातर्याला पदं पुनः ।
क्या कालेति पदं प्रोक्तं क्या कौलेष पदं पुनः ॥

अर्थात् **कालाबिच्छु कातर्याला क्या काला क्या कौलेष** अशा प्रकारचा मंत्र भूतडामरांत विंचू उतरण्याविषयींचा आहे. भूतडामराचे नांव नागार्जुनादिकांच्या ग्रंथांत आहे. तेव्हा हे तंत्र त्याच्या (य१२-६७) ग्रंथाच्या पूर्वीचे आहे यांत संशय नाही. अशा वेळेसही अर्धहिंदुविकृतशब्द त्यात मिसळलेले दिसतात. यासंबंधांत प्रसिद्ध महात्मा तुलसीदास असे म्हणत आहेत :-

चौपाई

कलि बिलोकि जगहित हर गिरिजा । साबरमंत्रजाल जिन सिरजा ॥
अनमिल आखर अरथ न जापू । प्रकटप्रभाव महेसप्रतापू ॥१॥

अक्षरांचा नियम, अर्थाचा संबंध व जपाचा नियम नसतांही साबरमंत्राचे फल दृष्टीस पडते, हा ईश्वराचा प्रताप होय, असे या चौपाईचे तात्पर्य आहे.

अरबी वगैरे भाषेत असे मंत्र आहेत. ते साबरच आहेत. तत्त्वज्ञानाविषयी अदृष्टोत्पादक नाही तर दृष्ट क्षुद्र फल देणारे आहेत. मंत्रशास्त्र मनुष्याच्या भाषेत आहेत एवढेच नाही तर पक्ष्यांच्या आवाजांत देखील आहे. अरबी व इंग्रजी भाषेंत जे मंत्र आहेत ते मला थोडे माहित आहेत. परंतु द्रव्यदेवताप्रकाशक असा मंत्र त्यात कोणताही नाही. शिवाय साबरमंत्र तरी हिंदुस्थानांतूनच अनेक देशांत गेले आहेत, असे मेरुतंत्रावरून समजते. कारण

''शूद्रादि यवनान्तानां वाममार्गो परःस्मृतः ॥''

चांडाल व द्वीपांतरवासी लोकांनी साबरमंत्राचा अभ्यास करावा, ब्राह्मणांनी करू

नये असे त्यात म्हटले आहे. पारशिकतंत्र शिवप्रोक्त आहे, असेही त्यात वचन आहे. इतर भाषेंत मंत्रशास्त्र अशाच तऱ्हेने गेले आहे, असे माझे मत आहे, आणि ते सर्व साबर आहेत. मेरुतंत्राचे नागार्जुनाच्या तंत्रांत उदाहरण आहे. उपलब्ध झालेल्या वैद्यक ग्रंथांवरून नागार्जुनाचा काल बऱ्याच पूर्वीचा आहे, असें ठरत आहे. कारण **पादलिप्ताचार्य** बौद्धाकडे यांनी काही दिवस साबरविद्येचा अभ्यास केला असा इतिहास सापडतो. बौद्धांच्या महायानपंथांत जी माध्यमिक शाखा आहे, तिजवर नागार्जुनाचा संस्कृत मोठा ग्रंथ आहे. **स्पंदप्रदीपिकेंत प्रत्यभिज्ञाचार्य उत्पलदेव** यांनी देखील त्याची वचने उद्धृत केली आहेत. तेव्हा मेरुतंत्र बरेंच प्राचीन आहे यांत संशय नाही.

आतां क्षेपकवादच मानावयाचा असल्यास ज्याला जे आवडणार नाही त्याला तो क्षेपक म्हणेल, म्हणून याबद्दल ऊहापोह करण्याला मी असमर्थ आहे.

याप्रमाणे साबरमंत्राविषयी गोष्ट आहे. नैगममंत्र हे द्रव्य देवताप्रकाशक आहेत. ते ज्या तऱ्हेने म्हणावयाचे त्याच तऱ्हेने म्हटले (य१२-६८) पाहिजेत; कारण देवता परोक्षप्रिय आहेत असे वेदान्तवनच आहे. आपले नांव आपाजी आहे. त्याबद्दल कोणी जाणून आप्या म्हटलें तर आपणास जे वाटेल तेच मंत्राच्या विकृतीवरून देवतांस वाटते. एखाद्या लहान मुलाने आप्या म्हटले तर आपणास हांसे येईल हे खरे आहे. परंतु मोठ्या मनुष्याने जे आपाजी म्हणून आपल्यापासून काम करून घ्यावयाचे ते त्याला मिळावयाचे नाही.

आता ईश्वराचे नांव कोणत्याही भाषेत घेण्यास हरकत नाही, हे खरे आहे परंतु **मंत्र म्हणजे नुसते नावरूपच नसते, तर त्यात द्रव्याचा प्रकाश केला असतो; व विनियोगासी त्याचा संबंध असतो.** म्हणूनच तुकाराम महाराजांच्या अभंगाने लग्न लावणाऱ्यांचे मला मोठे आश्चर्य वाटते.

वास्तविक असे करण्यांत वेदावरही विश्वास ठेवावा लागतो व तुकाराम महाराजांच्या अभंगावरही विश्वास ठेवावा लागतो. पण असे करणे म्हणजे आमच्या विश्वासामुळें तुमच्या विश्वासांत काही तथ्य नाही असे म्हणून एखाद्याला धिःकारणेच आहे, दुसरे त्यात काही नाही; कारण विश्वासपक्षी दोघेही सारखेच आहेत.

आता ज्याला कर्मवाद मान्य नसेल त्याला विनियोगही मान्य नसावयाचा

हे साहजिकच आहे. त्याच्याशी स्वतंत्रपणे पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष करता येतील; परंतु मी आस्तिक आहे असे आपण पत्रात लिहिले आहे, त्या अर्थी आपल्याला कर्मवाद मान्य असलाच पाहिजे. कारण जीव, ईश्वर, कर्म, पुनर्जन्म, सृष्टि, उत्पत्ति, स्थिति, लय, मुक्ति आणि वेदाचे प्रामाण्य इतक्या गोष्टी ज्याला कबूल आहेत त्यालाच हिंदू 'आस्तिक' म्हणतात. मग त्याच्या प्रकारांत कितीही वाद असो, त्याच्या खंडणमंडणाचे हे स्थल नव्हे. कारण तसे केले तर पत्राच्याऐवजी ग्रंथच होईल.

काही लोक शास्त्राचे व पुराणाचे प्रामाण्य मानतात. वेदाकडे फारसे लक्ष देत नाही, तथापि पुराणेंच वेदाची प्रशंसा करीत असल्यामुळे त्यांचे ते मत परंपरेने वेदप्रामाण्यमूलकच आहे, असे म्हणावे लागते.

मानभाव मत वेदमूलक

मानभावांचे मत जरी वेदपुराणाला सोडून आहे असे तादृश दिसते तरी, उपनिषदांतील काही श्रुतीत व काही पुराणांत त्या मताचे मूळ सापडते. बौद्धादिकांची गोष्ट तशी नाही. कृष्ण ही पौराणिक देवता मानभाव मानतात, व उपदेश करण्याच्या (य१२-६९) पहिल्याच मंत्रांत तिचा उल्लेख आहे, म्हणून **मानभावांचे मत परंपरेने वेदमूलकच होय.** मानभावांची तीन स्थळें व त्यावरील बंध मला येत आहेत हे खरे आहे. तथापि लोकांना उपदेश घेतल्यावाचूंन कळवू नये असा त्यांचा निर्बंध असल्यामुळे लोकांपुढे त्या गोष्टी जाहीर करून एका समाजाला आपले शत्रुत्व पत्करावयास लावण्यास मी तयार नाही. म्हणून त्यांची लिपी व शास्त्र मला माहीत आहे तरी उघडपणे सांगणार नाही. पण एवढे मी खास सांगतो की, **मानभाव धर्म कोणाला कितीही संशययुक्त वाटत असला तरी, तो थिऑसफीपेक्षां लाखपट चांगला आहे** असे मी म्हणतो. मानभावांच्या लिपी १४ आहेत त्या सर्व मला हाताने लिहून कशा सांगता येतील? म्हणून याबद्दल माफी असावी.

आता दोन कृष्णांबद्दल जो यामलयंत्रात उल्लेख आहे, तसा तो स्कंदपुराणांत व पद्मपुराणांतही आहे; आणि चैतन्यसंप्रदायांतील लघुभागवतामृतांतही आहे. कृष्ण जरी दोन आहेत तरी त्यांची मूळ मूर्ति एकच आहे. शिवाय प्रत्येक गोपीला जर एक एक कृष्ण रासांत मिळाला होता तर या दोन कृष्णांतच काय आश्चर्य

आहे? जितके उपासक तितकी रूपे धरणे हे पारमेश्वरशीलच होय. दोन कृष्ण असले तरी ते दोन ईश्वराची रूपे आहेत असे काही नाही. तेव्हा एका ईश्वराने कोटी कृष्णरूपे धरिली तरी उपासकांना मोह पडण्याचे काही कारण नाही. अशा रिकाम्या मोहाने लाभ कांहीच होत नसून साधारण उपासनेच्या अंतःकरणाला मात्र प्रतिबंध होतो.

माझ्याच्याने झाली तशी आपल्या प्रश्नाची उत्तरे पाठविली आहेत. **गोड करून घेणे व स्नेह वृद्धिंगत करणे हे मोठ्यांचे शील असते,** तेव्हा त्याविषयी काही लिहिणे नको. कळावे.

हर्दा, माघ वद्य १४ शके १८३६ — *आपला*

ता २३।२।१४ — *गुलाबराव गोंडूजी मोहोड*

माधानकर हल्ली मु. हरदा. (य १२-७०)

पत्र १७ वे

रा.रा. बाबा गर्दे यांस पाठविलेले पत्र १ ले

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली ॥

श्लोक. शिखरिणीवृत्त

नमस्ते आचार्य स्वपदपदवीप्रेमवरद ।
नमस्ते सर्वात्मन् मुरहर सुरस्वर्गपुरद ।
नमस्ते यो राति श्रियमभिनतायाप्यघवते ।
नमस्तेऽलंदीश स्वजन सुखकर्त्रे भगवते ॥१॥
नमो बाबाजीच्या शुभ विभवदा पादकमला ।
परब्रह्मी श्रौती तनुमतिरती यत्सुविमला ।
विनंती की माते प्रभुलिखित ते आज मिळले ।
पहातां देवांचे अति मजवरी प्रेम कळले ॥२॥
स्वबाळाते वाणी जननि जन तैं उत्तम म्हणे ।
अभिप्राये याची स्तुतिपद असे मी गणि मनें ।
उगा या वांचोनी मज पदभवा[1] गौरव कसा ।
पदीच्या जूतीचा[2] पदिंच दिसतो उत्तम ठसा ॥३॥

(१. शूद्रास, २. जूती हा शब्द वैदिक संस्कृतांत आहे म्हणून घातला आहे.)

स्तुती आत्म्याची ही तरि सहज सौख्यी उभयता ।
स्तुती देहाची तैं मजसि उमटे फार भयता ।
तनू आधींची हे जडमलिन निंद्या सदहिता ।
वरी शूद्राचीया कुळि उपजली वेदरहिता ॥४॥
स्वधर्मे विप्राची मज चरणसेवा न घडली ।
परंतु दुर्दैवें विपरीत कृती मात्र जडली ।
अशा नीचा मातें निज समजुनी लाड करिता ।
न हे आश्चर्याचे सरळ सुजनी प्रेम पुरता ॥५॥
अभावें नेत्राच्या बहुतकरुनी अन्नसलिला ।
द्विजा देणे लागे हृदयी अति हे जाचत मला ।
वृथा वेदान्ताचे मिष करुनि मी वैभव धरी ।
अशा माझी कैसी करिल करुणा कोण उदरी ॥६॥
असो या शोकाते वदुनि पुढती काय करणें ।
भवत्पादांभोजा नमुनि बरवें मौन धरणें ।
व्रजेशप्रेमाचा मधुरतर वाहो हृदिं झरा ।
अशा आशिर्वादा वदुनि मजला पावन करा ॥७॥ (य१२-७१)
परब्रह्मज्ञानें जग निखिल हें बाधित गमे ।
तथापि प्रारब्धें पुढति विषयीं अंतर रमे ।
तयातें जिंकाया विषय अर्पावे हरिपदी ।
अहंता ही आटे भजन करिता बोलति सुधी ॥८॥
दिव्यापासोनियां सम जरि दिवा अन्य उजळे ।
तरी आधील्याचे प्रथमपण हें कैंच न गळे ॥
कृपें तेवीं ज्याच्या चितिमति वळे त्या न भजुनी ।
कृतघ्न ज्ञानी तो भववश सदा चित्समजुनी ॥९॥
अहो स्वप्नीं मिथ्या जननि अपुली ही जरि दिसे ।
तदाही सत्पुत्रीं परमपूज्यत्वार्ति उमसे ॥
तसा मिथ्या विश्वीं मधुरमय भेटे गुरुहरी ।

उपेक्षा तैं त्याची पशुविण दुजा कोणि न करी ॥१०॥
कळे संधी तेव्हां सुजनहृदयीं खेळत चिती ।
उठे वृत्ति तेव्हां विषय अवघे चाल करिती ॥
निराकारीं संधी सगुणचरणीं वृत्ति जडतां ।
भवाब्धी आटे हा श्रम बहु निरोधी न पडता ॥११॥
जशी स्वप्नी मिथ्या युवति तरि कामार्त डुलवी ।
तसा ज्ञानी रागी तरि मग तया भ्रांति भुलवी ॥
यशोदाबाळाच्या चरणकमळा वांचुनि कदा ।
अनंतोपायांनी तुटति न महागर्व विपदा ॥१२॥
हिरण्या जाणे त्या नग बघुनियां तोष उपजे ।
हिरण्या नेणें तो बघुनि भुलतो पित्तलहि जें ॥
तसा ब्रह्मज्ञानी सगुण भजनें सौख्य मिळवी ।
विना ज्ञाने ध्यातां जयविजयसा चित्त चळवी ॥१३॥
पिता तूं माता तूं बहिणसुत तूं या शतपदीं ।
बळें अध्यासाच्या सकळ जन होती नत पदीं ॥
तया आचार्याचे वचन निवटी त्वं म्हणवुनी ।
परब्रह्माहंता तदपि मनुजाची नच उणी ॥१४॥
गुरूक्ति त्वंबोधें परमसुख शिष्याप्रति मिळे ।
तदा त्वं पूज्यत्वें उलट जैं त्याची मति वळे ॥
ऋणातें वाचेच्या तहिं मुकुनि घे भक्ति पदवी ।
स्वयें वाचे साधु हरि वदुनि आनास वदवी ॥१५॥
गुणाच्या दृष्टीतें जरि निरखितां सांख्यविषयें ।
तदा मायाबिम्बी यदुपति मिळे सत्त्वनिचये । (य १२-७२)
स्थिति ज्ञाना सत्त्वाविण न च असे तात वदले ।
तदा कैसी भक्ति त्यजतिल समोपाधिमधले ॥१६॥
समोपाधी झाले तरि वरपणा ये हरिपदा ।
शुची सत्त्वादी तो म्हणुनि यजिती सज्जन सदा ।
अदंभादी साधू गुण सहज ज्या रीति उरती ।

तशी ब्रह्मज्ञाच्या मनि उमटते माधवरती ॥१७॥
श्रमें लाहे बोधा न भजुनि मनीं जो हरहरी ।
विरागाद्याभ्यासीं षडरिचय त्याची मति हरी ॥
अहंकर्तृत्वें धी श्रमुनि सुखसंधी न कळवी ।
हरिप्रेमाकृष्ट प्रतिपद परानंद मिळवी ॥१८॥
परज्ञानें ज्याचे चिदचिदखिल ग्रंथि सुटले ।
मुनी तेहि प्रेमे व्रजवरचरित्रीं विनटले ॥
कुठें थारेना तो गुरु शुक नृपा भक्ति वदला ।
उपेक्षूनी देवा किमपि न फिटे वेद बदला ॥१९॥
विदेही साधू तो हरिगुणसुधा अंतरि भरी ।
अनादी साधूंच्या कृति न कधिंही दूषित करी ॥
जना वाटे वेडा परि अधिकृताचा भव हरी ॥
गुरुत्वाच्या इच्छेविण गुरुपणा ज्याप्रति वरी ॥२०॥
विदेही होवोनी बहुत तनु सोंगास करिती ।
दुराचारालागीं बळकटपणें चित्तिं धरिती ॥
श्रुतीतें नेणोनी विषयफळ जें भोगिति कुडे ।
यमाजीच्या दंडें मरुनि मग त्यां दुर्गति घडे ॥२१॥
अरागद्वेषत्वें शिशुसम जरी पंडित वसे ।
यथेच्छा विण्मूत्रादि करणपरी त्याप्रति नसे ॥
असे सूत्रीं भाष्यीं म्हणति मुनि आचार्यहि सवें ।
वृथा चाळे तस्मात् शठ करिति ते उत्तम नव्हे ॥२२॥(य १२-७३)
पिशाचादी वृत्ती न दिसति कुठें वेदगदिता ।
परी ढोंगी मूर्खा बहुत गमते त्यांत मुदिता ।
विना ज्ञानाभ्यासें सकल करणीं संसृति फळे ।
न दंभें कोणाचे करुनि तपही चित्त उजळे ॥२३॥
चमत्कारेच्छूच्या निजमनि उगा काम उमळे ।
चमत्कारेच्छूची यवनमुखलाळें तनु मळे ।
चमत्कारेच्छू तो निगमरहिता धर्म समजे ।

ह्मणोनी माते हो रुचति तुमच्या वृत्तिसम जे ॥२४॥
स्वधर्माचारानें हृदयशुचिता जैं प्रगटते ।
उपास्तीनें तेव्हां सहजचि अचांचल्य घटते ॥
परब्रह्मज्ञानें निखिलहि अविद्या मळ झडे ॥
मुकुंदाच्या प्रेमें अभिभवहि दैवाप्रति घडे ॥२५॥
समाधीवांचोनी सहज सुख बुद्धाहि न मिळे ।
हरिप्रेमासक्ता सुखमयचि उत्थानहि फळे ॥
समाधिव्युत्थानें जरि विदितवेद्यास नसती ।
तरी जीवन्मुक्ती पद निरखितां अंगिं दिसती ॥२६॥
यदप्यावृत्यंशा वचनगत सद्बोध हरितो ।
चिदाभासत्वानें तदपि मतिविक्षेप उरतो ।
अहंब्रह्मज्ञानी चरमपद तें चित्ति धरुनी ।
चिदाभासाहंता हरिति हरिसेवाचि करुनी ॥२७॥
पितामाताबंधु पतिसुतसुमित्रादि भलते ।
रमानाथीं नातें जुळवुनि मिळे भक्तिबळ तें ॥
कृतज्ञ ज्ञात्यांची हरिस भजणें पूर्विल प्रथा ।
जनातें ताराया स्फुरति म्हणुनि मापतिकथा ॥२८॥
रसा यावच्छक्ती रचुनि भरिली ही शिखरिणी ।
तुम्हां प्रीती पावो मधुर रुचि जेवी शिखरिणीं ॥
तुझ्या चित्तीं बाळे अतितर वसो ईश्वररती ।
अशा आशिर्वादे मज मिळवुनी द्या व्रजपती ॥२९॥ (य १२- ७४)
पदी पोल्हारांचा रुणझुण असा नाद उठतो ।
करींच्या चक्रानें हृदयरिपुचा बंध तुटतो ॥
जना ताराया जो अवतरुनि आलंदित वसे ।
तया स्वामीपाया नमुनि लिखिता अर्पित असे ॥३०॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजर्पणमस्तु ॥

\- - -

टीप- रा.रा. बाबा गर्दे यांजकडून आलेले पत्र

(पद - भला जन्म हा तुला लाधला. या चालीवर)

गुलाबराया तुला बघाया इच्छा होती मनी ।
होय ती पूर्ण तुझ्या दर्शनी ।।धृ.।।
कीर्ति ऐकुनी मूर्ति देखिली ह्दयी तव म्यां जशी ।
हुबेहुब दिसली नयना तशी ।
धन्य माय ती अशी विभूती जन्मे जीच्या कुशी ।
विरळा भूवरि रत्नें अशी ।। चाल ।।
मम बहुतजन्म कृत पुण्योदय जाहला ।
त्यामुळेंचि दर्शन हे तव झाले मला ।।टीप।।
ज्ञानेश्वर मम तात असा जो दर्शविशी भाषणी ।।
वाटे सत्यचि मज तो ध्वनी ।। गुलाबराया ।।१।।
तात म्हणसि तूं अलंदिनाथा तेवी जो श्रीपती ।
मानिसी त्याते माझा पती ।
हेहि वावगें दिसे न मजला पाहतां गोपीमती ।
जडल्या भगवंती ज्या अती ।। ।।चाल ।।
पडे विसर कदाचित स्वामीचा सेवका ।
अंकुरहि होईल सख्य भक्तिचा सुका ।।टीप।।
परि क्षणहि पतिविरह न साहे पतिव्रता कामिनी ।
नच ही प्रीति व्यभिचारिणी ।। गुलाबराया० ।।२।।
ग्रंथविमर्शन सज्ज्नदर्शन छंद हाचि लागला ।
बहुता दिवसांपासुनि मला ।।
अक्कलकोट स्वामी प्रभृती जो जो यति ऐकिला ।
तो तो साक्षेपें देखिला ।।चाल ।।
कुणि बसे मुक्यापरि खुळ्यावानि बडबडे ।
कुणि शैशवलीला दावी लोकांपुढें
।।टीप ।।
अशा विभूती वंद्य होति जरि लोकपापवारणीं ।।
न मिळे मोक्ष तयांपासुनी ।। गुलाबराया० ।।३।।
अंध म्हणति मतिमंद तुला जे अंध तेचि तत्वतां ।
नसती ज्ञानचक्षु ज्यां स्वतां ।।
मुनी जागतो तींत असे जी निशाचि सर्वा भुतां ।।
असे हरि सांगे कुंतीसुता ।।
।।चाल।।
निष्णात असे जो शाब्दि परी तो गुरू ।
उद्धवासि ऐसे वदे भक्त सुरतरू ।।टीप।।
अशा लक्षणे युक्त दिसे जो त्याच्या पदवंदनी ।।
व्हावें तत्पर साधनकजनी ।। गुलाबराया० ।।४।।
सर्व शास्त्रि तव विचित्र पाहुनि शिक्षणरहिता गती ।
गमसी केवळ शंकर यती ।।
प्राकृत कविता तुझी स्मरवि मज खचित अळंदीपती ।
बापा तवगुण वानूं किती ।।चाल।।
बा कृपा असावी तव ह्या दीनावरी ।
मज करी नुपेक्षा भक्त अडाणी जरी ।।टीप ।।
द्यावी मज शेवटची जागा भक्तिसुधाभोजनी ।।
प्रार्थी कृष्णसूनुवंदुनी ।। गुलाबराया ०।।५।।

- चरणरज बाबा गर्द्रे

रा. रा. ता. क. हरिभाऊ केवले यांस विनंती.

देखोनी मजला गुलाबचरणा जे प्रेम वाटे मनी ।।
ते या गीत मुखे करी प्रकट मी ते दाखवा वाचुनी ।
त्या ऐकोनि निघे समर्थवदनांतूनी प्रसादोत्तर ।
जे जे ते हरिभाऊ सर्व कळवा खालील पत्यावर ।।

- मित्र बाबा गर्दे

पत्ता - बाबा गर्दे यांस .
C/o Trimbak Khando Garde Homiopathic Practisioner
Agra Road Dhenita (Khandesh Dist.)
I hope to reach Dhentia about the 21st Thursday, 15-1-15 \ Buldana

पत्र १८ वे

रा. रा. काशिनाथ धर्माधिकारी यांना पाठविलेले पत्र.

श्री ज्ञानराज गुरुच्या पदपंकजातें । मी वंदिते स्मरति हो सदपंकज्याते ॥
पावावयास यदुवल्लभपादचर्या । साष्टांग वंदन तुम्हांसहि विप्रवर्या ॥१॥
आले सुपत्र तुमचें परि नाठवीलें । यालागिं आजवरि नोत्तर पाठवीले ॥
माझ्या व्रतास्तव चुकी घडली समाजी । मी याचिते द्विजवरा करणें क्षमाजी ॥२॥
ही काव्यशक्ति तुमची रुचिरा नवाजी । पाहोनि कोण न म्हणे शिखि हा नवा जी ॥
जी सूक्तिमाजि भरिते यमकासमान । ती आवडे गिरिवरा चमकासमान ॥३॥
जो साधुदेव विषयी नरमाधिकारी । तो काय होईल पदा परमाधिकारी ।
यालागि सांडुनि भवा रघुराज गावे । नोंहे असें तरि उगे मग कां जगावें ॥४॥
गोविंद माधव अशी सुपदें वदावीं । येणेंचि मोक्षपथ सत्कृपदेव दावी ॥
नामाविणें न कलिकर्तन आन कांही । आसक्ति साधनचर्यी चढवूं नका ही ॥५॥
जो हंस देहिं फिरतो सकला जनांच्या । त्यालाचि देउनि करीं आपुल्या मनाच्या ॥
नामास ठेवुनि तदा द्वयसन्निधानें । सोहंस्वरूप करुनी मिळवा निधानें ॥६॥
(य १२-७६)

हेंही नव्हे परि हरी नयनांत जावा । तैं आधि इंद्रियचयीं नयन त्यजावा ॥
तो श्यामसुंदरतनू भजका कृपाळ । भेटे सुदीनसुजना करुणानृपाळ ॥७॥
कर्मे करोनि अति आग्रह तो नसावा । कर्मे त्यजोनि न घडो विषयीं विसावा ।
कर्मे समर्पण म्हणोनिच माधवातें । केल्या झडे मळ जसा घनबाध वातें ॥८॥
शृंगार जो तनुवरी करि चारुगात्री । तो आरशांत दिसतो प्रतिबिंबगात्रीं ॥
बिंबेश्वराप्रति तसा नव मान हो तो । देतांचि जीव यदुनाथसमान होतो ॥९॥
वैराग्य हें न उपजे जरि इंद्रियातें । सोडी न तो षडरिमुद्गर तंद्रि यांते ॥
यासाठिं दोष विषयीं बरवें पहावें । ठेवोनि चित्त चरणी हरिच्या रहावें॥१०॥
वैकल्य तें प्रहरणें यतमानसाचें । वैराग्य तैं उपजतें यतमान साचें ॥
अग्रीं दिसे विषय तो हरिच्या पदातें । अर्पोनि संहरी मुनी महदापदातें॥११॥
हे ईतुके हरिस भोग समर्पिले हो । हे ईतुके न हृदयांतुनि सर्पले हो ॥
ऐसाचि मानसिं जया सुविवेक होतो । त्याला विराग नव हा व्यतिरेक होतो॥१२॥

चित्तांत राग परि इंद्रिय नानुकूल । दोघांमधें सगुण मूर्तिच हो दुकूल ।
एकेंद्रियश्रुति तया म्हणती विरक्ति । एवं मिळे त्रिकर्माप्रति पादरक्ति ॥१३॥
(य १२-७७)

अस्तित्व होय विषया परी भाव नाहीं । मिथ्या म्हणोनि हृदयी लव हाव नाहीं।
त्यातें विराग वशिकार असें म्हणावें ।ज्ञानात्त कृष्णरति सत्फळ हे गणावें ॥१४॥
योगेंहि जाय जरि चित्त असे लयाला । प्रारब्ध कर्म फिरवी पुढती तयाला ॥
श्रीकृष्णभक्तिच बळें त्रिगुणास वारी । वैराग्यही पर मिळे मग या प्रकारीं ॥१५
मागेंचि जे विवरिली अपरा विरक्ति । ती तोडिते विषयिंची रसभावशक्ति ॥
आणीक बोलिलि पुन्हांहि परा विरक्ति । ती ज्ञान देउनि पुनः उरवीत भक्ति ॥१६॥
एवंच भक्तितरु भक्तिच बीज याचें । प्रेमोत्थ प्र फळ भक्तिच योग्य साचें ॥
आळंदिपीठपतिनामसुधारसाला । जे सेविती नच तया विपदा विशाला ॥१७॥
श्री ज्ञानदेव करुणार्णव नित्य गावा । जावों नये किमपि हो कृतिमिथ्यगावा ॥
एवं वसंततिलका करुनी रसाच्या । पूजार्थ अर्पु गुरुपाउलसारसाच्या ॥१८॥
(य १२-७८)

टीप

(रा. रा. काशिनाथ धर्माधिकारी यांनी पाठविलें पत्र.)

नंदस्यनंदमनंतमनादिमध्यम् । निर्द्वंद्वमद्भुतमलंकृतगोपवृंदम् ॥
मंदाकिनीसुजलधूतपदारविंदं । वंदे मुकुंदमनघं सुरवृंदवंद्यम् ॥१॥

आर्या

सन्मानसकमलवना भवनाशक जो हरी विकासविता ।
त्रासविता दुष्टांतें पावो गोपीमुखांस हासविता ॥२॥
विश्व चराचर सुंदर विविध चमत्कारयुक्त तें ज्यानें ।
निर्मुनि इच्छामात्रें भासविलें सुदिात्मतेजानें ॥३॥
त्या प्रभुला नमन असो श्रीकरुणामृतपयोधिला भावें ।
विधिहर सुरवर वांछिति कीं यत्पदरज सदैव लाभावें ॥४॥
श्रीअलकावतिपतिपद भावें भज नित्य परमसुखद मना ।
हेंचि खरें बा भेषज दुर्धरसंसारविषयविषदमना ॥५॥

सद्गुरु गुलाबराया जाया भवभयलया तुह्मां नमन ।
युष्मत्पद पूजावें वाटे वाहोनि सुमसमान मन ।।६।।
सत्संगतिगंगेचे अवगाहन गमतसे महापर्व ।
तनु वाक्काय मनाचे निववी तापत्रय क्षणीं सर्व ।।७।।
मत्पूर्वपुण्ययोगें तुमचें पदकमल लागतां सदना ।
सहजचि मजला लाधे मंगलमयपर्व तें कुमतिकदना ।।८।।
बहु गौरवास्पद गमे मज तुमचे चर्मचक्षुहीनत्व ।
स्पष्टचि सिद्ध करी हो या योगाने पुनर्जननत्व ।।९।।
धन्यचि तुमची व्रजपतिपदकमलीं प्रेमलक्षणा भक्ति ।
यदमृतमय रसपाने व्रजवनिता तुच्छ मानिती मुक्ती ।।१०।।
श्रीज्ञानेशवरदकर सत्यचि तुमच्या शिरीं सदा विलसे ।
चरित अलौकिक ऐसे याविण कोणी गमेन दाविलसे ।।११।।
अनुभवयुक्तिश्रुतियुत वाणी तुमची अमोघ सन्महित ।
श्रवणीं सादर ऐकुनि साधति निज कितिक सुजन जन्महित ।।१२।।
नश्वर भवजन्यसुखा भुलले जन जे मना न आवरुनी ।
युष्मत्सदुक्ति सहजचि फिरविल त्यातें असत्पथावरूनी ।।१३।।
निर्मळ निज वचनामृत पाजा मज पत्ररूप पात्रानें ।
याविण काय करावी इच्छा मजसारख्या अपत्रानें ।।१४।।
मजसम मूढां बहु दे संसृतिचें प्रखर आतप त्रास ।
शमवा सत्वर नाथा ठेवुनि शिरि निजकरातपत्रास ।।१५।।
हितकर उपदेशामृत पान सदा मजकडोनि करवा हो ।
दीनदयाळा तुमचा स्वशिरिं हा दीन अभयकर वाहो ।।१६।।
जे कांही अधिकोत्तर पत्रीं झाले असें कृपाला हो ।
ठेवा क्षमा तयाची हा जन तुमची सदा कृपा लाहो ।।१७।।
विस्तर असो दयाब्धे निज मलमति शुद्धतर करायातें ।
हा काशिनाथ विनवी कीं प्रेमें आप्तजन करा यातें ।।१८।।

आपला
कृपाकांक्षी - काशिनाथ.

पत्र १९ वे

बाबा गर्दे यानां पाठविलेले पत्र २ रें. मु. आकोला फार्म.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली ॥

पृथिवीवृत्त

प्रणम्य जगदीश्वरं हृदयशुद्धिकौधीवरं [1] ।
अलंदिमणिमद्वयं भवभवाब्धिनौधीवरं ॥
यदीय चरणाश्रितस्सकल किल्बिषैर्मुच्यते ।
तदीय करुणालवाल्लिखितमेतदत्रोच्यते ॥१॥

(१. निखिललोकहृद्धीवरं = असें पाठांतर आहे.)

पदास मिळवावया बिसकुमार बाबाजिच्या ।
पदाम्बुजनना नमो सुसुकुमार बाबाजिच्या ।
सुपत्र तुमचें प्रभो मजसि आज हो पावले ।
कवित्व सुरपादपा धरणिवृत्त जें फावलें ॥२॥
तुझ्या हृदयिं गोपिवत्प्रभुरती भवद्बोलणें ।
जरि स्तव तथापि हा वर म्हणोनि म्यां डोलणें ।
परंतु विधिच्या वरें दनुजलेंकुरें मातली ।
तसा न मज गर्व हो अट हि पाहिजे घातली ॥३॥
विनिंदि मजलाचि जो सहज तुष्ट तों काळ जी ।
परि स्तवित जो मला बहु तदीय हो काळजी ॥
विनिंदक जना ममावगुण सांपडे नेटुनी ।
परि स्तवितया भल्या सुगुणदावुं मी कोठुनी ॥४॥
सुमाय रिझते सुताप्रतिच घालुनी भूषणें ।
भवत्कृत सुतस्तवें गुरु तसे तुम्ही तोषणें ॥
गुणी रसिं विहीन मी ललित मात्र कोंडा वरी ।
उनाड निज लेंकुरा स्तवुं नयेचि तोंडावरी ॥५॥
असो घडु भवद्वरें हृदय चित्खतारावली ।
वृथा श्रुति पथाविणा नयनवित्खतारावली ॥

न घालि हरिच्या गळां करुनि नाम हारावली ।
उगे श्रम तदीय ते पढुनी नामहारावली ॥६॥
रमापपद आसुवें भिजवि ब्रह्मसारागिरी ।
अशास मग पाहिजे मनिं कशास कारागिरी ॥
जपें न न तपेंहि जो अणुहि गर्विता फावतो ।
न योग करिता कळे भजकपाठि तो धांवतो ॥७॥ (य१२-७९)
जसा पवनमंत्र हा उलट हंस सोहं ध्वनी ।
तसा सम न जीव हा शिवचि होय सोहंध्वनी ॥
अहंपण परंतु तें उभय ठायिचे ना जिरे ।
म्हणोनि यदुवल्लभस्मरण सर्वदां साजिरें ॥८॥
हरिग्रहण योग्य तें जंव निजात्मसंबोधनीं ।
मग श्रम उगेचि कां करितसा अहंरोधनी ॥
खरें तदपि जागणें अधिक नीजणें सांडुनी ।
न संधित अहं पहा मतिविशेषता मांडुनी ॥९॥
परंतु चपळा मना किमपि भाव हा ना कळे ।
तरंग उठतां कसा जलधिथांव साना फळे ॥
मन स्थित म्हणोनियां करिति योगि ज्या कारणें ।
सवृत्तिकहि तारितो मधुर नाम हाकारणें ॥१०॥
न वृत्ति उठती कशा सलिलबुद्‌बुदाचे परी ।
अशाच वदल्या बहु अवधुतादि सद्वैखरी ।
खरें परि जलालयीं लहरि दो निमित्तीं घटे ।
शुभा शशिज आदिमा पवनजा दुजी संघटे ॥११॥
समुद्र पवनें चढे प्रबल जैं तुफानावरी ।
महाकुशल तेधवां तरणिया नफा नावरी ॥
शशांकजनिता शुभा लहरि सागरीं ऊठती ।
तदा भय विवर्जिते सहज तारुही सूटती ॥१२॥
अशा हृदयवृत्तिही द्विविध सत्वजा कामजा ।
शुभा प्रथम दूसऱ्या अशुभ घेति ना सामजा ।

स्वभावजचि आदिमा म्हणुनी भक्तियोगी सुखें ।
सहाय करिती हरिस्मरण चालतांनां मुखें ॥१३॥
तरंग पवनोत्थ ते पवनरोधनें नासती ।
तशा विषयवासना पवनरोधनें नासती [1]।
हरिस्मरण मात्र हे उभय कार्य सारें करी ।
हिरण्य परि घेति हे सुजन आर्य झारेकरी ॥१४॥

(१. न+असती=रहात नाहीत.)

सकाम करितां श्रम प्रणवमंत्रपारायणी ।
तदा न उदये दया हृदयसिद्धनारायणी ॥
सुरालय सुरालयी स्वसुख शेवटी अल्प ना ।
म्हणोनि हरि चिंतिजे त्यजुनि पोटिं संकल्पना ॥१५॥
विराग न नरा बरा जगति राग[2] जेणे घडे ।
उपासन न मान्य ते चरण[3] सारसे ऊघडें ॥
रुचे न चितिचातुरी विषय वासना तर्पणें । (य१२-८०)
म्हणोनि तनुमानसा दनुजनाशना अर्पणें ॥१६॥

(२. क्रोध ३. वैदिकाचार. ब्रह्म.अ.३पा.३.)

न वा गृणविमोचना स्वगुरुरूपशर्वापदा ।
नमी शठ तया कशा चुकति बोधगर्वापदा ॥
न रंग हृदया जया चढत कृष्णसंकीर्तनी ॥
दिनेशकुमरागृहीं पडत तो महाकर्तनीं ॥१७॥
कुणी यदुप-भक्तितें म्हणति योग्य कां आयका ।
परद्विपमधीं हिनें विवश होति हो बायका ॥
मिळेल मग देशही रिपु पडोनिया खालते ।
अशाऽशुचिकुलोद्भवा समयि मांसही चालते ॥१८॥
बहु व्रजप-भक्तही म्हणवितात आह्मामधें ।
स्वमान मिळवावया त्यजिति सिद्ध सामा मदें ॥
त्यजूनि बहु शास्त्र ते महिवरादि आवेशिती ।
परंतु शतमूर्ख हे बत उगे द्विजां द्वेषिती ॥१९॥

परशरज बोलिले भजनयोग ज्या लाभला ।
द्विषड्गुणधरामराहुनि कुजाति तोही भला ।।
न विप्रसम देवता पुढति वाक्य हे फावलें ।
म्हणूनि उभयान्वयें भजनसाम्य हो पावलें ।।२०।।
समत्व भजनी असो विषमता असो भोजनी ।
समत्व हरिकूजनी विषमता क्रतूपूजनीं ।
अपृ समदानही विषमकांचनाद्यर्पणी ।।
समत्व चितिदर्पणी विषमता बरी तर्पणी ।।२१।।
स्वभक्त्यभिमतिस्तव द्विजविधान नासूं नये ।
द्विजेंहि परि कर्मठें हरिजनांस हांसू नये ।
दरिद्रचि भलें कुणा कधिहि तोंड वासूं नये ।।
अधर्म करुनी गळां रविजरज्जु फांसु नये ।।२२।।
न शूद्र निगमें तरे प्रणवकोटि संकल्पुनी ।
न विप्रहि तरे 'वृथा यदुप नाम हे जल्पुनी'।।
पुराण हरिभक्ति दे श्रवण योग्य शूद्रां जनां ।
स्वभक्तिरसिं मीनता हरिच देत मुद्रा जना ।।२३।।
बळें द्विजचि होउनी निगम जो वृथा सांवडी । (य१२-८१)
विरक्ति न तया परी यमचि भक्षितो आवडी ।।
स्वकीय अणु सोडुनी परधनार्थ जो धांवतो ।
वदान्य असला तरी सहज चोरता पावतो ।।२४।।
गुरुद्विजपदाम्बुजी मम अखंड वाढो रती ।
स्वधर्मपरिपालनीं निजमना जडो आरती ।।
न स्वप्नगत भोग्य ही जननि जेविं पुत्रादिकां ।
अधर्म न बरा तसा पठितवेदसूत्रादिकां ।।२५।।
स्वदैववश सन्मुनी बहुतधर्म हो सांडिती ।
परंतु फळ भोगितां मग न दीनता मांडिती ।
व्रजेश परबायका हरी म्हणोनि तद्बायका ।
बळें हरिती भिल्ल हे चरित भारती आयका ।।२६।।

पढोनि निगमांतही उगिच धर्म जो वारिता ।
न पाप चिति मी असें म्हणुनि त्यास संहारिता ।।
श्रुति स्फुट कळे असा असल आततायी तरी ।
तयास वधितां म्हणे स्मृति न दोष ये अंतरी ।।२७।।
स्वजीव जरि ईश्वरा रचित दृष्टिसृष्ट्यन्वये ।
तथापि न तदिच्छया भलतिशीच सृष्ट्यन्वयें ।।
स्वयें अबुध होउनी हरिस देत सर्वज्ञता ।
स्वपाद हणि त्या अशा कवण दे अपूर्वज्ञता ।।२८।।
कदापि न शके रचूं उलट ईश्वरा जीव हा ।
वृथाचि मग गर्व कां वचनमात्र निर्भेव हा ।।
वडील यदुवल्लभा समजुनी मनीं जो भजे ।
तयाप्रतिच शोभतें निगम-वित्त निस्तोभ जें ।।२९।।
उपास्ति-सम भक्ति ते म्हणति तुच्छता वासना ।
उपास्ति परि अज्ञ घे रुचत भक्ति निर्वासना ।।
उपास्ति निजयत्नजा कृतिसमुचिता भावना ।
गुणश्रवण ज्या घडे सहज भक्तिनिर्भावना ।।३०।।
म्हणे तनु न हे विभू सगुण माधवाची अणू ।
तयास कळली नसे चिति पढोनि वेदां अणू ।।
पूरीततिंत भासते जगनभादि सारे जरी ।
खसाम्यविभुता सदा हरिविषी नव्हे साजिरी ।।३१।।
न मध्य न महत्यणू सकल शब्दलक्ष्या चिती ।
तथापि सुगमा गमे पदविबोधपक्षा चिती ।।
विरुद्ध न तदा कदा सगुण माधवाची तनू ।
दिसे कनकभूषणी वपुगुण तसा चेतनू ।।३२।।
सुवृत्ति असतां तळी अगुण जो भला आठवी ।
स्ववृत्ति उठतांक्षणी सगुण अंतरी साठवी ।।
स्वयें अगुण होउनी सगुण चिंतितो सादरें ।
तदीय चरणांबुजीं भ्रमर चित्त हो आदरें ।।३३।।

तुम्हां विनविते प्रभो चरण मस्तकी घेउनी ।
यथावचनरूप हे पृथिविदान हो देउनी ।
प्रसन्न करुं इच्छितें वर गुरो मला पाठवा ।
अखंड अवतार हा मम मनीं वसो आठवा ॥३४॥
अळंदिपति सद्गुरु स्मरणदीप जैं पाजळे । (य१२-८२)
तदा चिति विशेषता कळुनि भास हा पां जळे ॥
विशेष चितिसौरसें निखिल हारपे दर्प तो ।
नमोनि शतदां तया लिखित पाउली अर्पतो ॥३५॥
श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु.

***टीप** - (बाबा गर्दे यांजकडून मुंबई मुक्कामाहून पत्रोत्तर आले ते.)*
श्री हरि गुरुभक्त परायण गुलाबराव महाराज यांचे चरण सेवेसी.
श्लोक - पृथिवी वृत्त
प्रसाद तुह्मि धाडिला सदय होवुनी जो मला ।
धुळ्यांत असतांचि तो सुसमयी मला पावला ॥
गिरा मधुर तूमची मधुर त्यांतही छंद तो ।
जया शिखरिणी कवी कषी म्हणति फारची शोभतो ॥१॥
प्रसन्न तुमची गिरा सुरवेदि प्रवाहा परी ।
कवित्व रचना किती सरल जी मनाला हरी ॥
प्रगल्भ उपदेश गर्भित सुनम वाणी असी ।
करि श्रवण जो रुझे त्वरित भक्ति तन्मानसीं ॥२॥
द्विजावरि बहू दिसे सहज भक्ति जी त्वन्मनीं ।
दिसे न तसि भूवरी क्वचितही इदानींतनीं ॥
तसा द्विजहि आढळे जगिं न योग्य जो भक्तिला ।
म्हणोनि न गमे अहो नवल त्यांत काही मला ॥३॥
जिथें सुद्दढ बोध ठाव न तिथें असे भक्तिला ।
असाचि बहुधा जगीं नियम दिसतो द्दष्टिला ॥
परंतु तुमच्या प्रभो ह्रदयिं भक्ति जैसी दिसे ।
तसा सुद्दढ बोधही नवल जाहले हे कसे ॥४॥
विराग तव देखुनी मम मनीं तुका आठवे ।
स्वबोध दिधला तुला मज गमें अळंदीधवें ।
तुझ्या बघुनि भक्तिला झुरति मत्सरें गोपिका ।
शिरीं धरिन मी अशा पदभवाचिया पादुका ॥५॥
चरणरज, - बाबागर्दे.)

पत्र २० वे

रा. विठ्ठल रामचंद्र यानां पाठविलेले पत्र.

रा. रा. विठ्ठल रामचंद्र, सी. २७,पनालाल टेरेसेस्, ग्रांट रोड, मुंबई.

यांस सा. दंडवत वि. वि.,

आपलें कृपापत्र पावले. वाचून आनंद झाला. आपण जसा प्रश्न विचारला,अशा प्रकारचे प्रश्न मला अनेक लोकांनी विचारले आहेत. कांही लोक योगाचा अभ्यास करण्याकरिता मजजवळ येऊन, झाला नाहीं म्हणून निघूनही गेले आहेत. आपला ही प्रश्न त्याच कोटीतला असल्यामुळे यथामती उत्तर लिहितो. रुचेल तर ग्रहण करावें.

मन स्थिर होत नाही, एवढ्या सबबीवर राजयोगाचा अभ्यास करावा असे वाटणे साहजिक आहे. परंतु राजयोगांत तरी मन स्थिर स्वतः करावेंच लागतें, आपोआप होत नाही. आपल्या सारख्यांचा प्रश्न विचारण्याचा उद्देश असा असतो की, जसें काही मन कोणी हाताने दाबून स्थिर करावें. पण तसे होत नसते, आपल्यालाच ते हळुहळु करावें लागतें.

माझ्या आतेच्या मुलाला चिलमेचें व्यसन होते. म्हणून कोणी सांगितले की ''तूं तंबाखू खात जा म्हणजे तुझी चिलीम सुटून जाईल.''

तेव्हां त्यानें तंबाखू खाणे सुरूं केले. परंतु चिलीम सोडण्याचा काही यत्न केला नाही. त्यामुळें एका व्यसनाच्या ऐवजी त्याला दोन व्यसने जडली. तशीच गोष्ट क्रियेची आहे.

मनाचा आपल्या हाताने हळूहळू निरोध केल्यावाचूंन एखादी शारीरिक क्रिया केल्याने मनाचा निरोध होतो असे नाही. माझा एक स्नेही निंबदेव आहे. त्याने षट्क्रिया केल्या. जीभ टाळूला लाविली परंतु तो म्हणाला, ''मला अमृताच्या ऐवजी टाळूंतून शेंबूडच माझ्या जिभेवर येतो.''

मनानें सत्रावीचें ध्यान केल्यावाचून अमृतस्त्राव होत नसतो. कितीही कसरत केली तरी मनाची एकाग्रता स्नायूवर केल्याशिवाय फायदा होत नाही असे सँडो स्वतः म्हणतो. (य१२-८३) तेव्हां आपल्या हातानें मनाचा मुळींच

निरोध न करितां कोणता तरी उपाय शोधणें हे योगशास्त्रसंमत नाही.

बरें, ज्याला आपल्या सारखाच प्रश्न करावयाचा आहे तो ब्रह्मदेवासारखा गुरु असला तरी त्याचा अडवूं शकेल.

गुरूनें प्रथम सांगितले की, 'बाळा सत्य बोल'

म्हणजे तो म्हणेल,'माझें सत्यावरच मन बसत नाही. सत्याच्या ठिकाणी मन स्थिर करण्याकरितांच मला एखादा योग सांगा.'

तेव्हा गुरुंनी काय करावें बरें? सत्य तर योगाच्या पहिल्या पायरींत यमांतच आहे. तेव्हां गुरूनें यमाच्या खाली आणखी कोणता योग आणावा बरें?

एका बाईने मला विचारले होते की, 'माझें पतीच्या सेवेत मन बसत नाही. तर कांही उपाय सांगा.'

तेव्हां 'दृढ श्रद्धा ठेव.' इतकेंच मला लाचार होऊन सांगावे लागले.

एवढ्यानें तिने ऐकले म्हणून बरें झाले. समजा तिने म्हटले असते की, 'माझी श्रद्धा बसत नाही तर यालाच कांही उपाय सागां तर मी काय केले असतें बरें? श्रद्धा काही तुळसीची माळ नव्हे की हातानें घेऊन भसकन् तिच्या गळ्यांत टाकली असती? स्वतः होऊन जो मनाचा निरोध करण्यास तयार नाही, केवळ उपायावरच ज्याची भिस्त आहे त्याला योगापासून तरी काय उपयोग होणार? म्हणूनच अभ्यास आणि वैराग्य या दोघांच्याही योगानें मनाचे ग्रहण[१] (१. निरोध करावा) करावें, असें भगवंतानें गीतेत म्हटले आहे. जेथे जेथे मन जाते तेथून तेथून त्याला बलानें ओढून आणून आत्म्यावर स्थापन करावे, असेंही भगवंतांनी सहाव्या अध्यायांत ''यतो यतो निश्चरति'' या श्लोकांत म्हटले आहे. तात्पर्य, राजयोगांत देखील मननिरोधाकरिता स्वतःचा प्रयत्न पाहिजेच.

ज्याच्याच्याने प्रयत्न होत नाही, जे केवळ परतंत्र आहे, असे क्षिप्त आणि मूढ चित्त योगास अधिकारी नाही तर ज्याला थोडातरी स्थिरतेचा अनुभव आहे, असे प्रयत्नवान् विक्षिप्त चित्तच योगास अधिकारी आहे. हा योगभाष्याचा सिद्धान्त होय.

''माझा उपदेश ऐकण्याकरिता बैस.''

''मला बसवतच तर नाही. तुम्ही मला बसविले पाहिजे.'' असे कोणी म्हणेल तर त्याला उपदेश तरी कसा करावा? अशा सर्वशास्त्रविरुद्धांनां

शिकविणारे (य१२-८४) भगवान् सूर्यनंदनच समर्थ आहेत. याविषयी एक गोष्ट लिहितो.

कथा

एका पुरुषाची स्त्री त्याच्याशी कांही बोलत नव्हती. तेव्हा तो खिन्न होऊन घरांतील बायांजवळ त्याने तिचें गाऱ्हाणे सांगितले. तेव्हा तिची मोठी जाऊ तिला म्हणाली ''कां ग, तूं आपल्या पतीशी भाषण कां करीत नाहीस?''

ती म्हणाली - काय करूं? मला त्यांच्याजवळ जाण्याचीच भीति वाटते.

जाऊ म्हणाली - तर मग तूं दुरून बोलत जा.

ती म्हणाली - मला बोलण्याचीच तर लाज वाटते.

तेव्हां जाऊ म्हणाली - दुसऱ्याच्या हातून सांगून पाठवीत जा.

ती म्हणाली - दुसऱ्याला बाई, असे सांगणे मला कसेंसेच वाटते.

जाऊ म्हणाली - तर मग तूंच खुणेने त्यांना कळवीत जा.

तेव्हां ही स्त्री म्हणाली - तेच तर कठीण आहे.

मोठी जाऊ म्हणाली - तर मग मरूं दे त्यांना खुशाल.

तेव्हा ती म्हणाली - देवाची मर्जी !

अशा बिलकूलच प्रयत्नाने खुणाखाणाही न करणाऱ्या मनुष्याच्या मनाचा राजयोग काय हातानें निरोध करील होय? **मनोनिरोधाचा प्रयत्नानें अभ्यास करणें, याचेंच नांव राजयोग आहे.** प्राणसंयमन, संधिसाधन, पटलनिरास, त्रिपुटीपरिहार आणि समाधिसंजीवन इत्यादि गोष्टीकरितांच फक्त योगांत गुरूची अपेक्षा आहे. प्रयत्नाकरितां नाही. कितीही वेळपर्यंत प्राणाचा निरोध झाला तरी मनाचा प्रत्याहार शेवटी प्रयत्नानेंच करावा लागतो. नुस्त्या प्राणायामानें मन थोडावेळ मूर्छित होते. पण इष्टस्थळीं एकाग्र होत नाही. असा योगशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. आतां मस्तकावर हात ठेवून जर कोणाच्या मनाचा कोणी निरोध करीत असेल तर ती कला मी जाणत नाही.

''नाही देवापाशी मोक्षाचे गाठोळें । आणोनी निराळें द्यावें हाती ॥''

असे समर्थ श्रीतुकाराममहाराजांनी म्हटले असून, गुरूपाशी ज्ञानाचा गोळा नाही की जो सगळा आणून देईल. तर गुरु सांगतील तो पंथ शिष्याने जबरीनें सर केला पाहिजे.

कित्येक बुद्धीच्या विश्वासावर गुरूला मानीत नाही, त्यांचा देहाभिमान व नामरूप केवढाही विवेक केला तरी सुटत नाही, असा अनुभव आहे.

जे केवळ गुरुवरच भरंवसा ठेवितात व प्रयत्न करीत नाहीत ते महंमदाच्या वकिलीने पापांचे बक्षीस मागणाऱ्या मुसलमानाप्रमाणे होत. त्यांचा आळस कधीच जात नाही. (य१२-८५) म्हणून गुरुप्रतीति, शास्त्रप्रतीति, व आत्मानुभव या तिहींच्या साह्यानेंच मनुष्याने चालावे.

१) शास्त्रप्रत्यय म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेला सामान्य मार्ग.

२) गुरुप्रत्यय म्हणजे आपल्या अधिकारानुसार शास्त्रांतून गुरूने आंखून दिलेला मार्ग.

३) आत्मप्रत्यय म्हणजे प्रयत्नानुसार आलेला निरोधाचा अनुभव व त्याचा पुन्हां गुरुशास्त्राशी पडलेला मेळ. अशाच अर्थाची एक स्मृतीही आहे.

स्वयं प्रतीतिः स्वगुरुप्रतीतिः शास्त्रप्रतीतिर्मनसश्च रोधः ।।
दिने दिने यस्य भवेत्स योगो सर्वेषु कालेषु सुसंमतोऽभूत ।।

मागे लिहिल्याप्रमाणेंच या श्लोकाचा अर्थ आहे.

मला सुचलें तसे आपल्या पत्राचें उत्तर लिहिले. भाषेच्या न्यूनाधिक्याची क्षमा होईल, अशी आशा आहे. पत्र वाचून प्रेमोत्तर लौकर पाठवितील. कळावे.

उमरावती *आपला*
ता.१५/५/१९१४ *गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.*
मोकद्दम माधान, हल्ली मुक्का उमरावती.

पत्र २१ वे

रा.रा. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांना पाठविलेले पत्र.

तीर्थस्वरूप अण्णासाहेब यांचे चरणी सा.न.वि.वि.

वेद. नरहरशास्त्री धर्माधिकारी येथें येऊन आपलें मुख्य मुक्काम सांगितल्यामुळें मी हे पत्र पाठवीत आहे. श्रीमहाराजांच्या ह्मणण्याप्रमाणें आता आपण काय करावे? असे नरहरीचे व मंडळीचे झालेले बोलणे त्याने मला सांगितले. मला प्रायः आपलाच भरंवसा आहे. मधून मधून थोड्याशा आपल्या जरी बोलाचाली झाल्या असल्या तरी प्रसंगी एकमेकांपासून कधीही तुटून राहणार नाही असे माझें तरी निदान धोरण आहे. आपल्या मनुष्यापुढें प्रसंगी हार खाण्यांत देखील मला कांही वाटत नाही. **''चिद्दिव्यं शौर्यं, चिदपि रणे कापुरुषता''** या गोष्टी पुरुषाच्या अंगवळणीं असल्यामुळें त्या अर्धांगीनीच्या आंगी सहजच असणार.

मला धुळीतून बाहेर काढण्याचे काम आपण व मुळेप्रभृती मंडळीने केले हे मी कधी विसरणार नाही. आता माझें गाऱ्हाणे कसे आहे हे थोडेसे लिहितो म्हणजे आपणास कामाची दिशा निवडून घेतां येईल.

प्रथम लोककल्याण करावयाचे म्हटले तरी आपल्या स्वार्थाचा अंश त्यांत (य१२-८६) असलाच पाहिजे असे माझे मत आहे. तो स्वार्थ म्हणजे स्वतःची सद्गती मोक्ष इत्यादिक होय. आपल्यास ज्या सिद्धान्ताची जरुर आहे तोच सिद्धान्त आपण लोकांजवळ कळकळीनें सांगू शकतो. **केवळ लोकांकडे लक्ष्य देऊन आपला पारलौकिक स्वार्थ आपण धरला नाही तर स्वतःच ऐहिक चार्वाकासारखे बनून धार्मिकाच्या नांवाखाली धर्मावर कुऱ्हाड घालणारे आपणच होत असतो.** या विषयीचे हल्लीचे एक उदाहरण लिहितोः-

सध्यां वेद. काण्हेरेशास्त्री उमरावतीला आले होते. त्यांचेकडे नरहरीनें जाऊन कांही शंका विचारल्या. तेव्हां ते म्हणाले, ''तुम्ही शास्त्री असाल तर या शास्त्रांची किट्किट् करीत बसा. मुमुक्षु असाल तर तुम्हाला योग्य वाटेल तो मार्ग धरून बसा. माझें तर ठरून गेले आहे की, श्रीकृष्णाची भक्ति करावयाची व मला श्री. सयाजीरावांनी बोलाविले आहे तेव्हां विलायतेस जावयाचे आहे.

हिंदुस्थानचे लोक इंग्लिशाच्या तोंडून जेव्हां कांही निघते तेव्हाच त्याला मान देतात. म्हणून मला तसे करणे भाग आहे. श्रीकृष्णाची भक्ति कां करावयाची तर तिकडे वाईट बायका फार आहेत. तिकडे त्यांना तीच पटते म्हणून.''

अहाहा! काय हा भागवतधर्म! स्वतः ज्याला श्रीकृष्णभक्तीचा बाण लागला आहे, त्याला अशाप्रकारे श्रीकृष्णभक्ति विकण्याची बुद्धि होणे शक्य आहे काय? शिवाय उपदेश करणे म्हणजे आपल्या जवळ असले नसले तेवढें सांगून आपण कोरडे ठणठणीत बनणें असा अर्थ नव्हे, तर आपण जितक्या ज्ञानानें तृप्त झालों असूं त्याच्या लेशमात्रज्ञानानें दुसऱ्यानें तितकेंच तृप्त होणे असे करणे होय. अभ्यास नसतां नुस्त्या वाचिक ज्ञानाची पहिल्या उपदेशकाप्रमाणेच गति होते.

स्वयम् ः माझा विशेष

मी शब्दसामर्थ्यांत नसलों तरी अर्थज प्रक्रिया रचण्यात आपल्या कृपेनें प्रबल आहे. आणि हाच माझ्यामधील विशेष आहे. नाथतुकारामादिकांतही शब्दसामर्थ्यापेक्षा हाच विशेष होता म्हणूनच मला पृथ्वीतील कोणत्याही पंडिताची आपल्या कृपेने भीति वाटत नाही.

''अमरा निर्जरा देवा'' इत्यादि श्लोक मला पाठ नाहीत. हवे तर ते करून देता येतील. असो; नरहरीनें पुढें विचारले, गुलाबरावची व तुमची भेट झाली होती काय ? (य १२-८७) ते म्हणाले ''छे बा! ते आले तर मी घरांत बसून राहीन. वादविवादाच्या किटकिटीत कोण पडे! आमची धोरणे ठरलेली आहेत. शिवाय वाटेल त्याचे खाणेपिणें देशाच्या हिताकरिता आम्हांला चालते. मराठा पक्षखंडणावर व जातिपक्षमंडणावर त्यांचा (गुलाबरावांचा) एवढा कटाक्ष कां असावा?'' असेंही ते एकाजवळ बोलले. तेव्हां हा एक पक्ष माझ्याविरुद्ध कसा आहे ते सहजच यावरून कळेल. आतां या विलायतेंत जाणाऱ्या देशहितपटूंच्या हातून स्वार्थदृष्टीनें काय चुका होत असतात ते मी निश्चित सांगतो.

पहिली चूक यांचा विषयरोध मुळींच होत नसतो. आणि मोठ्या लोकांच्या बरोबरीत जाऊन चैनीच अधिक वाढत असतात. बरें, इकडे आल्याबरोबर मग त्या चैनी सुटत नाहीत. पण ही चूक प्रारब्धानुसार क्षम्य मानली तरी -

दुसरी एक चूक होत असते ती ही की, वाटेल तसा वागण्याचा प्रसंग आल्यामुळे वेदाच्या एका भागावर विश्वास व एका भागावर अविश्वास असा मुद्दाम

ठेवावा लागतो. उपनिषदांतील **'तत्वमसि'** वाक्यावर विश्वास तर **''शुचिर्भूत्वा श्रुणुयात्''** इत्यादि वाक्यांवर अविश्वास ठेवावा लागतो. त्यामुळे (१) वेद पूर्वी ज्ञानमय होता व पुढें कर्माचें बंड त्यांत शिरलें किंवा (२) रानटी लोकांनी पूर्वी कर्ममय वेद काढून ऋषींनी ज्ञानकांड घालून त्याची सुधारणा केली. अशा प्रकारच्या खुळ्या समजुती परदेशांत जाऊन ज्ञान सांगणाऱ्या सर्व लोकांत रुजून बसतात व त्यामुळें **वेद पौरुषेय आहेत हाच सिद्धान्त दृढ होत असतो.** विलायतेंत जाऊन आलेल्यांच्या पुस्तकांमध्यें असे काहीं ना कांही खूळ सांपडावयाचेंच. याविषयी एक दोन उदाहरणेंही देतो.

स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंद आपल्या ईश्वरविषयक कल्पनेचा विकास आणि माया इत्यादि व्याख्यानात म्हणतात, ''पूर्वी रानटी लोक अमुक प्रकारचा ईश्वर आहे असे मानीत होते परंतु पुढें उपनिषदांत एकेश्वरवादाची उत्क्रांती होऊन सर्व ब्रह्म एकच आहे अशी त्यांत सुधारणा झाली. **''इंद्रो मायाभिपुरुरूपमीयत''** इत्यादि श्रुतीवरून पूर्वी लोक एखाद्या लहानशा भ्रमालाच माया समजत असत. परंतु अखेर शंकराचार्यांच्या वेळेला मायेला व्यवस्थित स्वरूप लोक देऊं लागले. व जशी जगाची (य १२-८८) आंतली बाजू ब्रह्म आहे तशी बाहरेची बाजू माया आहे असे निश्चित दिसूं लागले.''

या विवेकानंदाच्या म्हणण्यांत आमच्या वेदाला किती रानटी स्वरूप येत आहे हे सहजच कळेल. स्वामी आपल्या ''रीफार्म ऑफ दि कास्ट'' या व्याख्यानांत म्हणतातः- ''जातिभेदाच्या मुळाशी ब्राह्मण आहेत. शंकराचार्यांनी आपल्या भट्टींतून हा जातिभेद नवीन उपस्थित केला आहे.'' असें परक्या लोकाला सांगणे म्हणजे हिंदुस्थानांतल्या ब्राह्मणांविषयीं गैरसमज करून देणेंच होय असे माझे मत आहे. यद्यपि वर्णसंशयाविषयी माझे उद्गार आहेत, तथापि जातिभेद हे थोतांड आहे असा बिलकुलच ऐहिकवाद घेण्याला मी तयार नाही. माझ्या वर्णसंशयवादाचा असा अभिप्राय आहे कीं, परजातीमध्यें तुकाराम महाराजांसारखा एखादा महात्मा निघाला म्हणजे त्याला नुस्त्या जन्मावरूनच तुच्छ करणे योग्य नव्हे. **मंद गुणकर्माचा जन्मांतरीय जात्यंतरपरिणाम, आणि**

तीव्र गुणकर्माचा इहजन्मनि जात्यंतरपरिणाम योगशास्त्रप्रसिद्ध आहे; म्हणून यथेष्टाचरण करण्याकरितां गुणकर्मवादानें जाति आहेत असे म्हणणारा पक्ष लबाड आहे, असे मी स्पष्ट म्हणतो. कारण तेवढे म्हणणाऱ्यांच्या आंगांत तीव्र गुणकर्मे आहेत असे मला दिसत नाही. त्याचप्रमाणे खराच तीव्र गुणकर्मवान् महात्मा एखाद्या जातीत असला, म्हणून तेवढ्यावरूनच त्याला तुच्छ समजणे हे मी उत्तम समजत नाही. कारण लिंगशरीराला जाती नसल्यामुळे व बुद्धि लिंगशरीरांतर्गत असल्यामुळे तिच्या सहाय्याने मनुष्य आपली सुधारणा एका जन्मांत किंवा अनेक जन्मांत करून घेऊ शकतो, असे माझे मत आहे; म्हणजे मंद गुणकर्मरूपाने जन्मजातिवादाचा व तीव्रगुणकर्मरूपानें गुणकर्मवादाचा पारलौकिक उपयोग आहे. अशा प्रकारचा अनेकविध निर्णय सुरतरूमध्यें केलाही आहे. राहिली खाण्यापिण्याची गोष्ट. पण ती अत्यंत व्यर्थ आहे असे माझे मत आहे, कारण ब्रह्मवेत्त्याचे उष्टें खाल्ल्यानेंच ब्रह्म मिळतें असे कांहीं स्पष्ट कोठें म्हटलेले नाही. शिवाय ब्रह्मवेत्ता माझें उष्टे खाल्लें पाहिजे असे जर शिष्याला म्हणेल तर त्याचे ठिकाणी राग दिसून येत असल्यामुळे तो ब्रह्मज्ञानी आहे असेंच मी म्हणणार नाही. **संन्याशी सर्वगुणसंपन्न आणि ब्रह्मवेत्ता असला (य१२.८९) तरी त्याचे हातचे खाण्याची मनाई आहे.** तेव्हां सबगोलंकार करणें हा एक प्रकारचा जिभेचा चवना आहे, दुसरें काय ! माझे वर्णसंशयाचे उद्गार तरी परलोकोपयोगी आहेत असे मी आपणास सांगून ठेवतो.

शंकराचार्यांनी जातिभेद नवीन उत्पन्न केला असे म्हणारा नीच मनुष्य तर शंकराचार्याला लुच्या ठरवूं पहात आहे; आणि त्यांच्या वेदान्तज्ञानावर अभयानंदादिकांचे मुके घेणे त्याला बरे वाटते. हा आरोप मी प्रमाणपुरःसर करीत आहे.

स्वामीरामतीर्थ म्हणतातः- पूर्वी ऋषींनी स्मृति म्हणून ठेवल्या असतील पण आतां तुम्हांला काय वाटते? सर्वदा ऋषींवरच अवलंबून राहिल्याने होईल काय? म्हणजे स्वामीरामतीर्थांच्या म्हणण्याप्रमाणे आमचे ऋषी दूरदर्शी नव्हते असेंच म्हणावे लागते; परंतु हे निकालस चुकीचे आहे. ''एखाद्या कार्याकरितां आपद्धर्मानें कोणाचे हातचे खाणेपिणें जरी झाले तरी प्रायश्चित्त घेऊन पुनः संपद्धर्मात येता येते,'' असे आमच्या ऋषींनी पहिलेच म्हणून ठेवले आहे.

दुष्काळांत एका सईसाच्या हातची भाकर एका ब्राह्मणाने घेतली पण त्याचे पाणी घेतले नाही, अशी कथा उपनिषदांत आहे. म्हणून **प्रसंगी योग्य तसे वागून पुनः आपल्या मार्गावर कायम राहणे असा आमचा आर्ष धर्म आहे.**

प्रसंगही दोन प्रकारचे आहेत आगंतुक प्रसंग आणि दैवज प्रसंग. कृत, त्रेत, द्वापार, कलि, हे युग दैवज प्रसंग होत; आणि दुष्काळ, म्लेच्छोद्भव, धरणीकंपादिक आगंतुक प्रसंग होत. आगंतुक प्रसंगाने भ्रष्ट झालेला मनुष्य पूर्वधर्मात प्रायश्चित्ताने येतो दैवज प्रसंगात सांपडलेल्या मनुष्याकरिता मात्र परमेश्वर संतांकडून समयनिर्बंध करीत असतो. हेच माझ्या वागण्याचे व कामाचे धोरण लक्ष्यांत ठेवावें. आगंतुक प्रसंगाप्रमाणें ऋषींला धाब्यावर बसवून नुसता नवीन धर्मच जर प्रसिद्ध केला, व सबगोलंकार इत्यादि रूढी त्याच्या कायमच केल्या तर प्रायश्चित घेऊन देखील पुनः आपल्या संपद्धर्मात आले पाहिजे. अशी कोणालाच इच्छा होणार नाही. दैवानें स्वातंत्र्य मिळाल्यावर देखील विषय अधिक सुलभ झाल्यामुळें वैदिक प्रायश्चित्ताच्या भानगडींत कोणी न पडून म्लेच्छधर्मानेंच सर्वांना रहावेसे वाटेल.

प्रोटेस्टेंट धर्मांत गेलेल्या लोकांचा जाच बंद झाल्यावरही (य१२-९०) पुनः ध्यानाला सुलभ अशा मूर्तिपूजक धर्मांत कोठें आगम झाला आहे ?

मुसलमानांच्या त्रासास्तव वेदधर्माला तुच्छ करून सबगोलंकार करणारा जो नानकधर्म त्यामध्यें तरी जाच बंद झाल्यावर शिखलोक आम्ही हिंदु आहोत असे म्हणण्याला कोठे तयार आहेत ?

तात्पर्य, आपद्धार्माला प्रसंगानुसार मुख्य समजून त्यालाच शेवटपर्यंत संपद्धर्म समजल्याने एकदम एक पंथच निराळा उत्पन्न होऊन तो कायमचा वैदिक धर्माहून निराळा पडतो.

दयानंदाचा आर्यसमाज, केशवचंद्राचा प्रार्थनासमजा, विवेकानंदाचा उदारधर्म यांची अशीच स्थिती होत गेली आहे. **आपणाला अशा प्रसंगापासून म्हणजे कलीपासूनही वैदिक धर्माचे रक्षण करावयाचे आहे; आणि तेवढ्याकरितां आपली मला मदत अपेक्षित आहे**. हें म्हणणें आपणाला **''सुरतरु''** वाचून पाहीपर्यंत चमत्कारिक वाटेल हे मी जाणून आहे. म्हणूनच एकवेळ सुरतरु झाला तितकाच माझ्या प्रियमंडळीनी ऐकावा व पुढें पुरा झाल्यावर पुरा ऐकावा,

व प्रियमंडळीच्या मतांचाही त्यात सत्कार व्हावा अशी माझी इच्छा आहे.

यापमाणें सुधारकपक्ष माझा कसा विरोधी आहे हे मी स्पष्ट सांगितलें.

देशाचें काम व धर्माचा चिवडा हे सध्यां सुधारक म्हणविणारांचे काम ठरलेले आहे. पारलौकिक स्वार्थ साधावयाची इच्छा त्यांच्या मनांत नसल्यामुळेंच हा घोटाळा होत आहे. जवळ जवळ त्यांचा परलोकावर विश्वासच नसतो व धर्माचा नुसता आव असतो असे मी म्हणावयास चुकत नाही. परलोकावर ज्याचा विश्वास आहे असा मनुष्य एकाद्या देखील शास्त्रवाक्याला झुगारून देण्याविषयी कचरत असतो.

आतां दुसरें असे की, मी स्वतः ब्राह्मणपक्षाचा व वैदिक मताचा असल्यामुळे, माझी मराठा जाती माझ्याविरुद्ध आहे हे प्रसिद्धच आहे.

तिसरे, जुना ब्राह्मणवर्ग मी नुस्ता शूद्र आहे म्हणुनच विरुद्ध आहे.

याविषयी येथले एक उदाहरण देतो :- लाखपुरींतल्या स्टेशनमास्तरच्या बापानें व सांबशास्त्री डाऊ याने महाराजांच्या मंडळीतली ब्राह्मणमंडळी महाराजांचे उष्टें खातात अशीच एक गप्प उठविली आहे. दर्यापूरचे दाजीशास्त्री पर्वते यांचेकडे मी गेलोंही होतो. निळकंठ धर्माधिकारीही गेला होता. तेव्हां ते म्हणालेः- ''यांची विद्या उपस्थित असल्यामुळे दुसऱ्याला हे लवकर गङ्ड्यांत पाडतात. शेगांवकर (य १२-९१) महाराजांसारखे न बोलणारे साधू बरे होत.''

यावर वसिष्ठ वामदेवादिक जीवन्मुक्त कसे? असे निळकंठानें विचारले असतां, ''ते जीवन्मुक्तही नव्हते व साधूही नव्हते'' असे ते स्पष्ट म्हणाले. महाराजांना अमरकोशांतला श्लोक आला नाही असेही एका ब्राह्मणाचे मत पडले.

चमत्कार

सुंदरपंत नांवाचे दर्यापूरला वकील आहेत. ते म्हणालेः- वासुदेवानंदांप्रमाणें यांचे चमत्कार व वैराग्य नाही; परंतु या चमत्कारांविषयीं मला खरोखरच आश्चर्य वाटते. चमत्काराविषयी बोलणारे विलक्षण बोलतात. वासुदेवानंदांसारख्या

वैदिक महात्म्याचे जे चमत्कार त्यांचे शिष्य सांगतात, तेच चमत्कार एखाद्या वेदबाह्य मुसलकंद्या फकिराच्या हातून झालेत असे त्यांचे पुढारी सांगतात. बरें, ते तरी सर्वांना सर्वच घडतात असे नाही. अल्पशा चमत्कारावरच जर विश्वास ठेवावयाचा असेल तर माझेही कांही लोक चमत्कार सांगतात. सर्वत्र सर्वदा त्यांचेही घडत नाहीत व सर्वत्र सर्वदा माझेही घडत नाहीत. आता चमत्कार तुच्छ आहेत असे माझें म्हणणे नाही, परंतु आमच्या गुरूंतच चमत्कार आहेत, तुमच्या गुरूंत काही नाही, असे नुसत्या चमत्काराच्या दृष्टीनें म्हणण्याचा कोणाला अधिकार नाही असे माझें म्हणणे आहे.

मुसलमानांनां देखील रोगाकरिता हिंदूच्या देवाची मन्नत करावी लागत नाही तुर्बतवरच त्यांचे भागते; पण आम्ही मात्र वाटेल त्या महाराजांच्या- खाटीक, वरठी इत्यादिकांच्या नादीं लागतो. आमच्या घरांतला शालिग्राम मात्र कांही चमत्कार दाखवीत नाही, तर धन्य आहे की नाही आमची?

प्रसंगी चमत्कार मोठ्या साधूचें घडत असतील तर प्रसंगी माझेही घडतात व प्रसंगी तुमचेही घडतात. स्वामी वासुदेवानंदाविषयी पत्रांतील माझे उद्गार पूज्यबुद्धीचे असून, स्वामींचे व त्यांचे शिष्यांचे मजविषयीचे असे कुत्सित उद्गार कां असावे हे मला समजत नाही. स्वामी वासुदेवानंदांचे शिष्य मला मान देत नाहींत ही मोठीशी गोष्ट नाही, पण शिर्डीकरांना मात्र मान देतात, आणि बकरा खाणाऱ्या ताजुद्दिनालाही मान देतात. असनारे आदि पटवर्धनांच्या शिष्यांचीही गोष्ट अशीच आहे. आंगामध्ये रागद्वेष असून वैदिक धर्माची कळकळ नसेल तर नुसतें दूध पिऊन राहणारा असला तरी Dyspepsia करितांच पितो (य १२-९२) असे म्हटलें पाहिजे. दुसरें काय ?

तात्पर्य, जुना ब्राह्मणपक्ष अशा रीतीनें माझा उत्कर्ष सहन नसल्यामुळें विरुद्ध आहे. पुनः एकत्र जेवणारा व वाटेल तसे आचरण करणारा वारकरी पक्षही माझ्या विरुद्धच आहे, व यामुळें इलिचपूरला माझ्या वर्गणीलाही अडथळा झाला. कित्येकांनी माझ्या ज्ञानेश्वरी सांगण्याला चांगले म्हटलें असता,

''गुलाबरावाला चांगलें म्हणून आपल्या गुरूला व आपल्या पंथाला वाईट म्हणोस की काय? त्यांची निंदाच करणें चांगले असे म्हटले''.

मराठाप्रकरणांत, बेडरप्रकरणांत, आणि अबीरप्रकरणांत पैसे घेऊन भलताच न्याय दिल्याबद्दल शंकराचार्यांना मी उघडपणें दोष दिल्यामुळे, त्यांनींही देवासमध्यें व इंदोरमध्यें माझ्याविरुद्ध उद्गार काढले होते, हे बापूरावच्या सांगण्यावरून समजते.

साधारणतः मूर्ख असलेला समाज तर माझें भाषणच समजूं शकत नाही. इतकी प्रतिकूल परिस्थिति असूनही मी धैर्याने धर्मकाम करीत आहे, हे कोणालाही नाकबूल करतां येणार नाही. आतां इतके जरी आपल्याविरोधी आहेत तरी, या सर्वांनां आंतून धर्मविश्वासाचें बळ नाही हे मी निश्चयानें सांगून ठेवतो. वासुदेवानंदस्वामीनां धर्माचें बळ आंतून असेल, पण त्याचा आतां कांहीं उपयोग नाही.

महाराजांना साह्य कसे करावे ?

माझ्याच्यानें होते त्या धर्मकामाकरितां आपल्या साह्याची याचना करीत आहे, आणि ते काम इतक्या प्रकारांनी होऊं शकेलः-

१) कोणाचें नांव न घेता हिंदुधर्माला भलत्याच रीतीनें वळण देणाऱ्यावर सप्रमाण टीका करणें,

२) माझें वर्तन जोंपर्यंत ठीक आहे तोंपर्यंत माझ्याविरूद्ध कोणी बोलल्यास त्याचा तेथेंच प्रतीकार करणें,

३) माझी मतें योग्य आहेत याचा चांगला निदिध्यास करून ती लोकांना सांगणें, आणि त्याप्रमाणें आपल्याच्यानें होईल तेवढ्या पारलौकिक अभ्यासाचा नियम करणें,

४) आपद्धर्म सांभाळण्याविषयी माझी मतें कोणती आहेत हे समजून घेऊन तसें सांभाळणें. पण या सर्वात पारलौकिक धर्मावर विश्वास मात्र दृढ ठेवला पाहिजे, आणि -

५) मुख्य भगवद्भक्तीची स्थापना मधुराद्वैतानुसारें करणें, आणि -

६) माझें प्रासंगिक धोरण न समजल्यास मला निर्भिडपणें पण एकांतांत विचारून ठरल्यास करणें. धर्ममुख्यान्वयी अशी सर्व कामें होतात.

७) त्याचप्रमाणें ग्रंथ छापून काढून प्रसिद्ध करणें,

८) हाताचें न होईल तर तोंडाचे करणें.

(य १२-९३)

याप्रमाणें जे माझ्याहून लहान आहेत त्यांनी मला मुख्य समजून म्हणा व माझ्याहून जे वडील आहेत त्यांनी आपल्या पुत्राच्या कृतीला अनुमोदन दिले पाहिजे असें समजून म्हणा, मला साह्य करावें अशी याचना करितो.

नरहरीचें म्हणणें असे होते की, अन्यत्र अध्ययन करून आम्ही आपलें कांहीतरी कार्य करावे अशी आमची इच्छा आहे. तर -

शाब्दिक अध्ययन कोठेही करावे याविषयी माझें काही म्हणणे नाही, पण मला साह्य करणाऱ्यांनी आर्षसिद्धान्त मजजवळूनच समजून घ्यावा, अशी मी त्यांना विनंती करतो;

कारण ईश्वर व जीव दोन्ही प्राणाचें धारण करणारे असल्यामुळें कोणता अंश ईश्वर व कोणता अंश जीव धारण करितो, इत्यादि आर्षसिद्धान्तावर न्यायघटित भाषेने प्रकाश पडला नाही.

आतां हे सिद्धांत माझ्यावाचून कोणाला कळतच नाहींत असे मात्र मी म्हणत नाही. ते कोठूनही घेतले तरी समानच समजून घेतल्या जात असल्यामुळें, त्याविषयीं विवाद नाही.

तात्पर्य, अशा अनेक रीतीनें आपल्याला काम करावयाचे आहे. यश देणें तातांकडे आहे. म्हणून त्यांना नमस्कार करून हा लेख आपले चरणीं सादर करितों. कळावें.

– आपला, गुलाब

पत्र २२ वे

रा. रा. विष्णु नारायण भातखंडे यानां पाठविलेले पत्र

लक्ष्यसंगीत : शास्त्रीय प्रश्न

श्री ज्ञानेश्वर माउली

उमरावती ९/११/१९१४

वि. वि. आपलें पत्र पोहचलें. आपण लक्ष्यसंगीताविषयी माहिती देऊ शकत नाही असे जे म्हटले आहे, ते काय त्याचा आपल्यास शोध लागला नाही म्हणून? किंवा त्याची आपणास माहिती द्यावयाची नाही म्हणून?

पहिल्यापक्षीं त्याचा कोठें पत्ता लागेल ते स्थान तरी सांगावे, म्हणजे मी आपला फार आभारी होईन. दुसऱ्यापक्षीं आपण इतिहासाचे चाहते असून आपल्याच हातानें इतिहासाचा लोप केल्यासारखे (य १२-९४) होणार नाहीं काय? शिवाय लक्ष्यसंगीतावर माझे कांही प्रश्न आहेत ते त्या पंडितालाच विचारावे असा माझा हेतू आहे.

आपली पद्धती मी दोन तीन वेळ वाचली आहे व पुनः आता वाचीत आहे. पत्रांत आपण अंधश्रद्धा सोडली पाहिजे असे म्हटले आहे ते मला मान्य आहे; पण जशा आपल्या इकडे श्रुति मोजण्याची अडचण आहे, तशाच तिकडे (व्हायब्रेशन्स) नादकल्लोळ मोजण्याचीही अडचण भासत चालली आहे.

जयदेवानीं आपल्या **मणिप्रकाशिकेंत** -

''कदंबगोलकन्यायेन शब्दोत्पत्त्यंगिकारेऽपि नियतगुरुस्थानमपेक्षत एव ।
अन्यथा अनियत कंपनात् विषमनादोत्पत्तिः ।
नच संख्यानियत्यैव तन्नैयत्यं षड्जादिस्थान भ्रंशसंभवात् इति चिन्त्यम् ।।

या शंकेचा खुलासा आपल्या इकडील ग्रंथांत फारसा झालेला दिसत नाही. तसा तो पाश्चात्य ग्रंथांतून तरी व्हावा म्हणून पुष्कळ पुस्तकें वाचली. **मणिप्रकाशिका** ग्रंथ आपण पाहिलाच असेल; कारण आपण पुष्कळशा पुस्तकांचा शोध केला आहे असे पद्धतीवरून दिसते. मणिप्रकाशिकेचे सध्या शब्दप्रकरणच मजजवळ आहे. त्याची आणखी प्रकरणें आपणास ठाऊक आहेत काय?

पाश्चात्य नादकल्लोळा (व्हायब्रेशन्स) संबंधी **सायटिंफिक अमेरिकन** मध्ये

आलेले **टिंडाल**चे उद्गार मला स्मरतात. त्यांत तो म्हणतो ''फोटो वगैरेवरून जरी आपल्याला (व्हायब्रेशन्स) कल्लोळ मोजतां येतात असे आज वाटत असले, तरी ही बाब दिवसानुदिवस कठिण होत जात आहे. कारण (य १२-९५) (ॲटोमिक थिअरी) अणूपपत्तिमध्यें अणू केवढा असावा हा नियम ठरलेला नाही. रासायनिक मिश्रण (केमिकल मिक्सर) करतानां पहिले भाग तीन असले तर त्याचा एकजीव होऊन एका भागाची जागा सुटून दोन भागाचीच जागा व्यापतो, म्हणून परमाणूंचा आकार नियत पाहिजे, असें आपल्या बुद्धीस वाटते.''

पण केवढाही लहान आकार घेतला तरी त्याचे तुकडे झालेच पाहिजेत, हा जो मनांत संशय येतो त्याला उत्तर ॲटोमिक थेअरी मध्यें सांपडत नाही.

पुनः अणूचा आकर नियत मानला तर घनत्वाचा (डेनसिटी) प्रश्न येऊन पडतो; करण परमाणु अधिक जवळ येणे एवढें जर घनत्वाचें लक्षण केलें तर जितके परमाणु एका पदार्थांत अधिक असतील तितके त्याचे गुरुत्व अधिक असा सहजच नियम निघतो; पण तसें मानलें तर हायड्रोजन च्या अपेक्षेने ऑक्सिजनच्या एका परमाणूचे वजन १६ पट कसे? या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लागत नाही. क

बरें, पदार्थाला स्वतंत्र वजन आहे असें मानलें तर मोठ्या पदार्थानें लहान पदार्थास ओढणें हा गुरुत्वाकर्षणाचा नियम बराच ढिला पडतो, व त्यामुळे ''मॅटर आणि फोर्स हे दोन पदार्थ गृहीत धरले म्हणजे पुढे आम्हास श्रद्धा ठेवण्याचे काम पडतच नाही,'' असा बाणा बाळगणाऱ्या आम्हाला खाली मान घालणे भाग पडते. कारण या गुरुत्वनियमाच्या घोटाळ्यावरून कांहीं नियमावर देखील आम्हाला श्रद्धाच ठेवावी लागते. ही अणूपपत्तीची गोष्ट झाली.

आतां वैद्युदुपपत्ति इलेक्ट्रान थियरी कडे पाहिले तर त्याच्या योगानें प्रकाशाचा प्रश्न (य१२-९६) जरी सुटल्यासारखा वाटत आहे, तरी त्याची कठिणता तितकीची तितकीच कायम आहे; कारण इलेक्ट्रान्स हे सर्व पदार्थांत सजातीय आहेत. त्याचप्रमाणें कंपन होण्याला विरलपणा आवश्यक आहे, घनपणांत ते होत नाही. जितका घनपणा अधिक तितके कंपन कमी. पुनः कंपन म्हणजे एका परमाणूचे दुसऱ्या परमाणूस धक्का देणें होय. शून्य जागेत कांही कंपन होत नाही. म्हणूनच नुस्त्या आकाशांतून (स्पेस) प्रकाश किंवा काही जाऊ

शकत नाही असे आपण म्हणतो; आणि याचमुळें प्रकाशासाठी आपण इथरचें कंपन मानतो. पण एका परमाणूनें दुसऱ्या परमाणूस धक्का देतांना मधल्या स्पेस मधून ते कंपन जाते. असे म्हणता येत नाही काय ? तसे मानले तर इथर ऑल परव्हेडिंग कसें?

बरें सर्व इथरचे परमाणू एक होतात असे म्हटले तर त्यांत कंपन संभवणार कसे? इथरच्या विभागांचा जर नियत आकार मानला नाहीं तर नादाचे किंवा प्रकाशाचे अमुक इतकेंच व्हायब्रेशन्स होतात हा नियम कसा (य१२.९७) घालतां येईल. टिंडालच्या दोन चार वाक्यांचा भावार्थ मला विस्तृत करून सांगता आला तसा लिहिला आहे.

आपल्या इकडे परमाणूला नियत आकार न मानल्यास सर्षप (मोहरीचा दाणा) मेरूची तुल्यतापत्ति होते असे न्यायशास्त्रांत म्हटले आहे; आणि शेवटी पौर्वात्य नैय्यायिकांनी किंवा पाश्चात्य सांयटिस्ट लोकांनी कितीही विचार केला तरी ही बाब अधिकाधिक श्रद्धेचीच होत गेली असे मला वाटते.

बरें, वाद्यांच्या षड्जादिकांचे व्हायब्रेशन्स नियमित लिहून ठेवले आहेत खरे, पण तेवढ्यानें वाद्यांतील ऋषभाला जर आपण षड्ज कल्पिला तर त्याचेही तितकेंच व्हायब्रेशन्स होतील की काय? तसे झाल्यास ध्वनिभेद दृष्टीस कां पडतो? आणि तसा ध्वनिभेद दिसण्यांत कांही नुकसान नाही असे मानले तर, ही आपत्ति प्रकाशावरही येणार नाही काय? तेव्हा आपल्याकडच्या श्रुति मोजण्याची जी अडचण पडते तशीच कांहीं अंशी पाश्चात्य पद्धतींतही पडते असे मला वाटते, म्हणजे मणिप्रकाशिकेंतील शंकेचा खुलासा तिकडेही (य१२-९८) चांगला होत नाही.

'रागानें पाळणा हालणें वगैरे कविकल्पना आहे' असे आपण पद्धतींत म्हटले आहे ते मलाही मान्य आहे, परंतु थियॉसिफिकल मासिक पुस्तकांत गाण्यानें आग लागल्याची उदाहरणें दिली आहेत ती खरी मानावी कीं नाही? शिवाय गाण्यानें व वाद्यध्वनिश्रवणानें रोग दूर होतात अशा प्रकारचा तिकडील डॉक्टरचा शोध आहे; व जर्मनींत क्षय न होण्याचे कारण गायनवादनाचा विशेष प्रचार हे आहे असे दिले आहे. याविषयी बालबोध नांवाच्या मासिक पुस्तकात नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे.

आपल्या **मारुतसंहितेंतही** गाण्यानें रोग दूर करण्याचा विधी सांगितला आहे. तो ग्रंथ आपण पाहिला असेलच. त्यांत व यांत कांही साम्य आहे काय? ते अन्यथा असेल काय? मार्गी संगीतांत अदृष्टजनक समयमहत्व मानीत होते, पण ते देशी संगीतांतही मानले पाहिजे, त्याला फिजिओलॉजिकली किंवा मानसशास्त्रीय सायकोलॉजीकली पुरावा मिळूं शकतो, असे जगदीशचंद्र बोस यांच्या कांही प्रयोगावरून (य १२-९९) ठरूं शकत नाही काय?

आपणही पद्धतीत समयमहत्व मानले आहे. आपल्या लेखांतील मनाचा मोकळेपणा पाहून स्वराच्या या अडचणीसंबंधांत खुलासा करण्याविषयी विनंती करीत आहे. पत्रांत माझे उद्गार अमळ कडक झाले असल्यास त्याची मी क्षमा मागतो. कारण पुष्कळ पंडितांना मी हे प्रश्न विचारलें, व त्यांनी माझ्या प्रश्नाची उडवाउडवीच केली. तसें आपण करणार नाही अशी आशा आहे. कारण आपणाला सुशिक्षितांची आवडी आहे.

माझ्या आणखी पुष्कळ शंका आहेत. कांही रागमिश्रणें कशी करावी याबद्दलही आहेत व कांही रागाच्या रंजकत्वाविषयी सायकोलॉजीकली पुरावा कोणता व तो केवळ मटेरियल आहे किंवा इंमटेरियल सायकोलॉजीकली आहे याविषयी आहे; परंतु घाईनें पत्र लिहिल्यामुळें व मी आंधळा असून मजजवळ चांगला इंग्रजी लेखक कोणी नसल्यामुळें इंग्रजीचे मराठी भाषांतर लेखकाला सांगतांना त्रास बराच पडला, आणि पत्राचा विस्तार बराच झाल्यास आपला अमोल वेळही घेतला जाईल, असें वाटून पत्र एवढेच पुरे केले आहे. **'औमापत्य'** ग्रंथ कोठें मिळतो? आपणास ठाऊक आहे काय? कृपाकरून उत्तर लवकर पाठविल्यास उपकार होतील. कळावे.

– आपला, गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.
मुकद्दम माधान हल्ली मु. अमरारावती.

पी.एस.

रत्नाकराच्या ग्राम मूर्छनेविषयी बऱ्याच शंका आहेत. त्यांचा अजून खुलासा झाला नाही. पद्धतींत आपणाला एका पंडितानें (य १२- १००) पुष्कळ द्रव्य मागितले होते असें लिहिले आहे, तर त्यांचे नांव कळवाल काय? कारण वर्गणी करून तितकी रक्कम जमवून देऊन तो खुलासा करून घेण्याची माझी इच्छा आहे. कळावें. *– आपला, गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.*

(तळ टीप)

वि. ना. भातखंडे यांचे पत्र

मलबार हिल, मुंबई. ता ६/१२/१९१४.

रा. रा. गुलाबराव यांस

सा. न. वि. वि. आपलें रजिस्टर्ड पत्र पावले. लक्ष्यसंगीताविषयीं मला अधिक माहिती देतां येत नाही, म्हणून दिलगीर आहे. तत्संबंधी कारणें देण्याघेण्याची फारशी आवश्यकता आहे, असें वाटते नाही. कारण त्यापासून समाजाचे हिताहित होण्याचा संभव नाही.

आपण वर्णिलेला (मणिप्रकाशिका) जयदेवाचा ग्रंथ मी पाहिलेला नाही. नादशास्त्रावर देशी व पाश्चिमात्य ग्रंथ आपण बरेच वाचले आहेत, व केमिस्ट्री व फिजिक्स शास्त्रांच्या आधारानें आपण निरनिराळ्या पंडितांशी चर्चा करून समाधान न झाल्यामुळें निराश झाला आहां, हे ऐकून फारसे नवल वाटले नाही. मी स्वतः त्या शास्त्रांत निपुण नसल्यामुळें त्या दिशेनें पद्धतींत चर्चा करण्याचे मी सोडून दिले आहे. त्या विषयांवर एखादा सुबोध निबंध लिहून आपण मजकडे पाठविल्यास पद्धतीच्या पुढच्या भागांत आपल्या नावानें दाखल करण्यास मला हरकत दिसत नाही. एक अपेंडिक्स रूपानें घालता येईल. पद्धतीत फक्त आज हिंदुस्थानी संगीत राग कसे आहेत, ते माझ्या शिक्षणाप्रमाणें व अनुभवाप्रमाणें मी लिहिण्याचे योजिले आहे. जे संस्कृत ग्रंथ मला मिळविता आले त्यांचे रागावर उजेड पाडणारे भाग मी देत आहे. तेणें करून ते ग्रंथ निराळे छापण्याची जरूर राहणार नाही, असे मला वाटून तसें केले आहे. जर 'पद्धती'चा उपयोग झाला तर करावा, परंतु आपले अध्ययन जर तिच्या फार पुढें असलें तर तिकडे लक्ष देण्याची गरज नाही. हल्लींच्या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथांत आपल्या प्रत्यक्ष संगीताला उपयोगी असा कोणता ग्रंथ आपल्या वाचण्यांत आला, तेही मला कळविल्यास मी तो मिळविण्याचा प्रयत्न करीन. रत्नाकराचा अभ्यास आपण केला असल्यास त्यांतील रागासंबंधी कांही माहिती मला आपण लिहून पाठविल्यास तीही मी आदरानें स्वीकारीन. आपले प्राचीन ग्रंथ जितके समंजस, सुबोध व प्रत्यक्ष उपयोगी होतील तितकें ते करण्याकडे माझा सारा प्रयत्न राहील हे निराळे लिहित नाही.

नुसते प्राचीन वैभवाचे गुणानुवादांत आतां आपल्या समाजाला कौतुक वाटणार नाही असे आपलेही मत असेलच. हा काल असा आहे की, ज्याला जे व जितके ज्ञान उपयोगी झाले असेल ते त्याने प्रामाणिकपणें लिहून ठेवावें. मला वाटते या संगीतासारख्या प्रत्यक्षोपयोगी विषयांत एकमेकांशी शुष्क चर्चा करण्यांत विशेषतः अर्थ दिसत नाही. टाईम, स्पेस, इथर, ॲटोमिक थेयरी, फिजिओलॉजी, सायकोलॉजी, इलेक्ट्रीसिटी यांच्या थेयरीस वाचून समजून त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग आपल्या संस्कृत ग्रंथांच्या वाक्यांनी उत्तम करून दाखविणारे समाजांत मोठा मान पावतील, हे कोणीही म्हणेल; पण तसे लोक आपले येथें अजून उत्पन्न होऊ लागले नाहीत, असा माझा समज आहे.

आपण आपल्या २२ श्रुति कायम केल्या असल्यास त्या कोणत्या ग्रंथांच्या आधारानें करू शकला व त्यांच्या योगानें कोणत्या प्राचीन ग्रंथांत रागांची स्वरूपें समंजस झाली अशी माहिती

मला पद्धतींत दाखल करण्यास उपयोगी होईल. पद्धतींत ज्या ग्रंथाचे उतारे मी केले आहेत त्याहून निराळे ग्रंथ जे आपण मिळवून वाचले असतील त्यांची नांवेंही मला कळविल्यास मी आभार मानील.

पद्धतींत व्हायब्रेशन्स संबंधी कांही म्हटले आहे याचे कारण इतकेंच आहे की, आजकाल पाश्चिमात्य लोकांचे कांही सिद्धान्त आपल्या संस्कृत ग्रंथांवर लादण्याचे प्रयत्न करण्यांत आलेले मला दिसले, ते सिद्धान्त वाईट आहेत, अथवा आजच्या आपल्या हिंदुस्थानी रागांना २२ श्रुति लावून दाखविणें अगदी गर्हणीय आहे, असें म्हणण्याचा पद्धतीचा हेतू नाही; तसें सिद्धान्त संस्कृत ग्रंथावर उगीच लादूं नये व नवीन योजनेला नवीन म्हणण्यास हरकत नाही, इतकेंच सुचविलें आहे.

रत्नाकराच्या २२ श्रुति आंदोलनासहित लोकांपुढें मांडावयाच्या, व त्यांच्या मदतीनें रागरूप तेथल्या लक्षणानीं एकही सोडविण्याचे पत्करावयाचे नाही हें स्तुत्य कसे म्हणता येईल? इतकेंच पद्धतीत सुचविले आहे; हे आपण पाहिलेंच असेल.

*माझी विनंती आपणास इतकीच आहे, मोठाल्या गहन विषयांत मला व्यर्थ प्रश्न वगैरे न विचारता तसल्या बाबतीवर आपले स्वतःचे विचार आपण स्वतंत्र जाहीर केल्यास अथवा ते जाहीर करण्यास मला परवानगी दिल्यास आपण संगीताची योग्य सेवा केल्यासारखे होईल. सर्व शास्त्रें मला अवगत आहेत, असा दावा माझा मुळींच नाही, हे मी म्हटलेंच आहे. **''औमापत्य''** या नांवाचा ग्रंथ मी पाहिलेला नाही.*

*रत्नाकराच्या ग्राममूर्छनावर मि. क्लेमेंटस, आय.सी.एस. यानीं इंग्रजींत ग्रंथ लिहिला आहे. तो आपण एकदां पाहून जावें. तेथें त्या विद्वान गृहस्थानी ग्राम मूर्छना जाति वगैरे रत्नाकरगत विषयांचा स्वमत्यनुसार विचार केला आहे. तत्संबंधी शंका उत्पन्न झाल्यास त्याचे कट्टे अनुयायी **रा. ब. देवल** (पुणें) यांच्याशीं पत्रव्यवहार करावा. त्याच प्रमाणें इंदूरचे प्रसिद्ध **डॉक्टर प्रभाकर रामकृष्ण भांडारकर** एल.एम.एस. यांनी भरताचे संगीत सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्याशी मला विचारलेल्या शंकांवर चर्चा आपण केल्यास आपणास जरूर फायदा होईल. फिजिक्स व केमिस्ट्री हे त्यांचे खास विषय आहेत. माझा प्रयत्न निराळ्या दिशेने आहे हे दिसेलच. आपणास या विषयाची चांगली अभिरुची आहे, व सार्वजनिक हित करण्याची इच्छा असेलच. अधिकोत्तर नाही.*

– आपला. वि. ना. भातखंडे. पी.

एस. - उत्तर लिहिण्याचे चुकून राहिल्याबद्दल क्षमा असावी.)

गानसोपान

(श्रीमहाराजांनी **गानसोपान (यष्टी १५)** नांवाचा संस्कृत-मराठी गद्यपद्य ग्रंथ लिहून रा. भातखंडे यांच्या मताची समीक्षा करून आर्य गानप्रमेयांची प्रमाणपुरस्सर युक्तिवादाने सिद्धी केली आहे.) .

पत्र २३ वे

दत्तोपंत खापरे यांना पाठविलेले पत्र

रा. रा. खापरे यांस साष्टांग प्रणिपात विनंती वि. मला येथे दिनकर गोखले भेटून त्याच्या व माझ्या ज्या एकंदर गोष्टी झाल्या त्यांवरून तेथील मंडळीच्या मनांत माझ्याविषयी ५ गोष्टी घोळत असाव्या असें मी अनुमान करून हें पत्र लिहीत आहे. हे माझें अनुमान चुकलें असल्यास दोष माझा आहे, दिनकरचा नाही.

पहिला मुद्दा असा की, माझ्यामध्यें चमत्कार नाहीत. **दुसरा मुद्दा,** मंडळीच्या महत्वाकांक्षा माझें थोडे ज्ञान बाहेर पडेल म्हणून मी मारून टाकतो. **तिसरा मुद्दा** माझ्या सर्व युक्ती जुन्या पुस्तकांतीलच असतात. **चवथा मुद्दा,** मला आपल्या युक्तीचा अभिमान असून दुसऱ्याच्या युक्ती वजनदार असल्यास मी चिरडतो, म्हणूनच मंडळीच्या आलेल्या पत्रांतील प्रयत्नवादावर मी ताशेरा झाडला. **पांचवा मुद्दा** वादीशी प्रसंग आला म्हणजे तोंड फिरवून पळून जातो. या माझ्या विकारानें काढलेल्या अनुमानांतील पांच गोष्टीसंबंधी मी कांही लिहितो. (य१२-१०१)

१. पहिल्या मुद्यासंबंधांत मला सांगावयाचें तें इतकेंच कीं, चमत्कार ज्याचा त्याला स्वतंत्र वाटत असतो, आणि ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें स्वतंत्र होतहि असतो. कोणाचा चमत्कार चव्हाट्यावर आला असें कधींच झालें नाहीं. गोकुळांतलें दावाग्निपान काळयवनाचे भीतीनें पळणाऱ्याच्या ठिकाणीं संभवनीयच नाहीं असे माझ्या इष्टदेवतेविषयी देखील तर्क होऊं शकतात तेव्हां माझी कथा काय? जवळ नऊ लक्ष गोपाळ होते, तेव्हां एकेक गोपाळाला एक एक कृष्णाचा वेश देऊन वाममार्गी शिवशक्तिप्रमाणें गाढवीगोंधळाचेच नांव रासक्रीडा दुसरें काय ! या प्रश्नाला मी, माझा बाप, माझा आजा, प्रत्यक्ष व्यास असले तरी काय उत्तर देणार? रावण मारणें शूराचें काम तर वालीला पाठीमागून मारणें गांडूचें काम नव्हे काय? वसिष्ठानें ब्रह्मज्ञान सांगताना जर खरें वैराग्य झालें होतें तर बायकोचें नांव घेऊनच वनांत झाडें आलिंगण्याचें कारण काय? ते ऋषी होते, त्यांना उद्धरायचेंच होते तर मायेचें नांव घेऊन झाडें आलिंगायाला काय झाले

होते? लोकांच्या म्हणण्यावर बायको वनांत पाठविल्यावर मग तिच्यासंबंधी रडून गोंधळ करण्याचें कारण काय? बायकोच्या पातिव्रत्याचा मोठा निश्चयच होता तर लोकांच्या म्हणण्यावरून वनांत पाठविण्याचें कारण काय? नारदांनीं एक बायको मागितली तेव्हां त्याला बायको करून लागलाच प्रत्यय दाखविला, पण दुसऱ्याच्या हजारो बायका स्वतः व गड्यासुद्धां मिळून भ्रष्ट केल्या तेव्हां प्रत्यय कसा दिसला नाहीं? शंकराचार्य शंकराचाच अवतार होते तर दुसऱ्याच्या शरीरांत शिरूनच मैथुनाचा अनुभव घेऊन कामशास्त्राची परीक्षा देण्याची काय जरूर होती? पूर्व शंकरदेहांतील उमासंयोगाचा अनुभव नव्हता वाटते? शंकरानें शरभ होऊन नृसिंहाला मारलें तेव्हां यांचा परस्पर प्रेम कसा? व प्रसंगीं मांगासारखे कठोर कसे झाले? व्यासाच्या प्रारब्धानें जर व्यासाला गाढव व्हावें लागलें अशीं कथा काशीखंडांत आहे, तर आमच्या सर्वांच्या नशीबानें त्यांच्या तोंडातून चुकीचें ज्ञान निघालें नसेल कशावरून? आठा वर्षाच्या नंदाच्या पोराला काम उत्पन्न होणें असंभवनीय नाहीं, कारण दूध वाजीकरणामध्यें श्रेष्ठ असून, बालाला व वृद्धाला देखील काम उत्पन्न करणें हें (य.१२.पा.१०२) वाजीकरणाचें लक्षण चरकादिकांनीं सांगितलें आहे. दूध तर त्याची माय यशोदा विळांतून सात वेळ पाजीत होती. धर्म स्थापण्याकरितां व देवांच्या कार्याकरितांच जर अवतार होता, तर मुद्दाम इंद्राची पूजा कशाला मोडली? मग काय म्हणे गोवर्द्धन उचलला; पण पूर्वीच त्या पर्वताखाली स्प्रिंग Spring लावून ठेवली नसेल कशावरून? सर्वामध्यें जर गोपिकाच प्रेमळ होत्या, तर मथुरेला निघून कां गेल्या नाहींत? लग्नाच्या राहूं द्याच पण कात्यायनी व्रत करणाऱ्या कुमारीनीं तरी जावयाचें होतें. पुढें दुसऱ्या पतीशीं जर त्या व्यभिचारिणी कुमारीचें लग्न लागलें असेल, तर परमार्थानंतर हा संसार कसा शोभला? अन्न दिले नाहीं म्हणून यज्ञ करणारे ब्राह्मण वाया गेले, आणि त्याच्या बायका पूज्य झाल्या अशा प्रकारच्या गोष्टी भोंदू साधूंना बायका शिष्यिणी मिळविण्यास मदत करीत असतात. ही जर सर्वच लीला तर मग एखाद्या व्यभिचारी पुरुषाची लीला कां नाही? वेदान्तानें मंडन तर कुत्र्याच्या मैथुनाचेंहि करतां येईल, मग रासक्रीडेंत विशेष काय? अशा प्रकारचे कोट्यावधि तर्क असून त्यांत न्यायदृष्टीचा हेत्वाभास नाहीं. पण यांतील एकाहि तर्काचे उत्तर मजजवळ नाहीं. माझें उत्तर

येवढेच आहे कीं, अझून मला स्वप्नांत स्त्रीसंयोग होऊन धातुपात होत असतो. तेव्हां जेथें आमच्या इष्ट देवतेची अशी स्थिति, तेथें आह्मां अनुयायांची स्थिति काय पहावयाची आहे? बरें गोपिका तरी किती भोळ्या? काय म्हणे डोळ्यांत खडा गेला, आणि न काढतांनां कृष्णानें मुका घेतल्याबरोबर डोळ्यांची आग नाहींशीं झाली, आणि नीतीचा पुतळा तुकारामबोवा त्यांचें वर्णन करतो. साराच खुळ्यांचा बाजार पण या बाजारांतीलच मीहि एक खुळा आहे. तेव्हां तसे चाळे माझ्यांत कांहीं असल्यास आश्चर्य नाही. कारण माझी माय व्यभिचारिणी असली तरी, ती सतीच होती असें मला घेऊन चाललें पाहिजे, नाहींतर पुढें अनंताचें लग्नच होणें कठीण आहे, पण मी चमत्कार सांगून कोणाला पैसे मागितले नाहींत, मागत नाहीं, व मागणार नाही. हे पहिल्या मुद्याचें उत्तर झाले.

२. दुसऱ्या मुद्याचें उत्तर लिहितोंः- संस्कृताकरितां मी श्रीअण्णासाहेबांनां गुरु केलें हें सर्वांनां माहितच आहे. आपल्या घरचें काम कोणी (य१२.१०३) करतो म्हटल्यास त्याला मी नको म्हटलें असेल असें मला जन्मांत आठवत नाहीं. प्राज्ञ, विशारद, शास्त्री परीक्षेला बसण्याला मी कोणाला मनाई केली नाहीं. मंडळीच्या शिकून येण्यानेंच जर माझें ज्ञान बाहेर पडत असेल, तर तें पाडण्याला आजच पुष्कळजण तयार आहेत. कारण मंडळीपेक्षां अधिक ज्ञान पुष्कळांनाच असलें पाहिजे असें म्हणावें लागेल. म्हणून मला भीति बाळगण्याचें कांही कारण नाहीं. पण खरी गोष्ट अशीं आहे कीं, माझें काम म्हणून करण्याकरितां मला विचारल्यास मी माझ्या मनाच्या हजारों वेडेपणामुळें कांकूं करतो व प्रवृत्तिनिवृत्ति कांहीं करीत नाहीं. माझें काम नसेल तर कोठेंहि जाण्याकरितां मला विचारण्याची गरजच नाहीं. हें दुसऱ्या मुद्याचें उत्तर झालें.

३. तिसऱ्या मुद्याचें उत्तरः- या मुद्यासंबंधीं येवढेंच सांगावयाचे कीं, असें म्हणणाऱ्यानें ते दाखवून दिल्यास मजवर मोठे उपकार होतील युक्तिसाम्य तर कॅांटचे व शंकराचार्यांचेहि मिळतें. सॅाक्रेटिसपासून तुकाराममहाराज शांति शिकले असतील तर माझ्या सर्व युक्ति जुन्या पुस्तकांतील असतील. नव्या युक्ती कोणत्या व जुन्या पुस्तकांतील माझ्या युक्ती कोणत्या ह्याची निवड माझ्या ग्रंथांतून करणें मला शक्य आहे असें मला वाटतें. पुन्हां जुन्या युक्ती देखील जे तत्त्व सिद्ध करण्याकरितां मी लावल्या आहेत, त्याच युक्ती जुन्या ग्रंथकारांनीं

लावल्या आहेत काय ?

मी रसाची अभिव्यक्ति वृत्तिसंधिस्थानीय मानत असल्यामुळें अनध्यस्तविवर्त व ज्ञानोत्तरभक्ति मानणें मला सोपें जात आहे. वृत्तिस्थ रस मानणाऱ्या उज्वलनीलमणिकारादि भक्तांनां व साहित्यदर्पणकारादि पंडितांनां आणि स्वप्नेश्वरादि भाष्यकारांनां माझें अनध्यस्तविवर्त तत्त्वच मानतां आलें असतें हें मला कोणी सिद्ध करून दाखवितील तर बरें होईल. आतां, रस मात्र मी जुन्या ग्रंथांतून घेतला आहे खरा. किंबहुना जुन्या ग्रंथांतीलच सिद्धान्त मला मान्य आहे.

आगमनिर्णयांत शब्दाच्या अर्थाचे नवीन नियम काढून ठेवून कांहीं जुनेहि घेतले आहेत. ते नव्या युक्ती कोणत्या व जुन्या युक्ती कोणत्या हें दाखविण्याला स्पष्ट उदाहरणच आहे.

जेथें जुन्या युक्ती आहेत तेथें माझी योजना नवी आहे, व जेथें नव्या आहेत तेथें अवयवनिचय नवा आहे.

अनुभव जुना असून (य.१२.पा.१०४) जेथें जुन्या ग्रंथांत त्याला शब्द नाहीं तेथें परिभाषा नवी आहे.

प्राचीन शास्त्रकारांनींहि कांही यापेक्षां नवीन केलें असेल असें मला माहित नाहीं. शंकराचार्यांनीं देखील ब्रह्मसूत्रावरील भाष्य, सूतसंहितेचें नुसतें वृत्तबंधन तोडून प्रत्येक सूत्राचे ठिकाणीं जसेच्या तशाच अक्षरांनीं गद्य घेतलें आहे, हें मी पुराणवाक्यावरून व आपल्या परिशीलनावरून सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. अत्यंत नवीन तत्त्वज्ञानाची संवय सेनेका वगैरे स्टोइक्स लोकांस आहे, आह्मां हिंदूंस नाहीं.

''त एव पदविन्यासास्तएवार्थविभूतयः ।
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात्''

या श्लोकाप्रमाणेंच माझी ही कांहींतरी माकडचेष्टा आहे झालें. कोणाला पसंत नसल्यास ग्रंथ विकत घेऊन वाचण्यांत आपला वेळ दवडूं नये.

४. चवथा मुद्दाः- यासंबंधीं कांहींहि लिहिलें तरी बाजू सांभाळली, अशा समजुतींतच त्याचें पर्यवसान होण्याचा संभव आहे. तथापि त्या पत्रांत हेत्वाभास होते असें मी उत्तरांत लिहिलें आहे. ज्या युक्ती पत्रांत लिहिल्या होत्या, त्या

युक्तींची चर्चा माझेजवळ स्वतः आपली होऊन गेली आहे, हें समजून मी थोडीशी भाषा उत्तरांत कडक वापरली होती. एखाद्या गोष्टीवर लिहितांनां किंवा शंका काढतांनां पूर्वोपलब्धपरिहार नांवाचा दोष उत्पन्न होत असतो, तो होऊ नये एवढेंच मला उत्तरांत दाखवावयाचें होतें. पूर्वोपलब्धपरिहार म्हणजे पुन्हां पहिल्या ठिकाणीं येणें.

प्रत्यक्षप्रमाणाचे वैयर्थ्य

याचें स्पष्टीकरण असें कीं, कल्पना करा एक लोकायत आहे. त्यानें, प्रत्यक्षच प्रमाण आहे इतर प्रमाणें नाहींत, असें म्हटलें असतां, त्याला अलोकायतानें असा प्रश्न केला कीं, स्वप्रत्यक्ष प्रमाण आहे असें तूं म्हणतोस कीं, सर्वांचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे असें तूं म्हणतोस? पहिल्या पक्षीं तुझें बोलणेंच आम्हांस ऐकूं येत नाहीं असें आम्ही म्हणतो. प्रत्युत्तर देतां म्हणून माझें बोलणें तुम्हांला ऐकूं येतें असें म्हणशील तर हेतुसाध्यादि अवयवास्तव हें अनुमान आहे, प्रत्यक्ष नव्हे. दुसऱ्या पक्षीं तर अनुमान स्पष्टच आहे.

या अलोकायताच्या बोलण्यांत लोकायत आस्तिक झाला, व कांहीं दिवस चांगलें आचरण करूं लागला. नंतर त्यानें काढली प्रयत्नवादावर शंका कीं, सर्वच कांही प्रयत्नानें मिळत नाहीं, म्हणून मनुष्य परतंत्र आहे. अत्यंत परतंत्र म्हणजे जडाचा मनुष्य तयार होणें, मग आत्मा कशाचा? (य१२.१०५) या युक्तीनें पुन्हां तो लोकायत पहिल्याच ठिकाणीं येतो. मग त्याला म्हणावें लागतें कीं, अरे तूं प्रत्यक्षवादी जर आहेस, तर दुसऱ्याला तरी अनुमानानें कसा अडवितोस? या बोलण्यानें पुन्हां तो आस्तिक होतो.

मग एकदोन वर्षांनी काढतो कृष्णरित्रावर शंका की, ईश्वरालाहि जर असे चाळे सुचतात, तर ऋण काढून सण करावा, मेल्यावर कोण कोणाचें, या लोकांतच जें कांहीं आहे तें आहे. ईश्वर मानून देखील या शंकेनें तो पुन्हां पहिल्याच ठिकाणीं येतो. मग अकृताभ्यागम कृतप्रणाश इत्यादि दोष दाखविणाऱ्या जुन्या युक्तीनें पुन्हां तो आस्तिक होतो.

मग दहा पांच वर्षांनीं काढतो रामाच्या वनवासावर शंका कीं, ईश्वरालाहि कर्मभोग चुकला नाहीं तेव्हां सर्व पारतंत्र्यच भरलें आहे. जडांत आणि चैतन्यांत कांही विशेषसा फरक नाहीं. या शंकेनें तो पुन्हां पहिल्याच ठिकाणीं येतो, आणि शंका काढतांनां पूर्वीच्या युक्तीची आठवणहि ठेवीत नाही.

विकाराच्या भरांत येऊन विचार करणाऱ्या सर्वांच्या भाषणांत हा दोष उत्पन्न होत असतो. म्हणूनच योगशास्त्रांत चित्तनिरोधानंतर विवेकख्यातीचें महत्व वर्णिलें आहे. आपण लोकायत नव्हतां हे मला पक्कें ठाऊक आहे. आपलें माझ्या मजवळचें पत्र हारपलें आहे. तेव्हां आपल्याजवळ ते कायम असल्यास पुन्हां पाठवावें, म्हणजे त्यांत पूर्वोपलब्धपरिहार नांवाचा दोष कसा झाला आहे हें मी शब्दाशब्दावर लिहून पाठवीन. पत्रांत माझ्या पूर्वयुक्तीचें खंडणहि केलें नव्हतें. हा एक दोष जुनाच असून त्याला मी नवीन नांव दिलें आहे. हा एक दोष दुसऱ्याच्या म्हणण्यांतील काढतां न आला म्हणजे खंडणमंडनाचे एकावर एक न्यायामृत, अद्वैतसिद्धि, तरंगिणी, शतदूषणी, ब्रह्मानंदी, सहस्त्रदूषणी आदि द्वेषजनक ग्रंथावर ग्रंथ होत जातात.

दैवी-पौरुषाची नवी मीमांसा

पारतंत्र्याचें आणि स्वातंत्र्याचें मूळ तर असें आहे कीं, **१.** वृत्ति जेव्हां **सत्ताविषयिणी** असते, तेव्हां सामान्यचेतनस्थ अविद्येमुळें परतंत्र होते, व प्रारब्धादि पारतंत्र्यसामग्रीला उत्पन्न करिते. **२.** जेव्हां ती **चितिविषयिणी** असते, तेव्हां विशेष चैतन्यामुळें अविद्येच्या विक्षेपांशनाशानें स्वतंत्र होते; आणि प्रयत्नादि स्वातंत्र्यसामग्रीलां उत्पन्न करिते. **३.** जेव्हां ती **आनंदविषयिणी** असते तेव्हां तिला दोहींचेंहि खरें फळ मिळतें. (य.१२.पा.१०६)

आतां **प्रवृत्तिमार्गात सत्ताविषय बलवान झाल्यास, चितिविषयाची मदत कशी घ्यावी हें समजून घेण्याचेंच नांव शिक्षण आहे.** सृदिदानंद वस्तुतः एक आहे तरी वृत्तिभेदानें ते पृथक भासतात, या पंचपादिकाकारांच्या म्हणण्यावरून मी ही **दैवी-पौरुषाची नवी मीमांसा** सांगितली आहे. स्थलसंकोचास्तव इच्या विषयींच्या संपूर्ण युक्ती लिहितां येत नाहींत. अशाच रीतीनें कोण्या पुस्तकांत ही सिद्ध केली असल्यास दाखविल्यानें उपकार होतील.

समजा इच्यावर जर कोणास शंका काढावयाची असेल, तर प्रथम बह्माचें सृदिदानंदस्वरूप वृत्तींत भासत नाहीं असें कबूल केलें पाहिजे. नंतर वेदान्त कांहींतरी सांगतो असें कबूल केलें पाहिजे. परंतु असें मानणाराला आह्मी ही (युक्ती) मुक्ती सांगत नाही. कारण तो पहिल्याच ठिकाणीं म्हणजे

पूर्वोपलब्धपरिहारांत सांपडतो. तेव्हां शंका करितांनां इतक्या गोष्टी मला मान्य आहेत व इतक्या नाहींत हें प्रतिज्ञेशीं विरोध येऊं न देतांनां प्रतिज्ञापूर्वक आरंभीं सांगावें लागते; आणि अशीच सर्व प्राचीन पद्धति आहे. नाहींतर निर्णयाच्या ऐवजीं

''जिव्हायास्छेदनं नास्ति न तालुपतनाद्भयम् ।
निर्विशेषेण वक्तव्यं वाचालः को न पंडितः ॥''

अशी स्थिति होते. अशापुढें -

''तयाची फजिती करूं आह्मी''

''तोवरी तोवरी माळामुद्रांचे भूषण । जों तुकयाचे दर्शन झाले नाही''

असा ज्ञानाचा अभिमान बाळगणाऱ्या समर्थांनींही हात टेकले आहेत, मग आमची कथा काय? तो अभंग येणेंप्रमाणें :-

पांखड्यानें पाठी पुरविला धुमाळा । तेथें मी विठ्ठला काय बोलों ॥१॥
कांद्याचा खाणार चोजवी कस्तुरी । आपण भिकारी अर्थ नेणें ॥२॥
न कळे तें मज पुसती छळुनी । लागतां चरणीं न सोडिती ॥३॥
तुझ्या पायांविण दुजे नेणें कांहीं । तूंचि सर्वाठायीं एक मज ॥४॥
तुका म्हणे खीळ पडो त्यांच्या तोंडा । किती बोलो भांडा वादकांशीं ॥५॥

शेवटीं त्यांनां देखील -

''तुका म्हणे तुम्ही करा घटापटा । नका जाऊ वाटा आमुचीया''

असें म्हणणें भाग पडलें. त्यांच्यापेक्षां मी अधिक शहाणा आहे असें मला वाटलें नाहीं, वाटत नाहीं व वाटूंहि देणार नाहीं.

अनध्यस्तविवर्त आम्ही मान्य करूं, पण ऐतिह्यप्रमाण मानणार नाही, (य१२.१०७) असें म्हणणाऱ्याला कृष्णमूर्तीची आह्मी अनध्यस्तविवर्तता सिद्ध करतो, पण ऐतिह्यप्रमाण ज्याला मान्य नाहीं, त्याला कृष्णच मान्य नाहीं. तेव्हां त्याची सर्व अवतारांवरच शंका होणार, व त्यामुळें ईश्वराच्या साकारतेवर शंका होणार, व त्यामुळें मूर्तिपूजेवर शंका येणार, म्हणून हा **पूर्वोपलब्धपरिहार**च होतो. याशिवाय मी दुसरें काय उत्तर देणार? कोणी म्हणेल आम्ही इतक्या शंका करतो, आणि इतक्या शंका येत असल्या तरी करीत नाहीं, तर त्याला मी इतक्या प्रश्नाची उत्तरें देतो व इतक्या प्रश्नाचीं उत्तरें खुशी आहे नाहीं देत, असें

म्हटलें असतां कोठें चुकतें? युक्तीचा मुद्दा मननात्मक असून तो बाधकयुक्तिअभिमानीयांनां अपुरा आहे. **प्रकाश्य श्रुतार्थसाधक युक्तीच्या संग्रहाचेच नांव मनन आहे**.

शब्दार्थाचा नवा नियम

''वृत्तिलोप कांही करता येत नाही, सर्व शब्द अनियतार्थ नाहींत म्हणून; व त्यामुळें मतभेद असला तरी कोणालाहि कोणत्या शब्दाचा अर्थ फिरवितांच येत नाहीं,'' हा एक नवीन नियम मी आपल्या **आगमनिर्णयांत** शब्दाच्या अर्थाविषयीं घालून ठेविला आहे. हा जुन्या पुस्तकांत दाखवून द्यावा, किंवा खंडन तरी करावा अशी माझी इच्छा आहे. याप्रमाणें चवथ्या मुद्याचें उत्तर दिलें.

५. आतां पांचव्या मुद्याचें उत्तर देतों :- मला संस्कृत भाषा म्हणजे कौमुदी येत नाहीं, म्हणजे पाठ नाहीं; यामुळें व पंडितांनां धातु विचारण्याची संवय असल्यामुळें मी पळून जातो. जें मला येत नाहीं तें मी स्पष्ट कबूलहि करतों. तत्त्वनिर्णय करतां येत नाहीं या भीतीनें पळून जात नाहीं.

आतां कोणी म्हणेल मग तुमच्या शब्दांचे अर्थ बरोबर असतात हें आम्हीं कशावरून समजावें? तर त्याला माझें उत्तर असें आहे कीं, **वाचस्पत्यादि कोश व शब्दकौस्तुभादि ग्रंथ** समोर ठेवून जो शब्दाचा अर्थ वादीला मान्य होईल तोच अर्थ घेऊन मी स्वभाषेंत बोलण्याला तयार असतो. ज्याप्रमाणें फुकट धातूंच्या कथ्याकुटीला मी भितो, त्याप्रमाणें शुष्क तर्कालाहि भितों. न्यायांत प्रमाण व तर्क हे दोन निराळे सांगितले असून अनिष्टापादन हें तर्काचें लक्षण आहे, व त्याला भ्रमज्ञानांत घातलें आहे. वाद जल्प वितंडा या तीन कथा शास्त्रामध्यें प्रसिद्ध असून, त्या तिहींतून (य.१२.पा.१०८) कोणतीहि उपपादनाच्या उपयोगी आहे असे **''वादजल्पवितण्डानामन्यत् मां कथामाश्रित्य उपपादनीयम्''** या अद्वैतसिद्धींतील वचनावरून सिद्ध होतें.

स्वपक्षाच्या व परपक्षाच्या निर्णयासाठीं जें भाषण तो **वाद.**

आपलाच पक्ष सिद्ध करण्यासाठीं जें भाषण तो **जल्प,**

आणि परपक्षाच्या खण्डणाकरितां जें भाषण ती **वितण्डा.**

या तीनहि कथा प्रमाणाच्या आश्रित असून तर्काच्या साह्यानें एकापेक्षां एक दुर्बल आहेत. तथापि या वितण्डेंत देखील मननांशानें साधक तर्काचाच समावेश होतो,

बाधक तर्काचा नाहीं.

प्रमाणरहित तर्काला **अतिवाद** म्हणून नांव दिलें आहे.

''छलजात्यादिभिर्जीयात् स महापातकी भवेत्''

असें सूतसंहितेचें वचन असून -

''अतिवादी नव्हे शुद्ध या बीजाचा । ओळखा जातीचा अधम तो ।।१।।
वेदश्रुती नाहीं ग्रंथ ज्या प्रमाण । श्रेष्ठाचें वचन न मानी जो ।।२।।
तुका म्हणे मद्यपानाचें मिष्टान्न । तैसा तो दुर्जन शिवो नये ।।३।।''

असें तुकाराम महाराजांचें वचन आहे.

आतां **अतिवादक** म्हणजे काय याचें थोडक्यांत स्पष्टीकरण करतो.

अधिक तर्क करण्याला अतिवाद म्हणतात. जी गोष्ट थोडक्या तर्कानीं सिद्ध करावयाची व सरळ सिद्ध करावयाची तिला वाचालयुक्तीचें स्वरूप देणें.

जसें मूर्ति पूजा कां करावी ?

सिद्धांती - आमच्या बुद्धीला आलंबन पाहिजे म्हणून.

अतिवादी - त्या मूर्तीच्या व्यक्तींत ईश्वर आहे कीं जातींत ईश्वर आहे हो? प्रथमपक्षीं ईश्वर परिच्छिन्न झालाच पाहिजे, आणि द्वितीय पक्षीं व्यक्तिभेद विच्छिन्न झाला पाहिजे. इत्यादि एक नाहीं कोटिशः अतिवाद आहेत. त्यांनांहि मी भितो.

मला जें कांहीं माझ्या संबंधाचें लिहावयाचें होतें तें मी या पत्रांत लिहीलें आहे. माझ्या मनांत जसा द्वेष आहे, तसा आपल्या व मंडळीच्या मनांत नसल्यास इष्टदेवताशंकात्मक हें पत्र लिहून मी प्रमाद केला आहे. तें पाप दूर करण्याचें सामर्थ्य आपण मला उत्तररामचरित शिकविलें असल्यामुळें, माझ्या भावनेप्रमाणें आपल्या ठिकाणीं आहे असें समजून मी नमस्कार करितों.

आपला

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड

मुकदम माधान, हल्लीं मुक्काम कुऱ्हा *गुरुवार ता. २९/५/१९१३*

(य.१२.पा.१०९)

०००

पत्र २४ वे

रा. भय्यासाहेब तांबे व बाबुराव तांबे यांस महाराजांनी पाठविलेले पत्र

वेदान्त शिकविणें

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

बाबुराव यानां यथासंबंध सा. प्रणिपात व आशीर्वाद, व लिहिलेल्या गोष्टी ध्यानांत येण्याकरितां पुन्हा आशीर्वाद.

पत्राद्वारे आपणास वेदान्त शिकविण्याचें मी कबूल केल्यामुळें, आपणास पहिलें पत्र पाठवून, आतां हें दुसरें पत्र पाठवीत आहे.

वेदान्त शिकविणें म्हणजे पंडिताप्रमाणें एकाद्या शास्त्राचा पाठ शिकविणें, किंवा तर्कशास्त्राप्रमाणें वादविवादांत तयार करणें हें नव्हे. वादी व ज्ञानी हे दोघेही निराळे असतात. बापानें एकाद्या मुलाला तुझें लग्न होईल असें म्हणण्यानें जें सुख होतें तें निराळें, व प्रत्यक्ष स्त्रीसंगानें होणारें सुख निराळें. तितकाच फरक वादी व ज्ञानी या दोघांत असतो. आंधळ्यानें लाल पांढऱ्या व पिंवळ्या रंगावर हजारों व्याख्यानें दिलीं तरी डोळसाच्या दृष्टीनें तीं किती हास्यास्पद होतील? त्याप्रमाणें **अनुभवावांचून वेदान्त बोलणें ही थट्टा होय.** आपल्याला अनुभव आणून देईल असा गुरु आवश्यक असतो; परंतु अनुभवाची लालुच दाखवून मागें फिरविणाऱ्या पोटभरू साधूंच्या तडाक्यांत सांपडल्यावर बिचारा मुमुक्षु त्याविषयीं अगदीं निराश होतो, व शेवटीं आपली नीतिमत्ता जेवढी आहे तेवढीच पुरे असें म्हणून मागें फिरतो. आईबापांवांचून निर्जन अरण्यांत पडलेल्या पोरक्या पोराप्रमाणें त्याची स्थिति होते; व पुढें त्याची दृष्टी मंद होऊन शेवटीं तो कोणत्याही ठिकाणीं दोष पहावयास लागतो.

माझ्या मतानें हे दोष पाहणें चांगलेंही आहे, व वाईटही आहे. इतराप्रमाणें पोटभरू साधूंच्या तडाक्यांत आपण सांपडूं नये, या दृष्टीनें दोष पाहणें उत्तम आहे, आणि कोणीच चांगला महात्मा जगांत नाहीं अशा दृष्टीनें दोष पाहणें वाईट आहे. योग्य उपयोग केला नाहीं तर अन्नही विष होतें व योग्य उपयोग केल्यास विषही रोग हरण करितें, ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. दोष पाहतांनां आपणाला दोष पाहतां येतात किंवा नाहीं याचाही चांगला विचार केला पाहिजे.

तांदूळ निवडतांना (य.१२.पा.११०) खडा समजून तांदूळ फेंकून देणाराला कोण शहाणा म्हणेल? त्याप्रमाणें दोष पाहतांनां गुणही दोषवत् वाटून ते फेंकून दिल्या जाऊं नयेत म्हणून आपली दृष्टि निर्मळ केली पाहिजे.

तीन प्रकारच्या दोषदृष्टी

दृष्टी तीन प्रकारची आहे. **वैयक्तिक, सामाजिक व शास्त्रीय.**

आपल्या मनाच्या जे जे विरुद्ध तो तो दोष असें समजणें ही **वैयक्तिक** दृष्टि आहे. ही दृष्टी भयंकर व गुणालाही दोष करून दाखविणारी आहे. घरांत, देशांत व धर्मात कलह माजविणारी हीच दृष्टी आहे. एकाद्या सुखी मनुष्याला पैसा मिळत असला म्हणजे दुःखी सद्गुणी मनुष्यालाही तो पापी समजतो. हें याच दृष्टीचें पाहणें आहे. वाटेल तशा ढोंगानें पैसे मिळवून हजारों लोकांनां जेऊं घालणारा साधु, शांत व एकान्ती असणाऱ्या मुनीला दरिद्री म्हणतो तो याच दृष्टीमुळें. बाप मुलाला व मुलें बापाला याच दृष्टीमुळें वाईट म्हणत असतात. म्हणून ही वैयक्तिक दोषदृष्टी सर्वस्वी नाश करणारी व भयंकर असल्यामुळें, हिच्यामागें शहाणे पुरुष जात नाहींत.

दुसरी दोष पाहण्याची दृष्टी म्हणजे **सामाजिक.** ही थोड्या अंशी बरी आहे, व पुष्कळ अंशी वाईटही आहे. **समाजाच्या विरुद्ध असण्याला दोष म्हणणें हेंच या दृष्टीचें स्वरूप आहे.** परंतु प्रत्येक समाजाची घटना निरनिराळी असल्यामुळें प्रत्येक समाज प्रत्येक समाजाच्या दृष्टीने सदोष आहे. पुन्हा प्रत्येक मनुष्यांत समाजाच्या दृष्टीनें कांहींतरी दोष असतातच. समाजशास्त्री सोशॅलिस्ट (Socialist) लोकांनीं समाजाला सारखें धन वांटण्याचा प्रयत्न करून पाहिला असतांना तो साधला नाहीं ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

समाजाला अति अनुकूल राहिल्यास कुटुंब दोष देतें, व कुटुंबाला अनुकूल राहिल्यास समाज दोष देतो. म्हणून सामाजिक दोषदृष्टि इकडे आड व तिकडे विहीर अशा स्वरूपाची असून अंधुक आहे; तथापि हिच्या योगानें मनुष्याला इहलोकांत बरें म्हणवून घेण्याचा आव घालतां येतो.

तिसरी **शास्त्रीय दोषदृष्टि** होय. ही धन्यतमा असून गरीब मुमुक्षूंचें रक्षण करणारी माता आहे. **शास्त्राच्या विरुद्ध म्हणून जें जें असेल तो तो दोष असें समजणें हिचें स्वरूप आहे.** अशा प्रकारचे दोष पाहण्याची शास्त्रीय संवय

ज्याला लागली आहे, तो मनुष्य पोटभरू साधूंच्या तडाक्यांतही फसत नाहीं, व शेवटीं समाजाकडून पराभूत न (य.१२.पा.१११) होतां, आपलें परलोकचें कल्याणही साधून घेतो; परंतु ही दृष्टिही गुरूजवळूनच शिकली पाहिजे. शास्त्रें वाचून किंवा वादविवादाचे तर्क करून शास्त्रीय कोणतें? व शास्त्राच्या विरुद्ध कोणतें? हें समजत नाहीं.

आपल्या मतानें शास्त्रें वाचूं लागल्यास आपल्या पहिल्या मताला अनुकूल असतील अशींच वचनें आपण काढून घेतों. एकाद्या वेश्येनें भागवत ऐकल्यावर गोपिकांच्या गोष्टींवरून जारकर्म करणें शास्त्रीय आहे, असें तिला वाटल्यास तिची सुधारणा काय होणार? शास्त्रानें आपल्या पहिल्या मतांत बदल पाडला नाहीं तर त्यानें आपल्याला ज्ञान तरी काय शिकविलें? पाहुणे गेल्यावर शिळें अन्न मिळाल्यास पाहुणचार कोण म्हणेल? म्हणून **शास्त्र म्हणजे काय हें सद्गुरुपासूनच समजून घेतलें पाहिजे.** परंतु पोटभरू साधूंच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या मनुष्याला सद्गुरु कोणाला म्हणावें हें समजणें अत्यंतच कठीण असतें. खऱ्या महात्म्याचेंही प्रारब्ध निरनिराळें असल्यामुळें वर वर पाहतांना खरे महात्मेही समजून येत नाहींत.

व्याख्यानानें तत्काल मनावर परिणाम करणारे कांहीं तोंडाचे पटाईत आंतून पक्के गळेकापू असतात, असें कित्येक वेळां आढळून येतें; व त्यामुळें वेदान्ताच्या ऐवजीं आपण कोकशास्त्र शिकत आहों असें मुमुक्षूला वाटूं लागून तो निराश होतो. म्हणूनच **'खरा गुरु मिळणें हे ईश्वरानुग्रहावांचून होत नाहीं'** असें योगवासिष्ठादि ग्रंथांत म्हटलें आहे.

आईबाप देखील प्रेमळ मिळण्याला पुत्राचें भाग्य पाहिजे. दारुकरितां मुलें विकणाऱ्या आया हिंदुस्थानांत सध्यां नाहींत हें थोडेंसें भाग्य म्हणतां येईल.

दोन प्रकारचा योग

सद्गुरु म्हणविणाऱ्यांनीं योगाचें ज्ञान अनुभवानें करून दिलें पाहिजे. परंतु अनुभवाचे प्रश्न करण्याचीही शिष्याला अक्कल पाहिजे.

योग दोन प्रकारचा आहे. गृहस्थयोग व संन्यासयोग. प्रपंच करून परमार्थ साधणें हा गृहस्थयोग व केवळ परमार्थाच्याच मागें लागणें हा संन्यासयोग. दुसऱ्याची आपणाला कांहीं जरूर नसल्यामुळें, पहिल्या योगाचीच प्रथम आपल्यास

माहिती करून देतों. ढोंगी साधूंची फजिती करण्याकरितां व खऱ्या गुरूंची ओळख होण्याकरितां मी खालीं प्रश्न लिहितो. त्यांची उत्तरें जरी आपल्याला सध्यां ठाऊक नसलीं तरी त्या प्रश्नाचीं उत्तरें आपल्याला पाहिजेत हें आपण आपल्याच मनांत समजून (य.१२.पा.११२) पत्र वाचून प्रश्न पाठ करून ठेवावे. पुढें त्यांचीं उत्तरें कळतीलच. **कोणी महात्मा आहे किंवा नाहीं हेंही या प्रश्नांवरून आपणाला निश्चित कळून येण्यासारखें आहे.** हे प्रश्न तर्कदृष्टीचे किंवा कुत्सित दृष्टीचे नसून, केवळ अनुभवाचे आहेत; व ह्यांच्या उत्तराची मुमुक्षूंना फार आवश्यकता आहे. साधारण साधू या प्रश्नांची उत्तरें कशीं देतात, व तीं अनुभवास किती पटतात, हेंही आपण पाहिले पाहिजे, व त्यावरून ह्या प्रश्नांची मुख्य उत्तरें कांहीं निराळीं असतील हेंही ओळखून घेतलें पाहिजे. म्हणून ते प्रश्न व साधारण माणसांनीं दिलेलीं त्यांची उत्तरें, व त्या उत्तरांचें अनुभवाला न पटणें; ह्या दृष्टीनें मी हीं पत्रें अपणाला लिहीत आहे. त्यांतून ह्या पत्रांत कांहीं लिहितों. हें वाचून झाल्यावर आपणास जसें वाटेल तसें उत्तर पाठवावें. प्रश्न विचारतांनां उत्तर देणारा भोंदू असो किंवा साधु असो, त्याच्याशीं नम्र भाषण करावें व पुढीलप्रमाणें विचारावें.

प्रश्न १ ला :- महाराज, गृहस्थानें जीवब्रह्म दोन्हीं एकच आहेत असें ध्यान सर्व कामें करून कसें करावे? कारण कामें करतांनां अहंकार थोडासा तरी धरावा लागतो व ब्रह्म तर अहंकाररहित आहे.

या प्रश्नावर अनुभव नसून केवळ शास्त्र शिकणाराचें साधारण उत्तरः- ''गृहस्थानां ज्ञानच होणें शक्य नाहीं, त्यानें कर्मेंच करावी.'' यावर त्या साधूला असें म्हणावें कीं, जनकादिक गृहस्थानां ज्ञान नव्हतें काय? यावर साधारण उत्तरः- 'त्यांचें प्रारब्ध मोठें होतें' असें कोणी दिल्यास माझें प्रारब्ध तसें नाहीं याविषयीं आपल्या जवळ काय पुरावा आहे ? मांस खाणाऱ्या धर्मव्याधाला देखील ज्ञान झालें अशी कथा महाभारतांत आहे, त्यापेक्षां तर मी वाईट करीत नाहीं; असें म्हटलें असतां साधारण साधु उगीच राहील. परंतु हे प्रश्न विचारणाराचीही नीतिमत्ता उत्तम पाहिजे. **जे दोष दुसऱ्यावर आपण ठेवतों ते दोष आपल्या अंगीं नसावे हें पक्कें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.** व्यभिचारी मनुष्याला दोष लावणारा ब्रह्मचारी किंवा एकपत्नी तरी असला पाहिजे.

प्रश्न २ रा. :- तरुण गृहस्थाला महिन्याचे महिन्याला स्त्रीसंग करणें आवश्यक आहे; परंतु स्त्रीसंगकालीं इतर ध्यान केलें असतां शुक्रसंपातच होत नाहीं. म्हणून ब्रह्मध्यान करून योग्य रीतीनें वंशवृद्धि कशी (य.१२.पा.११३) करतां येईल?

यावर साधारण साधूचें उत्तरः- ''हा प्रश्न विचारणें सभ्यपणाचे नाहीं''

हें उत्तर आल्यास आपण असें म्हणावें की, महाभारताच्या अनुशासनपर्वांत संभोगकालीं पुरुषाला सुख अधिक होतें किंवा स्त्रीला सुख अधिक होतें असें जें धर्मराजानें भीष्माला विचारलें आहे तें सभ्यपणाचें नाहीं काय? यावर ढोंगी चुप बसतो.

प्रश्न ३ रा :- आपलें ज्ञान आपल्या संततींत उतरण्याकरितां, व आपली संतती आपल्याप्रमाणेंच नीतिमान होण्याकरितां स्त्रीसंभोगकालीं गर्भस्थापक प्राणायाम करावा असें शास्त्र आहे; परंतु तशा प्राणायामाची संवय केल्यास संध्येंतही प्राणायाम करतांनां काम उत्पन्न होऊन शुक्रपात होतो, आणि गर्भस्थापक प्राणायामाची संवय न केल्यास स्त्रीसंभोगकालीं प्राणायाम करितां येत नाहीं, परंतु गृहस्थाला तर योग्य संतती उत्पन्न करण्याची जरूर आहे; नाहींतर शिवाजीचा मुलगा संभाजी झाल्यास काय उपयोग?

यावर साधारण साधूचें उत्तरः- ''तुकारामबोवांची संतती तुकारामां-सारखीच झाली काय?''

यावर आपण असें म्हणावें कीं, ब्रह्मज्ञान व भक्ति ही ज्याची त्याची स्वतंत्र आहे; परंतु सद्गुण व शौर्य हे तर कुलांत उतरलेच पाहिजेत, नाहींतर अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु अर्जुनासारखाच निघाला या इतिहासाची वाट काय लागेल?

प्रश्न ४ था :- गृहस्थाला शरीर चांगलें ठेवणें जरूर आहे, व त्यामुळें भोजनकाळीं निरनिराळ्या पदार्थांचीं रुचि घेणें आवश्यक आहे. ती रुचि घेत असतांनां ब्रह्मध्यान कसें करावे ? कारण रुचि घेणें मनाच्या चंचलपणाचा धर्म असून, ध्यान हा मनाच्या एकाग्रपणाचा धर्म आहे.

यावर ढोंगी साधूनें, जेवायचे वेळीं ध्यानच करूं नये, असें उत्तर दिल्यास जेवणें हें पोट भरणें नसून, हृदयस्थ परमात्म्याला आहुति देणें आहे असें जें वेदान्तांत सांगितले आहे, त्याची वाट काय?

विशेष सूचना:- मूर्ख साधु दोन प्रकारचे आहेत. कांहीं केवळ लु व कांही अर्ध्या हळकुंडानें पिवळे झालेले. हे चार प्रश्न पहिल्याकरितां असून पुढील प्रश्न पहिल्या व दुसऱ्या अशा दोघांही करतां आहेत. पुरा अनुभव न येतां थोड्याशा अनुभवानें शेफारून जाऊन गुरुपणाचा बुरखा (य.१२.पा.११४) घेणारे दुसऱ्या प्रकारचे साधु असतात. मी हरिद्रार्धपीत म्हणजे अर्ध्या हळकुंडानें पिवळे होणारे असें नांव दिलें आहे. हे पढलेले असून कढलेले नसतात. यांच्याविषयीं तुकाराम महाराजांनी

''शिकल्या बोलाचे सांगतील वान ॥ नकळे प्रेमखुण विठोबाची''

''अभ्यासाचे अंगीं असती सर्व कळा । भक्तिचा जिव्हाळा वेगळाची''

असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

प्रश्न ५ वा :- विरक्त पुरुष आपल्या आत्मज्ञानांतच निमग्न असल्यामुळें, दुसऱ्याच्या भिक्षेनें तो पोसला जातो तेव्हां स्वार्थी विरक्त श्रेष्ठ किंवा परोपकारी गृहस्थ श्रेष्ठ? विरक्त श्रेष्ठ मानल्यास परमेश्वराच्या घरीं अन्याय होईल, आणि गृहस्थ श्रेष्ठ मानल्यास त्याला हळुहळु मुक्ति कां होते ?

प्रश्न ६ वा :- आत्म्याच्या आकाराची अंतःकरणाची वृत्ति करणें याला ब्रह्मज्ञान म्हणतात, आणि अंतःकरण अज्ञानापासून झालें आहे असें वेदान्त सांगतो. तेव्हां अंतःकरणाची वृत्ति आपल्या अज्ञानरूप कारणाचा नाश कसा करील? लांकडांतून उत्पन्न होणारा अग्नि लांकडाच्या जातीचा नसतो, म्हणून तो त्याचा नाश करतो; परंतु अज्ञानांतून उत्पन्न होणारें अंतःकरण अज्ञानाच्याच जातीचें आहे. लांकडांतून उत्पन्न होणारा अग्नि जेथें उत्पन्न होतो तेथें त्या लांकडाचा नाश करतो, परंतु अज्ञानांतून उत्पन्न होणारें अंतःकरण सर्वच ठिकाणीं अज्ञानाचा नाश करतें असें दिसत नाहीं; कारण तसें असतें तर ज्यांना ज्यांना अंतःकरण आहे, ते ते ज्ञानी झाले असते, परंतु आम्हाला अंतःकरण असून आम्हीं अझून अज्ञानीच आहोंत.

प्रश्न ७ वा :- ईश्वराची भीति बाळगावी किंवा त्यावर प्रेम करावा? भीति देहाच्या आश्रयानें होत असतें, म्हणून भय बाळगणाराला अहंकारच असतो. भीति सोडून प्रीति केल्यास प्रेमानें परमेश्वराचा अनादर होऊन अहंकारच वाढतो. दूध ऊतूं गेलें असतां कृष्णास टाकून यशोदा दुधाकडे गेली हें पुराणप्रसिद्ध

आहे. तेव्हां भगवद्भक्तीनें अहंकाररहित होतां येतें हें कसें?

प्रश्न ८ वा :- वृत्ति साकार आहे व ब्रह्म निराकार आहे. (य१२.११५) ब्रह्माच्या आकाराची वृत्ति होईल तर बह्महि साकार होईल किंवा उपाधिबद्ध तरी होईल. उपाधिबद्ध ब्रह्माचें ज्ञान होणें व जीवाचें ज्ञान होणें सारखेंच आहे, कारण जीवही उपाधिबद्धच आहे; अशा उपाधिबद्ध ब्रह्माच्या ज्ञानानें जर मुक्ति होत असेल, तर आम्हाला जीवाचें ज्ञान आतांही आहे, त्यानेंही मुक्ति व्हावी.

पुनर्विशेष सूचना:- अर्ध्या हळकुंडानें पिवळे झालेले साधु दोन प्रकारचे आहेत. शास्त्र शिकलेले व थोडासा योग शिकलेले. पैकीं ५,६,७,८ हे प्रश्न केवळ शास्त्र शिकलेल्याकरितांच आहेत. आतां पूर्ण योग न शिकतां थोड्याशा योगानें गुरु म्हणवून घेणारे जे आहेत त्यांच्याकरितां प्रश्न सांगतो.

प्रश्न ९ वा :- गुरुमंत्र जपण्याकरितां कोणता मंत्र कोणाला सुसिद्ध आहे हें पाहावें लागतें. परंतु गायत्री व भगवन्नाम हें तर सर्वांनां सारखेंच दिलें जातें. त्यानें गायत्री सुसिद्ध आहे किंवा नाहीं हें कसें पहावें? यावर साधारण योगी असें उत्तर देतो कीं, गायत्री व भगवन्नमाला सिद्ध व सुसिद्ध पहावयाचे नाहींत. तेव्हां **विद्यारण्यानीं** चोविस पुरश्चरणें करूनहि गायत्री प्रसन्न झाली नाहीं व संन्यास घेतल्यावर प्रसन्न झाली ती कां? असें त्याला विचारावें.

प्रश्न १० वा :- थोडासा योग जर पहिल्या जन्मांत झाला असला तर दुसऱ्या जन्मांत गुरुवांचून तो योग पूर्ण होतो असें म्हणतात. मग रामकृष्णादिकांनीं गुरु कशाला केले?

यावर साधारण योगी उत्तर असें देतो कीं, 'रामकृष्णांनी लोकांनीं तसें वागावें हा मार्ग दाखवून दिला. त्यानां तसें करण्याची कांहीं अपेक्षा नव्हती.

तेंव्हां आपण असें म्हणावें कीं, रामकृष्णादि ईश्वरांची ही लीला होती हें ठीकच आहे, परंतु अर्जुन तर भक्त असून जीव होता ? त्याला देवाचा समागम झाल्यामुळें त्याचा पूर्वी थोडासा योग झाला असला पाहिजे हें तर ठरलेलेंच आहे. मग त्याला देवाला ज्ञान कां विचारावें लागलें ?

यावर साधारण योगी हारल्यासारखें करून हें बरें आपल्या पथ्यावरच पडलें असें समजून थोडासा योग शिकलेल्यालाही दुसऱ्या जन्मीं गुरुवांचून ज्ञान होत नाहीं हें कबूल करील; तेव्हां वामदेव जीव असून ईश्वराचा (य१२.११६)

अवतार नसतांही त्याला गर्भातच गुरुवांचून ज्ञान झालें अशी कथा ऋग्वेदाच्या ऐतरेयोपनिषदांत आहे त्याची वाट काय असें विचारावें.

प्रश्न ११ वा :- डोळ्यांत दिसणारे पांढरे, पिवळे, लाल, रंग परमेश्वराचीं व्यक्त रूपें आहेत असें यजुर्वेदाच्या श्वेताश्वतर उपनिषदेंत सांगितलें असून तुकारामादि सत्पुरुषांनींही तसेंच म्हटलें आहे. परंतु तसें रंग एकादी झुंबराची कांच घेतल्यास तींतही दिसतात; तेव्हां डोळ्यांतील रूपें परमेश्वररूपें आहेत, व कांचेतील नाहींत, याविषयीं अनुभव प्रमाण कसा होतो?

यावर थोडासा शिकलेला योगी असें म्हणेल की, डोळ्यातील रंग शरीराच्या आंतील असून शरीरांचा व आत्म्याचा निकट संबंध आहे, म्हणून त्या दोन दोन रंगांच्या संधींत आत्म्याचें ज्ञान स्पष्ट होऊं शकते.

असें उत्तर आल्यास आपण असें म्हणावें की, आत्मा जसा शरीरांत व्यापक आहे, तसा सर्व ब्रह्मांडांत व्यापक आहे असें शास्त्र म्हणतें, आणि योगशास्त्रांत शरीराच्या आंतील भागांचें ध्यान करण्यास सांगितलें आहे, तसें आरसा वगैरे बाहेरील वस्तूंचेंही ध्यान करण्यास सांगितलें आहे. हजारों योगियांनीं मानिलेल्या शास्त्रांस सोडून तुमचें एकट्याचें खरें कसें मानावें ? बरें, डोळ्यांतील रंगांत व कांचेतल्या रंगांत फरक नाहीं असें म्हणाल, तर तुमच्याजवळ येऊन योगमुद्रा शिकण्याचें कारण काय? व नासाग्रदृष्टि ठेवण्याची व भोवयांच्यामध्यें पाहण्याची गीतेंत प्रशंसा कां केली ?

प्रश्न १२ वा :- श्वासामध्यें जो हंस शब्द चालतो, तो सुषुम्ना नाडीनें उलट केला असतां सोहं होतो, परंतु सुषुम्ना नाडींतून बाहेर श्वास येण्याला द्वार नाहीं तेव्हां तो एक प्रकारचा कुंभक प्राणायामच झाला, त्यांत अजपाजप कसा होईल?

यावर साधारण योग शिकलेल्याचें उत्तर:- ''सुषुम्ना एकादी नाडी नसून दोन्ही श्वास बरोबर चालणें याला सुषुम्ना म्हणतात'' असें पडेल

तेव्हां पुन्हां आपण म्हणावें कीं, मग सुषुम्ना नाडीच्या योगानें ब्रह्मरंध्रांत सरळ प्राण नेतां येतो हें योगशास्त्राचें म्हणणेंच खोटें झालें.

यावर साधारण योगी पुन्हां उत्तर असें देईल ''प्राणायामाचा योग निराळा व अजपायोग निराळा. प्राणायामानें एकसारखा समाधि राहतो, व अजपायोगांत श्वासाच्या संधींत समाधि होतो'' (य१२.११७)

असें उत्तर दिल्यास त्याला जोरानें म्हणावें की, समाधि म्हणजे चित्तास निराकार ब्रह्मावांचून दुसरें कांहीं न स्फुरणें, परंतु श्वासाच्या संधींत तर राममंत्र जपणें कपिलगीतेच्या तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलें आहे, तेव्हां श्वासाच्या संधींत समाधि कसा होईल?

या बाराही प्रश्नांचीं मुख्य उत्तरें निराळीं आहेत. प्रश्नमालिकेचीं पत्रें झाल्यावर प्रश्न करण्यांत आपण हुशार झाले, म्हणजे कांही प्रश्नांची उत्तरें पत्रांत देईन व कांहींचीं उत्तरें समक्ष सांगेन. पुढें असाच पत्राचा क्रम चालू ठेवीन; व **हें गुप्त सांगून ठेवतों कीं, पुढें येणाऱ्या पत्रांतील कांहीं प्रश्नांचीं उत्तरें समक्ष देखील सांगणार नाहीं. तर थोडासा योग झाल्यावर मी स्वतः स्वप्नांत सांगेन याची आपण खुणगांठ बांधून ठेवावी, परंतु आपली तयारी मात्र कायम राहिली पाहिजे. पत्रें बहुतेक कोणाला न दाखविण्याचा प्रसंग येईल तितकें बरें, व आल्यास स्वप्नांत सांगेन इत्यादि खुणा तरी दाखविण्याचा प्रसंग न यावा.**

पत्र वाचून उत्तर लवकर पाठवावें. शुक्लेंदुवत् प्रेमवृद्धि असावी.

आपला, गुलाबराव

मुक्काम हरदा ता. १०/११/१९१२

पत्र २५ वे

आनंदकुमारस्वामीकृत 'आर्यराष्ट्रीय विज्ञानवादाची' समीक्षा.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अवतार आर्यावर्तांत होऊं लागल्यामुळें, त्याच्या पहिल्या तत्त्वज्ञानाला एका कोपऱ्यांतच बसावे लागत आहे. आर्यावर्ताचें तत्त्वविचार पावसाचे पाण्यानें वाढलेल्या गवतांचे परिणाम असल्यामुळें, सुवर्णपाकशाळेंत तयार केलेल्या पावाची रुचि प्राथमिक रुचीला अधिष्ठान होण्यास तें अगदीं अयोग्य आहे हे कोणालाहि मान्य नाहीं असें नाहीं; परंतु पावाची सामुग्री आर्यावर्ताजवळ नसल्यामुळें, तेथील तत्त्वज्ञानालाहि पावासारखेंच बळ आपल्या गवतानें येईल तर पहावे म्हणून यत्नारंभ करणें भाग पडलें. शेवटीं त्यानें, ''पालखींत बसणाऱ्याचे जीवित खांद्यावर वाहणाऱ्यांच्यावर'' या म्हणीला अनुसरून (य१२.११८) **रामकृष्ण परमहंसादिकांच्या** हृदयमंदिरांत राहून पाश्चात्य

तत्त्वज्ञानाकडून आपला उपजीवकपणा मिळविला. (स्वामी विवेकानंद) हें आपल्या घरच्या वेदान्त पुरुषानें कार्य केलें असें पाहून कलेनेंही तीव्रतेनें आपल्या उपजीवकपणाकरितां यत्नारंभ करून आपल्या तेजस्वी सौंदर्यगर्भातून पाश्चात्य देशात **हेवेल** सारखे व सिंहलद्विपांत **कुमारस्वामी** सारखे पुत्र उत्पन्न केले, व शेवटीं त्यांना कळूं लागल्यावरहि ते आपल्या मातृदुग्धाला विसरले नाहींत.

दहा माणसे लावून व यंत्राच्या सामग्रीनें वीणकामानें तयार झालेलें घर, आपल्या वैयक्तिक यत्नानें झाडाचे पिंज काढून बया जशी एकटीच तयार करूं शकते, तसे आमची आर्य कलामाता सामग्रीवांचून निढळीच्या घामानें जें मिळेल तेवढ्यावरच आपल्या पुत्रांचें समाधान करण्याला समर्थ आहे, असें जोरानें आपला अनुभव सांगणारे पांच पांडव पुत्र अद्याप हयात आहेत.

आपल्याला जो एकंदर आनंद होतो तो खरोखर चित्तैकाग्र्याचे फल असून- बाह्यवस्तूशीं त्याचे तादात्म्य करून विषयापासून झाला असें आपण म्हणतो; परंतु त्या विषयाविषयीं मनाची रुचि उडाली कीं, आपल्यास त्यापासून उलटे दुःख होते. स्वपत्नीविषयीं आलेली शंका हेंच वरील विधानाचें चांगलें उदाहरण होईल.

वेदान्ताचें म्हणणें असें आहे कीं, ''हा आनंद आत्म्याचें प्रतिबिंब'' असून, ''तो अगदीं बाह्य सृष्टीचा परिणाम आहे'' असें व्यावहारिकांचें म्हणणें आहे. या दोघांचीहि सत्यता आपल्याला कलामातेच्या वचनानुरोधानें पहावयाची आहे.

हा आपला नेहमींचा अनुभव आहे कीं, बाहेरून घेतलेल्या व रुचलेल्या विषयाची आठवण झाली म्हणजे तोच विषय पुनः मिळावा अशी इच्छा होते, व त्याच आठवणीपासून आनंद न होतां दुःखाचा अनुभव येतो. परंतु **धर्म, प्रेम, निर्वेद, तृप्ति, अहिंसा, सत्य इत्यादि मानसिक गुणांच्या नुसत्या आठवणीनेंच आनंद होऊं लागतो.** नीतिशास्त्राला बहूपयोगितेचे तत्त्व आधार मानणारा पाश्चात्य तत्त्ववेत्ता **मिल** देखील ईश्वरासारख्या अंधविश्वासोपजीवी तत्त्वांनां दूर झुगारूनहि **सत्यादि मानसिक गुणापासून होणारे सुख जडापेक्षां पुष्कळपट ज्ञा आहे** असें म्हणतो.

कला ही स्वपुत्राला आनंददुग्ध पाजणारी माता होय. (य.१२.पा.११९) तिची मूर्ति व्यवहाराचें प्रतिबिम्ब आहे कीं आत्म्याचे प्रतिबिम्ब आहे असा घटकाभर

विचार केला, तर पहिल्यापक्षीं तिला आपणाला पूतनेच्या कोटींत ढकलावी लागेल; कारण व्यावहारिक प्रतिबिम्बानें घडलेल्या कलामूर्तीला वासनाविषावांचून दुसरें कांहीं पुत्रांनां पाजता येणार नाहीं. एकाद्या सृष्टींतील स्वभाविक वस्तूचें प्रकाशजन्य चित्र (फोटो) पाहण्याचे पर्यवसान ती वस्तु जशीच्या तशी मिळावी या वासनेंतच होतें; म्हणून वासनारूप सामग्रीचा परित्याग करून एकट्या एकट्यांतच समाधान मानणारी आमची आर्यकलामाता आत्म्याचे प्रतिबिम्बानें घडलेली मूर्ति आहे, हे तिच्या **आनंद** नांवाच्या पुत्रानेंच कबूल केलें आहे. या आनंद पुरुषानें पुस्तकरूपी पुत्र उत्पन्न करून, आपल्या आईचा वंश वाढविला आहे. या पुरुषाचे नांव आनंदकुमारस्वामी. यांचा मला शारिरीक परिचय नाहीं, तथापि यांच्या तिघा पुत्राशी माझी चांगली मैत्री आहे. पैकीं नुकत्याच जन्मलेल्या पुत्ररत्नाच्या स्वभावाचे थोडेसें वर्णन करितो.

या पुत्ररत्नाचें नांव **''आर्यराष्ट्रीय विज्ञानवाद''** हें आहे. उत्क्रान्ति तत्त्वाला अनुसरून या मुलाचे आंगीं आपल्या बापाचा निर्भिडपणा जशाच्या तसाच उतरला आहे. जन्मापासूनच याला लोकमताची भीति नाहीं. योगापासून तर कलेपर्यंत सर्व आर्यतत्त्वज्ञानाचें सुकुमार अंकुर या मुलाच्या हृदयक्षेत्रांत चांगले वाढले आहेत. तो नेहमी म्हणतो, अलिकडे आमच्या आर्यबहिणी पाश्चात्य ईशपुत्रांच्या शाळेंत जाऊन (पियानोवर) स्वरनिवेशवाद्यावर गाणें शिकतात, व त्यामुळें स्वयंस्वर गीताला विसरतात. शेवटीं आपल्या मातेच्या स्तन्य रुचीची त्यांनां आठवणहि सोडून जाते. मोहून टाकणारा स्वरनिवेश प्रिय वित्तसौंदर्याच्या टंचाईमुळें जवळ देखील येत नाहीं, त्यामुळें त्यांच्या वासना अधिकच वाढत असतात, आणि प्रियाच्या साह्यावांचून त्या स्वयंस्वर काढण्याच्या बाबतींत अगदीं परतंत्र राहतात; व आपल्या वडिल बहिणींनीं मातृदुग्धाच्या जोरावर काढलेल्या स्वयंस्वराना या नेहमीं तुच्छ करीत असतात. त्यामुळें अर्धी टाकून सगळीकडे धांवण्यासारखी स्थिति होते.

हें मूल आणखी असें म्हणते कीं, प्रतिध्वनिमंजूषा ग्रामोफोन (Gramaphone) (य१२.१२०) नांवाच्या वाद्यानें तर आमचा सजीवपणा हिरून घेण्याची मजल आणिली आहे, म्हणून तो आतां आपला सजीवपणा योगानींच राखला पाहिजे. असेंच आम्ही वागलो तर आमचे पाश्चात्य बंधु देखील आमच्या स्वातंत्र्याची केव्हां

ना केव्हां तरी इच्छा करतील. **आमचे आत्मस्वातंत्र्यच आह्मी आपल्या मातेच्या उपदेशाप्रमाणें मिळवून घेतले नाहीं, तर द्वेषमूलक शारीरिक राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा कांहींच उपयोग नाहीं;** म्हटलेंहि आहे कीं, **''मनामागें काया.''**

या थोड्याशा वर्णनावरून प्रत्येकाला या मुलाचा स्वभाव कळून, या मुलाची मैत्री करणें आपल्या भूषण आहे असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. (य.१२.पा.१२१)

पत्र २६ वे

श्री तुकाराममहाराजांचे प्रयाण लेख १ ला

विश्वासाचे जतन हाच हेतू

॥श्रीज्ञानेश्वरमाउली॥

रा. रा. मुमुक्षूकर्ते यांस वि. वि.

तारीख २०-३-१९१३ च्या मुमुक्षूतील 'तुकाराममहाराजांचे प्रयाण' या लेखाचे उत्तर म्हणून एक लेख तारीख २२ माहे एप्रिल १९१३ च्या केसरीच्या अंकात आला आहे. तो वेदान्तप्रचुर असून त्यांतील वेदांताची मते बरोबर धरली, तरी त्यात ज्या युक्त्या दिल्या आहेत, त्यासबंधी आलोचन करून त्याला वेदांतात अनुकूल आधार आहे काय हे मी पाहत आहे. अशा प्रकारचे माझे लेख मला मराठी भाषा बरोबर येत नसल्यामुळे बरेच वर्तमानपत्रकार घेत नाहीत. तसे आपण करू नये अशी विनंति आहे.

पूर्वपक्ष - केसरीतील लेखात, (१) मलमूत्राने भरलेला हा ओल्या मातीचा देह वैकुंठात राहण्यायोग्य नाही, कारण तो दुर्गंधादिकांनी पूर्ण आहे; आणि (२) देवांचे देह तेजोमय असतात व सौगंधिक असतात. (३) पूर्वदेहाचे रूपांतर देह पडल्यावाचून होत नाही. - ह्या मुख्यतः युक्ति असून 'चूडाला राणीने आपला देह खोलीत कोंडून ठेवून दुसऱ्या देहाने शिखिध्वजाला ज्ञानोपदेश केला; श्रीशंकराचार्यांनी अमरूराजाच्या शरीरात प्रवेश केला, **(य१२.१२१)** असे काही ऐतिहासिक मुद्दे असून - 'देह टाकल्यावांचून त्याचे रूपांतर होत नाही' असा त्यांचा सारांश काढला आहे; व तदनुसार काही वचनांचा अर्थही केला आहे. यासबंधी मला लिहावेसे वाटते ते असे -

लेखकाच्या म्हणण्याप्रमाणे श्रीतुकाराम वैकुंठास गेले, या गोष्टीवर विश्वास ठेवणारे घटकाभर भोळे किंवा हट्टी धरून चालले, तरी त्यांच्या हातून ''परमार्थाला प्रतिबंधक असा अपराध'' कोणता घडतो हे समजत नाही. शिवाय मानवी देह वैकुंठात राहण्यास योग्य नाही असे म्हटले, तर कोणता देह योग्य नाही? भौतिक की मायिक? असा प्रश्न उत्पन्न होतो.

देहांची पांचभौतिकता

प्रथमपक्षी देवांचे दिव्य देह तेजोमय आहेत, असे म्हटले आहे. त्याविषयीही प्रश्न उत्पन्न होतो. देवांचे देह तेजोमय आहेत म्हणजे काय? **१.** त्यांच्यामध्ये पृथ्वी व आप ही दोन तत्त्वे नाहीत किंवा ते केवल तेजाचेच बनले आहेत असे समजावयाचे? **२.** किंवा चार भूते गौण असून तेजोभूत प्रधान आहे असे समजावयाचे?

१. पैकी प्रथम कल्पना योग्य होत नाही. कारण मंत्रसामर्थ्याने प्रसन्न होऊन इंद्रादि देवांनी आपले वीर्य कुंतीचे ठिकाणी स्थापित केले, असे महाभारतात सांगितले आहे.

'पृथिव्या औषधयः, औषधीभ्योऽन्नम्, अन्नाद्रेतः, रेतसः पुरुषः'

- अशी तैत्तिरीय-श्रुति आहे, व पृथ्वीपासून औषधी, औषधीपासून अन्न, अन्नापासून रेत व रेतापासून पुरुष उत्पन्न होतो असा तिचा अर्थ आहे. पृथ्वी व आप ही दोन भूतेच जर देवांच्या शरीरात नसती, तर कुंतीचे ठिकाणी त्यांना वीर्य स्थापित करता आले नसते. त्यांनी आपले तेजोमय शुक्र कुंतीचे ठिकाणी स्थापित केले, हेही म्हणणे योग्य होत नाही; कारण तसे मानले तर पांडवांना मलमूत्र होत नव्हते असे मानावे लागेल.

दुसरे, भौतिक शरीर धरून कुंतीचे ठिकाणी शुक्र स्थापन केले असे धरून चालले, तरी चंद्रापासून गुरुपत्नीचे ठिकाणी राहिलेल्या गर्भाची पौराणिक कथा, देवांचे शरीरात पृथ्वी व आप ही भूते (असल्याचे) सिद्ध करण्याला पुरेशी आहे.

२. दुसरा पक्षही योग्य नाही. कारण देवादिकांचे देहात पंचीकरण आहे, याविषयी - **''तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्''** इत्यादि ब्रह्मसूत्राच्या तृतीय अध्यायाच्या प्रथम पादांतील **'न्याय'** प्रसिद्ध आहेत.

स्वामी विद्यारण्यकृत पंचदशीच्या **तत्त्वविवेक** नांवाच्या पहिल्या प्रकरणातही प्रथम पंचीकरण सांगून नंतर देवादिकांची सृष्टि सांगितली आहे. **(य१२.१२२)**

३. त्यातही तिसरा पक्ष धरून चाललो, तर पार्थिवप्रधान देह तैजसप्रधान करता येतात, आणि त्याला मंत्रौषधियोग इत्यादिकांचे प्रमाणही आहे. पुनः असे करताना पूर्वदेह टाकावाही लागत नाही.

पार्थिव देह तैजस करणे

१. सर्वदर्शनसंग्रहात एक **'रसेश्वरदर्शन'** म्हणून विद्यारण्यस्वामींनी लिहिले आहे. त्यात रसाच्या योगाने, षाट्‌कौषिक देह पतन न पावतां, तो हरगौरीसृष्टीतील होऊ शकतो असे दाखविले आहे. ते हवे असल्यास कोणी वाचून पहावे. तेथेच काही रससिद्धांची उदाहरणे दिली आहेत.

त्यांचा पूर्वदेह पडल्याचे व त्यांचा संस्कार झाल्याचे उदाहरण कोणत्याहि ग्रंथात नाही.

२. मंत्रशास्त्रात पूर्वदेह न पडता अपर-देह घेतां येण्याविषयी अनेक उदाहरणे आहेत व ती इंद्रजाल प्रकरणातच आहेत असेही नाही तर अन्य प्रकरणांतही आहेत.

३. भावार्थ दीपिकेच्या सहाव्या अध्यायात तातांनी कुंडलिनीच्या सामर्थ्याने पूर्वदेह न पडता नवा देह घेता येतो असे स्पष्ट सांगितले आहे आणि तो देह आकाशातून देखील चालण्यास समर्थ असतो म्हटले आहे.

४. 'जात्यंतर परिणामः प्रकृत्यापूरात्' या **पातंजलयोगशास्त्राच्या** कैवल्यपादाच्या तिसऱ्या सूत्रात व त्यावरील **श्रीव्यासभाष्यात** प्रकृतीच्या पुरवठ्याने याच देहात देहान्तरपरिणाम करून घेता येतो, असे **नंदीश्वराचे** उदाहरण देऊन स्पष्ट केले आहे. नंदीश्वराची कथा स्कंदपुराणातील काशीखंडात आहे, पण त्याच्याविषयी पूर्वदेह पडल्याची कथा कोणत्याही ग्रंथात प्रसिद्ध नाही.

५. एका **राजाचा सेवक** शंकराने कैलासात नेला असता सर्व सैन्य घेऊन तो राजा कैलासात लढाईला जाऊन आपला सेवक परत आणला, अशी कथा त्याच ग्रंथात आहे.

६. पुनः **अर्जुन** अस्त्रविद्या संपादन करण्याकरिता याच देहाने स्वर्गात गेला होता अशी कथा महाभारतात प्रसिद्ध आहे.

७. धर्मही देहासुद्धा विमानात बसून स्वर्गास गेले होते अशी महाभारतातच कथा आहे. तेव्हा भौतिक देह देवलोकी राहण्यास अयोग्य आहे या म्हणण्यात काय तथ्य असेल, ते मला समजले नाही.

आता मायिक देह परमेश्वराचा असतो. सर्व अवतारांचा देह मायाकार्य आहे असे **श्रीमत् शंकराचार्यांनी** आपल्या गीताभाष्यात स्पष्ट म्हटले आहे. **(य१२.१२३)** तेव्हा ते वेदान्तीलोकांनाही मान्य असलेच पाहिजे.

आता ''अवतार न मानणारे काही वेदान्ती असल्यास त्यांच्याकरता माझे हे लिहिणे नाही.''

परंतु केसरीतील लेखक तसे असतील असे वाटत नाही. रामकृष्णादिकांचे देह मायामय होते हे कोणीही प्राचीन शांकरवेदान्ती अमान्य करीत नाही. तेव्हा रामकृष्णास मलमूत्र नव्हते की काय, अशी साहजिक शंका येते. पण

'तुझी विष्ठा पंढरीया। सारभूत माझी काया॥'

असे तुकाराम महाराजांनीच म्हटले असून ''मुते उंबरा आमुच्या आणि हागे। पडे ऊठता पाय वो त्याचि माजी। करी हास्य तेव्हा मुलांच्या समाजी॥'' असे वामनाने म्हटले आहे.

ऋषभदेवही देवाचा अवतार असून त्यांच्या विष्ठेचा सुगंध अनेक योजने जात होता, असे श्रीमद्‌भागवतात म्हटले आहे.

पुनः रामकृष्णादिकांना मलमूत्र होत नसते तर त्यांच्या आईबापांना मोह पडला नसता, त्यांना ते परमेश्वर वाटले असते.

आम्ही वैकुंठनिवासी। आलों याचि कारणासी॥
बोलिले जे ऋषी। साच भावे वर्ताया॥

या अभंगात स्वतःचे अवतारत्व तुकाराम महाराजांनीच कबूल केले आहे. अवतारदेह **मायाकार्य** असतो म्हणून म्हणा किंवा **सात्त्विकभूतकार्य** असतो म्हणून म्हणा, त्याला वैकुंठात राहण्यास हरकत नाही. रामकृष्णांची उदाहरणे जी लेखकाने दिली आहेत. त्याचे उत्तर भगवंताची नानाविध लीला हेच आहे.

आता तशा प्रकारचा अनुभव एखाद्या कोणास नसल्यामुळे 'आमचे ज्ञान

जेवढे आहे तेवढेच संतांचे व ऋषींचेही आहे' असे घेऊन चालून ''तुकारामबोवा वैकुंठात गेले नाहीत' इत्यादि प्रतिपादन करणे म्हणजे **'न बुद्धिभेदं जनयेद् अज्ञानां कर्मसंगिनाम्'** या भगवदाज्ञेस झुगारून देणे आहे.

स्वामींचे वंशज खुद्द गोपाळबोवा यांचे उदाहरण लेखकाने दिले आहे परंतु त्यांनाही कुणबी जातीच्या माणसाने स्वामींविषयी अनुकूल लेख लिहिल्यामुळे बरेच वाटेल असे मला वाटते.

लिहिण्याचे कारण

हा लेख मी केसरीतील लेखकाशी वाद करावा या बुद्धीने लिहिला नसून तशी मला उमेदहि नाही; परंतु -

'माझा भोळा विश्वास श्रीतुकाराममहाराजांवरून उडू नये. कारण त्याला संरक्षण जरूर आहे, अशा बुद्धीने लिहिला आहे, व 'माझ्यासारखे विश्वासाचे जे असतील त्यांनी हे वाचून आपला विश्वासतंतू धरून ठेवावा अशी माझी इच्छा आहे.'

जीव कितीही झाला तरी अल्पज्ञ आहे. तेव्हा बृहद्योगवासिष्ठ वाचताना केसरीतील लेखकाची नजरचूक झाली असावी, असेही मला वाटते. तथापि लेखकांनी वेदांत वाचूनही श्रीतुकाराम महाराजांचे ठिकाणी जे प्रेम व्यक्त केले आहे त्याबद्दल ते प्रशंसेस पात्रच होतात. थोड्याशा गोष्टीबद्दल मतभेद असल्याने काही मित्रत्वाची हानी होत नाही. मला आणखी यावर पुष्कळ लिहावयाचे आहे, परंतु पुढील केसरी आजच हाती पडल्यामुळे ते पुढील खेपेवर ढकलणे प्राप्त आहे.

- आपला,
गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, माधानकर

....

ईश्वरानुग्रह

आपल्या मतानें शास्त्रें वाचूं लागल्यास आपल्या पहिल्या मताला अनुकूल असतील अशींच वचनें आपण काढून घेतों. शास्त्र म्हणजे काय हें सद्गुरुपासूनच समजून घेतलें पाहिजे. परंतु पोटभरू साधूच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या मनुष्याला सद्गुरु कोणाला म्हणावें हें समजणें अत्यंतच कठीण !

'खरा गुरु मिळणें हे ईश्वरानुग्रहावांचून होत नाहीं'

७५

पत्र २७ वे

'श्री तुकाराममहाराजांचे प्रयाण' लेख २ रा २९ मे १९१३

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली ॥

सच्चिदानंदरूपाय शान्ताय परमात्मने ।
दासमानसहंसाय ज्ञानेशाय नमो नमः ॥

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस - वि. वि. मागील लेख छापून निघण्यापूर्वीच ता. २९ एप्रिल सन १९१३ च्या केसरीच्या अंकात पुनः 'तुकाराममहाराजांचे प्रयाण' यावर दुसरा लेख आला आहे. त्याचेही श्रीतुकाराममहाराजांचे चरणांवर माझा विश्वास दृढ होण्याकरिता मी समीक्षण करितो.

लेखक म्हणतात, ''तुकाराममहाराज वैकुंठास गेले याविषयी हूल पिकविण्याचे कारण - त्यांनी जलसमाधि घेऊन मत्स्यादिकांच्या तोंडी आपला देह दिल्यामुळे तो वर आला नाही, हे आहे.'' असे करण्याला तुकाराम महाराजांना काही कारण नव्हते, ''त्यांना तसे वाटले म्हणून त्यांनी तसे केले.''
पण हे लेखकाचे म्हणणे तुकाराममहाराजांच्याच म्हणण्याविरुद्ध आहे.

बोले तैसा चाले । त्याची वंदावी पाऊले ॥ (य१२.१२५)
तुका म्हणे तो दंड साहील यमाचे । न करी जो वाचे बोले तैसे ॥

इत्यादि श्रीस्वामीमहाराजांचीच वचने असून, जीव देण्याच्या विरुद्ध त्यांचे वचने आहेत. जसे -

आतित्याई देतां जीव । नये कींव देवासी ॥१॥
थोड्यासाठी राग आला । जीव दिला गंगेत ॥२॥
त्यासी परलोकी नाही मुक्ति । अधोगति चुकेना ॥३॥
तुका म्हणे कृष्ण राम । स्मरता श्रम वारिती ॥४॥

पुनः -

न लगे द्यावा जीव सहजचि जाणार । आहे तो विचार जाणा कांही ॥१॥
मरण जो मागे गाढवाचा बाळ । बोलिजे चांडाळ शुद्ध त्यासी ॥२॥
तुका म्हणे कांही होईल स्वहित । निधान जो थित टाकूं पाहे ॥३॥

याप्रमाणे तुकाराममहाराजांचे स्वतःचे मत असता ते उगीचच्या उगीच आपला

प्राण देतील असे वाटत नाही.

'न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य पापं न च चकृषो मुखान्नीलं वा ॥ (कौषीतकी श्रुति)

ही श्रुति प्रमाण घेऊन ज्ञानियाच्याकडून भयंकर कृत्ये घडली तरी ज्ञानी पापी होत नाही असे लेखकाने म्हटले आहे.

अर्थवादाचे प्रकार

''तुकाराममहाराज वैकुंठास गेले'' इत्यादि वाक्यास लेखकांनी अर्थवाद म्हटले आहे, पण अशाने आपल्याला न आवडलेले वाक्य अर्थवादात घालावे असे होऊ लागेल. वास्तविक पाहता लेखकाने स्तुतिपर वाक्य असे जे अर्थवादाचे लक्षण केले आहे, तेच मुळी अपुरे आहे. **''विधिप्राशस्त्यबोधक वाक्य** (तो) **अर्थवाद''** असे लक्षण पाहिजे होते. भलत्या वाक्याला अर्थवाद मानल्यास शब्दाला अनियतार्थता येईल. ती तर प्राचीन ऋषींपैकी किंवा अर्वाचीन आचार्यांपैकी कोणीच अंगीकार करीत नाही. म्हणूनच अर्थवादाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत- **१. गुणवाद, २. अनुवाद व ३. भूतार्थवाद.**

(१) प्रमाणांतर विरुद्धार्थबोधक वाक्याला **गुणवाद** म्हणतात; जसे - **''आदित्यो यूपः । यजमानो प्रस्तरः ।''** इत्यादि.

(२) प्रमाणांतरप्राप्तार्थबोधक वाक्याला **अनुवाद** म्हणतात; जसे **''अग्निर्हिमस्य भेषजम्''** इत्यादि.

(३) उभय-विलक्षणार्थ-बोधक वाक्याला **भूतार्थवाद** म्हणतात; जसे **''इंद्राय वज्रमुदयच्छत्''** इत्यादी. पैकी गुणवाद व अनुवाद, स्तुति आणि अधिक प्रवृत्तीचे प्रयोजकच असतात.

(४) पण भूतार्थवादाचे स्वार्थीही प्रामाण्य असते; म्हणजे तो स्तुतिरूपही असतो आणि खराही असतो. याविषयी देवताधिकरणावरील सर्व भाष्यकारांचे व टीकाकारांचे ऐकमत्य आहे.

श्रीतुकाराममहाराज वैकुंठास गेले या वाक्यांना जरी घटकाभर अर्थवाद म्हटले, तरी त्यांचा **गुणवादात** व **अनुवादात** समावेश कसा होतो हे लेखकांनी सिद्ध केले नाही व मला तर समजत नाहीच. राहिलेल्या **भूतार्थवादांत** त्यांचा समावेश केल्यास त्या वाक्यांना स्वार्थी प्रामाण्य येऊन बळेकरून तुकाराम-

महाराजांचे देहासहित वैकुंठास जाणे सिद्ध होत आहे.

वास्तविक पाहता लेखकांनी जी श्रुति प्रमाण दिली आहे; तीच अर्थवादात्मक आहे असे वासिष्ठात प्राचीन आचार्यांनी म्हटले आहे.

ज्ञान हे वस्तुतंत्र असल्यामुळे ते प्राप्त झाल्यावर त्याचा कोणत्याच कृत्याने बाध होत नाही, म्हणून ते कर्मरूप नाही, असा त्या श्रुतीचा अर्थ असून ज्ञानी पुरुषाची स्तुति, त्या श्रुतीने केली आहे. पुनः ही श्रुति भूतार्थवादात येत नसल्यामुळे, ज्ञानियाचे स्तुतिपर लावण्यास काही अडचण येत नाही, तसे ऐतिह्यवाक्यांचे नसते.*यद्यपि श्रीमच्छंकराचार्यांनी उपनिषदातील आख्यायिकांविषयी 'आख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थ असतात' असे पुष्कळ ठिकाणी म्हटले आहे तथापि ते भूतार्थवादाच्या दृष्टीने म्हटले असून त्या आख्यायिकांविषयीचे स्वार्थी प्रामाण्य आचार्यांनी निराकरण केलेले नाही.

शिवाय 'ज्ञानी पुरुषाला मरण्याची इच्छा उत्पन्न होते' हे लेखकांचे म्हणणे विचित्र प्रारब्ध घेऊनही जुळत नाही. कारण, प्रारब्ध भोग देणारे असून ते भोगानुकूलच वृत्ति उत्पन्न करिते; व्यर्थवृत्ति उत्पन्न करीत नाही. सुख देणाऱ्या सात्त्विकवृत्ति व दुःख देणाऱ्या राजसवृत्तीच ज्ञान्याच्या प्रारब्धाने उत्पन्न होतात, व्यर्थ तामसवृत्ति उत्पन्न होणार नाहीत, असे स्वामी विद्यारण्यांनी आपल्या '**जीवन्मुक्तिविवेका**'त स्पष्ट म्हटले आहे.

मरण हा भोग आहे असे कोणीही म्हटले नाही. कारण 'ज्ञानियाच्या मरणकाळी सर्व वासना क्षय पावत असतात,' असा सर्वश्रुतिसिद्धान्त आहे.

शिवाय **'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्'** या श्रुतीचा विचार करताना **'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्'** या सूत्रात व त्यावरील भाष्यात ज्ञानियाच्या यथेष्टाचरणाचा निषेध केला आहे.

सुरेश्वराचार्य आपल्या **नैष्कर्म्यसिद्धीत** व विद्यारण्यस्वामी आपल्या **पंचदशीत** ''ज्ञानी जर यथेष्टाचरण करील, तर कुत्र्यात व त्याच्यात भेद नाही'' असे स्पष्ट म्हणतात.

वसिष्ठ तर 'रामगीतातत्त्वसारायणात' असे म्हणतात की, (य१२.१२७)

अभिमानविहीनानां समाध्यासक्तचेतसाम् ।
स्वेच्छाचारो न षंढस्य वेश्यालौल्यमिवोद्भवेत् ॥ (अ९श्लो१२)

भावार्थ - ज्यांचा अहंकार नष्ट झाला आहे, व जे नेहमी समाधीत निमग्न आहेत, त्यांच्या हातून, नपुसंकाला जशी वेश्येची इच्छा होत नाही, तसा यथेच्छाचार होत नाही.

सारांश, वर दिलेली श्रुति अनेक आचार्यांच्या व्याख्यानांवरून अर्थवादरूपच मानली पाहिजे.

(१) पराशरांच्या मत्स्यगंधागमनाविषयीच्या कथा भूतार्थवादात येत असल्यामुळे, त्यांच्यायोगाने या श्रुतीचे उपबृंहण होऊन ज्ञानियाचे प्रारब्ध तामसही असते असे जरी घेऊन चाललो, तरी अनियत प्रारब्ध ज्ञानियाचे असल्यामुळे, ''एखाद्या ज्ञान्याचे देहासहित वैकुंठास गमन करण्याचे प्रारब्ध नसते,'' हे म्हणण्याला श्रुतिप्रमाणही नाही व युक्तिप्रमाणही नाही.

(२) लेखक एके ठिकाणी, ज्ञानियाच्या क्रिया निर्हेतुक असतात, असे म्हणतात आणि त्याच लेखात दुसरे ठिकाणी साधूंचा परोपकार सहेतुक असतो, असाही आशय दाखवितात.तेव्हा आमच्यासारख्या गरीबाने कोणते सत्य घ्यावे?

(३) पुनः लेखक म्हणतात, ''सत्पुरुष भक्तिभावाने जे लिहितात ते सर्व खरेच असते काय? त्यात कवित्व, प्रेमातिशय, अर्थवाद वगैरे काहीच नसतात काय? **समर्थप्रताप** ग्रंथात समर्थ कोठील कोण, असा जो रामाचा संवाद गिरीधराने वर्णिला आहे तो खरा मानण्याइतके भोळसर कोणी तरी विसाव्या शतकात असतील काय? हे लेखकाचे म्हणणे फारच चमत्कारिक वाटते. **'सत्पुरुषांच्या बोलण्यातील काव्य देखील तीव्र संवेगाने सत्य होते'** हे योगवासिष्ठ वाचल्यामुळे लेखकाला ठाऊक असलेच पाहिजे तेव्हा त्याविषयी काही सांगणे नको.

(४) सनकादिक व पांडुरंगाची मूर्त्यादिक तुकाराममहाराजांना प्रत्यक्ष दिसले नाहीत, असेही विधान लेखकांनी केले आहे.यावरून देवतांची व मनुष्यांची भेट होत नसते, असाही लेखकाचा समज असावा असे अनुमान होते; परंतु श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यात **''देवतांचा व पूर्वलोकांचा संबंध होत होता असे आम्ही ऐकितो, जो नाही म्हणतो तो जगाच्या विचित्रतेचाच प्रतिषेध करितो''** असे स्पष्ट म्हटले आहे; तेव्हा श्रीमच्छंकराचार्य हे विसाव्या शतकातील लोकांपेक्षा शहाणे नसावे, असेही लेखकाच्या वाक्यावरून सिद्ध होऊ पाहते.

(५) श्रीकृष्णांनी दिव्यदृष्टीनेच अर्जुनाला आपले मुख्य रूप दाखविले हे खरे, परंतु ते विश्वरूप असल्यामुळे तेवढे रूप पाहण्याकरिता अर्जुनाला व्यापक सत्त्वदृष्टीची अपेक्षा होती, तशी कृष्णमूर्ति पाहण्यास नव्हती, हे लेखक लिहिण्याला विसरले.

(६) साधु चमत्कार करीत नाहीत हे लेखकांचे म्हणणे खरे धरले, तरी साधुपुरुषांना योगशक्ती नसतात हे त्यावरून सिद्ध होत नाही. सर्व योग ईश्वरप्रणिधानानेच सिद्ध होत असतात असे - **''ईश्वरप्रसादात् जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु संयमो युक्तः।''** हे योगभाष्यात स्वतः व्यासांनीच सांगितले असून, जो ईश्वरप्रसादाने आपण होऊन वरच्या पायरीवर गेला आहे, त्याला खालच्या पायरीवर संयम करण्याची आवश्यकता नाही, असा त्याचा अर्थ आहे.

(७) **''पैल पांडुरंगाची मूर्ति उभी आहे''** इत्यादी अभंगांचा आध्यात्मिक अर्थ करावा असे लेखक म्हणतात, पण 'ऋषभदेव वणव्यात शिरले, ते वणव्यातच कां शिरले?' त्याचा अध्यात्मपर अर्थ कां करूं नये? इत्यादि प्रश्न लेखकाला सोडविणे भाग होते. पैलतीरीच कां उभा राहिला, इत्यादि प्रश्न खरोखरच निरर्थक वाटले नसले तरी ते मला वाटतात. हा माझ्या बुद्धीचा दोष आहे असे मी मानून घेतो.

(८) ब्रह्मवेत्त्याचे सशरीर आकाशगमन श्रीमच्छंकराचार्यांना मान्य होते, याविषयी त्यांच्याच सूत्रातून एक उदाहरण देतो - चवथ्या आध्यायाच्या दुसऱ्या पादातील **''स्मर्यते च''** या चवदाव्या सूत्रावरील भाष्य पहावे.

''स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः।
देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः इति ।
ननु - गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते -
''शुकः किल वैय्यासकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव''इति ।
न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् ।
सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् ।
न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः तथा च, तत्रैवोपसंहृतम् ।

शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतो ऽभवदिति ।
तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः ।
गतिश्रुतीनां तु विषयमुपिरष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥

भावार्थ - सर्व भूतांचा आत्मा, भूतांना बुद्धीने आत्मरूप पाहणारा आणि प्राप्यस्थानशून्य असलेला.**(य१२.१२९)** अशा ब्रह्मवेत्त्याच्या पदाची इच्छा करणाऱ्या देवांनाही त्याचा मार्ग समजत नाही.या भारतवचनात **'ब्रह्मवेत्त्याला मरणही नाही व दुसऱ्या लोकात जाणेही नाही'** असे सांगितले आहे.

यावर पूर्वपक्षी म्हणतो, ''शुक आदित्य मंडळाकडे जात असता त्याच्या बापाने त्याला हाक मारली, असे महाभारतात सांगितले आहे.तेव्हां ब्रह्मवेत्त्यालाही गति आहे असे म्हणावे लागेल.'

यावर सिद्धान्ती म्हणतात- 'हे पूर्वपक्षीचे म्हणणे बरोबर नाही.शुकाचे हे आदित्यमंडळाकडे गमन स्थूलशरीरासहित आहे, स्थूलशरीराला सोडून नाही; कारण सर्व भूतांनी जातांना त्याला पाहिले असे महाभारतात सांगितले आहे. स्थूलशरीररहित होऊन जाणाऱ्याला सर्व भूतांना पाहता येणे शक्य नाही. या अर्थाचा श्लोक महाभारतात आहे.''शुक तर वायुपेक्षाही शीघ्रगतीचे अवलंबन करून अंतरिक्षामध्ये गेला, आणि आपला प्रभाव दर्शवून सर्व भूते व्यापून राहिला'' या आचार्यांच्या वचनावरून योगी ब्रह्मवेत्त्यांना सशरीर आकाशगमन काही अशक्य नाही, हे वेदान्ती म्हणवून घेणाऱ्याने कबूल केलेच पाहिजे.

* ऋषभदेवांचे वणव्यात शिरणे लीलारूप होते, प्रारब्धरूप नव्हते; कारण ऋषभदेव अवतार असून, अवताराला कर्म नसते असे शास्त्र सांगत आहे.

* लेखक कोठे तर ब्रह्मवेत्ते म्हणविणाऱ्या पाश्चात्यांप्रमाणे (थिऑसाफिस्ट) इतिहासाची रूपके करितात, व कोठे इतिहास जसाच्या तसा प्रमाण घेतात. त्याला संयोगपृथक्त्वन्यायासारखे न्याय देखील लावीत नाही. तेव्हा -

* **'आपल्याला आवडत नाही ते घ्यावयाचे नाही'** असा लेखकाने दृढ निश्चय केला आहे असे दुःखाने म्हणावे लागते.

'समर्थप्रताप' ग्रंथातील कथा खरी मानण्याइतका भोळसर विसाव्या शतकात मी अजून आहेच; म्हणून -

माझा विश्वास तुकाराममहाराज देहासुद्धा वैकुंठास गेले असाच आहे; व तो असाच रहावा ही मी जन्मजन्म आशा करितो.

लेखकांनी शेवटी तुकाराममहाराजांच्या नांवाचा त्रिवार घोष केला आहे. तेवढा त्यांचा उपदेश मानून मी तुकाराम महाराजांच्या नामाचा सप्तवार घोष करून हा वेडावांकडा लेख श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणी समर्पण करितो.

ता. २९ मे १९१३ *आपला,*

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, माधानकर

- - -

पत्र २८ वे

यज्ञोपवीत धारणाचा हक्क

तारीख २८ ऑगष्ट सन १९१३

(जानवे घालून ब्राह्मण, क्षत्रिय की वैश्य व्हावयाचे? जाती गुणकर्माने की जन्माने? संस्कार कोणावर? यज्ञोपवीतादि भेदचिन्हे कशाला? धर्मात आग्रह नको- हे यज्ञोपवीतप्रकरण मत्सर वाढविणारेच.)

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

वि. वि. मुमुक्षूंत गद्य लेख लिहिण्याचें आज्ञापत्र पोंचल्यामुळें मी हा लेख पाठवीत आहे. या लेखाच्या पूर्वीचें दोन लेख नुकतेच यष्टीत येऊन गेले आहेत. हा तिसरा लेख आहे. पूर्वीच्या दोन लेखांत वेदोक्त प्रकरणासंबंधी बरेंच उद्घाटन केलें आहे व इतरांनी वेदाचा अधिकार मागणें युक्तिदृष्ट्या बरोबर कसें नाहीं, हें मीं आपल्या मतें सिद्ध केले आहे.

आतां दुसरा मुद्दा या मुद्द्यामुळेंच उत्पन्न झालेला आहे. तो मुद्दा प्रत्येकाचा यज्ञोपवीताचा अधिकार हा होय. सुतार, सोनार, शिंपी, रंगारी, न्हावी, कहार वगैरे लोक यज्ञोपवीत घालीत असून घालण्याची खटपटही करीत आहेत. मीही त्यापैकींच एक आहें. पण केवळ यज्ञोपवीतानें माझें समाधान होत नसून मला प्रश्न उत्पन्न होतात ते असे :-

(१) आम्ही यज्ञोपवीत घालणाऱ्यांनीं स्वतः काय ब्राह्मण म्हणवून घ्यावयाचें, क्षत्रिय म्हणवून घ्यावयाचें, किंवा वैश्य म्हणवून घ्यावयाचें ?

(२) वर्ण हे गुणकर्मानें मानावयाचें, संस्कारानें मानावयाचे, किंवा जन्मानें मानावयाचें?

(३) इतकेंही करून आम्ही जे द्विज होणार ते काय धर्माकरितां कीं द्वेषाकरितां?

(४) आज नाहीं तर उद्यां तरी चर्चारहित द्विजत्व आम्हांला मिळणें शक्य आहे काय?

आतां या चारही प्रश्नांची क्रमानें समीक्षा करूं.

(१) प्रथमपक्षीं आम्ही यज्ञोपवीत घालणारे सर्व ब्राह्मण झालों तर सर्व कामधंदे सोडून देऊन केवळ आम्हांला भिक्षुकच झालें पाहिजे; आणि सर्वच भिक्षुक झालों तर सरकारला जबरदस्तीनें या भिक्षुकांना नोकर करावें लागेल, नाहीं तर सर्वच रिटोळ भिक्षुकांना भिक्षा देणार कोण? (य१२-१३१)

सर्वच आम्ही क्षत्रिय झालों, तर त्याचा प्रतिकार आजपासूनच सरकारला करणें हिताचें होईल.

बरे सर्वच वैश्य झालों तर आपसांत चढाओढ लागल्यावांचून राहणार नाहीं. याप्रमाणें वरवर निरीक्षण केलें तरी पहिला मुद्दा चांगलासा टिकत नाहीं.

(२) आतां दुसऱ्या प्रश्नांत तीन पक्ष असून, त्यांचा विचार केला असतांही समाधान होत नाहीं. कारण, गुणकर्मानें जाति मानल्यास उठलासुटला यज्ञोपवीत घालण्यास अधिकारी होऊं शकत नाहीं. शिवाय सर्व गुणधर्म एकत्र दिसणारी व्यक्ति एखादीच कदाचित् सांपडूं शकेल, व तशी हल्लींच्या ब्राह्मणांत देखील सांपडणें कठीण.

शिवाय, गुणकर्मासंबंधी निरनिराळे वाद उपस्थित होण्याचा संभव आहे. अहिंसा हा गुण खरा, परंतु वैद्यक क्रिया न केल्यास तो दोषावह होतो. त्याचप्रमाणें सत्यही प्रसंगविशेषीं दोषावह होतें. **ज्या सत्यानें हिंसा होत असेल ते सत्य असत्यापेक्षां वाईट** असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. शास्त्रालाच मानावयाचें नसल्यास मग उगीच ब्राह्मण होण्याची तरी खटपट कशाला करावी? सारख्या प्रकारचीं गुणकर्में सारख्या मनुष्यांच्या अंगीं येणें शक्य नाहीं. मन वश करण्याला कठीण आहे.

आतां दुसरा पक्ष संस्कारासंबंधी आहे. संस्कार हे गुणकर्मवान्

जातिमतिव्यक्तीस करावयाचे कीं, जन्मजातिमति व्यक्तीस करावयाचे ? प्रथमपक्षीं सर्वांचेंच मन सारखें ताब्यांत नसल्यामुळें सर्वांच्या आंगीं गुणकर्म चांगलें टिकत नाहींत; व त्यामुळें एखादा लग्न झालेला मनुष्य क्षणांत शूद्र, क्षणात क्षत्रिय होऊं शकेल, व एखादा तर अंत्येष्टीच्या वेळींही चांडाळ होऊं शकेल. असें झाल्यानें संस्कारांचा निर्बंधच राहणार नाहीं.

द्वितीयपक्षीं जन्मजात कांहीं आहे, असा निश्चय झाला पाहिजे. पण तसा निश्चय आम्हां जानवें घालणाऱ्यांच्या मनांत असतां, तर आम्ही ती परंपरा बंद पडूंच दिली नसती ! कांहीं दुःखद परिस्थितीमुळें बंद पडली असें जर म्हणावें, तर एक वेळ विच्छिन्न झालेल्या परंपरेला पुनः **मरु** व **देवापि** यांच्यावांचून मूळस्वरूप देण्याला शास्त्र नाहीं. एवढ्याकरितांच जन्मानें जाति मानावी या पक्षाचे ग्रहण केलें तर आम्ही जन्मानेंच द्विज आहों असे मानणें भाग पडतें. पण तसें आम्ही म्हटलें म्हणजे धर्मशास्त्रान्वयें (य.१२.पा.१३२) जन्मानें शूद्र असा कोणता तरी वर्ण आम्हांला ठेवावाच लागेल. जन्मानें ब्राह्मण होण्याची खटपट करूं लागले तर मग जन्मानें शूद्र मानून राहणारा वर्ग कोणता!

कदाचित् आम्हाला असाही यत्न करावा लागेल कीं, आम्ही उंचवर्णांत जात आहों म्हणून आमच्या खालच्या लोकांना शूद्रवर्णाकरितां राखून ठेवावे लागेल, पण ते पुनः उंचवर्णांत येऊं लागलें म्हणजे आम्हीं त्यांना न येऊं दिले तर कलह व येऊं दिलें तर धर्मनाश, अशी स्थिति येणार.

यावर कोणी म्हणेल कीं, आम्ही सर्व एका देवाची लेंकरें असून एकजाति होणार तर असें म्हणणाऱ्यांना माझेंही असें सणसणीत उत्तर आहे कीं, मग यज्ञोपवीतादिक भेदाचीं चिन्हें पाहिजेत कशाला? पुष्कळ आर्यरहित देशांत एकजाति आहे. यज्ञोपवीतादि चिन्हें उलटीं भेद करणारीं आहेत, सर्वसंकर करणारीं नाहींत.

बरें, यज्ञोपवीत घालून आम्ही सर्वच ब्राह्मण झालों तरी आमच्यापेक्षां वरिष्ठ आपल्याला मानणारें लोक आमच्या डोळ्यासमोर राहतीलच. कारण लिंगाईताच्या चन्नबसवाचार्यांनीं लिंग व यज्ञोपवीत घालणाऱ्यांना वैदिकत्व नाहीं,

यज्ञोपवीत सोडून लिंग घालणाऱ्यांनाच वैदिकत्व आहे असें **'वीरशैवोत्कर्षदीपिकेंत'** स्पष्ट म्हटले आहे. तेव्हां त्या एका लिंगाईत समाजाशीं तरी आमच्या यज्ञोपवीत घालणाऱ्यांचें कायमचें भांडण राहीलच; किंवा त्यांना तरी भांडण मिटविण्याकरितां आपलें लिंग सोडून यज्ञोपवीत घालावें लागेल; पण आमचा जसा आमच्या धर्मावर विश्वास नाही, तसा तेही लोक आपला धर्म सोडून देण्यास तयार होतील काय? वीरशैवोत्कर्षदीपिका ग्रंथ देखील त्या मतांत प्राचीन असून प्रमाण आहे.

(३) आतां तिसरा प्रश्न घेऊं. **एखादी गोष्ट धर्मासाठीं करावी म्हटलीं कीं, मग तिच्याविषयीं कोणत्याहि विकारानें बनलेला आग्रह चालत नाहीं.** मृत्यु जसा कोणत्याही जरूरीची अपेक्षा करीत नाहीं, तसा धर्मही कोणाच्याही वैकारिक जरूरीची अपेक्षा करीत नाहीं.

आतां धर्म मनुष्यानें आपल्या सोईकरितां केला असें ज्यांचें म्हणणें असेल त्यांना वेदाची व यज्ञोपवीताचीच काय जरूर? कारण ज्यानें भांडण मिटेल असा 'फ्री मेसन' Free mason सारखा धर्मच करणें त्यांना इष्ट आहे, त्याप्रमाणें तिसऱ्या पक्षांतील पहिला पक्ष दुर्बळ आहे. (य१२.१३३)

दुसरा पक्ष विचारांत आणण्यायोग्यच नाहीं. कारण आमच्या प्रजावत्सल सरकारानें जातीजातींत द्वेष करूं नयें, असा दृढ कायदा केला असून आंतून बाहेरून शांतता राहावी अशी आमच्यावरील प्रेमामुळें त्यांची खटपटही आहे. तेव्हां हा प्रश्न कसा उद्भवतो?

(४) याप्रमाणें चवथा प्रश्नही विचारांत येण्याजोगा नाहीं. कारण, जोंपर्यंत धर्माचें बीज आहे तोंपर्यंत आमच्या द्विजत्वाचा प्रतिकार दुसरीकडून सुरूंच राहणार व त्यामुळें मागेंपुढें सरकारला देखील हिंदुधर्मशास्त्र बदलवितां येणें शक्य नाहीं. तेव्हां वेदोक्तप्रकरणाप्रमाणें हें अन्य यज्ञोपवीतप्रकरणही कोणत्याही दृष्टीनें निष्फल मत्सर वाढविणारेंच होईल असें मला वाटतें. कळावें.

आपला,
गुलाबराव गुंडोजी मोहोड. हर्दा.

०००

पत्र २९ वे

शिवगंगा मठाधिपति आचार्यचरणीं विनंति.

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

(तारीख २५ सप्टेंबर सन १९१३)

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :-

वि. वि. मी हा चौथा लेख पाठवीत आहे त्याचा कृपा करून स्वीकार करावा.

(१) धर्म ईश्वरप्रणीत आहे किंवा **(२)** तो मनुष्यांनी आपल्या सोयीकरितां निर्माण केला आहे? असे दोन पक्ष साधारणतः ज्यांच्या मनावर पाश्चात्य ज्ञानाचा संस्कार झाला आहे त्यांच्या दृष्टीपुढें असतात.

दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें - ''धर्माच्या कडक नियमांना झुगारून देऊन समाजाच्या सोयीनें त्यांत बदल करीत असावें,'' असें असून पहिल्या पक्षाचें (य.१२.१३४) म्हणणें असें आहे कीं, ''ज्यानी तो दिला आहे, त्याच्याशिवाय त्यांत कोणत्याही प्रकारचा बदल होणें शक्य नाहीं.'' फळाच्या दृष्टीनें पाहिलें तर दोन्ही पक्षांत कांही मोठासा भेद नाही, पण बीजाच्या दृष्टीनें भेद आहे. मनुष्यांच्या सोयीचा धर्म करणें, हें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें व प्रसंगीं आपद्धर्म पाळणें हें पहिल्या पक्षाचें म्हणणें एकच आहे. पण दुसरा पक्ष पूर्वीच्या धर्माला अगदींच झुगारून देण्याला तयार असतो, व पहिला पक्ष ईश्वरानेंच संपद्धर्म व आपद्धर्म सांगून ठेविले आहेत, आपत्काल संपला कीं पुनः संपद्धर्म मनुष्यानें पाळावा, अगदींच पूर्व धर्माचा परित्याग करूं नये, असें म्हणतो. हाच दोहों पक्षांतील बीजदृष्टीनें व फलदृष्टीनें भेदाभेद होय.

मला असें वाटतें की, दोन्ही पक्षांचें फल जर एकच आहे, तर पूर्वधर्मत्याग केला पाहिजे, या दुसऱ्या पक्षाच्या म्हणण्याला कांहीं प्रमाण नाही; म्हणून पहिल्या पक्षाप्रमाणेंच जर धर्माचा विचार केला तर त्याचें स्वरुप असें दिसतें की,कोणताही विकार त्याला प्रतिबंधक असून वैकारिक मनुष्याच्या हातून त्याचें प्रतिपादन कधीही सम्यक् होत नाहीं. धर्म प्रतिपादन करितांना विकारांचा परमाणू देखील त्यांत मिसळला नसला पाहिजे. मनुष्य जीव कोटींतील असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं विकार हे असणारच. परंतु खरा धार्मिक असल्यास विकार उत्पन्न

होऊन देखील धर्माचे प्रतिपादन जसेच्या तसेंच करूं शकतो, याविषयीं प्रमाण आहेत.

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ गीता,अ.५.२३.

असें भगवंतानीं म्हटलें आहे. याचा भावार्थ असा आहे कीं, विकार उत्पन्न होत असतात, परंतु त्यांच्या वेगाला तो सहन करतो. या म्हणण्याचा आशय असा की, समाधीमध्यें प्रेताला जसे विकार होत नाहींत, तसे योग्याला विकार उत्पन्न होतच नाहींत; पण व्युत्थानकाळीं ते उत्पन्न (य.१२.१३५) होतात; तथापि तो त्यांच्या वेगाना सहन करूं शकतो. **उपवासावर ज्यांची श्रद्धा व प्रेम आहे, त्यांना उत्पन्न झालेलाही क्षुधेचा वेग सहन करितां येतो** हें दृष्ट आहे. तात्पर्य, **विकार असूनही विकाररहित प्रतिपादन करितां येणें शक्य आहे.**

कथासरित्सागरांत एक कथा आहे, तिचा सारांश असाः-

यशोधन राजाची गोष्ट

कोणी यशोधन नांवाचा राजा एका वैश्याच्या सुंदर मुलीची मागणी करीत होता. तिचें स्वरूप असें होतें कीं, एक वेळ ज्याने तिला पाहिले, त्याने कामबाणांनी व्यथित होऊन शेवटी मृत्युमुखी पडावें. असें जेव्हां राजानें ऐकलें, तेव्हां इचा मोह पडल्यानें आपलें राज्य कदाचित् सुरळीत चालणार नाहीं, म्हणून त्यानें तिच्याशीं विवाह करण्याचें नाकारलें. तेव्हां ती मुलगी वैश्यानें प्रधानाला दिली. पण या राजाच्या कृत्यानें मुलीच्या मनाला फारच वाईट वाटून राजाचा सूड घेण्याकरितां त्याला तिनें एकवेळ आपलें मुख मोठ्या प्रयत्नानें दाखविलें. त्यामुळें राजा कामबाणांनीं व्यथित होऊन थोडक्याच दिवसांत व्याधिग्रस्त झाला व शतावधी वैद्याच्या उपायांनींहीं कांही गुण येईना. तेव्हां राजाचें असें होण्याचें कारण काय? हें प्रधानानें समजून घेऊन एकांतांत राजाजवळ जाऊन हात जोडून म्हणाला की ''महाराज मी आपला दास आहे, तर माझी पत्नीही आपली दासीच आहे; तर हिचा आपण अंगीकार करावा'' असे गोड शब्दानी म्हणाला.

तेव्हा राजा मरणोन्मुख होता तरी प्रधानाकडे डोळे वटारून म्हणाला - ''मी कामानें पीडलों आहें खरा, परंतु मला अधर्म खपत नाहीं समजलास?

माझ्या राज्यांत अशा प्रकारचा अधर्म शिकविणें शासनार्ह असून, तूं माझा आवडता म्हणून एकवेळ क्षमा करितों. पुढें ही गोष्ट काढशील तर शिक्षा करीन''

असें बोलून नंतर थोड्याच वेळानें राजा मरण पावला.

महात्म्यांना विकार उत्पन्न झाले तरी त्या विकारांचे समर्थन ते कधींच करीत नसतात. भगवंतांनीं आपल्या व्यभिचाराचें कधीं समर्थन केलें आहे काय? पण आम्हां नवविवेकपटूंच्या ज्ञानावर पाश्चात्य विद्येचे संस्कार (य.१२.१३६) झाल्यामुळें त्याचें स्वाभाविक स्वरूप जाऊन फोडणीच्या वरणाप्रमाणें चटकमटकपणा त्याला आला आहे. **गुरुसेवा न करितां जगदुद्धाराची काळजी आह्माला जगत्कर्त्यापेक्षांही अधिक असल्यामुळें, भौतिक शास्त्राचा व वेदांताचा मेळ कसा होईल, त्याचा आम्हीं यत्न करूं लागलों !**

''अन्‌मूव्हिंग इथर म्हणजे ब्रह्म, मूव्हिंग इथर म्हणजे माया. रिस्पॉन्स म्हणजे आत्मा.'' अशीं नवीं नवीं सूत्रें शारीरक सूत्राच्या समन्वय-अध्यायांत प्रविष्ट करण्याचा आमचा यत्न आहे.

जेथें आम्हाला समन्वय करतां येत नाहीं, तेथें आम्ही क्षेपकवादाचा अंगीकार करून समाधान करीत असतो. अनेक श्रुतींच्या समन्वयाकरितां क्षेपकवादासारखी सोपी रीति सोडून देऊन श्रमानें सूत्रें करणाऱ्या भगवान् व्यासाचें आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. समुच्चय व विकल्पानें कर्मकांडाची व्यवस्था लावणाऱ्या जैमिनीचें करणें पोरखेळ नव्हे तर काय? अरे! जी वाक्यें आपणास पटत नाहींत, ती मागून घातलीं म्हटले म्हणजे झालें, झट्‌दिशीं समाधान होतें; मग हा एवढा द्राविडी प्राणायाम पाहिजे कशाला?

हा माझा तर्कटीपणा बाजूस ठेविला तरी धर्माचार्यांच्या मनावर देखील या क्षेपक वादाचा पगडा बसत चालला आहे हें सुचिन्ह नव्हें असें दुःखानें म्हणावें लागतें.

हल्लींचे धर्माचार्य जीव असल्यामुळें त्यांना विकार होणें जरी संभवनीय असलें, तरी **उत्पन्न झालेल्या विकारांचा साक्षी होऊन व्युत्थानकाळीं धर्माचें प्रतिपादन यथार्थ करणें हेंच त्यांचें पहिलें व खरें कर्तव्य आहे,** असें मला वाटतें.

आपल्या ता. २८ आगष्ट सन १९१३ इसवीच्या अंकात श्रीकृष्ण व्यंकटेश

शुक्ल मु.चोपडे, पूर्वखानदेश यांचा लेख आला आहे. त्यांत शिवगंगामठाचे शंकराचार्य श्रीसुब्रह्मण्याभिनवसुदिानंदभारती यांचे ''**शांकरदिग्विजय** विद्यारण्यकृत नसून भागवतचंपूकारांचा आहे'' असें म्हणणें दिलें आहे, व त्यावर योग्य आक्षेपही घेतला आहे. आचार्यांचें म्हणणें ''नव कालिदास'' हें नांव विद्यारण्यानें कोठें धारण केले नाहीं; पण स्वतःचा आत्माशीर्वाद घेतांना कवी आपले (य.१२.१३७) ठिकाणी पूर्व कवींचा आरोप करीत असतात, ही गोष्ट साहित्यप्रसिद्ध आहे. पुनः आचार्यांचें म्हणणें कीं, ''भाषाही विद्यारण्यासारखी दिसत नाहीं.'' पण -

एकच पुरुष अनेक प्रकारच्या भाषा लिहूं शकतो, हें माझ्या सारख्या अल्पमति मनुष्याच्या ग्रंथावरून देखील दिसून येण्यासारखे आहे.

डिंडिम व अद्वैतराज्यलक्ष्मीकारांना झुगारून देऊन असें आचार्यांनीं कां म्हणावें? या श्रीयुत शुक्लांनीं केलेल्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, आचार्यांना इंग्रजी येवो किंवा न येवो, परंतु कर्णोपकर्णी पाश्चात्य क्षेपकवादाचा त्यांच्या मनावर संस्कार झाला आहे, यांत संशय नाहीं.

मागें चार पांच वर्षांपूर्वी मी जगन्नाथाला गेलों होतों, तेव्हां तेथील शंकराचार्यांचें व माझें प्रत्यक्ष भाषण झालें. त्यांत ते म्हणाले कीं, ''उपलब्ध असलेली सांख्यसूत्रें खास कपिलाचीं नव्हेत ! कारण सांख्यकारिकेच्या तुकड्यासारखीं ती दिसून पडतात.''

तेव्हां मी त्यांना म्हटलें कीं, **'ईश्वरासिद्धेः'** इत्यादि जीं सूत्रें आहेत, त्या विषयाचा कारिकांमध्यें नामनिर्देशही नाहीं. तेव्हां सूत्रें कारिकांचा तुकडा आहे, असें कसें म्हणतां येईल?''

यावर ''नवीन लोकांचें हें म्हणणें आहे, माझें नाहीं'' असें आचार्यांनीं म्हटलें.

हें आचार्य फार सरळ असून गुरुस्थानीं मला पूज्य आहेत. परंतु अशा प्रकारचें प्रतिपादन धर्माचार्यांच्या मुखांतून निघालें म्हणजे मजसारख्या शूद्राला तर **'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'** इत्यादि पुरुषसूक्तांतील मंत्र, **'स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा'** इत्यादि पुराणांतील श्लोक, सर्व मागून लुया लोकांनीं घातले आहेत, असें म्हणण्याला कांहींच प्रत्यवाय रहाणार नाहीं.

वेदांचे संदर्भ

मी ब्राह्मणेतर जातींत जन्मलों असून माझ्या दुर्दैवानें लागलेल्या व्यसनामुळें कोणाशीं बोलतांना प्रसंगीं मला वेदाचें प्रमाण देण्याचें काम पडते. परंतु मी आपल्या जातीपुढें आपण शूद्रांनीं वेद म्हणावे, असें सांगत नाहीं. कारण जरी मी व्यसनामुळें वेद म्हणतों, तरी मी पातक करीत असून त्याबद्दल मेल्यानंतर भगवान् सूर्यनंदन मला योग्य शासन करणार हें मी पूर्णपणें जाणून आहे. या (य.१२.१३८) व्यसनांतून सोडविण्याला मला कोणीही वैदिक ब्राह्मण भेटला नसून उलट धर्माचार्यही जर क्षेपकवादाचा अंगीकार करीत आहेत, तर मी वेद जरी म्हणतो तरी हें मी पातक करीत आहे, हा आपला समज सोडून देऊन शूद्राला वेदाचा अधिकार नाहीं, इत्यादि मंत्रांना क्षेपक समजून वेदाची प्रवृत्ति आपल्या जातींत करावी काय? असें शुक्लाप्रमाणें मीही आचार्यांचे चरणाजवळ विचारण्याचें धाडस करितों. कारण मी शांकरमताचाच अनुयायी आहें. प्रभूंनीं आपलें दीन लेंकरूं समजून मला उत्तर द्यावें. **अमुक गोष्ट अमक्यानीं केली कीं नाहीं, ही गोष्ट कोणत्याही अनुमानिक साधनानें समजत नसून दिव्य दृष्टीनेंच कळत असते, असा आर्ष इतिहासकारांचा समज आहे.** त्यावर जर क्षेपकवादानें आचार्य मातेचा विश्वास नसेल तर मजसारख्या अडानी मुलानें तरी तो कसा ठेवावा? समर्थ बालभाषेंतील गुणदोषाकडे पहात नाहींत, हा माझा विश्वास आहे. माझा लेख टीकात्मक समजून आपणही अव्हेर न करितां आपल्या पत्रीं छापावा अशी आपणास विनंति आहे. (य.१२.पा.१३९)

ता. ८/९/१९१३ *आपला*

मोकदम मौजे माधान, हल्लीं मुक्काम हर्दा. *गुलाबराव गुंडोजी मोहोड,*

शांकरदिग्विजय.

मुमुक्ष ता. २८ आगष्ट १९१३

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :- वि. वि. शिवगंगामठाचे शंकराचार्य पीठाधिपति श्रीसुब्रह्मण्याभिनव-सुदिानंदभारती शके १८३३ सालीं येथें येऊन गेले. ते म्हणतात कीं, 'शंकरदिग्विजय'' विद्यारण्याचा नाही. यास प्रमाण प्रथम सर्गांतील नववा श्लोक, त्या श्लोकांत नवकालिदासाच्या नांवाचा उल्लेख आहे, व विद्यारण्यांनी 'नवकालिदास' हें पद कुठेंही धारण केलेलें दिसत नाहीं. शिवाय ही वाणी विद्यारण्याच्या वाणीसारखी

दिसत नाही. भागवतचंपूकाराच्या वाणीसारखी दिसते. भागवतचंपूकार आणि दिग्विजय कर्ता एकच.'' असें त्यांचें म्हणणें आहे. डिंडिमकारांनी माधवाचार्यांचा उल्लेख केला आहे. अद्वैतराज्यलक्ष्मीकारांचेंही मत तेंच आहे हें पुन्हां सांगायला नको. शिवगंगास्वामींचा अभिप्राय असा कां असावा? हें त्यांचा समागम जास्त न झाल्यामुळें चांगलें कळलें नाही. याचा विचार विद्वानांनीं करावा, ही विनंति आहे. कळावें.

आपला जिज्ञासु.

मु. चोपडें, पूर्व खानदेश. (य.१२.पा.१३९) *श्रीकृष्ण व्यंकटेश शुक्ल.*

पत्र ३० वे

स्वजातिबांधवांचे चरणीं विनंति

तारीख २ आक्टोबर सन १९१३

॥श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांसः-

सा. न. वि. वि. हा मी पांचवा लेख पाठवीत आहें तो कृपा करून छापावा.

''अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धः ब्रह्माऽपि तं नरं न रंजयति ॥'' भर्तृहरि- नीतिशतक.

या भर्तृहरीच्या म्हणण्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील पुष्कळ अज्ञ जनांची स्थिति असून आम्हीही त्यांपैकींच आहोंत. येथील एम.ए. व विलायतेंतील बी.ए. किंवा मॅट्रिक झालेला मनुष्य सारखाच असतो असें अनुभवांतीं आढळून आलें आहे. ही गोष्ट मला शिक्षणखात्यांतील एका मोठ्या अधिकाऱ्यानें सांगितली. कांहीं देशी संस्थानांतून खालचें शिक्षण फुकट मिळत असलें तरी उच्च शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळें एखाद्या तत्त्वावर श्रद्धाही ठेवितां येत नाहीं किंवा निर्णय करण्याकरितां तीव्र बुद्धिही विद्यार्थ्यांना संपादन करितां येत नाहीं.

मी कांहीं देशी संस्थानें पाहिलीं असून तेथें **आमच्या जातीचें व ब्राह्मणांचें जें सख्य नसलेलें दृष्टीस पडतें तो तरी अर्धवट शिक्षणाचाच परिणाम होय,** असें माझें मत आहे. अर्धशिक्षित मुलांना देशी संस्थानिक पुढें शिक्षण देतील तर फार बरें होईल. सार्वभौम ब्रिटिश सरकारचें राज्य करण्यामध्यें जीं अनेक धोरणें आहेत त्यांत कोणत्याही धर्माच्या आड न येणें हें धोरण महत्वाचें आहे. त्यामुळें ब्रिटिश सरकारच्या राज्याला मोठी बळकटी असून त्याला कोणत्याही प्रकारें

भीति नाहीं. ब्राह्मणांशीं सख्य केल्यानेंच ब्रिटिश राज्याला अधिक बळकटी आहे, असा हिंदी बांधकामाच्या इतिहासांत Havell हॉवेल साहेबांनें जो दंश दाखविला आहे, त्यांत माझ्या मतें पुष्कळ सत्यता आहे. अजूनहीं हिंदुस्थानांत मोठा ब्राह्मणवर्ग असा आहे कीं, धर्म करण्याला उत्तम सवड मिळाल्यास सरकारला यत्किंचित् तरी (य१२.१४०) धक्का पोंहचवावा असें ऐहिक सुखाकरितां त्यांच्या मनांत सुद्धां येणार नाहीं असें मला वाटतें. ही मानसिक स्थिति ब्राह्मणवर्गाच्याच वांट्यास आली नसून पुष्कळ धार्मिक हिंदूच्याही वांट्यास आली आहे त्याबद्दल लेखकाच्या मनाची साक्ष लेखकाला पुरेशी आहे. ब्रिटिश सरकारानें आम्हांला धर्मस्वातंत्र्य दिलें आहे हे उपकार पुष्कळ असले, तरी आमचा धर्म आम्हांला ते सत्तीनें पाळावयाला लावतील तर त्यांचे आमच्यावर आणखी अनंत उपकार होतील. दुसऱ्या धर्मास इजा न करतां आमचा धर्म आमच्याकडून सत्तीनें पाळवून घेणें ही गोष्ट ब्रिटिश सरकारच्या मनांत आल्यास अत्यंत सुलभ आहे. देशी संस्थानिकांना ही मागणी सध्यां करतां येण्यासारखी स्थिति नाहीं, तरी ब्रिटिश सरकाराप्रमाणें देशी संस्थानिक जर ज्याचा धर्म त्याला पाळूं देतील तर आपसांतील भांडण मिटून त्यांच्याही राज्याला पुष्कळ बळकटी येईल. धर्माबाबतींत ब्रिटिश सरकारनें स्वीकारलेलें धोरण मोठ्या प्रमाणावर आहे, तेंच लहान प्रमाणावर स्वीकारणें देशी संस्थानिकांना अत्यंत हितावह आहे.

विद्येच्या दृष्टीनें विचार केला तरी वेदोक्त प्रकरणांत आम्हां लोकांचा आग्रहीपणाच दिसून येतो. कुराण, बायबल, बौद्ध ग्रंथ किंवा जैन ग्रंथ जबरदस्तीनें आम्हांला शिकवा अशी आम्ही ओरड मुळींच करीत नाहीं. मग वेदच आम्हांस शिकविले पाहिजेत, अशी कलहमूलक ओरड तरी कशाला हवी?

जैन ग्रंथांचें अवलोकन केलें तरी देखील जन्मतः ब्राह्मणादि चार वर्णाचें कडक नियम दृष्टीस पडतात. मूर्तिपूजक श्वेतांबर जैनाचार्य **हेमचंद्र सूरिप्रणीत अर्हन्निति** ग्रंथांत तर ब्राह्मणांनीं शूद्राशीं व्यवहार केल्यास जैनधर्मी प्रायश्चित्त सांगितलें आहे.

शिवाय वेद शूद्रांनीं म्हणूं नये असें जें ब्राह्मणवर्गाचें म्हणणें आहे तें तरी केवळ स्वरासहित अक्षरांविषयींच असून अर्थाविषयींचें मुळींच नाहीं. भाषांतराविषयीं

तर अति हीनवर्णांना देखील अधिकार स्कांद-सूतसंहितादि ग्रंथांत सांगून ठेविला आहे. तेव्हां अर्थ शिकण्यास प्रत्यवाय नाहीं तर अक्षरावर इतर वर्णांचा तरी कां आग्रह असावा? नुसत्या वेदपठण करणाऱ्याला अलीकडील वैय्याकरणी ब्राह्मणशास्त्री देखील दोष देत असतात. त्याला देखील अर्थापेक्षां अक्षरांचें महत्व वाटत नाहीं. मग तें इतर वर्णांस कां वाटावें बरे ! (य१२.१४१) अर्थ समजूं दिल्यावर मग चोरी ती कशी होत असते ! केवळ अक्षरें पढूं नयेत एवढें म्हटल्यानेंच चोरी होत नाहीं.

दिगंबर जैन ग्रंथांत स्त्रियांना मोक्ष होतच नाहीं, असें म्हटलें आहे; परंतु भाषांतरानें हीन वर्णांना व स्त्रियांना देखील मोक्ष होतो असें वैदिकधर्मांत म्हटलें आहें. तेव्हां आम्हांला सवलती दिल्या नाहींत असें म्हणून अक्षराविषयींच आग्रह धरण्यांत विशेष काय आहे ? ब्रह्मसूत्रांत जो वेदाच्या अर्थाचा निषेध सांगितला आहे, तो अक्षरश्रवणपूर्वकच सांगितला आहे, केवळ अर्थाचा निषेध सांगितला नाहीं. असें असतां आम्हांला अक्षरेंच पढूं दिली पाहिजेत असा आग्रह धरणें इहलोकाची इच्छा करणाऱ्याला मुळींच शोभत नाही; आणि परलोकाची इच्छा असेल तर ज्याला जीं अक्षरें सांगितलीं आहेत तींच घोकलीं म्हणजे झालें.

वेदोक्ताचा अधिकार मागणाराच्या मनांत आम्ही क्षत्रिय आहोंत म्हणून आम्हांला अधिकार द्या असें येतें, हें तरी कलींत अवशिष्ट राहिलेल्या धर्माच्या एका पादाचें सुदैव होय; कारण 'शूद्रास वेदाचा अधिकार नाहीं' इत्यादि वचनावर विश्वास ठेवूनच ते आपला क्षत्रियपणा पुढें करीत आहेत; म्हणून हे लोक दयानंदापेक्षां अधिक विचारी आहेत असें मला वाटतें. दयानंदानें तर शुक्लयजुःसंहितेच्या २२६ व्या अध्यायांतील दुसऱ्या मंत्राचा मनसोक्त अर्थ करून शूद्राला वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे आणि गुणकर्मानें वर्णव्यवस्था मानून तीन वर्णांचेंच उपनयन करावें असें म्हटलें आहे. तेव्हां हा परस्परविरोध नित्य चिंत्य असाच राहणार.

आमच्यामध्यें शूद्राला वेदाधिकार नाहीं, या वचनावर विश्वास ठेवण्यापुरता तरी ओलावा असल्यामुळें देशी संस्थानिकादि सर्व स्वजातिबांधवांपाशीं मी गरीब विनंति करितों की, -

बापहो! आपसांत भांडूं नका. धर्मबाबतींत तरी ब्रिटिश सरकारच्याच धोरणाचें अनुकरण करा. अर्थ जर तुम्हांला शिकतां येतो तर अक्षरांविषयीं उगाच आग्रह करं नका. ज्याचा त्याचा धर्मवेडेपणा ज्याच्या त्याच्याजवळ राहूं द्या. केवळ अक्षरें न पढविण्यानें तुमच्या बुद्धीच्या उन्नतीस अडथळा होत नाहीं. बिभीषणाला जसें रामापासून राज्य मिळवावयाचें होतें, त्याप्रमाणें मला ब्राह्मणापासून कांहीं मिळावयाचें नाहीं. (य.१२.पा.१४२) माझ्या व्रतादिकांस पैसे देणारे बहुधा ब्राह्मणेतरच असून उलट हर्दा, थूगांव आदि ठिकाणीं ब्राह्मणांच्या हातून थोडासा माझ्याविरूद्ध प्रयत्नही झाला होता; असें असतांही मला जें विचारानुकूल वाटतें तेंच लिहितों, विकारानें कांहींही लिहीत नाहीं.

माझी विनंति मानिल्यास आपलें सर्वांचें हितच आहे. म्हणून गरीबाच्या वाणीचा अव्हेर करूं नका. निदान विचार तरी करा. श्रीआळंदीवल्लभ ज्ञानेश्वरमहाराज आपणा सर्वांस सुविचार व सुबुद्धि देवोत.

आपला, गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.

मुकदम माधान. हल्लीं मु. मुंबई,ता. २८/९/१९१३. भाद्रपद वद्य १३-१८३५

ooo

पत्र ३१ वे

जातिभेदविषयक संवाद

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

तारीख ६ नोव्हेंबर सन १९१३

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांसः-

वि. वि. मी पुढील लेख पाठवीत आहे तो कृपा करून छापावा. हा लेख जिज्ञासुधार्मिक-संवादरूपानें असून कांहीं किरकोळ मुद्यांची यांत चर्चा केली आहे.

जिज्ञासु :- ब्राह्मणांनीं आमच्या हातचें जेवण जें नाकारलें आहे तें आमच्यापासून विद्या चोरून ठेविली म्हणून आम्ही विष देऊं या भीतीनें नव्हे काय?

धार्मिक :- छेः भलतेंच! तूं **कूर्मपुराण** ऐकून पहा. त्यांत शूद्राचें हातचें कोणकोणते पदार्थ खावेत तें लिहिलें आहे; व ते राजाच्या अन्नाप्रमाणें परिक्षून पहावेत असेंही कोठें लिहिलेलें नाहीं. घरच्या स्वयंपाकापेक्षां त्या पदार्थात विषाचा विनियोग करतां येणें अधिक सोपें आहे, असें असून ब्राह्मणांनीं शूद्रावर

विश्वास टाकला आहे. शिवाय **सर्व ऐहिक धंदे ब्राह्मणांनीं इतर जातींच्या हातीं दिले आहेत. केवळ तोंडाचाच धंदा आपल्याकडे घेतला आहे.** प्रत्येक जातींनें एकी केली तर ब्राह्मणाला घर बांधून देण्याला सुतार लोहार देखील मिळणार नाहींत. (य१२.१४३) ही कल्पना त्यांचें मनांत आली नसेल असें म्हणतां येणार नाहीं. पण त्यांनीं तडजोड केली नाहीं. शूद्रापेक्षां घरच्या बायकोला विष घालतां येणें अधिक सोपें आहे, पण त्या भीतीनेंही वेद पढवावे असें म्हटलें नाहीं. इतिहासाचें अवलोकन केलें तर सर्वच ब्राह्मण ब्रह्मचारी होतें असें नाहीं. कोणाला स्त्रीचा प्रेमा नव्हता असेंही नाहीं. म्हणून अशा प्रकारच्या खुळ्या कल्पना करणें तुझ्यासारख्या जिज्ञासूला शोभत नाहीं असें मला वाटतें. धंदे चोरून ठेविल्यानें जितके आजच्या कालांत लोकांचे अडत आहे, तितके धर्म चोरून ठेविल्यानें अडत नाहीं. **पश्चिमेकडे राष्ट्रीय बाब व धर्माची बाब हे दोन निराळे मानले जातात,** त्याचेंही कारण हेंच आहे याचा तूं चांगला विचार कर व व्यर्थ थांडणाचें मूळ मनांतून काढून टाक.

जिज्ञासु :- यापेक्षां धर्मांतर करणें मला बरें वाटतें. हिंदुधर्माच्या मताप्रमाणें धर्मांतर करणें चांगले आहे किंवा नाहीं ?

धार्मिक :- मुळींच नाहीं. दुसऱ्या राष्ट्रांत जाऊन वसाहती करणें जसें राष्ट्राला घातक आहे, त्याप्रमाणें धर्मांतर करणेंही धर्माला घातक आहे. तसेंच दुसऱ्या देशांतील लोक आपल्या देशांत येऊं देणें जसें राष्ट्राला घातक आहे, तसें दुसऱ्या धर्मांतील लोक आपल्या धर्मांत घेणेंही घातक आहे. शिवाय **धर्मांतर केल्यानें अमुक धर्म उंच व अमुक धर्म नीच अशी भेदबुद्धि उत्पन्न होत असते. सर्व धर्म सारखेच परमेश्वराकडे जातात अशी समबुद्धि राहत नाहीं.**

बरें धर्मांतर करण्यानें भांडणाचें मूळ निघून जाईल असें जें वाटतें ती निखालस चूक आहे. कारण सर्वच लोक प्रत्येकाला आपआपल्या धर्मांत घ्यावयाला लागले, तर भांडण उलटें चौपट जुंपणार आहे. कारण हिंदूचा मुसलमान केलेला हिंदूंस चालत नाही. छत्तीसगडांतील ख्रिश्चन केलेले चांभार पुन्हा आपल्या धर्मांत जातात म्हणून मिशनरी लोक त्यांना ख्रिश्चन करण्याला भितात. मुसलमानांना फारसे ख्रिश्चन करीत नाहींत.

जिज्ञासु :- हिंदुधर्मांत कांही अनीतीचे प्रकार फार आहेत म्हणतात.

धार्मिक :- तसे ते सर्वच धर्मांत आहेत. लिंगपूजा करण्याचा (य१२.१४४) विधि जसा हिंदुधर्मांत आहे तसा **पूज्याचें मांस खाण्याचा विधि ईशपुत्रधर्मात आहे.** कारण धर्म केवळ नीतीवर अवलंबून नसून आगमावर अवलंबून आहे. ही बाब बरीच विस्ताराची आहे. ती थोडक्यांत सांगण्यानें तुला समजावयाची नाहीं.

जिज्ञासु :- मग पतितपरावर्तनाविषयीं आपलें म्हणणें काय आहे ?

धार्मिकः- कर्ममार्गानें पतितपरावर्तन करण्याला मी अनुकूल नाहीं, पण भक्तिमार्गांत पतितपरावर्तनाविषयीं मी अनुकूल आहे. कारण आपली पूर्वीचीच भक्ति संस्कारानें दृढ होणारी असते. **धर्मांतर केलेल्यांची मरतांना मानसिक स्थिति चांगली नसते** हें मॅक्समूलरनीं दिलेल्या गोरे शास्त्रीच्या उदाहरणावरून तुला कळेल. **पूर्वीचें प्रेम काढून दुसऱ्या ठिकाणीं ठेवणें साधारण मनुष्याला असाध्य आहे.** महात्म्यांविषयीं मी कांहीं बोलत नाहीं; कारण ते धर्माधर्माचे पलीकडे गेलेले असतात. संदीपनासारख्या गुरूलाच पुत्रापेक्षां शिष्यावर अधिक प्रेम ठेवतां येतें. पण तुझ्यामाझ्या सारख्याला तर दत्तक घेतलेल्या आईवर प्रेम ठेवतां येत नाहीं, हा स्पष्ट अनुभव आहे व त्याचमुळें दत्तक मातापुत्रांचीं भांडणें कचेरीपर्यंत जातात हें आपण पहातों.

जे धर्मांतर करितात त्यांचें आईबापांइतकें देखील धर्मावर प्रेम नसतें. तेव्हां त्यांच्या हातून धर्मकार्य तें काय होणार? धर्म सर्वांच्या आंत असणारी मनोवृत्ति आहे. तिचें मूळ अंतःकरणाला अधिक चिकटलेलें असलें पाहिजे पण बाह्य कुटुंबाच्या प्रेमाइतकीही तिला जो किंमत देत नाहीं. तोंच अनेक धर्मांतरें करितो.

जिज्ञासु :- मग सर्व धर्माचें ऐक्य कसें ओळखावें ?

धार्मिक :- तें आचाराच्या द्वारानें ओळखावयाचें नाहीं तर विचाराच्या द्वारानें ओळखावें लागतें. बरें जातिजातीमध्यें भोजन जरी एकत्र झालें तरी सर्वांना सर्व थोडेच खाऊ मागणार आहेत ! पंक्ति श्रीमंतांच्याच होतात, गरिबाला कोणी पुसत नाहीं. ज्या जातींच्या हातचा परस्पर व्यवहार आहे त्या जातींनीं आपल्यांतील गरीबांना तरी आश्रय देऊन पहावा म्हणजे झालें. असें प्रत्येक जातीनें केलें तर (य१२.१४५) भांडणाचें मूळ नाहींसें होईल व उपाशीं कोणी मरणार नाहीं. **लहान संघावांचून मोठी संघशक्ति उत्पन्न होत नसते;** शिवाय

आपत्कालीं, युद्धांत, प्रवासांत व प्राण जात असतांना खानापानाचा अडथळा हिंदुधर्मानेंही शिथिल केला आहे; पण धष्टपुष्ट असूनही आपले पायावर उभें न राहतां परान्न झोडणें हिंदुधर्मास पसंत नाहीं इतकेंच.

जिज्ञासु :- सर्वांना जर आपापल्या धर्माप्रमाणें एकच फळ मिळतें तर ब्राह्मणांच्या माथीं एवढे कठीण धर्म कां लावून दिले व ते त्यांनीं तरी कां पाळावेत? कोणता तरी एखादा सोपा धर्म पाळावा म्हणजे झालें.

धार्मिक :- ही गोष्ट तूं ईश्वरास विचार.

जिज्ञासु :- मत्स्याला सहज पाण्यावर तरतां येतें व मनुष्याला अतोनात श्रम करावे लागतात. कोण विषमपणा हा ! मनुष्य व स्त्री सारख्याच दर्जाची असून गर्भाचें दुःख बायकांनाच कां अधिक?

धार्मिक :- मला वाटतें तें त्यांच्या कर्माप्रमाणें आहे. जसें पाणी सर्व झाडांना साधारण कारण असून त्याचें त्याचें बीज असाधारण कारण आहे; ज्या कर्मानें रोग उत्पन्न होतो त्या रोगावरील वर्ज्य पदार्थांच्या वैद्यशास्त्रीय नियमांचा त्रास त्याच कर्मांनीं सोसावा लागतो. तो जर सोसला नाहीं तर रोग वाढतो व वैद्यशास्त्राचें कांहीं चालत नाहीं; जितका जितका रोग जास्त तितका त्याला वर्ज्य प्रतिबंध जास्त. तसेंच **जितका जितका आपल्या कर्मानें जो खालीं उत्पन्न होतो तितके तितके त्याला जास्त प्रतिबंध असतात. तसाच जितका जो उंच उत्पन्न होतो तितकी त्याला जबाबदारी जास्त असते.** सर्वच गोष्टी सर्वांना सुलभ नाहींत. मनुष्य उ्ना आहे. त्याला आकाशांत उडण्याकरितां विमानादिकांचे श्रम करावे लागतात. पक्ष्यांना ते करावे लागत नाहींत; तर त्यांना बोलण्यावगैरेचे इतर प्रतिबंध आहेत. तसें उ्ना ब्राह्मणवर्गाला कठीण धर्म सांगितला आहे. खालच्या वर्गाला तेवढा कठीण सांगितला नाहीं, तर इतर वैदिक प्रतिबंध अधिक आहेत. मिळून बेरीज सारखीच. म्हणून कोणी कोणाबद्दल मत्सर करण्यांत कांही अर्थ नाहीं. (य.१२.पा.१४६) आतां वेद म्हटल्यानें आम्ही तुम्हाला स्वर्ग देऊं असा पट्टा लिहून दिल्यावरची गोष्ट निराळी.

जिज्ञासु :- मग भक्तीनें एकत्र झालेल्या सर्वांनीं सर्वांचे हातचें जेवावें काय?

धार्मिक :- छेः **जेवणें हें भक्तीचें फळच नव्हे, भक्तीचें फळ एकादशी.**

जेवणें तर कुत्र्याच्या योनींत देखील सुलभ आहे. त्याच्याकरितां पतितोद्धार कशाला पाहिजे? जेवतांना चित्राहुति घालणें इत्यादि कर्मकांडाची जरूरी आहे एवढ्याकरितां जेवणें यथाव्यवहारच झालें पाहिजे. **धर्माचें ऐहिक प्रयोजन मनांत धरून धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा मेळ घालण्याची तूं खटपट करूं नको.**

जिज्ञासु :- महात्मे विश्वकुटुंबी असले पाहिजेत असे म्हणतात. आणि आपले मनांत तर आपलेपणाचा संकोच फारच दिसतो.

धार्मिक :- **विश्वकुटुंबी वर्तन म्हणजे ब्रह्मरूपानें विश्व हें एक आहे असें पाहणें होय, जगद्रूपानें तें एक आहे असें पाहणें नव्हे.**

नथनी व बाळ्या एकाच सोन्याच्या होतात म्हणून नथनी कानांत व बाळी नाकांत घालणें शोभेल काय? घट व शरावामध्यें माती एक असते पण तेवढ्यानें *शरावामध्यें पाणी भरणें हिताचें होत नाहीं. (*परळ= उथळ भांडे)

जगद्रूपानें जर आपलेपणा वाढवावयाचा असेल तर जेवणाच्या ताटावरील माशा वारण्याचें कांहीं कारण नाहीं. डसणाऱ्या चिलटांकरितां मच्छरदाणी नको व प्लेगजंतूंच्या निवारणार्थ कमिशन बसविण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. तुझ्या बायकोवर व मुलावर प्रत्येकजण हक्क दाखवूं लागला तर तुला आवडेल काय हें खरेंच सांग बरें ? अशानें तर समाजाच्या सुधारणेच्याऐवजीं उलटा लवकरच नाश होईल. दायविभाग कायद्याची जरूरी राहणार नाहीं.

कोणी कोणास उपसर्ग देऊं नये इतका आपलेपणा वाढवावा असें तुला म्हणतां येणार नाहीं. कारण सर्वत्र जर आपलेपणा आहे तर उपसर्ग कोण कोणाला देणार व उपसर्ग देणारा उरला आहे तर आपलेपणा कशाचा?

जिज्ञासु :- अशानें तर उ्ना मनोवृत्तीही नाहींशा होतील व (य१२.१४७) आपली जाति सोडून दुसऱ्या जातीवर कोणीही दया करणार नाहीं.

धार्मिक :- **मनुष्यातील जातिभेद सत्त्वगुणाच्या संकोचाकरितां नाहींत, तर रजोगुणाच्या संकोचाकरितां आहेत.** जेवणें, खाणें, लग्न करणें इत्यादि विषयांना आळा बसावा म्हणूनच जातिभेद शास्त्र सांगतें. **दया वगैरे सात्त्विक धर्म आहेत ते कोणावरही करण्याकरितां जातिभेद अडथळा करीत नाहीं.** शिवाय दया करणाराला जेवणाच्याऐवजीं जवळचें अन्न दुसऱ्याला द्यावें लागतें. तेव्हां जातिभेदाविषयीं दयेचा प्रश्न उत्पन्न होत नाहीं. आतां एखादी महारीण जर

विधवा झाली तर तिला एखाद्या ब्राह्मणानें बायको करून घेणें या दयेला जातिभेद अडथळा करतो खरा, पण तेवढा अडथळा स्वतःची मुलगी विधवा झाली तरी तो करतो.

जिज्ञासु :- हिंदुधर्मापेक्षां इतर धर्माचे लोक सृष्टींत फार आहेत.

धार्मिक :- पहिलें कारण कीं, हिंदुधर्माकडून इतर धर्मांवर आपत्ति आल्या नाहींत. हिंदुधर्मावर सर्व बाजूंनीं आपत्ति आल्या असूनही त्याचे तेवीस कोटी लोक आज (इ.सन १९१३) हयात आहेत. इतका आपत्कालीं टिकाव धरणें हें कांहीं थोडें नव्हे.

जिज्ञासु :- आह्मांला असें वाटतें कीं, एखादे दिवशीं हिंदुधर्म अगदी नष्ट होईल. कारण त्याचीं योगशास्त्रासारखीं शास्त्रें फार कठिण आहेत व तीं थोडक्याच लोकांत रूढ होण्यासारखीं आहेत.

धार्मिक :- हिंदुधर्म अगदीं स्वाभाविक आहे. सांसारिक सुख सगळ्यांनाच सारखें मिळत नाहीं. हा सृष्टिनियम आहे. त्यामुळें **कंटाळून जाऊन विषयाचा परित्याग करणारें जे थोडके लोक निघतील त्यांच्याकरितांच योगशास्त्रासारखीं शास्त्रें हिंदुधर्मात आहेत.** सृष्टींतील दुःख बंद पडावयाचें नाहीं, तोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचें नाहीं, व जोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचें नाहीं, तोंपर्यंत योगशास्त्रही बंद पडावयाचें नाहीं. आतां थोड्या माणसांजवळ तें राहील एवढें खरें पण तें थोड्या करितांच आहे.

सुखदुःखाच्या अनुमानानें कर्माचा नियम अबाधित आहे; व जडाच्या हातून कार्य होत नसल्यामुळें चेतनसंबंधी नियम अबाधित आहेत. एवढ्याचकरितां हिंदुधर्म अबाधित आहे. (य.१२.पा.१४८)

वत्सा, **माझे स्पष्ट मत असे आहे कीं, ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या धर्माप्रमाणें वागूनच सिद्धि मिळवावी.** परमेश्वर कोणाचाही पक्षपाती नसल्यामुळें तो त्यांतच राजी आहे. हें बोलणें चाललें असतां जिज्ञासूनें धार्मिकाला अनुमोदन देऊन शेवटीं तोही धार्मिक झाला. हें पाहून लेखकास फार आनंद वाटतो. म्हणून ही आनंदाची बातमी मुमुक्षुकारांचे चरणीं समर्पण केली आहे.

हर्दा. ता. ३०/१०/१९१३ *आपला,*

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, माधानकर.

पत्र ३२ वे

हिंदु व महंमदादि

तारीख ५ मार्च सन १९१४.

॥श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

मुंबईस. आपण सांगितल्याप्रमाणें मी हा लेख पाठवित आहे तो कृपा करून येत्या अंकी छापावा.

माझ्या मतें हिंदुमुसलमानांत धर्मसंबंधीं सर्वदा सख्य आहे; कारण द्वेष धार्मिक किंवा राजकीय असा दोन प्रकारचा असूं शकतो. त्यांत धार्मिकद्वेषच लोकांच्या धर्मश्रद्धेनें परंपरागत टिकूं शकतो. **''वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा''** या भर्तृहरीच्या म्हणण्याप्रमाणें राजकीय द्वेष कधींच चिरकाळ टिकूं शकत नाहीं. माझ्या मतें हिंदुमुसलमानांत धार्मिक द्वेष उत्पन्नच झाला नाहीं व होणें शक्य नाहीं, ह्याकरितां प्रथम मुसलमान धर्मदृष्टि घेऊन व नंतर हिंदुधर्मदृष्टीनें विचार करूं.

रसुल्लिला महंमद पैगंबर जोंपर्यंत होते तोंपर्यंत हिंदुस्थानाशीं व मुसलमानाशीं तादृश संबंध इतिहासानें सिद्ध होत नाहीं. महंमद पैगंबरच्या व आर्येतर लोकांच्याच धर्माकरितां लढाया झाल्या असतील. कदाचित् मुसलमानी इतिहासाचें परिशीलन केलें म्हणजे हिंदुस्थानांत त्यांच्या राजकीय इतिहासाचेंच (य१२.१४९) स्वरूप प्रकट झालें असें दिसून येतें.

मौलालीच्या मुलापासून शिया व सुन्नींतील लढा मुसलमानांत आपसांत चालू आहे. आणि तो लढा मुसलमानांच्या धार्मिक इतिहासांत नमूद झाला आहे. कदाचित् कोणाच्या मतें मौलालीच्या मुळापासून हा लढा नसेलही. पण तो हिंदु मुसलमानांतील लढ्याच्या पूर्वींचा खास असून धार्मिक इतिहासाच्या स्वरूपानें तो पुढें आला आहे. हिंदूंच्या धार्मिक इतिहासांत जसें देवासुरसंग्रामानें ठाणें दिलें आहे, त्याचप्रमाणें मुसलमानांच्या धार्मिक इतिहासांत शियासुन्नींतील लढ्यानें कायमचें ठाणें दिलें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

हिंदुधर्मांत ज्याप्रमाणें **कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड** असे तीन विभाग आहेत तसेच **शर्यत, तारिकत** आणि **हकीकत** असे मुसलमानी धर्मांतही

आहेत. हकीकती लोक सुफी (Sufi) धर्माचे असून सुफी धर्म महंमद पैगंबरापासूनच निघाला आहे असा त्या लोकांचा समजही आहे. कांही शर्यती मुसलमानांनीं हकीकती मुसलमानांचा छळ केल्याचा इतिहास आहे. पण तसाच एका काळीं हकीकती लोकांचा शर्यती लोकांपाशीं मान होता असेही इतिहास आहेत.

''सर्व कांड व धर्म परमेश्वरापासूनच आले आहेत'' या समजुतीमुळें हिंदुधर्मात मात्र असा भयंकर प्रकार घडला नाहीं.

ख्रिश्चियन (Christian) धर्माची स्थिति तर याहीपेक्षां विलक्षण आहे. त्या लोकांची समजूत अशी आहे की, **क्रियाकांडात्मक धर्म ईश्वरापासून आला असून तत्त्वज्ञान (फिलासॉफी) जीवबुद्धीतून निघालें आहे.** त्यांची ही समजूत परंपरागत चालत आल्यामुळें धर्माची व तत्त्वज्ञानाची कायमची फुटाफुट झाली आहे.

हिंदूंचा व मुसलमानाचा असा समज आहे की, कर्मकांड व ज्ञानकांड किंवा शर्यत व हकीकत या सर्व गोष्टी ईश्वरापासूच आल्या आहेत. महंमद पैगंबर आपल्या आयशा नामक स्त्रीच्या मांडीवर निजले असतां बेहस्ता (स्वर्ग) पेक्षांही हा मित्र वरिष्ठ आहे. असे उद्गार काढल्याची गोष्ट सुफी (Sufi) सांगत असतात. **केवळ मृगचर्म मात्र घेऊन राहणारा तापस व लोंकरीचें टोपरें घालून राहणारा सुफी हे शरीरानें दोन असले तरी मनानें एकच म्हटलें पाहिजेत.**

ख्रिश्चन धर्माचें व मुसलमानी धर्माचें कधीं ऐक्य झालें तरी (य.१२.पा.१५०) सुफी धर्माच्या द्वारेंच होईल असें मॅक्समूलरसाहेबानें आपल्या पुस्तकांत म्हटलें आहे; पण माझ्या मतें हिंदु धर्माचें व मुसलमानी धर्माचें ऐक्य होईल असें म्हणावें लागत नाही; तर तें आजच आहे.

मी वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या गवताप्रमाणें ७७० वेळ जन्मलों **''हफत् सद हफ्‌रात् कॉलिफ दीदा अम् । मिस्लसब्जा कि बारहारो हिदा अम्''** असें म्हणून पुनर्जन्माचें तत्व जलालुद्दिन रूआ साहेब यांनी आपल्या **''मस्नवी ए मानवी''** नामक ग्रंथांत कबूल केलें आहे.

परमेश्वराला विसरणें याचेंच नांव संसार आहे. बायका मुलांचें नांव संसार नाहीं. **''चीष्त दुनिया अस् खुदा गाफिल बुदन । नैकमाषेनुक्रवो फर्जन् दजन् ।''** इत्यादि पारशी वचनांत अज्ञानापासूच बंध होतो या आर्यांच्या कल्पनेशीं सुफीच्या कल्पनेचें साम्य आहे.

ऋग्वेदादि कर्मकांडाला जसें आर्यांनीं मुंडकोपनिषदांत अपराविद्या मानलें आहे, तसें **'पोथीपासून ज्ञान होणार नाहीं.'** असें एका पार्शी बथतेंत म्हटलें आहे.

हिंदु धर्मांतही **''कनिष्ठा प्रतिमापूजा''** इत्यादि वाक्य असून सुफी धर्मांतही मूर्तिपूजक म्हणजे एकनिष्ठ भक्त अशी अलंकारिक भाषा होऊन गेली आहे. इमामगझालीसाहेबाच्या पूर्वी सुफी धर्माची भाषा अलंकारिक होती. त्यांत मूर्तिपूजकांचा कोणत्या ना कोणत्या तरी दृष्टीनें समन्वय झालाच होता. आणि हा सर्व प्रकार मुसलमान हिंदुस्थानांत येण्याच्या पूर्वी झाला असल्यामुळें अर्थातच मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धार्मिक द्वेषाला कोणतेंही कारण उरलें नाहीं. हिंदुस्थानांत मुसलमान आल्यावर देखील शेखमहंमद बाबा, रसखान वगैरे हिंदुधर्मी झाल्याच्या कथा भक्तचरित्रांत आहेत.

अल्ला या संस्कृत शब्दाचा अर्थ आई असा असून ईश्वरमातृत्वाच्या अपेक्षेनें कुराणांत तो जशाच्या तसाच घेतला आहे.

कोणी हिंदुधर्मातील अल्लोपनिषत् मुसलमानधर्माला मूळ आहे असें म्हणतात. एका पंडिताचा पूर्वीचा श्लोक आहे तो येथें देतोः-

अल्ला देवो देवपूजा नमाजो । कल्पा मंत्रो तीसरोजे व्रतानि ।
काजी स्मार्तो पंडितस्तत्र मुल्ला । ख्वाजाचार्यो नैव शास्त्रप्रभेदः॥

(य.१२.पा.१५१) **कोणत्याच धर्मबंधांत न राहून वाटेल तसें वागणें मात्र हिंदुधर्माला संमत नाहीं.** याविषयीं एका कवीनें म्हटलें आहेः-

''न संध्यां संधत्ते नियमितनमाजा न कुरुते ।
न वा मौजीबंधो न च खलु कृतः सोन्नतविधिः।
न रोजान् जानीते व्रतमपि हरेर्नैव कुरुते ।
न काशी वा मक्का शिव शिव न हिन्दुर्न यवनः ॥''
''राम रहीमा करिमा केशव अलखनाम सब एकहि है ।
जिसकू तुम बिसमिल्ला कहते वोही बिस्नु हमारा है ॥''

अशी संतांची वाक्येंही आहेत. ही हिंदुमुसलमान धर्माविषयीं स्थिति असून भविष्योत्तर पुराणान्वयें तर हिंदुधर्माशीं व ख्रिश्चन धर्माशीं मूळचेंच ऐक्य आहे. असेंच हिंदुधर्माचें व बौद्ध धर्माचेही ऐक्य आहे. बुद्धाला हिंदु अवतार मानतात हीच त्याची मोठी साक्ष आहे. हिंदु धर्माचें म्हणणें एवढेंच आहे कीं -

विचारदृष्टीनें सर्व धर्म एक म्हणूनच सर्वांना गोडीगुलबीनें वागतां येत असून अधिकारी पुरुषांच्या सोयीप्रमाणें आचार मात्र प्रत्येकांचे भिन्न आहेत; व ते तसेच राहूं देणें हेंच प्रत्येक समाजाला भूषणावह आहे.

शिया व सुन्नींतील लढा रोमनकॅथॉलिक व प्रोटेस्टंट लोकांतील लढा ज्याप्रमाणें धार्मिक होऊन बसला आहे, तसा हिंदुमुसलमानांतील लढा धार्मिक होण्यास जागा राहिली नाहीं. इतकेंही करून हिंदुमुसलमानांतील लढा कोणाला कल्पावयाचाच असेल तर अग्निपूजक अशा पार्शी लोकांशीं व सैतानानें ज्याला उपदेश केला आहे अशा आणखी कोणाशीं तो सामान्यच कल्पितां येतो म्हणून विशेषतः हिंदुमुसलमानांशी धार्मिक द्वेष नाहीं, व तो उत्पन्न होणें शक्यही नाही.

हिंदु व ख्रिश्चन लोकांशीं तर **भविष्योत्तरपुराण** वाक्यानें द्वेष नाहीं हें सिद्ध होत आहे.

ख्रिश्चन लोकांनी उपदेशाचा जो मार्ग धरला त्यापेक्षां मुसलमानांनीं कडक तरवारीचा मार्ग धरला असेल व त्यामुळें हिंदूंत व त्यांच्यांत कांहीं काळपर्यंत लढा उत्पन्न झाला असेल तर तो धर्मामुळें आहे असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. इहलोकाच्या कोणत्याही कारणामुळें उत्पन्न होणारा द्वेष तें कारण नष्ट झालें कीं नष्ट होत असतो. दोघां समर्थांचा कांही कारणामुळें उत्पन्न (य.१२.पा.१५२) होणारा द्वेष दोघेही आपल्या गरिबींत सोडू देत असतात. किंवा दोघां अज्ञान्यांचा द्वेष शहाण्यानें नियमन केलें म्हणजे ते सोडून देतात.

मला वाटतें पूर्वी जो हिंदुमुसलमानांत लढा दिसत होता तो अज्ञानामुळेंच असून दयाळू इंग्रजसरकारच्या हातीं आतां राष्ट्र आल्यामुळें व त्याचें नियमन शहाणपणाचें असल्यामुळें हिंदुमुसलमानच काय, पण जितके हिंदुस्थानांत धर्म असतील, त्या सर्वांना लढा सोडून देऊन गोडीगुलाबीनें वागण्याची उत्तम संवय झाली आहे.

स्कंदपुराणांत ‘ज्याचा त्याचा धर्म पाळूं द्यावा, तोच राजा उत्तम’ असें म्हटलें आहे, व तशी स्थिति आज हिंदुस्थानांत आहे. म्हणून आपापल्या धर्मांत खरें काय आहे हें उत्तम रीतीनें जाणून विचार करावा. धर्मश्रेष्ठावर कोणीही हात टाकीत नाहींत. धर्माची आवश्यकता युरोपासही भासूं लागली आहे.

युरोपमध्यें युद्धसामग्री जितकी जास्त तितकी त्याची बळकटी जास्त अशी स्थिति झालेली आहे. पण प्रत्यक्ष युद्धप्रसंग होईल तेवढा टाळण्याचा प्रत्येक राष्ट्र खटपट करीत असतें. त्याचें कारण एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीकरितां अतिशय प्राणहानि होण्याचा संभव आहे म्हणून त्याची त्यांना फार भीति वाटते. जडशास्त्राची दृष्टि युद्धसामुग्री सुलभ कशी होईल या विचाराकडे बरीच झुकली आहे.

हिंदुस्थानांत ब्राह्मणांच्या हातीं धर्म असून राजकीय व्यवस्था ठेवण्याचें काम क्षत्रियांचें होतें त्यामुळें आपसांत व परकीयांत कितीही द्वेष वाढला तरी त्याचा धर्माशीं प्रत्यक्ष संबंध येऊन पोंचला नाहीं, म्हणूनच हिंदुस्थानांत कोणाशींही धार्मिक द्वेष उत्पन्न होणें शक्य नाहीं.

युरोपला देखील शांतता कायम ठेवण्याकरितां कोणत्या तरी धर्माचा अवश्य आश्रय करावा लागेल. म्हणून मला असें वाटतें कीं उगीच अन्य गोष्टींत न पडतां आपआपल्या धर्मात खरें काय आहे, याचा ध्यानाच्या योगानें शोध करावा. ध्यानस्थ पुरुषाचा योगक्षेम परमात्मा करितोच.

शिवाजी-औरंगजेबाच्या कालीं ऐतिहासिक लढा प्रत्यक्ष असतां देखील शेखमहंमदबाबासारखे मुसलमान महात्मे हिंदूंशी मिळूनच होते. माणिकप्रभु वगैरेच्या स्थानीं अजूनही हिंदुमुसलमानांच्या पूजा होतात. तेव्हां हिंदुमुसलमानांत द्वेष आहे असें समजणें चांगले नव्हे.

हा लेख श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चरणीं समर्पण करितों.

(लेखक :- गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, माधानकर हल्लीं मु. हर्दा)

(य१२.१५३)

आईबाप देखील प्रेमळ मिळण्याला पुत्राचें भाग्य पाहिजे.

पत्र ३३ वे

(श्रीगुलाबराव महाराज यांजकडून)

योग आणि विपर्यास

।। श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

तारीख २६ मार्च सन १९१४

१. हिंदुस्थानांत प्राचीनकालीं योगशास्त्राची भरभराट होती, हें कोणासही नाकबूल नाहीं पण हल्लींच्या काळीं त्याच्या नांवाखालीं भलत्याच गोष्टींचा प्रचार होत आहे, असें मला वाटतें. साधारण संवयी देखील योगाच्या नांवाखालीं मोडत आहेत. वेदांत व्यवहाराशीं जुळवून घेण्याची जशी खटपट होऊं लागली आहे, तशी योगाविषयीं खटपट चालली आहे.

''अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते'' असें भगवंतांनीं मनाच्या निरोधाविषयीं सांगितलें असून **''अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः''** (पातंजल योगदर्शन,पाद१,सूत्र१२) असें पतंजलीचें सूत्र आहे. परंतु अलिकडे अविरक्त लोकही योगाचा खेळ करून दाखविण्याची खटपट करितात व त्यांत भोळे लोक किमयेच्या नादी लागून फसणाऱ्याप्रमाणें फसतात; असें पुष्कळ योगी म्हणविणाऱ्यांचें दर्शन घेऊन माझ्या हें आढळण्यांत आलें आहे. मोठेमोठे शिकलेले लोक देखील एखादा क्षुल्लक चमत्कार पाहून योगाच्या नांवाखालीं फसले जातात. ''सर्वांवरच सारखा प्रयोग लागूं पडत नाहीं'' हें मेरस्मेरिझमचें तत्त्व योगास लागू करून भोंदू योगी अधिकारीपणाचें बंड माजवीत असतात; व एखाद्यानें प्रश्न विचारला तर 'अनुभवाच्या गोष्टींत युक्ति कशाला पाहिजे?' असें म्हणत असतात. कित्येक योग्यांनी दाखविलेले चमत्कार अत्यंत अडाणी गोंड कोरकूंच्या जातींतही मी त्याच तत्त्वावर पाहिले आहेत. सारांश, योग म्हणजे कोल्हाट्यांची कसरत अशी स्थिति होऊन राहिली आहे.

रामकृष्णमिशन, श्रीकृष्णमिशन वगैरे लहान मोठ्या सभा योगाविषयीं हल्लीं हिंदुस्थानांत विख्यात आहेत, त्यांतून कोणी माझ्या प्रश्नांचे उत्तर देतील या आशेनें मी पुढील प्रश्न लिहीत (य.१२.पा.१५४) आहे. या प्रश्नांची उत्तरें योगशास्त्रांत आहेत असा माझा निश्चय आहे. पण ते मलाच उलट कोणी

विचारण्याच्या भ्रांतींत पडूं नये. कारण मी गरीब व यःकश्चित असल्यामुळें **''लाददेव, लदादेव, लादनेवाला साथ देव.''** या म्हणीप्रमाणेंच स्थिति व्हावयाची.

मला वाटतें कीं, गणिताच्या योगानें भावी अनुमान ठरवून एखाद्या पुलाचा नकाशा काढून पुढील योजना ठीक करितां येते, त्याप्रमाणेंच कितीही अनधिकारी पुरुषास योगास्त्राची कल्पना ठीक देतां येते. त्याच्या विशेष अवस्थेसच मात्र अनुभवाची जरूरी आहे. **''अथ योगानुशासनम्''** योगदर्शनपाद १, सूत्र १. या सूत्रांतील ''अथ'' शब्दाचा अर्थ करितांना भाष्यकारांनी हा आनंतार्थार्थी नाहीं, असें म्हटलें आहे; म्हणजे कांहीं विशेष अधिकार प्राप्त झाल्यावरच योग करावा असा विशेष अर्थ कोणीं समजूं नये, तर प्रत्येकास आपल्या अवस्थेंत थोडाबहुत योग करितां येतो, असा त्याचा ध्वनि आहे. अभ्यासाचें व वैराग्याचें पाठबळही त्याच नियमानें वाढवीत गेलें पाहिजे. पण अलीकडे पहावें तर त्राटक, प्राणायाम, हातवारे इत्यादि अभ्यासाच्या मागें लोक लागले असून वैराग्याविषयीं शून्य आहे. त्यामुळेंच इंग्रजी भाषेंत योगास 'ऑलॉजी' हें नांव प्राप्त होण्याच्या ऐवजीं 'इझम्' असें नांव प्राप्त झालें आहे !

''ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः'' योगदर्शन पाद ३, सूत्र ३७. या सूत्रांत महर्षिवर्यांनीं सिद्धींची निंदा केली आहे. पण आतांचे योगी अत्यंत क्षुल्लक सिद्धीच्या मागें लागले आहेत. यांच्याकडून (१) एक साधारण आक्षेप येत असतो, तो असा :- या क्षुल्लक कृति करून दाखविल्या नाहींत तर योग अगदी नष्टप्राय होऊन जाईल! – या आक्षेपाला माझेंही उत्तर आहे की, या क्षुल्लक कृति दाखविल्या तर योग अगदीं नष्टच होऊन जाईल. कारण त्याच्या योगानें अभ्यासाचें पाठबळ जें वैराग्य तें नाहींसें होऊन संसारांत प्रत्येक गोष्ट इच्छाशक्तीनें मिळवून घेऊं अशी हांव सुटत असते. (२) दुसरा या लोकांचा आक्षेप असा कीं वनांत जाऊन बसणाऱ्या साधूंचा आह्मांस सध्यां उपयोग नाहीं. कांहीं समाजाचें कार्य करणारे महात्मेच पुढें आले पाहिजेत. हा आक्षेप मला शिरसामान्य आहे; परंतु इतका समाजावर उपकार करणें देखील (य१२.१५५) अत्यंत वैराग्याशिवाय होत नाहीं, हें देखील या आक्षेपकारांनी लक्षांत ठेवलें पाहिजे. घरांत एकांती बसून अग्नींत प्राण देण्याला जशी देहाची आशा सोडावी लागते, तशीच ती धारातीर्थी प्राण देण्यालाही सोडावी लागते. आपला तळीराम

गार करण्याच्या उद्देशानें कोणताच उद्योग साध्य होत नाही. दुसऱ्यांवर अंमल चालवावयाचा इतकाच सध्यांच्या योगाचा अर्थ होऊन राहिला आहे. पण ही शक्ति थोडीबहुत सगळ्यांसच लाभली तर जीवनार्थ कलहामुळें योगी लोकांमध्येंही परस्पर युद्ध होणार नाहीं काय ? हिप्नॉटिझम सारख्या क्षुल्लक गोष्टी आपल्याकडे वामतंत्रातून अनेक ठिकाणीं चमकत आहेत म्हणून तिकडे लक्ष न देतां खऱ्या योगासंबंधांतच मी कांही प्रश्न करण्याचें धाडस करीत आहे. मी लेंकरू म्हणून माझ्या तोंडावर थापड मारून माझी समजूत घालण्याच्या उद्देशानें तरी कोणीं या प्रश्नांची उत्तरें दिल्यास मी त्यांचा मोठ्या आनंदानें स्वीकार करीन व उत्तरें पटल्यास त्या महात्म्याच्या दर्शनाचाही प्रसंग लवकरच आणीन.

प्रश्न १ ला :- चित्तवृत्तींचा निरोध हें योगाचें प्रयोजन आहे आणि त्याकरितां कांहीं ध्यानाचीं आलंबनें सांगितलीं आहेत. पण चित्ताचा हा एक स्वभाव आहे कीं, जिकडे त्याला लावावें तेंच त्याचें व्यसन होतें.

''मनाचेनि एक निकें । हें देखिलिया गोडीचिया ठाया सोके ।''

असें तातांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे. तेव्हां सालंबनाचें अत्यंत ध्यान करितां करितां ध्येयाकार झालेलें चित्त ध्येयाचा उपमर्द करून सविकल्प सालंबनास सोडून निर्विकल्प समाधींत प्रवेश करितें कसें?

यावर कोणी असें म्हणेल कीं, 'स्थूल स्थूल आलंबनें सोडीत जाऊन सूक्ष्म सूक्ष्म आलंबनें घेत जावें.' - तर यांत त्रिपुटी कायम राहते; म्हणजे कितीहि सूक्ष्म आलंबन घेतले तरी ध्यान करणारा पृथक् राहतोच. किंवा अत्यंत केलें तर ध्यान करणारा ध्येयाच्या आकारानें भासूं लागतो. स्त्रीचें ध्यान करणारा स्वप्नांत स्त्री भोगणाराच होतो, स्त्री होत नाहीं हें साधारण सर्वांस माहीत आहे. पण अतिशय ध्यान केलें तर मरणानंतर तो कदाचित स्त्रीही होईल, तेवढ्यानें ध्याता निर्विकल्प होईल, हें म्हणणें संभवनीय नाहीं.

बरें, 'योगापासून ज्ञान झाल्यावर तो निर्विकल्प होईल' (य१२.१५६) असें म्हटलें तर हें पोपटी उत्तरही बरोबर नाही. कारण विवेकख्यातीचा देखील निर्विकल्प समाधींत रोध होतो, असें योगसूत्रांत सांगितलें आहे ते वाचून पहावें.

आतां एक वेळ आरशांतील तोंड पाहिल्यावर ज्याप्रमाणें आरशांतील प्रतिबिंबाची गरज नसते त्याप्रमाणें विवेकख्याति झाल्यावर तिची गरज राहत

नाहीं; असें उत्तर कांहीं वेदांतग्रंथ चावणारे, चोखणारे देतील हें मी जाणून आहे. पण **'विवेकख्याति हा वृत्ति-संधीचा मेळ'** असल्यामुळें गरज नसली तरी प्रयत्नविशेषावांचून तिचा रोध व्हावयाचा नाहीं व तसा योगियांचा अनुभवही आहे इकडे या ग्रंथरसिकांनीं लक्ष दिलें पाहिजे.

प्रश्न २ रा :- दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा आणि स्मृति या पांच प्रकारच्या वृत्तींचा निरोध करावा म्हणून पतंजलिसूत्रांत पहिल्याच पादांत सांगितलें आहे. त्यावर प्रश्न असा कीं, प्रमाणवृत्तीचा निरोध प्रमाणाला जाणणारा जो प्रमाता त्यांत होतो कीं प्रमाणाचा जो विषय त्यांत होतो? प्रथमपक्षीं - आत्म्यांतच वृत्तीचा संकोच झाल्यामुळें वृत्तिनिरोधाचा प्रयत्न संभवणार नाहीं, आणि द्वितीयपक्षीं - समाधीला जडता येऊन निर्विकल्प ध्यानाच्या ऐवजीं पुरुष सविकल्पच दृढ होत जाईल. **''तत्र स्थिरं चित्तमन्यत्रापि स्थितिपदं लभते''** असें तर भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे; तेव्हां त्याचा अभिप्राय कसा? कारण कोणत्याहि ठिकाणीं लागलेलें चित्त, आपलें तादृश लागलेलें व्यसन सोडून देऊन दुसरें व्यसन लावून घेईल, हें संभवनीय दिसत नाहीं.

आतां 'अन्यत्र' याचा सदृश विषय असा कोणी अर्थ करून उत्तर देईल तर तें उत्तर एखाद्या मुलीस शोभण्यासारखें आहे. अत्यंत विसदृश अशी निर्विकल्पस्थिति त्यापासून कशी प्राप्त होईल या प्रश्नाला तें उत्तर समाधानकारक नाहीं.

पुनः असें की, **''अभावप्रत्ययावलंबनावृत्तिर्निद्रा''** असें योगसूत्रांत म्हटलें असून तिचा अभ्यासवैराग्यांनीं निरोध करण्यास सांगितलें आहे. व पुढें **''स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा''** पाद१,सूत्र३८. या सूत्रांत योगाला निद्रा साधनीभूत आहे, असेंही सांगितलें आहे. या सूत्राचा सात्त्विकी निद्रा असा वाचस्पतीनें अर्थ केला आहे. परंतु मागील निद्रालक्षणसूत्राशीं तो विरुद्ध आहे. कारण, सत्त्व, रज, तम हे भेद भावपदार्थाचे नव्हेत; (य१२.१५७) हें सहा शास्त्रांपैकी कोणासही नाकबूल करतां यावयाचें नाहीं. तथापि दुर्जनतोषन्यायानें तसें घेऊन चालले तरी निद्रावृत्तीचा निरोध करतांना तिचा साक्षात्कार अवश्य करावा लागेल. कारण साक्षात्कार न केलेल्या वृत्तीचा निरोध होणें संभवनीय नाहीं. साक्षात्कार न केलेल्या वृत्तीचा निरोध होईल तर दुसऱ्या माणसाच्याही वृत्तींचा

निरोध करितां आला पाहिजे. व त्यामुळें एक योगी झाला म्हणजे सर्व जगासच समाधि लागण्याचा प्रसंग येईल!

बरें, निद्रेचा साक्षात्कार म्हणजे झोंप येणेंच होय. झोंपेमध्यें अभ्यास व वैराग्य कायम कसें ठेवावें? याप्रमाणें दोन प्रश्न झाले.

प्रश्न ३ रा :- तिसरा प्रश्न असा कीं, **''प्रच्छर्दनधारणाभ्यां वा प्राणस्य''** पाद १, सू. ३४. या सूत्रांत प्राणायाम हा योगाचा वैकल्पिक उपाय आहे, असें सांगितलें आहे. आणि **''तज्जपस्तदर्थभावनम्''** पाद१,सूत्र२८. या सूत्रांत ईश्वरप्रणिधान हा दुसरा एक योगाचा उपाय सांगितला आहे. जप हा प्राणायामापेक्षां बाह्य आहे, हें कोणासही कबूल होण्यासारखें आहे. परंतु प्राणायामापेक्षां त्या ईश्वरप्रणिधानाचें फल मोठें सांगितलें आहे.

आतां 'अदृष्टद्वारा ते फळ आहे,' असें कोणी उत्तर देईल, तर शुक्लकर्माचा देखील निरोध करावा असा योगशास्त्रांत विधि आहे.

हा प्राणायामांतील जप म्हणावा तर मानसिक जपानें देखील सूक्ष्म नाडीची क्रिया चालू होते, हा निश्चय आहे. आणि प्राणायामापेक्षां कमी प्रतीच्या 'नियम' नांवाच्या अंगांत कायिक, वाचिक, मानसिक प्रणवजपाची गणना हटप्रदीपिकाकारांनी केली आहे.

कुंडलिन्यादिकांची प्रथम भावना आहे कीं साक्षात्कार आहे?

आद्यपक्षीं श्रुतींत अमुकच नाडीनें प्राण न्यावा हा नियम व्यर्थ होईल. आणि दुसऱ्या पक्षीं योगजदृष्टीवांचून साक्षात्कार होणार नाहीं, तर ती योगजदृष्टि कोणती?

प्रश्न ४ था :- शेवटचा प्रश्न हा कीं, साक्षात्कार ही योगाची अंत्यदशा आहे कीं, मध्यदशा आहे?

प्रथमपक्षीं योगांत त्रिपुटी सर्वदा कायम राहील, आणि द्वितीयपक्षीं ध्यान साक्षात्काराच्या पलीकडे जाऊं शकतें, असें मानावें लागेल. तसें मानलें तर प्रसंगी ईश्वरापेक्षांही (य१२.१५८) मन व्यापक होऊन ईश्वरालाही गौण मानण्याचा प्रसंग येईल. अथवा साक्षात्काराशीं ऐक्य होण्यापुरतेंच ध्यान मानलें तर सालंबनयोगांत अहंकारनिवृत्ति होणार नाहीं. आणि निरालंबनयोगांत ईश्वरस्थ मनाचा व्यापार व्यर्थ होईल.

याप्रमाणें सहस्त्रावधि प्रश्न आहेत आणि या सर्वांचें उत्तर शपथपूर्वक योगियानां देतां येतें असा माझा निश्चय आहे. शिवाय निरोध क्रियेचाच होत असतो. स्थिर पदार्थांचा निरोध होत नाहीं. रजोगुण हा क्रियास्वभाव असून तमोगुण व सत्त्वगुण हे स्थिरस्वभाव आहेत. असें सांख्य, वेदांत व योगशास्त्रांचें स्पष्ट म्हणणें आहे. तेव्हां सत्त्व व तमाचा निरोध कसा करावा? एका गुणाच्या उत्पत्तीनें दुसऱ्या गुणाचा निरोध होतो हें जरी खरें आहे, तथापि त्याच गुणापासून दुसऱ्या गुणाची उत्पत्ति होते, हेही तितकेंच खरें आहे. म्हणून गुणाच्या निरोधाकरितां गुणभिन्नप्रयत्नाची आवश्यकता आहे. तो प्रयत्न आत्म्याचा, चिदाभासाचा, कीं प्रकृतीचा?

प्रथमपक्षीं ब्रह्म विकारी होईल. द्वितीयपक्षीं असंप्रज्ञात समाधींत आभासनिरोध होणार नाहीं. आणि तृतीयपक्षीं गुणांचें संक्रमण चालूच राहील, म्हणून योग घडणार नाहीं.

याप्रमाणें थोडेसे प्रश्न लिहिले आहेत यांचें उत्तर कृपाकरून कोणीं द्यावें. या थोड्याशा प्रश्नांचीं उत्तरें दिल्यास प्राणायाम, दृष्टियोग व मुनिचित्तसाक्षात्कार यांतील भयंकर अडचणीचे प्रश्न करीन. यांचें उत्तरच नाहीं, असें मात्र कोणी समजूं नये, उत्तर खास आहे. योगियांनीं खटपट करावी.

आतां कोणी म्हणेल कीं, मोठे मोठे शब्द प्रश्नांत उगीच घातले आहेत, तर असें म्हणणाऱ्यांकरितां माझे हे प्रश्नच नाहींत. ज्यांनीं योगशास्त्र वाचून त्याचा थोडा तरी अनुभव घेतला आहे अशांनाच मी हे प्रश्न विचारीत आहें.

एखादा टोपण योगी या प्रश्नांनीं जर भंडावून गेला तर, शिकलेल्या लोकांनीं प्रश्न विचारून अशा गुरूला भंडावून सोडावें असें माझें मतच आहे.

बरोबर न समजतां **पुत्रानें आईबापांची सेवा सोडून व स्त्रियांनीं पतीची सेवा सोडून व्यर्थ बोवांच्या नादीं लागूं नये** अशी माझी गरीबाची सर्वांस विनंति आहे. आणि **जे वैदिकमार्गावर अवलंबून असतील ते योगीच आहेत असें मीच समजतों.** त्यांनीं उत्तर (य१२.१५९) दिलें नाहीं, तथापि त्यांचा अपमान करण्याकरितां हे प्रश्न नाहींत, तर योगाचे अनेक खेळ करून दाखविणाऱ्या सर्वांकरितां आहेत.

०००

पत्र ३४ वे

(श्रीगुलाबरावमहाराज यांजकडून)

खऱ्या वाणीचा परिणाम

संत बहिणाबाईंचे अभंग

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

तारीख, २, एप्रिल, सन १९१४.

स्त्रीशिक्षणाविषयीं आमच्या समाजांत अनेक प्रकारची ओरड चालली आहे परंतु **स्वधर्मानें व खऱ्या भगवद्भक्तीनें शाळेंत न घेतांना शिक्षण जन्मोजन्मीं मिळतच असतें.** माझ्या सुदैवानें न मागतां माझ्याकडे बहिणाबाईंची कविता आली आहे. बहिणाबाई ह्या तुकाराममहाराजांच्या शिष्यांपैकीं एक असून **'शिष्यादिच्छेत्पराजयं'** एवढी कृपा तुकाराममहाराजांनीं त्यांच्यावर केली होती, हा अर्थवाद प्रगट केल्यावांचून राहवत नाहीं.

बहिणाबाईंच्या कवितेंत भक्तिज्ञानाचे उद्गार इतके स्पष्ट आहेत कीं, अद्वैतसिद्धीपर्यंत वेदांत पढणाऱ्याला ते डोलवून सोडतील यांत संशय नाहीं.

बृहद्योगवासिष्ठाप्रमाणें त्यांचा दृष्टिसृष्टिवाद शुद्ध आहे.

शांकरभाष्याप्रमाणें त्यांची कविता शास्त्रीय आहे.

बहिणाबाईचे १३ जन्म स्त्रियांचेच झाले. त्यांत त्या कोण्या शाळेंत शिकावयास गेल्या नव्हत्या. बहिणाबाईचे उद्गार इतके स्पष्ट आहेत कीं, माझा तर्काचा अभिमान व वेदांताच्या शोधाचा अभिमान एकाच अभंगांत त्यांनीं घालवून मला लाज वाटावयास लावली ! **भागवताप्रमाणें हें पुस्तक गळ्यांत मंगळसूत्र करावें असें मला वाटूं लागलें.**

मायेचें अनिर्वाच्यत्व वेदांताच्या शास्त्रीय युक्त्यांनीं यांनीं सिद्ध केलें आहे.

वेदरहित आत्मज्ञानी यांना खपत नसून वेदाचें रहस्य यांना कळलें आहे असें माझें मत झालें आहे.

ब्रह्मज्ञानियाच्या निवृत्तिमार्गाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाही, हें यांचें मत ऐकून तर ह्या वसिष्ठाचा अवतार आहेत काय अशी शंका येते, परंतु त्यांनीं आपल्या १३ जन्माची हकीकत दिल्यामुळें ही शंका आंतल्या आंत दाबून ठेवावी लागते. नाहीं तर निश्चय केला असता. (य१२.१६०)

यांचें वाक्य असत्य असेल ही शंका आणण्याकरितां जन्मल्या दिवसापासून आईच्या वाक्यावरील विश्वास काढून टाकण्याची संवय केली पाहिजे.

बहिणाबाईंची कविता व त्यांचें चरित्र वाचून त्यांचें मागें जगांत आतां संतांचें कार्य उरलेलें नाहीं ही एक कल्पना माझ्या मनाला शिवून गेली. हें मी नुसती स्तुति करून लिहीत नाहीं तर तात स्मरून लिहीत आहें.

पंचपादिका, विवरणप्रमेयसंग्रह इत्यादि ग्रंथांतील गूढ प्रमेयें या कवितांत अति स्पष्ट उतरलीं असून त्यांना स्वधर्माचें पाठबळ व भक्तीचा शिक्का मिळाला आहे आणि असें होऊनही द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत इकडे कल गेला नाहीं; तर शुद्ध शांकरमतच प्रतिबिंबित झालें आहे.

छापखान्याची चूक सोडून दिली तर कवितेची भाषा वामपंडिताइतकी तरी शुद्ध आहे, त्यांच्या सर्वच कविता चांगल्या आहेत पण मला आवडलेल्या कांहीं कवितांचा मासला देतों.

१

प्रपंच असत्य कळों आला जया । विषय हे तया नावडती ॥१॥
उदासीनापरी वर्ततो प्रपंचीं । आशा हे मनाची सांडोनियां ॥२॥
मनाचा स्वभाव संकल्प विकल्प । होय साक्षीरूप तयाचीही ॥३॥
बुद्धीचा निश्चय अनुसंधानीं चित्त । अहंकारी हेत अहंकाराचा ॥४॥
सर्वही मायिक व्यवहार जाणती । निश्चय अद्वैतीं ठेवोनियां ॥५॥
बहेणी म्हणे माया सत्य ना असत्य । श्रीगुरूनें तथ्य सांगितलें ॥६॥

सुरेश्वराचार्यांच्या बृहदारण्यकावरील वार्तिक वाचून नंतर हा अभंग वाचून पहावा म्हणजे मख्खी कळेल.

२

असत्य हे माया म्हणो जातां दिसे । सत्य म्हणतां नसे ज्ञानदृष्टि ॥१॥
ऐसा हा संदेह निवारी सद्‌गुरु । विवेकनिर्धारू करोनियां ॥२॥
ब्रह्मा हरिहर मायेचेचि गुण । माया ब्रह्मीं जाण बोलो नये ॥३॥
माया कल्पनीत अकल्पित ब्रह्म । न कळे याचें वर्म कोणे परी ॥४॥
माया हे सावेव किंवा निरावेव । न कळे याचा ठाव कोणे परी ॥५॥
बहेणी म्हणे याचें वर्म कळावया । वोळंगावें पाया सद्गुरूच्या ॥६(य१२.१६१)

३

ब्रह्मापासूनियां झाली म्हणे माया । उपाधि हे तया केवि घडे ॥१॥
करावा निवाडा सद्गुरुवचन । भेद निरसून विकल्पाचा ॥२॥
माया ब्रह्मीं नाहीं ऐसें म्हणो जरी । स्वतंत्रता तरी म्हणो नये ॥३॥
बहेणी म्हणे ऐसा संदेह मायेचा । निरसी जो साचा तोचि गुरु ॥४॥

४

ब्रह्म तो अद्वय श्रुतीचे संमतें । वेगळी माया ते म्हणो कैसी ॥१॥
कोणासी पुसावें मायेचें ठिकाण । सद्गुरुवांचून सत्य जाणा ॥२॥
सुवर्ण कंकण नाममात्र भिन्न । ज्ञानदृष्टि जाण ओळखावे ॥३॥
तोय तरंग एक भेद नाममात्र । ऐक्य हे सर्वत्र ज्ञानदृष्टि ॥४॥
सूत वस्त्र दोन्ही ऐक्यता सहजें । ज्ञानदृष्टि वोजे पाहिलिया ॥५॥
बहेणी म्हणे ऐसा पाहतां विवेक । सहजचि ऐक्यता मायाब्रह्मीं ॥६॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचित विवेकचूडामणींत आणि विद्यारण्यकृत पंचदशींत यापेक्षां आणिक मायाब्रह्माविषयीं शास्त्रीय विवरण काय सांपडतें अशी माझी संस्कृत वाचकांना कर जोडून विनंति आहे. हटयोगादि साधनें आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें तुच्छ असून मनोनिरोधाच्या दृष्टीनें योगाची थोडीसी जरूर आहे, हें तत्त्व शास्त्रीय तऱ्हेनें बहिणाबाईनें सांगितलें आहे तें पहा.

५

सांसारिक ज्ञानें तरती संसार । हा तुझा निर्धार जाय वायां ॥१॥
यालागीं मूळ आत्मज्ञान साधीं । तोडोनि उपाधि अंतरींचि ॥२॥
स्वर्गासी जाशील तें जरी साधिलें । व्यर्थ तेणें गेले पूर्व तुझे ॥३॥
ब्रह्मांडीं चढविला प्राणवायु जरी । व्यर्थ तें अवधारी जाई लया ॥४॥
मंत्र-उपासने साधिलीं दैवतें । श्रम तोचि तेथें फळा आला ॥५॥
बहेणी म्हणे शोध करीं आत्मत्वाचा । मग तुज कैंचा जन्ममृत्यु ॥६॥

६

माझिया हा मनें घेतला उ्नाट । पहावें वैकुंठ पंढरी हें ॥१॥
सांडोनिया सर्व काम धाम धंदा । वेधलें गोविंदा गोपिराजा ॥२॥
अधरापासूनि भेदियेलिं चक्रें । इंद्रियें एकत्रें कसूनियां ॥३॥ (य१२.१६२)

प्राणाचा निरोध करूनि पाहिलें । निश्चयें गाईलें नाम तुझें ॥४॥
तंव पुढें नाद गर्जताती नाना । तेथील धारणा ठाकियेली ॥५॥
सोहंशब्द तोहि अरुणचि पाहे । लक्षीं लक्ष जाय मिळोनियां ॥६॥
सद्गदित कंठ दाटतांचि मन । करोनियां स्नान चंद्रभागा ॥७॥
बहिणी म्हणे देव विठ्ठल पाहिला । द्वैतभाव गेला हारपोनी ॥८॥

पहिल्या अभंगांत आत्मज्ञानाकरितां योग तुच्छ सांगून दुसऱ्या अभंगांत मनोनिरोधाकरितां योगाची अपेक्षा किती आहे हें सांगितलें आहे. आतां माझ्या अत्यंत आवडीचें कांहीं अभंग देतों -

७

निवृत्तीसी नाहीं प्राक्तनाचें बळ । अनुभव केवळ जाणती ते ॥१॥
निर्धारीं आपुलें असत्य शरीर । मानुनी विचार-सार घेती ॥२॥
नाहीं दंड जैसा निस्पृहा रायाचा । तैसा प्राक्तनाचा निवृत्तीसी ॥३॥
बहिणी म्हणे पाहें प्राक्तन वरिष्ठ । प्रवृत्ति हे श्रेष्ठ मानी तया ॥४॥

८

शरीराचे माथां वर्ततें प्राक्तन । शरीर तें जाण प्रकृतीचें ॥१॥
ज्ञानियांचें मत देह हाच मिथ्या । प्राक्तनाची कथा तेथें कोण ॥२॥
प्राक्तन भोगवी भोग तो शरीरीं । ज्ञानिया अंतरीं सुखरूप ॥३॥
बहिणी म्हणे देह प्राक्तन तोंवरी । विचार अंतरीं निश्चयाचा ॥४॥

हे अभंग नव्हेत तर ब्रह्मज्ञानीपणा गाजवून प्रारब्धाच्या नांवाखालीं अनन्वित कृत्यें करणाऱ्या साधु म्हणविणाऱ्यांच्या तोंडावर मारण्याकरितां पैजारा आहेत.

ब्रह्मज्ञानियाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाहीं. बृहद्योगवासिष्ठासारखे कठीण ग्रंथ वाचून नंतर या अभंगाकडे लक्ष द्यावें म्हणजे हें तत्त्व बहिणाबाईनें किती स्पष्ट केलें आहे हें कळून येईल. वामन पंडिताला सुद्धां इतकें स्पष्ट हें तत्त्व करतां आलें नाहीं. आतां वेदाविषयीं त्यांचें म्हणणें पहा.

९

असावें स्वधर्मे जाणावें तें वर्म । जेणें कर्में ब्रह्म हातवसे ॥१॥
तेव्हां तें आतुडे ब्रह्म सर्वगत । भूतीं भगवंत सर्व होय ॥२॥
कर्म आणि ब्रह्म वेगळे न भासे । तया कर्म दिसे ब्रह्मरूप ॥३॥
बहेणी म्हणे ब्रह्म बळेंचि भावितां । कर्म अधःपाता घालील देखा ॥४॥

(य१२.१६३)

१०

वेदांसी विरुद्ध म्हणें आत्मज्ञानी । पडला तो पतनी रौरवाचे ॥१॥
ऐसे ते चांडाळ न पडावे दृष्टि । ज्यांच्यानें हें कष्टी उभय कुळ ॥२॥
वेदांसी विरुद्ध असतां सर्वथा । अनर्थ परमार्था हाचि एक ॥३॥
बहेणी म्हणे त्याचें जळो आत्मज्ञान । त्यानें नारायण वैरी केला ॥४॥

पंडितश्रेष्ठांनो ! आचार्यपरंपरेंत वेदान्तश्रवणाविषयीं सांगितलेला नियमविधि या अभंगात नाहीं काय? आत्मज्ञान हें कांही डोळे दाबून झगझगीत तेज पहाणें नव्हें तर तें गुरुसंतकृपेनें व श्रवणादिसाधनांनीं उत्पन्न होतें असें स्पष्ट सांगतात.

११

आत्मज्ञान डोळां दिसे ऐसें नाहीं । लक्षीं जैसें पाहीं कांहीं मना ॥१॥
बुद्धीचा उपरम होईल सर्वही । आत्मज्ञान ठायीं पढे तेव्हां ॥२॥
आत्मज्ञान नव्हे सुवर्णाचा गोळा । चंद्रसूर्यमेळा सांपडेल ॥३॥
बहेणी म्हणे ज्ञान साधेल संगतीं । संतांचे निश्चितीं बुद्धियोगें ॥४॥

''संतांचे संगती शास्त्राचे आधारें'' असें एका ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहें. कांहीं अभंगांत तर उपनिषदांचें भाषांतर जशाचें तसेंच पण मार्मिक रितीनें उतरलें आहे. महाराष्ट्रांतील संतांना न्यायादि शास्त्रीयज्ञान नव्हतें असा आक्षेप करणाऱ्यांनी ते वाचून पहावें. मी विस्तारभयास्तव लिहित नाहीं.

आतां भक्तीविषयीं आईसाहेबांचें काय म्हणणें आहे ते पहा.

१२

भक्तिप्रेमसुख न कळे आणिका । पंडिता वाचका वैदिकासी ॥१॥
जीवन्मुक्त जरी झाला आत्मनिष्ठ । भक्तिप्रेमसुख दुर्लभ त्या ॥२॥
अभेदुनी भेद स्थापिला पै अंगीं । वाढावया जगीं प्रेमसुख ॥३॥
बहेणी म्हणे देव कृपा करील कांहीं । तरीच हें ठाई पडे वर्म ॥४॥

''देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरूनि डोंगरु ।
तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा''

या तातांच्या ओंवीचेंच ह्या अभंगांत प्रतिबिंब पडलें आहे. गीतेच्या मधुसूदनीटीकेंतील ज्ञानोत्तर भक्ति हीच आहे. (य१२.१६४)

मी अशी शिफारस करितों की, बहिणाबाईचा कवितासंग्रह मुमुक्षुजनांनी अवश्य वाचावा; कारण माझ्या ग्रंथांत या कवितांपेक्षां अधिक कांहींच नाहीं, किंबहुना पुष्कळ कवींच्या ग्रंथांत नाहीं. उगीच निंदा होईल म्हणून त्यांची नांवे देत बसत नाहीं. माझ्या ग्रंथांपेक्षां पूर्वी महाराष्ट्र ग्रंथ चांगले झाले नाहींत असें माझ्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि ठेवणारे कांहीं म्हणतात, त्यांनाही हा कविता संग्रह चांगलें खाद्य आहे. मला कोणी कांही प्रश्न विचारल्यास त्यांना हें पुस्तक वाचण्यास सांगण्याचाच मी नियम केला आहे.

०००

पत्र ३५ वे

वेदान्त व योग.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

तारीख ९, एप्रिल, सन १९१४

वेदांताची व व्यवहाराची जुळवणूक करण्याची अलीकडे सुशिक्षित म्हणविणाऱ्यांत जी प्रवृत्ति आहे तिचा आमच्या हिंदुधर्मावर समाधानकारक परिणाम होणार नाहीं अशीं चिन्हें आतांच दिसूं लागली आहेत.

'वैराग्यावांचूनि कहीं । ज्ञानासीं तगणेंचि नाहीं.''

असें पूज्यपादतातांचें म्हणणें आहे व सर्वोपनिषदांचा सिद्धांतही तसाच आहे. **''व्यवहाराशीं जुळून वेदान्त आहे अशाप्रकारचें उदाहरण भगवद्गीता आहे असें अलीकडील विद्वान म्हणत असतात, परंतु तिच्यांतील अवघीं कर्तव्यें वैराग्यमूलक आहेत''** हें खऱ्या वेदान्त्यास कळून येण्यासारखें आहे.

वेदान्त आणि प्लेटो : घोटाळा

व्यवहाराशीं वेदान्त जुळविण्याकरितां कांहीं विशिष्ट गोष्टींला ब्रह्माप्रमाणें सत्य मानावें लागतें, आणि त्यामुळें कांहीं विशिष्ट अनर्थ घडून येतात. उदाहरणार्थ :- हिंदुस्थानचा वेदान्त व **'प्लेटो'**चें तत्त्वज्ञान या दोहोंकडे पहा म्हणजे घोटाळा सहज दिसून येईल. आत्म्याला पुनर्जन्म आहे असें वेदान्तास जरी कबूल आहे तरी तें वेदान्ताचें मूळ तत्त्व नव्हे. केव्हांना केव्हांतरी या पूर्वजन्माचा ज्ञानाच्या योगानें नाश झाला पाहिजे. असें वेदान्ताचें सांगणें आहे. हेंच पुनर्जन्माचें व

आत्म्याच्या अमरत्वाचें तत्त्व प्लेटोला मान्य आहे, पण श्रुतिद्वारा व्यापक परब्रह्माची त्याला (य.१२.पा.१६५) ओळख झाली नसल्यामुळें, त्या ज्ञानाचा त्यानें भयंकर विपर्यास केला आहे.

प्लेटोचे नीच उद्गार

प्लेटो आपल्या 'रिपब्लिक' ग्रंथांत म्हणतो कीं,

''पुरुष व बायका या सर्वांचेंच काम राष्ट्ररक्षण हें आहे. मार्थेफिरू कविलोक राष्ट्रांतून घालवून दिले पाहिजेत. जी मुलें आंधळीं पांगळीं असतील त्यांना ठार मारून जीं राज्योपयोगी असतील तेवढींच ठेविलीं पाहिजेत. मुलांवरील आईबापांची सत्ता अजिबात नाहींशी करून केवळ सरकारची सत्ताच त्यांच्यावर ठेविली पाहिजे.''

आत्मा अमर आहे म्हणून आंधळ्यापांगळ्यांना ठार मारण्यांत प्लेटोला कांहींच वाटत नाहीं. शरीराची त्वचा काढून परोपकार करण्यास सांगणारी हिंदूवेदान्तांतील भूतदया कोणीकडे व आत्म्याच्या अमरत्वाखालीं आत्मस्वार्थाकरितां आंधळ्यापांगळ्यांना ठार करण्यास सांगणारे **प्लेटोचे नीच उद्गार** कोणीकडे?

जीवन्मुक्तांचे प्राण लोकान्तराला न जातां येथेंच लीन होतात असें श्रुतीनें सांगितलें आहे; पण **साक्रेटीस** मेला तेव्हां **अथेन्स** सोडून मी एका सुखरूप देशास जाईल असें त्यानें क्रेटोला सांगितलेलें प्रसिद्ध आहे. याप्रमाणें डेकार्ट, कांट वगैरेची स्थिति हिंदुवेदान्ताशी तुलना करून पाहतांना दिसून येण्यासारखी आहे. थिऑसफीनें तिकडच्या व इकडच्या तत्त्वज्ञानांत तुलना करण्याची खटपट केली आहे खरी, परंतु ती यशस्वी झाली आहे असे मला वाटत नाहीं.

कोणत्याही प्रकारचा विकार मनांत न धरून शास्त्रनिरूपण करावें, हें आम्हां आर्यांचें आनुवंशिक शील आहे, परंतु पश्चिमेकडे पाहिलें तर निराळी स्थिति. एक तत्त्ववेत्ता आत्मा अमर आहे ह्या समजुतीवर दुसऱ्याचीं आंधळी पांगळी मुलें जिवंत मारावयास सांगतो तर दुसरा तत्त्ववेत्ता आपण अमर आहों म्हणून आत्मघात करून घेतो. - हिंदुवेदान्त व्यवहाराशीं जुळविल्यास असेच कांहीं तरी विलक्षण प्रकार घडत जातील.

हिप्नॉटिझम आणि योग

योगाविषयीं हीच स्थिति आहे. योगाच्या नांवाखाली हिप्नॉटिझम फारच पुढें येत आहे. शंभरदीडशें रुपयांची पुस्तकें बोलावून मी हिप्नॉटिझमचा अभ्यास केला आहे आणि मजवर हिप्नॉटिझम चालावयाचा नाहीं असें मी कोणत्याही हिप्नॉटिस्टला आव्हान करून सांगतो.

हिंदु योगी म्हणविणारे बरेच असून त्यांत (य१२.१६६) ब्राह्मण व सदाचारी फारच थोडे आहेत. अलीकडे तर कित्येक मुसलमानसुद्धां योगी म्हणवून ब्राह्मणांना उष्टी भाकरी व उष्टें पाणी पिण्यास देतांना मीं पाहिलें आहे!

कित्येक योगियांना पूर्वजन्मींच्या आईबहिणी भेटण्यापेक्षां बायकाच पुष्कळ भेटतात ! परंतु पूर्वजन्मींची बायको भेटली म्हणून या जन्मीं विवाह केलाच पाहिजे? या आचाराकडे कोण लक्ष देतो?

एक मुसलमान योगी कांही दिवस समाधींत राहून बाहेर निघाला आहे व लोकांना योग शिकविण्याकरितां मुसलमान करीत आहे. कां बरें असे असावें? हिंदूधर्मी असल्यानें योग होत नाहीं असा ईश्वरानें ताम्रपट लिहिला आहे काय? लोकांनीं योग शिकावयाचा आहे तर हिंदुधर्मांतच शिकावा असें कां बरें म्हणूं नये. **आघाड्याच्या बिया खाऊन पिंपळाच्या पानादिकांचें विवर करून ६ महिने पुरून घेतां येतें,** याला कांहीं योगच पाहिजे असें नाहीं. खटपट केली तरी या प्रयोगानें एखादें कुत्रे देखील ८/१५ दिवस जमिनींत पुरतां येईल. योगांतील प्रणवाबद्दल बिसमिल्ला जपण्याची कां पाळी यावी? हें धर्मरक्षण करण्याचें लक्षण आहे काय? अशा योगानें हिंदूचा हिंदूपणाच नष्ट होईल कीं काय अशी भीति वाटून राहिली आहे.

सर्वच लोक कांहीं योगी नसतात म्हणून **मोठ्या समाजांतील धर्माचें रक्षण आचारानेंच होत असतें. 'आचारप्रभवो धर्मः'** अशी स्मृति आहे. योग म्हणजे एकाग्र चित्त होणें इतकेंच जर लक्षण असेल तर ते कोणत्याही ठिकाणीं होऊं शकेल. अनसूयेप्रमाणें पतीच्या चरणावर लक्ष ठेवणें हा योगच होय. त्याच्याकरितां साधूंच्या मागें लागणें नको. **योगाकरितां पीराचें थडगें जर पुजावयाचें असेल तर शालिग्राम मूर्तीनें काय केलें आहे?** हिप्नॉटिझमची दिशा संपत्ति मिळविण्याच्या साधनाकडे वळली आहे. प्रत्येक मनुष्य जर संपत्ति मिळविण्याकरितां हिप्नॉटिझम

शिकूं लागेल, तर एकाद्यानें एकाद्याकडे सहज टक लावून पाहिल्यास हा मला हिप्नॉटाइझ करण्याच्या बेतांत आहे असा अर्ज सरकाराकडे करण्याची पाळी येणार नाहीं काय?

पतंजलींच्या योगशास्त्रांत प्रथम वैराग्य सांगितलें असून नंतर अभ्यास सांगितला आहे, अभ्यासालाही दूर करण्याकरितां पुनः पर वैराग्य सांगितलें आहे. तात्पर्य अभ्यासाला दोन्हीकडे वैराग्याची जोड पाहिजे असें योगशास्त्राचें (य.१२.पा.१६७) म्हणणें आहे. आणि सध्याचें आम्ही योगी तर अभ्यासच सर्वस्व आहे असें घेऊन बसलों आहोंत. शिवाय आमच्या अशा विपर्यस्त योगी लोकांमध्यें दत्तात्रयाचे अवतारच फार आहेत, म्हणूनच आमच्याकडे गुरुचरित्रांतील फलश्रुति ऐकून पुष्कळ शिष्य येतात. दत्तात्रय ब्रह्मचारी ब्राह्मण. त्यांना मुसलमान-वरठी इत्यादिकांच्या जन्मांत येऊन पूर्वजन्मींच्या बायका शोधण्याचें कोणतें काम पडलें, हें कांहीं समजत नाहीं. आतां योगाविषयीं पुनः दोन तीन प्रश्न लिहून हा लांबलेला लेख आटपतों.

(१) शरीरांतील चक्रें विकाराच्या आघातांनीं नेहमीं मुकुलित होत असतात. अत्यंत नवशिक्या योग्यालाही हा अनुभव असला पाहिजे, तरच हा पुढें योग शिकतां येतो. तेव्हां विकार दाबले असतां सर्व कमळें उघडतात काय? आणि जर उघडत असतील तर कमला-कमलावर प्राण नेण्याची आवश्यकता काय आहे? आणि उघडत नसतील तर 'विकाराच्या आघातानें कमलें मुकुलित होतात हा अनुभव खोटा आहे' असें तरी अलीकडच्या योगीबोवांनी म्हणण्याचें धाडस केलें पाहिजे, म्हणजे त्यांचें योगज्ञान सध्याच्या युगाला अनुसरून आहे असें म्हणून तरी स्वस्थ रहातां येईल.

(२) योग्यानें धारणेच्या स्वाधीन व्हावें कीं नाहीं? प्रथम पक्षीं त्याला स्थूल धारणा सोडू सूक्ष्मावर जातां येणार नाहीं आणि द्वितीय पक्षीं त्रिपुटी कायम राहून समाधि घडत नाहीं.

(३) लययोगानें रंग जे डोळ्यांत दिसतात त्यांचा चक्राशीं कोणत्या प्रकारानें संबंध आहे? कारण संबंध नाहीं म्हटल्यास षण्मुखी मुद्रा व्यर्थ होईल. हृदयज्योतिसंवित इचा प्रकाश पडतो तो व डोळ्यांतील रंग एकच आहेत काय? कारण चक्राचा प्रकाश हृदयज्योतीच्या प्रकाशानें होत असतो.

या सर्व प्रश्नांचें उत्तर योगशास्त्रांत यथायोग्य आहे, तें अलीकडच्या योगी म्हणविणाऱ्यांनीं खटपट करून दिल्यास माझें समाधान केल्याचें श्रेय त्यांना प्राप्त होईल. **जे वैदिक मार्गानें जात आहेत त्यांचा आचारच योग** असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं माझें कांहीं म्हणणें नाहीं (य.१२.पा.१६८) परंतु हिप्नॉटिझम व योगाचा मेळ घालणाऱ्यांनीं, किंवा अवतार म्हणवून घेऊन ज्ञा जातीला पायां पडावयास लावणाऱ्यांनीं, माझ्या प्रश्नांची अवश्य उत्तरें द्यावीं अशी मी त्यांना विनंति करितों.

योगाचें आणि हिप्नॉटिझमचे अधिकारी तरी पहा. योगाचा अधिकारी कोण तर साधन चतुष्टयसंपन्न निधड्या मनाचा पुरुष आणि हिप्नॉटिझमचा प्रयोग स्त्रियांवरच फार लागू पडतो. *(श्रीगुलाबरावमहाराज यांजकडून)*

०००

पत्र ३६ वे

(श्रीगुलाबरावमहाराज यांजकडून)

संत ओळखण्याचा उपाय

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

तारीख २३ एप्रिल सन १९१४.

संसारानें खरा तापलेला मनुष्य असला कीं त्याला खरा साधु मिळतो हा नियम आहे. तरी तो साधारण आहे; कारण संसारतापानें तापलेले पुरुषच दोन प्रकारचे असतात.

(१) वर्णाश्रमकर्माच्या योगानें ज्यांची चित्तशुद्धि झाली आहे असे; आणि
(२) प्रथम संसारामध्यें अधर्मानें वागून नंतर दुःखामुळे पश्चात्ताप पावलेले असे. -पैकीं पहिल्या प्रकारच्या विरक्तांना अवश्य सत्पुरुष भेटतो हा नियम बरोबर आहे, पण दुसऱ्या प्रकारच्या विरक्तांमधून भागवतांत सांगितलेल्या कदर्युप्रमाणें एकादाच महात्मा तरून जातो.

संत ओळखावे कसे हें पुष्कळ लोकांना गूढ येऊन पडलें असतें. एकनाथी भागवतांत संतांची अनेक चिन्हें सांगतलीं आहेत. अमुक चिन्हांनींच त्यांनी राहिलें पाहिजे असें कांहीं त्यांना बंधन नाही; त्यामुळें संतांच्या नांवाखालीं वाटेल

त्याला फसवेगिरी करतां येते. तथापि कितीही खोटें वाटलें तरी त्यांच्या मुळाशीं कांहीं तरी खरें असलेंच पाहिजे हें अनुमानसिद्ध आहे, म्हणून सर्वच जरी फसवेगिरी करीत असले तरी त्यांत सत्पुरुष असले पाहिजेत हें आपल्या बुद्धीस कबूल करावें लागते. पण संत ओळखण्याची कांही तरी कसोटी आपल्या हातीं असल्याशिवाय कोणीकडे जावें, कोण आपल्यास फसविणार नाहीं, (य१२.१६९) अशी खात्री आज वाटत नाहीं.

केवळ नीतीच्या मार्गानें वागणारे साधु असतात असेंच आपण लक्षण केलें तर पुराणांतील वामदेवादिकांचें उदाहरण देऊन दुसरे लोक आपणांस अडविण्यास तयार असतात.

पुराणावर विश्वास नाहीं म्हटलें कीं आपण नास्तिक ठरलोंच; आणि तें बरोबरही आहे, अशा रीतीनें आपली पहिली कसोटी उपयोगांत फारशीं येत नाहीं. आतां दुसरी कसोटी म्हणजे -

''पाण्यामध्यें मासा झोंप घेतो कैसा । जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे ॥
तुका म्हणे संत ओळखावे कैसे । आपण व्हावें तैसें तेव्हां कळे ॥''
'तुका म्हणे येथे पाहिजे जातीचें । येरा गबाळाचें काम नाहीं.''

ही आहे; पण ही कसोटी अन्योन्याश्रयदोषानें ग्रस्त आहे. कारण आपण संत होण्याकरितां सत्समागम करावा म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे आणि संत झाल्याशिवाय तर सत्समागम घडावयाचा नाही ! याप्रमाणें दोन्हींकडून पेचांत आणणारी ही कसोटीही व्यवहार्य कितपत होईल ही शंका आहे. हीच कसोटी धरून बसल्यास एखाद्या महात्म्याला ब्रह्मज्ञान झालें तर तो एका क्षणांत तद्रूप होतो, परंतु असे उत्तम अधिकारी फारच थोडे. बहुतेक मध्यमाधिकारी मुमुक्षुच अधिक असतात, तेव्हां त्यांच्याकरितां तिसरी एकादी कसोटी शोधून काढली पाहिजे.

एखाद्याच्या वचनानें उत्तम अधिकारीयाला ब्रह्मज्ञान झालेंच तर त्याचा तोच गुरु होतो, मग त्याच्या गुणदोषांकडे पाहण्याची जरूर पडत नाहीं. कारण ब्रह्मज्ञानानंतर कांही मिळवावयाचें नसते. वेश्या, कुत्रा, यांना देखील दत्तात्रय-स्वामींनीं आपले गुरु म्हटलें होतें. तेव्हां अशांच्याबद्दल कांहीं म्हणणें नाहीं.

पण संशयी साधकही तीन प्रकारचे असतात.

(१) अंगीं अधिकार नसून उतावळेपणानें सत्समागम करून, वैराग्याचा तडाखा न सोसवल्यामुळें, घरीं परत जाऊन, गुरूच्या नांवानें खडे फोडणारे;

(२) दुसरे, अंगीं चांगले गुण असून गुरु चांगला न मिळाल्यामुळें परस्तावून आपल्या घरीं गेलेले; आणि

(३) तिसरे, साधनसंपत्ति अंगीं असून लोकांचे फसविणें ऐकून कोणीकडे जावें हा विचार करणारे.

या तीन प्रकारच्या लोकांपैकीं पहिल्यांना तर कांहीं उपाय नाहीं.

दुसरे लोकही चांगले; परंतु संशयी असल्यामुळें या जन्मांत त्यांच्या हातून खऱ्या साधूंचा देखील अपमान (य१२.१७०) होण्याचा संभव आहे. म्हणून मनाची तयारी नसली तर घरींच राहून त्यांनी आपले चांगले गुण वाढवीत राहावें; म्हणजे ह्या जन्मांत किंवा दुसऱ्या जन्मांत गुरु मिळण्याचा उपाय किंवा गुरु तरी खास भेटेल.

तिसऱ्या प्रकारच्या संशयी साधक लोकाकरितां मात्र उपाय आहे आणि तो भगवान् पातंजलींनीं सांगून ठेविला आहे. ते म्हणतात,

''मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनं'' पाद १३, सूत्र ३२.

यावरील भगवान् व्यासांच्या भाष्याचा आशय असा आहे कीं, मस्तकामध्यें एक प्रकाशमय छिद्र आहे, तेथें संयम केला असतां, पृथ्वी, स्वर्ग व अंतरिक्ष यातील सिद्धांचे दर्शन होते. याचे विशेष रहस्य असें आहे कीं, त्यांतून जो आपला गुरु असतो तो आपल्या द्विदलचक्रावर दिसतो. हीच उत्तम सत्पुरुष शोधण्याची रीत आहे. ज्याचें सदाचरण व ब्रह्मज्ञान महशूर असेल त्याचा अपमान कोणत्याही रीतीनें करूं नये; परंतु ज्या संबंधांत संशय असेल व तो गुरु व्हावा अशी इच्छा असेल, त्याला ''प्रथम मला मूर्धा-धारणा सांगा म्हणजे मी आपल्या स्वरूपाचा निश्चय करीन'' असें स्पष्ट म्हणावें.

आतां **धारणा, ध्यान व समाधि तिन्ही एकाच ठिकाणीं करण्याला संयम म्हणतात.** कोणी म्हणेल कीं, पूर्वीच्या कसोटीप्रमाणें यांतही अन्योन्याश्रय आहे, तर हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण संध्येतील प्राणायामांतच सुधारणा करून ज्यांनी तो वाढविला आहे त्यांना प्रत्याहाराकरिता व धारणेकरितां गुरूला असा प्रश्न विचारतां येतो; पण पूर्वीच्या कसोटींत तशी काहीं सोय नाहीं म्हणून

अन्योन्याश्रय होतो.

गुरूंनींही ''तूं द्विदलचक्रावरच खऱ्या माझ्या स्वरूपाची प्रथम ओळख करून घे व नंतर मला पहा'' असे शिष्याला म्हणावें, **हा सांप्रदायिक परिपाठ** आहे; परंतु तो अलिकडील गुरूंनीं बिलकूल सोडून दिला आहे. कोणी म्हणतात वरील सूत्रांत सांगितलेले द्विदलदर्शन देवताविशेषांचें आहे, साधूंचें नव्हें; तर त्यांनी याच सूत्रावरील भवदेवादिकांचे ग्रंथ वाचून पहावे अशी त्यांस मी शिफारस करितो. या कसोटीनें मिळालेल्या गुरूपासून कोणी फसला आहे असा इतिहास कोणी दाखवून दिल्यास मी त्याला शरण आहें असें उघडपणें कबूल करीन; परंतु गुरु पहाण्याची कसोटी मात्र आमच्या हातीं असावी आणि गुरूंनी मात्र (य१२.१७१) शिष्याला कसून पाहूं नये, असा ज्या लोकांचा समज असतो त्यांच्याकरितां कोणतीच कसोटी उपयोगांत पडत नाहीं. फसणें हें त्यांच्या पाठी दैवानेंच लागलें आहे.

मूर्धासंयम जशी गुरु पाहण्याची कसोटी आहे तशी मूर्धापरिसेकादिक शिष्य पाहण्याचीही कसोटी आहे. शिष्यांनी गुरूची कसोटी पाहतांना गुरूंनीही शिष्यांची कसोटी पहावी. येथें जे टिकतात तेच धर्माचे आधारस्तंभ होऊन राहतात.

कोणाचें म्हणणें असें आहे कीं, ईश्वराच्या अनुग्रहानेंच गुरु मिळतो; पण याला उत्तर गुरुवाचून ईश्वरानुग्रह होत नाहीं असेंही शास्त्रांत सांगितलें आहे, हे आहे. ईश्वरानुग्रहानें गुरु मिळतों हें खरें पण ईश्वरानुग्रह तरी कर्मानें होतों, कीं उगीच होतो? प्रथमपक्ष श्रुतिसंमत नाहीं आणि द्वितीयपक्ष आम्हाला इष्ट आहे. म्हणूनच–

वर्णाश्रमाची परंपरा जेव्हां आपण होऊन साधु म्हणविणारे असुर मोडतात, तेव्हां जगताचें कल्याण करण्याकरितां पुनः परमेश्वराला अवतार घेऊन तिचें स्थापन करावें लागतें; व नंतर पुढें योग्य सोपानक्रम सुरुं होतो.

यापेक्षां गुरु किंवा संत सांपडण्याची युक्ति दुसरी कोणती चांगली असेल असें मला वाटत नाहीं. आतां योगावर आमचा विश्वासच बसत नाहीं असें ज्यांचें म्हणणें असेल त्यांनी ब्रह्मचर्यादि नीतीवरच कां विश्वास ठेवावा; कारण तिचें फळ कांहीं ऐहिक नाहीं, पारलौकिकच आहे.

याप्रमाणें लिहिलेला लेख श्रीतातांचे चरणीं समर्पण करितों.

०००

पत्र ३७ वे

संत बहिणाबाईंचे अभंग : शंकासमाधान.

कर्म आणि ब्रह्म

मुमुक्षु, गुरुवार तारीख ३० एप्रिल सन १९१४.

(लेखक :- श्रीहरी केशव वाळिंबे.- '' संत बहिणाबाई मातुश्रीच्या अभंगाचें पुस्तक मी वाचीत असतां पान १२१ मध्यें एक अभंग असा आहे:- ''कर्म तेंचि ब्रह्म ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें जिनें वर्म जाणितलें'' ।।५।। ब्रह्म आणि कर्म एकच आहे असें या अभंगांत आहे. कर्म साहंकारी असून कर्तृतंत्र आहे. वस्तुतंत्र ब्रह्माचे ठिकाणीं कर्माची गति नाहीं..(य.१२.पा.१७२) असें जर आहे, तर सदर अभंगांत कर्म व ब्रह्म एकच आहे असें मातुश्री बहिणाबाई सांगतात. त्याबद्दल खुलासा कळविण्याविषयीं मी गुलाबराव महाराज यांस लिहिल्यावरून खालीं लिहिल्याप्रमाणें तो त्यांनी कळविला आहे.)

'कर्म तेंचि ब्रह्म ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें जिनें वर्म जाणितलें.'

कर्म आणि ब्रह्म एकच आहे असें या अभंगांत म्हटलें आहे तें सिद्ध स्थितीला लागू असून -

'असावे स्वधर्मे जाणावें तें कर्म । जेणें कर्मे ब्रह्म हातवसे'

या अभंगांत कर्म ब्रह्माचें साधक आहे असे दाखविलें आहे, ते साधकाला लागू आहे. आतां कर्म साधनरूप आहे असें सांगूनहीं तें व ब्रह्म एकच आहे, असें त्याच अभंगांत सांगितलें आहे, तें **घृतायुर्न्यायानें** सांगितलें आहे. म्हणजे आयुष्याचें साधक घृत असल्यामुळें घृताला आयुः हें नांव आहे.

आतां ज्या अभंगांत जें कर्म ब्रह्म एक आहे, असें सिद्धाच्या स्थितीला अनुसरून सांगितलें तें बरोबरच आहे. कारण ब्रह्मज्ञान झाल्यावर कोणत्याच पदार्थास पृथकता रहात नाहीं. कर्म कर्तृतंत्र आहे खरें, परंतु तेवढ्यानें तें मंदज्ञानाच्या विरोधी आहे; दृढज्ञानाच्या विरोधी नाहीं. कारण मंदज्ञानामध्यें ब्रह्मध्यानाची अपेक्षा आहे. कारण न्यायदर्शनाधारें मन एकाच काळीं दोन वस्तूंकडे लागत नाहीं. आत्मा अकर्ता आहे व कर्म कर्तृत्वबुद्धि घेतल्याशिवाय होत नाहीं. म्हणूनच **मंदबोधाचें रक्षण करण्याकरितां विधिपूर्वक संन्यासाची**

अपेक्षा आहे. आणि **ज्यांना संन्यासाचा अधिकार नाहीं त्यांना वर्णाश्रमकर्मानें अपूर्व उत्पन्न होऊन येथें किंवा अन्य ठिकाणीं ब्रह्मज्ञान मिळतें;** अपूर्व तीव्र उत्पन्न होईल तर येथेंच मिळतें.

पण जनकाप्रमाणें ज्याचें दृढ ज्ञान आहे त्याच्या ज्ञानाच्या विरोधी कर्म नाहीं. उलट कर्म न केल्यानेंच ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला आग्रह होणार आहे. जसें मी कर्म करीन हा अहंकार आहे, तसें मी कर्म करणार नाहीं हा अहंकारच आहे. ब्रह्मज्ञानाची जोंपर्यंत जरूर आहे तोंपर्यंत मी कर्म करणार नाहीं, हा अहंकार उत्पन्न होत नाहीं. कारण त्याचें मन तेव्हां दुसरीकडे गुंतलेलें असतें. **दुसरीकडे गुंतलेल्या मनाला एखादी वस्तु मी मुद्दाम सोडली असा अहंकार उत्पन्न होत नाहीं;** पण साक्षात्कारी पुरुषाला निदिध्यासनाची आवश्यकता नसते, त्यामुळें पूर्वसंस्कारानें प्राप्त झालेल्या वर्णाश्रमधर्माचा तो जर विरोध करील तर दुसरीकडे मन न गुंतल्यामुळें ''मी कर्म मुद्दाम सोडणार'' या अहंकारापासून अलिप्त राहतां येणार नाहीं. (य१२.१७३)

बरें, तें कर्म ब्रह्माहून निराळें समजावें तर अद्वैत समजून द्वैताची भावना केल्यासारखें होईल. शिवाय, **कर्मब्रह्माची विषमसत्ता आहे, समसत्ता नाहीं. विरोध समसत्तेंत असतो, विषमसत्तेंत नाहीं.** त्यामुळेंच सिद्धाला कर्म व ब्रह्माचा विरोध वाटत नाहीं म्हणूनच मातुःश्री बहिणाबाईनें तीं दोन्ही एकच आहेत असें सांगितलें आहे. या स्मृतींत एक श्लोक प्रसिद्ध आहे.

'कृष्णो भोगी शुकस्त्यागी उभौ जनकराघवौ ।
वसिष्ठः कर्मकर्ता च ते एते ज्ञानिनः समाः ॥'

श्रीकृष्ण जरी भोग भोगीत होते, शुकाचार्य जरी विरक्त होते, राजा जनक व राजा रामचंद्र जरी राज्य करीत होते, व भगवान् वसिष्ठ जरी वर्णाश्रमकर्म आचरीत होते तरी ते सर्वच समानज्ञानी होते.

आतां जीवन्मुक्तिसुखासाठीं ब्रह्मध्यानाची अपेक्षा आहे असें जें म्हणणें, तें चौथ्या भूमिकेचेंच आहे. सातव्या भूमिकेपर्यंत जाऊनही पुरुष इच्छेस वाटेल तसा वागूं शकतो. हें वासिष्ठांत उत्पत्तिप्रकरणांत सांगितलें आहे. ब्रह्मज्ञानी झाल्यावर निषिद्ध कर्म जर करील तर त्याला एक प्रकारचा अहंकार उत्पन्न होईल;

कारण **ज्याचा जो स्वभाव पूर्वसंस्कारांनीं बनलेला असतो त्याच्या विरुद्ध थोडीशी देशील गोष्ट करावी म्हटली कीं अहंकार उत्पन्न होतो.**

आपले स्वाभाविक श्वासोच्छवास चालतात परंतु ते आपल्या गांवींही नसतें. तिकडे कांही लक्ष द्यावें लागत नाहीं. परंतु वैद्यानें छाती तपासतांना जर लांब श्वास सोड म्हटलें कीं मंदबुद्धिपूर्वक तें काम करावें लागतें.

जे लोक ब्रह्मज्ञान झाल्यावर वर्णाश्रमधर्माला तुच्छ समजतात व निषिद्धकर्म आवडीनें करतात त्यांच्या शाब्दिक ज्ञानामुळें त्यांना देहाभिमान दृढ झाला आहे असें समजावें.

अत्यंत अज्ञानी असेल तर त्यानें आस्थेनें वर्णाश्रम करावे.

मंदज्ञानी असेल तर त्यानें वैराग्यपूर्वक संन्यासानें राहावें.

आणि दृढज्ञानी असेल तर त्याला गुरुपरंपरारक्षणार्थ पूर्वसंस्कारानें घडून येणारें विहित स्वाभाविक कर्म केल्यानें हानि नाहीं.

ही गोष्ट कर्माविषयीं आहे तशी उपासनेविषयींही आहे. मधुसूदनानें आपल्या गीतेच्या गूढार्थदीपिका नामक टीकेच्या उपोद्घातांत म्हटलें आहे कीं, (य१२.१७४)

'जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेःफलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः' ॥

जीवन्मुक्तिदशेमध्यें भक्तीच्या फलाची कल्पनाच नसते. अद्वेष्टृत्वादि गुण जसे स्वभावतःच असतात त्याप्रमाणें श्रीहरिगुणानुवाद गाणें हाही त्याचा स्वभावच होऊन राहतो.

चैत्र शु१२,शके १८३६ ता.७/४/१९१५/मु. हर्दा *आपला,*
गुलाबराव गुंडोजी मोहोड, माधानकर.

या पत्रांतून

श्रीगुलाबराव महाराजांनी साधकांच्या हातून अवश्य व नेहमी होणाऱ्या पण न दिसणाऱ्या अशा पुष्कळश्या चुका दारववून त्यांच्या दुरुस्तीचे उपायही सांगितले आहेत.

पत्र ३८ वे

मानभावांचा योगवासिष्ठ .ः लेखांक १ ला

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

मुमुक्षु, गुरुवार, तारीख १६, जुलै, सन १९१४.

१. आज जीं आम्हांवर अनेक प्रकारचीं संकटें आहेत त्यांत धर्मसंकट सर्वात मोठें आहे. त्यांत आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट ती ही कीं, तें संकट परक्यांपासून नसून आह्मींच तें आपल्या हातांनीं आपणावर आणून घेतलें आहे!

मुसलमान लोकांकडून पूर्वी आमच्या धर्माला जो त्रास पोहोंचला तसा आम्हांला आतां कोणताही त्रास नाहीं. परक्यांकडून धर्माला कितीही त्रास झाला तरी तो बाह्यस्वरूपाचाच होणार. अंतःस्वरूपाला होणें शक्य नसतें. ऋषींच्या यज्ञांत राक्षसांनीं दगडमाती टाकली पण त्यांचें तप भंग करण्यास ते समर्थ झाले नाहींत.

हल्लीं धर्माच्या अंतरंगाला आम्ही स्वतःच त्रास देत आहोंत. याचें कारण आमच्यामध्यें प्रत्येकाला धर्मोपदेशक होण्याची हांव सुटली आहे हें होय. संस्कृत राहो, पण भाषांसंप्रदायसिद्ध वेदान्त वाचून देखील ही धर्मोपदेशक मंडळी आपलें मत बनवून घेत नाहींत.

एक म्हणतो, जैन ग्रंथांमध्यें वेदांतील अमुक मंत्राचा अर्थ फार चांगला केला आहे;

एक म्हणतो, पारशी ग्रंथांत फार चांगला केला आहे;

पण इतिहासपुराणांवरून वेदांचा अर्थ करावा ही जी आमच्यांत ऋषींची परंपरा, तिच्याविषयीं मात्र फारच थोडे बोलतात. कारण आमच्या पुराणांत बहुधा 'भाकड कथाच' लिहिल्या आहेत असें त्यांना वाटत असतें! पारशी वगैरे लोकांच्या मनांतून जसे कांहीं रागद्वेष नाहींसेच झाले आहेत! एक कृष्णचरित्र बंगालींत मीं पाहिलें होतें. त्यांत कृष्णाचे शत्रु जे शिशुपालादिक (य१२.१७५) जें बोललें तें बहुधा खरें व इतर सर्व वाक्यें खोटीं असें विधान केलें आहे ! म्हणजे शत्रु जसें कांहीं खरेंच कबूल करीत असतात. शिवाय कृष्णाचे अमुक शत्रु हें तरी पुराणांवरूनच समजलें गेलें आहे; तथापि पुराणाला कल्पित म्हणण्याचें धाडस करण्यांत चरित्रकारानें कमीपणा केला नाही.

दुसरें या धर्मोपदेशक नव्या टोळीची हांव धर्मांचें ऐक्य करण्याविषयींची आहे. प्रमाणसिद्ध शब्दवृत्तींचा समन्वय होत असतो, हा प्राचीन सिद्धांत हे नवे लोक विसरतात; आणि धर्माचे शब्द खलांत घालून कुटून त्यांचा समन्वय करण्याची खटपट करितात. त्यामुळें संप्रदायशुद्धदृष्टि अगदीं निघून जाते व मग पाकसिद्ध अन्न कोणतें व भिक्षेचें अन्न कोणतें हाही निर्णय करतां येत नाहीं.

धर्मोपदेशकाची जरूर दैवी लोकांतील धार्मिक शैथिल्य कमी करण्याकरितांच असते, आसुर लोकांना ताळ्यावर आणण्याकरितां भगवान् स्वतःच अवतीर्ण होत असतो.

शंकराचार्यांनीं वर्णत्रयांतील धर्मशैथिल्य दूर करण्याकरितांच उपदेश केला; परंतु रावण कंस इत्यादिकांना धर्माच्या मार्गावर आणण्याकरितां कांहीं धर्मोपदेशक देवांनीं पाठविले नाहींत.

धर्मावर दृढ श्रद्धा आहे, परंतु दिशा चुकली आहे अशांचेच मार्गदर्शक धर्मोपदेशक होतात. रागद्वेषांच्या प्रवाहामध्यें सांपडून देहबुद्धीच्या डोहांत अविश्वासाच्या भोंवऱ्यानें खालीं वर जाण्याचा जे अनुभव घेत असतात त्यांना दंडच प्रशामक असल्यामुळें, भगवंताच्या अवताराचीच तेथें अपेक्षा असते.

पण आज पैशाच्या लालचीनें हवा तो मनुष्य हवा त्याला धर्मोपदेश करितो आणि त्यांत आश्चर्य हें कीं, धर्मज्ञ अशा हिंदुस्थानांतच हा प्रकार पुष्कळ होतो. त्यामुळें धर्मोपदेशकांना संप्रदायसिद्ध ज्ञानाची मोठीशी महत्ता वाटत नसल्यामुळें मान राखण्याकरितां कोणत्यातरी ग्रंथांतून कांही तरी नवें सांगावें लागतें. त्यामुळें इतर धर्मास वेदधर्मात हात घालावयास सांपडतो. अशीं उदाहरणें सध्यां आर्यवाङ्मयांत देखील सांपडत आहेत हें दुर्दैव होय. याविषयीं मी एकदोन उदाहरणें देतोंः-

२. एक **तत्त्वसारायण** नांवाचा संस्कृत ग्रंथ तेलंगी लिपींत छापलेला आहे. तो वसिष्ठांनीं केलेला आहे असें त्यांत लिहीलें आहे. तो अतिशय जुना आहे असेंही तेथल्या लोकांचें म्हणणें आहे. शिवाय या (य१२.१७६) ग्रंथांत व्याससूत्रांचें विवरण केलें आहे. या ग्रंथाला थिऑसफीचा गंध स्पष्ट येतो ! हा ग्रंथ मद्रास लायब्ररींतच उपलब्ध झाला आहे. या ग्रंथांतील रामगीतेंत रामांनी हनुमंताला म्हटलें आहे कींः-

''यज्जीवब्रह्मणोरैक्यं कार्यकारणयोरपि ।
मतमद्वैतिनां तत्स्याज्जीवोत्पत्तिश्च तन्मते ॥६॥
उत्पत्त्यनभ्युपगमे तस्य नाशो न सिध्यति ।
अनाशे द्वैतनित्यत्वात्कोपोऽद्वैतश्रुतेर्ध्रुवं ॥७॥ अध्याय ३.

भावार्थ :- येथें मारुतीनें ''उत्पत्त्यसंभवात्'' या जीवोत्पत्तीचा असंभव आहे या ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्यानुसार शंका केली तिचें उत्तर रामानें दिलें आहे. ब्रह्म कारण व जीव कार्य मानल्यासही अद्वैत कायम राहूं शकतें. जीवाचा नाश जर होणार नाहीं तर द्वैतच कायम राहील म्हणून अद्वैतमतांत जीवोत्पत्ति मानलीच पाहिजे, असें शांकरभाष्याच्या विरुद्ध म्हटलें आहे. - बरें त्वंपदवाच्यार्थाचा बाध होतो इतकाच अर्थ करावा आणि शांकरमताला जुळवून घ्यावें तर पुढें दोन श्लोकांत त्वंपदलक्ष्यार्थाचा देखील लय होतो असें शहाणा राम सांगतो.

''जीवस्य द्विविधस्यापि विनाशं द्विविधं शृणु ।
जीवस्त्वंपदवाच्यार्थः संसारी देहवानयम् ॥८॥
अविधा जनितस्यास्य विनाशो विकृतेरिव ।
आभ्यंतरविकारेषु तप्तायः पिंडवत्सतः ॥९॥
अन्यस्त्वंपदलक्ष्यार्थोऽसंसारी साक्षिचेतनः ।
कूटस्थः प्रत्यगात्माख्यो बिंबभूतो परस्य च ॥१०॥
ब्रह्मविद्योद्भवस्यास्य स्फुलिंगस्येव पावकात्'' ॥
विनाशः प्रकृतौ स्वस्यां ब्रह्मण्यद्वयचिद्घने ॥११॥

भावार्थ :- इतकाच कीं, ''जीव व त्याचा नाश दोन दोन प्रकारचा आहे. त्वंपदवाच्यार्थ जीव अविद्येपासून उत्पन्न झालेले कार्य असल्यामुळें विकृतीप्रमाणेंच त्याचा स्पष्ट नाश होतो; आणि त्वंपदलक्ष्यार्थ ब्रह्मविद्येचें कार्य असल्यामुळें ठिणगी जशी अग्नींत लीन होते तसा ब्रह्मांत तो लीन होतो.'' पण **अंशत्व वगैरे कल्पना वाच्यार्थासच आहेत, लक्ष्यार्थास नाहीत**; (य.१२.पा.१७७) हें वेदान्ताचें तत्त्व या श्लोकांतून अगदीं नाहींसें झालें आहे. उघड उघड वेदान्ताचा प्रमाद या ग्रंथांत केला आहे तो असा :-

''आरंभवादमाश्रित्य स्वारुरुक्षुर्विचारयेत् ।
परिणामं समाश्रित्य त्वभ्यासी भावयेत्परम् ॥
विवर्तवादस्त्वरूढे स्वयमेवहि सिध्यति ।
जल्पस्तदनुरोधेन गच्छेत्स्वानर्थमात्महा ॥२३॥
रज्जुसर्पस्थाणुचोरवन्ध्यापुत्रादिगोचरः ।
विवर्तवादो नैवेष्टो मुमुक्षोस्संसृतेः परम् ॥२४॥
भृंगकीटदधिक्षीरमृद्घटाद्येक गोचराः ।
परिणामसुवादोऽयं ध्रुवमिष्टतमो मतः ॥२५॥ अध्याय ३.

भावार्थः- ''योगावर चढण्याची इच्छा करणाऱ्यानें आरंभवादाचा विचार करावा म्हणजे तुकडे तुकडे मिळून जगत् झालें असें समजावें, अथवा लहान लहान वस्तु मिळून मोठ्या वस्तु झाल्या असें समजावें. आणि जो अभ्यासी आहे त्यानें परिणामवादाचा विचार करावा म्हणजे एका मोठ्या वस्तुतून अनेक लहान लहान विकारी वस्तु निघाल्या आहेत असें समजावें. रज्जुसर्प किंवा शिंपेवरील रुपें याप्रमाणें जो विवर्तवाद आहे तो आपोआपच पुढें समजतो. तो बोलून दाखविण्यांत पाप आहे, कारण तो मुमुक्षूला इष्ट नाहीं. दुधाच्या दह्याप्रमाणें किंवा मातीच्या घटाप्रमाणें मुमुक्षूनें परिणामवादाचाच विचार करावा.''

आहे कीं नाहीं हा खलांत कुटून केलेला समन्वय? विवर्तवाद म्हणे बोलून दाखवूं नये तर मग त्याचे रज्जुसर्पादि दृष्टांत जगांत कां सांपडतात? विवर्तवाद सांगितला म्हणजे लोक उन्मत्त होतात या भीतीनें हा कांहीं तरी समन्वय केला आहे. हिंदूंच्या वेदान्तावर धाड घालण्याकरितां नीतीचें आमिष दाखविणें बऱ्याच लोकांना फावतें. वेदान्ताकरितां नीतीच्या विरुद्ध कोणी बोललें तर याची 'बॅडकॅरेक्टर' आहे असें म्हणण्याला लोक आपल्यातर्फे तयारच आहेत असें या ग्रंथकारांना पक्कें माहीत आहे. वरील श्लोकांत दाखविलेला विचार थिऑसफीच्या ग्रंथांतून मात्र आढळतो. वेदांत व थिऑसफी या पुस्तकांत असें म्हटलें आहे कीं **(य१२.१७८)** ''अष्टोत्तरशत उपनिषदांवरूनच थिऑसफी सिद्ध करून देणें आम्हाला कठीण आहे. परंतु सर्वाच्या पलीकडचें असें जें तत्त्वसारायण ह्यांतून मात्र आम्ही थिऑसफीचे तत्व बरोबर काढून देतों, पण मनुष्य दुराग्रही नसला पाहिजे.''

येथें सामान्यसिद्ध युक्तीची अवहेलना करणारा तो दुराग्रही हा न्यायशास्त्राचा प्राचीन अर्थ मात्र कोणी समजूं नये; तर दुराग्रही म्हणजे आमचें न ऐकणारा असा समजावा! योगवासिष्ठांत सर्वत्र विवर्तवादाचा अंगिकार आहे तो कोणालाही नाकबूल नाहीं. परंतु वसिष्ठानें तत्त्वसारायणांत त्याचा निषेध केला आहे! आतां आम्हांला क्षेपकवाद मान्य नसल्यामुळें भविष्यवादी वसिष्ठांनीं पुढें लोक थिऑसफीस्ट होणार असें समजून ह्यांच्याकरितां हा ग्रंथ केला असेल असें कांहीं तरी म्हणणें भाग आहे. क्षेपकवाद म्हटल्यासही आमची कांहीं हानि नाहीं. कारण संमत नसणें हें दोन्हीकडे सारखेंच आहे. अनुकूल वाक्य तर मुलांचेंही प्रमाण होतें. मग ग्रंथाची गोष्ट कशाला पाहिजे? हें घोटाळ्याचें एक उदाहरण झालें. आतां दुसरें सांगतोः-

३. आनंदाश्रमांत **व्यासांचीं सिद्धांतसूत्रें** निरंजनाच्या भाष्यासह छापलीं आहेत. तीं सूत्रें कदाचित् बरोबर असलीं तरी अलीकडील मेंदूवाद व डार्विनच्या उत्क्रांतिवादाचा दंश यांच्या मतांत दाखविला आहे. ते वाक्य येणेंप्रमाणेंः- '

'अत्रेदं बोध्यम् । गवाश्वादीनां यत्प्रकृष्टं ज्ञानं नैपुण्यं च नावलोक्यते तन्मूर्धनीनस्य दौर्बल्यान्मनुजानामपि तथात्वं चेत्तथैवावलोक्यताम् । अत एव चिन्ताचिकीर्षूणामपि न यावन्मूर्धनीनप्राबल्यं तावत् ध्यानधारा न संभवेदिति ।''

भावार्थः- येथें असें समजावें कीं गाई घोडे इत्यादिकांना जें चांगलें ज्ञान नसतें त्याचें कारण त्यांचें डोकें दुर्बल असतें हें होय. मनुष्याचेंही मस्तक दृढ व सशक्त नसलें कीं त्यांच्याकडून विचार, ध्यानधारणादि होत नाहीं असें समजावें. पण वानरांमध्यें हुशार असणाऱ्या मारुतीचें वजन किती होतें हें वाल्मीकीनें लिहिलें नाहीं ही घोडचूक झाली असें म्हणावयास हा निरंजन कसा चुकला हें आश्चर्य वाटतें! अशा प्रकारचें वाक्य या भाष्यांतच सांपडलें; दुसरें कोठें सांपडलें नाहीं. आतां संस्कृत म्हणूनच हें ग्रंथ मानावयाचे असल्यास श्रुतिसंप्रदायविरूद्ध अंश तरी यांतील मान्य नाहीं (य.१२.पा.१७९) असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. आणखीही या निरंजनभाष्यांत वेदान्तविरोध व नव्या मताचे समन्वय पुष्कळ आहेत ते स्थळसंकोचास्तव दाखविता येत नाहींत. याप्रमाणें दोन उदाहरणें झालीं. आतां तिसरें उदाहरण देतो.

४. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा म्हणून छापलेला **योगवासिष्ठ** मजकडे अभिप्रायार्थ आला आहे तो उत्सुकतेनें वाचून पाहिला. त्यांतील युगधर्मप्रकरण श्रुतिस्मृतिपुराणांशी मिळत नसून मानभावांच्या युगधर्मप्रकरणाची बहुतेक प्रतिकृति त्यांत वठली आहे. वेदान्तांत चैतन्य परब्रह्म सांगितलें आहे. मानभावमतांत चैतन्य नांवाची एक माया सांगितली आहे आणि चैतन्याच्या पलीकडे परमेश्वर सांगितला आहे. कृतयुगामध्यें आत्म्याची उपासना करणें हाच धर्म असून त्यानें या चैतन्यमायेची प्राप्ति होते पण मोक्ष होत नाहीं. कृतयुगांत जे हरिहराची भक्ति करितात त्यांना त्रेतायुगांत जन्म होतो आणि त्रेतायुगांत भक्ति करणें हाच धर्म आहे. त्यानें कैलासवैकुंठाची प्राप्ति होते, पण मोक्ष होत नाहीं. द्वापारांत यज्ञ हा धर्म आहे तो केल्यानें स्वर्गाची प्राप्ति होते. कलीमध्यें तीर्थक्षेत्रव्रतदान हा धर्म आहे, तो केल्यानें अंतराळ लोकाची प्राप्ति होते. चारही केले तर अंतराळ लोक मिळतो. दोन किंवा तीन केल्यास अष्टौ देवयोनी लोक मिळतो आणि एखादा केल्यास कर्मभूमींतील यक्षिणीची प्राप्ति होते. या चारही युगांच्या धर्मानें मोक्ष होत नाहीं असें मानभावांच्या युगधर्म नांवाच्या प्रकरणांत स्पष्ट म्हटलें आहे. तो ग्रंथ मानभावाच्या लिपींत माझ्याजवळ लिहिलाही आहे. अशाच प्रकारचा युगधर्म ह्या छापलेल्या वासिष्ठांत लिहिलेला आहे.! तो उपलब्ध श्रुतिस्मृतिपुराणांत कोठेंही दिलेला नाहीं. अष्टौ देवयोनी व अंतराळ हे मानभावांच्या प्रकरणांतच लोक आहेत, श्रुतिस्मृतिपुराणांत नाहींत. ते या योगवासिष्ठांत कोठून आले कोण जाणे? शहामुनीच्या सिद्धांतबोधांतही १७ ते २० अध्यायांपर्यंत हरिहरादिकांची निंदा व मानभावाच्या ''अन्यव्यावृत्ति'' प्रकरणांतील देवतांचें निरूपण केलें आहे! म्हणून तोही ग्रंथ अशाच प्रकारचा एक होय. एका लिखित वज्रसूचि उपनिषदेत एक श्लोक लिहिलेला आढळला तो येणेंप्रमाणें :- (य.१२.पा.१८०)

कर्मयोनि देवयोनि अंतरालं सुरालयं । सत्यवैकुंठकैलासं क्षिराब्धिर्भैरवस्तथा ॥
विश्वरूपं च चैतन्यं एतन्मायास्वरूपकम् । मायापरं भवेद्ब्रह्म तत्परं केवलं विभुः॥

भावार्थः- कर्मभूमीच्या वर अष्टौदेवयोनि आहे. त्याच्यावर अंतराळ आहे. त्याच्यावर स्वर्ग आहे. त्याच्यावर सत्यलोक आहे, त्याच्यावर वैकुंठ आहे, त्याच्यावर कैलास आहे. त्याच्यावर क्षीराब्धि आहे. त्याच्यावर अष्टभैरव आहे. त्याच्यावर विराट्स्वरूप आहे. त्याच्यावर चैतन्य नांवाची माया, त्याच्यावर ब्रह्म

आणि त्या ब्रह्माच्या पलीकडे विभु आहे अशा प्रकारची लोकरचना श्रुतिस्मृतींत इतरत्र कोठेंच आढळत नाहीं. फक्त मानभावांच्या अन्यव्यावृत्ति नांवाच्या प्रकरणांत मात्र आढळते. या योगवासिष्ठांतही तिचा दंश आढळतो. शिवाय या योगवासिष्ठांत अभ्यासाच्या मार्गांतही पुष्कळ चुका आहेत. शिवाय अगदीं ऐक्यपर अद्वैताला या वासिष्ठांत स्पष्ट शब्द वापरला नाहीं. तर साम्यपर असे संदिग्ध शब्द वापरले आहेत. त्याचप्रमाणें तुकाराममहाराजांच्या नांवावर एक अभंग प्रसिद्ध आहे तो येणेंप्रमाणें :-

भक्ति देवतांची करिती । पद वैकुंठ कैलास देती ॥१॥ फळ सरल्या जन्मा येती । पुनः चौऱ्यांशी भोगती ॥२॥ ऐसी देवतांची गती । स्वहित नाहीं त्याहींचे हातीं । भक्ता ठाव कैसा देती । विश्वमायेचा हा फेरा ॥३॥ न चुके ब्रह्मा विष्णु रुद्रा । क्षीरसागरीं नारायण । दश योनी तो भोगुन । अवतारादिक येती जाती । इतरांची कोण गती ॥४॥ तुका ध्याती अविनास । गेले होते मोक्षपदास॥

श्रीतुकाराममहाराजांच्या नांवावर असलेला दुसरा अभंगः-

आद्य सूनका खरा पसारा सबकूं मालुम होता है । सारा सून जिनोने देखे वोई मारग चलते है । चलते मारग चलते जाना कईक सून मिलते है । मायारूप भरा है सारा उनकु साई कहते है । साई है सो सबसे न्यारा बडा महेल ऊचा है । (य.१२.पा.१८१) आप अकेला दुजा नही गुरुसाहेबनें देखा है । सद्गुरुकी सेवा करना उसकू मेवा मिलता है । तुका बोले आनेजानेका नही काम वहा रहता है ॥

५. याचप्रमाणें मध्वमुनींच्या नांवावर एक अभंग प्रसिद्ध आहे :-

ज्ञान म्हणजे काय कैसें आहे वर्म । जीवसीव आत्माराम ड्यान नाहीं ॥ तोहंपद तत्वंपद पाही । असिपदा ठायी ड्यान नाहीं ॥ मध्वनाथ म्हणे ज्ञान तें पलाड । गुरुकृपा थोर ज्ञान आहे ॥

मध्वनाथांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेला दुसरा अभंग :-

साजन मजवर रुसून गेला हा जीव झाला बारा । एक डाव घरा येईल तरी बरा ॥ कर्मभूमी म्यां सोधून पाहिली देवयोनीमंदी नाही । घेतली अंतराडची गाही । म्यां स्वर्गामंदी वैकुंट कैलास सोधळ बाई, खिरसागर म्या शोधून पाह्यल ढाळ लागला नाही । वैकुंट कैलास सोधळ आई, खिरसागर म्या शोधून पाह्यल

सवालाख सिपाई । जातो मग भैरवाचे ठायीं । तेथून एक मार्ग चालला विश्वरूपाच्या ठाया । तेथ मशी कळू आला वर्ताया । चैतन्यघाट चढून गेली झाली सजनाची भेट । तेव्हा माझा संचित होते नीट । मध्वमुनीची हाव पुरली हा जीव झाला धीठ । हारपली प्रपंचाची खटपट ॥

मध्वमुनीच्या नांवावर तिसरा अभंग :-

निराकार निरगुण निरंजन जोती मज दावा । अनंत ब्रह्मांडाच्या वरती स्वरूप ओळखावा ॥ तेहतिस कोटी देव पाहिले इंद्रसभेंत । वर्था त्यांची खटपट त्यामंदी नाही भगवंत ॥ दखनामंदी जागा पाहिली एक पंढरपुर । भीमातीरीं उभा राहिला इस्नु अवतार । मध्वनाथ म्हणे तेथही चैन नाहीं जीवा । अनंत ब्रह्मांडाच्या वरती स्वरूप ओळखाव ॥

६. याप्रमाणें एक नाहीं अनेक ठिकाणीं असे घोंटाळे झाले आहेत. या वरील अभंगांत मानभावांची लोकरचना व जयानंदी पंथाची लोकरचनाच विशेषेंकरून दिली आहे. तीच या योगवासिष्ठांतही दाखविली आहे. गुरूचें कोणतेंही वाक्य पाळावें या न्यायानें तातांचें वाक्य मला पाळलें पाहिजे, परंतु सन्निध गुरु असतील तरच कोणतीही आज्ञा पाळावी अशी आज्ञा लागू आहे. म्हणून ज्ञानेश्वरीच्या विरुद्ध हा योगवासिष्ठ (य.१२.पा.१८२) असल्यास हा ग्रंथ मला प्रमाण नाहीं असें मला स्पष्ट म्हणतां येतें. ज्ञानेश्वरींत आत्मोपासनेची प्रशंसा केली आहे, आणि योगवासिष्ठांत युगधर्मान्वयें तिची व्यावृत्ति केली आहे हें मी पुराव्यानिशीं सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. लहानपणीं मी आपले मामाचें घरी असतांनां मला कांहीं कारणाकरितां मानभावमताचा जो दृढ परिचय करून घेण्याचा प्रसंग आला त्यामुळें हा भेद मला स्पष्ट कळला आहे. याप्रमाणें स्पष्ट नजरेस येणाऱ्या चुका या ग्रंथांत आहेत. आतां संप्रदायसिद्ध वेदान्तदृष्टीनें असणाऱ्या चुका तर अनंत आहेत, त्या स्थलसंकोचास्तव लिहितां येत नाहींत. म्हणून हा ग्रंथ तातांचा नव्हे असें वाटतें किंवा असला तरी तो आमच्याकरितां केला नाहीं असें दुःखानें म्हणावें लागतें.

आम्हां वारकरी लोकांना स्तन्य देणारे जरी प्रत्यक्ष तात आहेत तरी
वंशप्रचारक शंकराचार्य आहेत.
उपनिषद् बीजपुरुष आणि
वासिष्ठ अंकुरपुरुष आहेत.

या चौकडीच्या अद्वैतांत कोठें भेद सांपडत नाही मग या ओंवीबद्ध वासिष्ठांतच तो कां यावा हें समजत नाही ग्रंथांतील ओंव्या युगधर्मप्रकरणांत पांचव्या अध्यायांत वगैरे वाचून पहाव्या.

आतां कोणी म्हणेल कीं, श्रुतिस्मृतींत नसलेल्या गोष्टी मानभाव मतांतून घेतल्या म्हणून काय झालें? तर हें म्हणणें स्वाभिमान कमी करणारें असून श्रुतिस्मृतिपुराणांचा अपुरेपणा दाखविणारें आहे आणि वेदान्ताचे ठिकाणीं अपूज्यबुद्धि उत्पन्न करून यज्ञभंजक आहे म्हणून प्रमाण नाहीं.

श्रुतिस्मृतिपुराणांचा अपुरेपणा ज्यांना कबूल आहे अशांशीं प्रमाणिक चर्चा करणें हें वेदान्ती कर्तव्यच समजत नसतात.

आम्हां आर्य वेदान्तियांचा समज असा आहे कीं, श्रुतिस्मृतिपुराणाव्यतिरिक्त ज्ञानच कोणत्याही धर्मांत नाहीं. यद्यपि परिष्कारग्रंथांत प्रक्रियाबाहुल्य आहे तथापि ह्या सर्वांत सिद्धांत एकच आहे, भिन्न भिन्न व भलते नाहींत.

चैतन्याला माया असें कधींही म्हटलेंलें नाहीं किंवा **ब्रह्मविद्या** देखील चैतन्याला म्हटलें नाहीं तर ती देखील **श्रौतशब्दजन्य सात्त्विकवृत्तिपरिणति आहे** असेंच म्हटलें आहे. म्हणून विद्या अविद्या कोणत्याच मायेंत चैतन्याचा समावेश होत नाहीं. आतां ही काथ्याकूट पुरे करितों व हा लांबलेला लेख श्रीज्ञानेश्वरतातचरणीं समर्पण करितों. (य.१२.पा.१८३)

॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर महाराजकी जय ॥

ताजाकलम :- अभिप्राय नाइलाजास्तव लांबला आहे. या लेखांत जें अशुद्ध अभंग वगैरे दिले आहेत, ते तसेच छापावे कारण ते उपहासार्थ दिले आहेत. ते गाथ्यांत नसून आमच्या इकडे लोक म्हणतात. जयानंदी हा पंथ आमच्या इकडे एक आहे त्यांत आनंददेव मानला असून मानभाव एकावर एक जसे १० लोक मानतात तसे त्यांत एकावर एक ४३ लोक मानले आहेत. आणि दत्तात्रयाच्या खालीं सर्व हरिहरादिक असल्यामुळें त्यांची भक्ति करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें दोघांनींही स्पष्ट म्हटलें आहे. या ग्रंथाबरोबर इतर ग्रंथावर दिलेला अभिप्रायही छापावा, कारण या ग्रंथांचा इकडे फार सुळसुळाट आहे. आपल्या पत्रांतील अधिक जागा घेतल्याबद्दल क्षमा असावी. (य१२.१८४)

आपला, गुलाबराव गोंदुजी मोहोड,

मुकदम माधान; हल्लीं वस्ती उमरावती. ता. १२/७/१४.

०००

पत्र ३९ वे

पुनः योगवासिष्ठ. लेखवांक २ रा

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

मुमुक्षु, गुरुवार, तारीख ६, आगष्ट, सन १९१४

केसरींतील लेखकानें ज्ञानदेव मानभावी ग्रंथकारांत झाला आहे, हें सिद्ध करण्याविषयीं मला आव्हान केलें आहे. त्यावर मी लेखांक २ रा लिहिलाच आहे. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या सिद्ध होण्याची संधि मला अकस्मात् सांपडल्यामुळें मी पुनः इतकेंच लिहितों कीं, मानभावांच्या लिपींत ज्ञानदेवाची केलेली पंडुगीता मजजवळ आहे व तींत आमचा महानुभावधर्म संपूर्ण आहे, असें महंतवर्य दत्तराज यांच्या सहीचेंच हल्लीं मजजवळ पत्र आहे. हें फार सरळ असून प्रसंगीं ते ग्रंथ दाखविण्यासही (य.१२.पा.१८५) तयार आहेत. तें पत्र पहावयाचें असल्यास माझ्याजवळ येऊन पहावें, इतकेंच मी याविषयीं लिहूं शकतों.

आतां गोविंदसुत यांनीं ता. ३०/७/१९१४ च्या मुमुक्षूंत जें माझ्याविषयीं लिहिलें आहे तशी भाषा वापरण्याला मी तयार नाहीं; कारण येथे सामान्य संबंध नसून व्यक्तीचा संबंध आहे. परंतु गोविंदसुत यांना मी इतकेंच विनवून सांगतों कीं, **नुसता विश्वास ठेवावयाला मी कोणास लावीत नाहीं व लावणारही नाहीं. हा काल चिकित्सेचा आहे हें मला ठाऊक आहे.**

गोविंदसुत म्हणतात, कीं हा ग्रंथ मी वरवर वाचला आहे तर तसें मुळींच नाहीं. त्यांच्याजवळून जरी मी पुनः वाचून घेतला तरी मी आपलें बोलणें सिद्ध करण्यास तयार आहें. गोविंदसुताची भाषा कोठें कडक व कोठें नम्रतारूप आहे तिचा अर्थ कसा होत असतो हें सर्व वाचकास माहीतच आहे. **मी यौक्तिकच (आर्ग्युमेंटिव्ह) भाषा वापरणारा आहे.** शिवाय माझ्याविषयीं मी दुसऱ्या कामाला बसलों (य.१२.पा.१८६) असतांना गडबडीनें अभिप्राय दिला गेला, इत्यादि जी अनुमानें गोविंदसुतानें काढलीं आहेत, त्यांवरही उलट बोलण्याची मला इच्छा नाहीं. कारण ती पंचावयवरूप ठरवितांना सर्वच वाचकांना कठीण पडणार आहे. तेव्हां आपल्याच अनुमानाचें निरसन करीत बसण्यांत मला कांहीं हांशिल वाटत नाहीं. आतां गोविंदसुताच्या भाषेचीं पुटें सोडून देऊन त्यांनीं दिलेल्या मुद्यासंबंधींच मी लिहितों.

त्यांचा पहिला मुद्दा असाः- गोविंदसुत म्हणतात, ''चोही युगधर्मी वर्ततां । मोक्ष नाहीं सर्वथा । हें मानभावांचें म्हणून मानलेलें मत गुलाबरावांना प्रस्तुत ग्रंथाच्या पांचव्या प्रकरणाच्या ओवींत सांपडलें, त्याच ओवीचे पुढचे दोन चरण ''आत्मज्ञानावीण रघुनाथा । निश्चिंता नोहिजे ।'' हे पहाण्यांत आले असतें तर याच प्रकरणांतील १५ व्या ओवींत लिहिल्याप्रमाणें हा युगधर्म ''वेदें बोलिला यथोक्त'' असो, अगर (य.१२.पा.१८७) गुलाबरावांच्या म्हणण्याप्रमाणें मानभावीमताचा असो, पण त्याचा उपसंहार शेवटीं, ''आत्मज्ञानंविना पार्थ सर्व कर्म निरर्थकं'' यांत केला आहे असें स्पष्ट होत आहे.''

यथामति उत्तरः- ''आत्मज्ञानेवीण रघुनाथा । निश्चिंता नोहिजे ।'' हे ओवीचे दोन चरण मला माहीत होतेच. आतां हा युगधर्म 'वेदें बोलिला यथोक्त' असें १५ व्या ओवीचें जें उदाहरण दिलें आहे, त्याविषयीं माझें म्हणणें असें कीं, चार वेद, ब्राह्मणें आणि अष्टोत्तरशत उपनिषदें इतक्या श्रुतिसमुदायांत हा युगधर्म कोठें आहे हें कोणीही दाखवून द्यावें अशी मी विनंती करितों. मानभावी मताचा असला तरी उपसंहार आत्मज्ञानांत झाला आहे, हें गोविंदसुताचें म्हणणेंही वेदांतयुक्तीस धरून नाहीं. कारण गोविंदसुतांनीं वेदांत वाचला आहे असें त्यांच्या भाषेच्या वजनावरून दिसण्याचा संभव आहे, त्यामुळें कदर्थी वाक्यामध्यें उपक्रम असून उपसंहार दुसऱ्या वाक्यामध्यें असणें असा (य.१२.पा.१८८) वेदांताचा संप्रदाय नाहीं, हें त्यांना ठाऊक असलें पाहिजे. **'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिंगतात्पर्यनिर्णये ।'** असें सर्व वेदांतवेत्ते मानतात. उपक्रमपराक्रमांत अप्पया दीक्षिताचार्यांनीं कदर्थी वाक्याचें विशेषेंकरून खंडन केलें आहे.

गोविंदसुत म्हणतात - ''आत्मज्ञान मानभावाचें मानावयाचें असल्यास गोष्ट निराळी, परंतु अशानें सर्व संतांनाच मानभाव म्हणावें लागेल,'' पण आत्मज्ञान एवढ्या शब्दानेंच तें मानभावांचें नाहीं, असें ठरत नाही. कारण, आत्मा या शब्दाचें भिन्न भिन्न अर्थ शास्त्रकारांनीं केले आहेत. आत्मख्याति म्हणून बौद्धांचा ग्रंथ आहे, तो विज्ञानवादाला पोषक आहे आणि तो वेदांताचा विरोधी आहे. आत्मज्ञान म्हणून जैनग्रंथांतही आढळतें. परंतु तेथें आत्मा म्हणजे 'पुद्गलद्रव्यरहित जीव ईश्वराचें भेदज्ञान' असा आहे. याविषयीं **'ज्ञानाधिकरणमात्मा, स द्विविधः'** इत्यादि तर्कसंग्रहांतील (य.१२.पा.१८९) पंक्ति पहाव्यात.

वेदांतांतील आत्मज्ञान शब्दाचा अर्थ तर त्वंपद व तत्पद यांच्या लक्षणेनें जीव व ईश्वर यांचें आभासवादान्वयें बाधसमानाधिकरण किंवा प्रतिबिंबवादान्वयें मुख्यसमानाधिकरण करणें असा आहे. अशा प्रकारचें आत्मज्ञान या वासिष्ठांत नाही व त्याचा उपक्रमाशीं मेळ नाहीं, म्हणूनच तो ग्रंथ तातांचा असला तरी वेदांती लोकांकरितां नाहीं, एवढें माझें म्हणणें आहे.

आतां गोविंदसुतांचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं ''चैतन्यरूप आत्मा आहे, किंवा चैतन्याच्या पलीकडे आत्मा आहे, याविषयींही पुष्कळ बोलतां येईल. पण स्थलसंकोचास्तव तसें करतां येत नाहीं.'' पण तसें अवश्य बोलावेंच अशी मी गोविंदसुतास विनंति करितों. कारण, ''चैतन्यमात्मा'' असें शिवसूत्र असून तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः'' इत्यादि सूत्रांनीं व त्यावरील शांकरभाष्य भामतीप्रभृति टीकांनीं आत्मा चैतन्यरूप आहे असेंच सिद्ध होत आहे. तातही आपल्या ग्रंथांत (य.१२.पा.१९०) असेंच म्हणतातः-

एवं विशेष सामान्य । दोही नातळे चैतन्य ॥
ते भोगिजे अनन्य । तेणेसी सदा ॥ अमृतानुभव.

यद्यपि अमृतानुभवाच्या पांचव्या अध्यायांत **''तैसा सच्चिदानंदू । आत्मा हा ऐसा शब्दू । अन्यव्यावृत्ति सिद्धू । वाचक नोहे ॥''** असें म्हटलें आहे. तथापि त्याचें समाधान **सत्ताचि कीं सुखप्रकाशू । प्रकाशूचि सत्ता उल्हासू । हें न निवडे मिठांशू । अमृतां जेवीं ॥** या ओवीनें त्याच अध्यायांत तातांनीं केलें आहे. **सत्ता, चैतन्य व आनंद हे तीन पृथक् भासतात तेव्हां ते मिथ्या असतात, आणि सत्यस्वरूपानें ते वस्तुतः एकच आहेत. वृत्तीनें जो त्यांचा वेगळेपणा भासतो तो तुच्छ आहे.** असाच ह्या तातांच्या दोन्ही ओव्यांचा अर्थ आहे :-
(य.१२.पा.१९१)

ज्ञानाऽज्ञान गिळुनी । ज्ञानमात्र जें ॥

असें तर तातांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे. तेव्हां **वृत्तिनिष्ठचैतन्याभासाहून निराळा-चैतन्यरूप आत्माच तातादिकांस संमत आहे.**

पंचपादिकाकार पद्मपादाचार्य - **''आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं च सन्ति धर्माः ब्रह्मणोह्यपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते''** असें स्पष्ट म्हणतात.

पंचपादिकाकारांचें उल्लंघन कोण्याही प्रकरणकारानें आजपर्यंत केलें नाहीं असा वेदांतसंप्रदाय आहे.

यद्यपि **''साक्षित्वचैतन्य सत्ता । गुणब्रह्माचिया माथा । आरोपिले गा वृथा । मायागुणें ॥''** असें समर्थांनीं म्हटलें आहे, तथापि जिनें ब्रह्माच्या माथ्यावर चैतन्याचा आरोप केला ती माया चैतन्याहून निराळी आहे असा त्याचा स्पष्ट अर्थ होतो. कारण आरोप्य आणि आरोपक ह्या दोन्ही वस्तु एक नसतात. शिवाय ही ओवी शब्दाच्या शक्तिवृत्तीसच लागू होते. लक्षणावृत्तीस लागूं होणार नाहीं. लक्षणावृत्तीस लागूं केली तर सर्व वेदांताचा आजच नायनाट होईल.

बरें, या योगवासिष्ठांतील कृतयुगाच्या धर्माचरणानें (य.१२.पा.१९२) आरोपित चैतन्य प्राप्त होतें, असें म्हणावें तर तेंही योग्य नाही. कारण आरोपित चैतन्यधर्माचा आचरण करणाराच प्राप्य, असें कधींही होत नाहीं. यद्यपि आपलें मूळस्वरूपच सर्वांना प्राप्त आहे तथापि तें आरोपित नाहीं. याविषयीं **''कर्मकर्तृव्यपदेशा्‌''** । **(ब्रह्मसूत्र)** व त्यावरील शांकरभाष्य पहावें.

बरें, गोविंदसुत म्हणतात कीं, ''चैतन्याच्या पलीकडे आत्मा आहे, यावरही पुष्कळ बोलतां येईल,'' तर बोलावेंच असें मी पुनः विनवितों. चैतन्याच्या पलीकडे आत्मा काय चैतन्यरूप आहे कीं जडरूप आहे? कारण ज्या वस्तु द्वंद्वसत्वानेच प्रादुर्भूत असतात त्यांच्यामध्यें तृतीयत्व संभवनीय नसतें. जड व चैतन्य ह्या अंधार व प्रकाशाप्रमाणें तशा वस्तु आहेत. यद्यपि संध्याकाळ तिसरेपणा आहे असें वाटतें, तथापि त्यांत तिसरेपणा नसून त्यांत प्रकाश व अंधाराचें मिश्रण आहे. त्याप्रमाणें संसर्गरूप अध्यासानें जड व चैतन्याचें जें (य.१२.पा.१९३) मिश्रण वाटतें तेंच तृतीयत्व आहे, असें जर गोविंदसुत म्हणतील तर तें चैतन्याच्या पलीकडचें कधींच असूं शकणार नाहीं. कारण **सर्व आरोपित पदार्थांना चैतन्यच अधिष्टान आहे, जड अधिष्टान होत नाहीं, असा वेदांताचा सिद्धांत आहे,** आणि या विषयीं कोणत्याच ग्रंथांत भेद होणें शक्य नाहीं. कारण **असें मानण्यालाच वेदांत म्हणतात.** पुनः याच योगवासिष्ठांत पांचव्या अध्यायाच्या २० व्या ओवींत कृतयुगीचें निरूपण चाललें असतांना असें म्हटलें आहे.

तिये युगीं धर्मूं आत्मा उपास्ति । जे यथोक्त आचरती ॥
ते चैतन्यप्राप्ति पावती । निर्धारेंसी ॥२०॥

आणि चहूंयुगींच्या धर्मांनींही मोक्ष मिळत नाहीं, असें पुढें म्हटलें आहेच. तेव्हां मानभावांच्या मतांत चैतन्य नांवाची माया एक देवता असून त्या मताशीं हें म्हणणें जुळतेंही. कारण मानभावमतांतील पारिभाषिक चैतन्य प्राप्त झालें असतां मानभावांना संमत असा मोक्ष (य.१२.पा.१९४) प्राप्त होत नाहीं हें खरें आहे. कारण चैतन्याच्या पलीकडे ते परमेश्वर मानतात. – पण वेदांती लोकांची गोष्ट तशी नाहीं. वेदांतांत तर चैतन्यच ब्रह्म असा सिद्धांत केला आहे. तेव्हां चैतन्याची प्राप्ति होऊनही मोक्ष होत नाहीं, कारण चैतन्याची प्राप्ति हें कृतयुगीच्या धर्माचें फळ आहे. आणि आत्मज्ञानानें मोक्ष होतो. तेव्हां चैतन्याहून निराळें असें हें आत्मज्ञान कोणतें? हें गोविंदसुत सांगतील तर मजवर उपकार होतील.

बरें, कृतयुगींच्या धर्मानें प्राप्त होणारें हें चैतन्य मानभावांचें न घेतलें, वेदांतांतीलच चैतन्य आहे असें घेऊन चाललें तर त्याविषयीं प्रश्न उत्पन्न होतो तो असा:- वेदांतात तीन प्रकारचेंच चैतन्य आजपर्यंत उपलब्ध होत आहे. **शुद्ध चैतन्य, शबल चैतन्य व आरोपित चैतन्य.** शुद्धचैतन्यच परब्रह्म आहे, असें सर्व वेदाताचा समन्वयपूर्वक सिद्धांत आहे.

शबलचैतन्य दोन प्रकारचें आहे. ईश्वररूप आणि जीवरूप.

आरोपित चैतन्य फक्त समर्थांच्या (य.१२.पा.१९५) ग्रंथांतच सांगितलें आहे आणि त्याचा जीवचैतन्यांतच समावेश होतो. नाहीं तर व्यर्थ गौरवदोष येईल. कारणावांचून अधिक पदार्थ मानण्याला गौरव म्हणतात. जीव हा मोक्षाला अधिकारी असून तो शुद्धचैतन्यांत मिळाला म्हणजे मोक्ष होतो, असें कांहीं ग्रंथकार म्हणतात, आणि ईश्वरचैतन्यास मिळाला असतां मोक्ष मिळतो असें भाष्यकार व विवरणकार म्हणतात. हा मोक्ष कांहीं ब्रह्मलोकांतल्या मोक्षाप्रमाणें नव्हे तर, ज्ञानानेंच प्राप्त होतो, असें या सर्वांचें म्हणणें आहे. म्हणून चैतन्यप्राप्तीच्या पलीकडे मोक्ष आहे असा वेदांतनिष्कर्ष निघणें शक्य नाहीं.

आतां ब्रह्मलोक प्राप्ति म्हणजेच चैतन्यप्राप्ति असा एखादा विवक्षित अर्थ जर गोविंदसुत करतील तर तोही या योगवासिष्ठाच्या विरुद्धच होणार आहे. कारण त्रेतायुगाच्या धर्मानें कैलासवैकुंठादिक प्राप्त होतात असें या योगवासिष्ठांत सांगितले असून चहूंयुगीच्या धर्मफळांतच तें येत असल्यामुळें मोक्ष नव्हे, असा - अर्थांतच निष्कर्ष त्यावरून निघतो. (य.१२.पा.१९६) बरे चैतन्याच्या पलीकडे

असलेला आत्मा जड आहे. असा दुसरा पक्ष घेऊन चाललें तर जडाची प्राप्ति म्हणजे मोक्ष ठरणार आणि तसा वेदांताचा सिद्धांत कोठें उपलब्धच नाही.

आतां सत्ता पुरुष व चैतन्य प्रकृति अशाप्रकारचें जें तातांनी म्हटलें आहे तें योगवृत्तीला अनुसरून म्हटले असल्यामुळें वेदांत जर गोविंदसुतांना माहीत आहे तर त्याविषयीं विवाद नाहीं हेंही त्यांना ठाऊक आहे हें मी घेऊ चालतों व अधिक लिहीत नाहीं. याप्रमाणें दोन मुद्दे झाले.

आतां अभ्यासाच्या मार्गांत चुका कोणत्या? याविषयीं प्रश्न केला आहे, व तो अभिनंदनीय आहे. यावरून गोविंदसुतांना योगाभ्यासाचीही माहिति आहे असें वाटतें. म्हणून मी त्यांच्या प्रश्नाला यथामति उत्तर देतों.

''तरी प्रथम परवस्तुपासुनु । जाला लयेनु । लयनापासुनी (य१२.१९७) गहनु। कृतिपकु पै ॥१९॥ कृतिपकापासौनी सत्पेशु । सत्पेशापासौनी आर्यानिर्देशु । तेथुनु जाला प्रकाशु । जोतिसांख्यु ॥२०॥ सांख्यापासौनु कैसा । केवळ अंकारिया परियेसा । समरु जाला जैसा । सांख्यसदृशु ॥२१॥ समरी पासौनु गुणऋतु जाला । गुणक्रुते क्रुतिवासा रचिला । तेयापासौन उपेंद्रु जन्मला । उपेंद्रें रचिला निद्राहीनु ॥२२॥ निद्राहीनें रचिलें पिण्डब्रह्मांड । चतुर्विध भूतग्राम प्रचंड । सप्तद्वीपावती नवखंड । पृथ्वीपर्वत ॥२३॥'' मान.योगवासिष्ठ, अध्याय ९

हा क्रम श्रुतिस्मृतिपुराणांत कोठेंही नाहीं व तो देहचतुष्टयवादाशीं समन्वित होणें शक्यही नाहीं. यातील २२ व्या ओवीवर जी टीप दिली आहे तींत हीं देवतांचीं नांवें आहेत असें म्हटलें आहे. पण श्रुतिस्मृतिपुराणांत ही देवतांचीं नांवें कोठेंही नाहींत, किंबहुना मानभावांच्या मतांतही नाहींत. आणि कोण्या योगशास्त्राच्या संस्कृत ग्रंथांतही (य.१२.१९८) नाहींत. बरें, याचा जो दहाव्या अध्यायांतील २९ ते ३४ या ओव्यांत लय सांगितला आहे, तो एका देवतेचा पहिल्या चक्रावर व दुसऱ्या देवतेचा श्रीहाट चक्रावर असा सांगितला आहे. पण असें योगाभ्यासांत होणें अशक्य आहे. कारण त्रिकूट, श्रीहाट, गोल्हाट, औटपीठ हीं चक्रें पश्चिम मार्गाचीं असून समाहंकारानेंच या चक्रावर चढावें लागतें, असा योगियांचा अनुभव आहे. विषमाहंकारानें चढल्यास प्राणाचा विच्छेद होऊन मृत्यु होतो. पण असा क्रमानें देवतेचा लय करूं गेल्यास प्राणाचा विच्छेद झाल्यावांचून रहात नाहीं. ह्या अभ्यासांतील चुका ज्याअर्थी विचारल्या आहेत त्याअर्थी

गोविंदसुतांना माहीत असलेंच पाहिजे. माहीत नसलें तर माझा गरीबाचा तेथें काय उपाय आहे ? पुनः दहाव्या अध्यायांतील २८ व्या ओवींत षट् चक्रें भेदून गेल्यानंतर मणिफूळ मार्गानें आकाशांत जातो असें म्हटलें आहे. आणि मणिफूळ शब्दावर (य.१२.पा.१९९) मणिपूर अशी टीप दिली आहे परंतु मणिपूरचक्र हें षट् चक्रांतर्गतच असून षट्चक्रांच्या पलीकडचें नाहीं तेव्हां षट्चक्रें भेदून गेल्यावर मणिपूरपंथानें वायु कसा जातो हें गोविंदसुत कळवितील तर बरें होईल. टीपेंत जी ज्ञानेश्वरींतील ओवी दिली आहे तींतून, षट् चक्रें भेदून गेल्यानंतर वायु मणिपुरासी झुंजतो, असा अर्थ निघत नाहीं, परंतु वासिष्ठाच्या ओवींत तर ''षट् चक्रें भेदुनु निर्धारी' असें स्पष्ट वचन आहे. बरें, मणिपुराच्या मार्गानें षट्चक्रें भेदून असा ओवीचा अर्थ केला तरी होत नाहीं; कारण मणिपुराचा मार्ग स्वाधिष्ठानापासून जसा सरळ तसा पुढें प्राण चढविण्याला सरळ नाहीं. कारण अनाहत चक्रावर प्राण नेतांना हार्दसंकोचधारणा सर्व योगी करीत असतात, तीही गोविंदसुताला ठाऊक आहे असें मी घेऊन चालतों. तेव्हां ह्या अभ्यासांतील चुका नव्हेत काय? असें मीच गोविंदसुताला विनवून विचारतों किंवा अशा प्रकारच्या धारणादिकांची चक्रभेदाला जरूर नाही, असें तरी गोविंदसुतानें (य.१२.पा.२००) म्हणावें म्हणजे मी अगदीं तोंड मिटून बसेन, कांहीं लिहिणार नाहीं. यद्यपि पतंजलीयोगांत मनोनिरोधास षट्चक्रभेदाची आवश्यकता सांगितली नाहीं, तथापि जेथें षट्चक्रनिरूपण केलें आहे, तेथें सर्वत्रच अशा धारणादिकांची जरूरी आहे, असा सर्व योगियांचा अनुभव आहे. पुनः याच ग्रंथांत सातव्या अध्यायांत - ''कर्मयोगु तो पवनें । हठयोगु तो मनें । ध्यानें लयो ज्ञानें । राजयोगु ॥११॥'' असें म्हटलें आहे. आणि पुढें या चार योगांची लक्षणें करतांनां असें म्हटलें आहे:-

''यमनियम तो कर्मयोगु । प्राणप्रत्याहारु तो हठयोगु । धारणाध्यान लययोगु । राजयोगु येरें दोन्ही ॥१४॥ अध्याय ७ वा. तेव्हां ११ व्या ओवींत कर्मयोग हा वायूनें साधतो, असें म्हटलें असून १४ व्या ओवींत प्राणायामाचा समावेश हठयोगांत केला आहे, आणि यमनियमांना कर्मयोग म्हटलें आहे. यमनियम जर कर्मयोग होय तर पवनाच्या योगाने (य.१२.पा.२०१) तो कसा साधतो? त्यांत वायूचें काय कार्य असतें ? हठयाोग जर मनानेंच होतो तर त्यांत

प्राणायामाचा समावेश कां केला? शिवाय **''ज्ञानावृत्ती राजयोगे प्राणायामासने हटे''** इत्यादि स्मृतिवचनासही ह्या ओंव्या विरुद्ध आहेत. सर्व योगग्रंथांत आसन हें तिसरें अंग सांगितलें असून या ग्रंथांत तें आठवें अंग सांगितलें आहे व राजयोगाचें समाधीचा व त्याची एकता केली आहे. परंतु **''प्राणयामासने हटे ।''** असें स्मृतिग्रंथांत म्हटलें आहे तें कसें ? ह्या अभ्यासांतील चुका नव्हेत काय ? याप्रमाणें गोविंदसुतांच्या मुद्यांचें माझ्याच्यानें देवविलें तसें उत्तर दिलें. या लेखांत कांहीं पारिभाषिक शब्द आलें आहेत, परंतु वेदांत व योग माहीत असल्यामुळें गोविंदसुतांना ते कठीण जाणार नाहींत.

आतां संप्रदायवेदांतदृष्टीनें या ग्रंथांत ज्या अनंत चुका आहेत त्यावर एक मोठें पुस्तकच लिहिलें पाहिजे ! माझी प्रकृति सुधारल्यावर कदाचित् तेंही मी लिहीन आणि कांहीं चुका वर दाखविल्याही आहेतच; परंतु संप्रदायवेदांत (य.१२.पा.२०२) म्हणजे वारकरी वेदांत, असा जो गोविंदसुतानीं अर्थ केला आहे, तो माझा नाहीं; तर उपनिषदें, स्मृति व पुराणांतील अद्वैतकांड, ब्रह्मसूत्रें व त्यावरील श्रीमत् शंकराचार्यांचीं भाष्यें, पंचपादिका आणि विवरणें इत्यादि क्रम हा होय. आतां या मुद्याव्यतिरिक्त दुसरी जी गोविंदसुताची भाषा आहे तिला उत्तर देणें दांत खाऊन हात तोडण्यासारखें मला वाटत असल्यामुळें मला त्याची जरूर नाहीं. **(य.१२.पा.२०३)**

आपला, गुलाबराव गोंदुजी मोहोड,

मुकदम माधान; हल्लीं वस्ती उमरावती. ता. २/८/१९१४.

टीप - *श्रीज्ञानेश्वरांचें योगवासिष्ठ. आध्यात्मिक कां मानभावी ?*

(लेखक - गोविंदसुत)

मुमुक्षु, गुरुवार, तारीख ३०, जुलै, सन १९१४.

१ दैवदुर्विलासाच्या फेऱ्यांत ज्याप्रमाणें कित्येक राष्ट्रें आणि व्यक्ति हीं सांपडतात, याप्रमाणें, त्या राष्ट्रांच्या व व्यक्तींच्या कर्तृत्वाची साक्ष पटविणारे ग्रंथ हेही कालचक्राच्या चरकांत सांपडत असतात! त्यांपैकीं कित्येक ग्रंथ पुड्या बांधण्याकरितां वाण्याच्या दुकानचा रस्ता पकडीत आहेत, तर कित्येक ग्रंथ अज्ञातवासात कैक वर्षे धूळ खात पडले आहेत! पण धूळ खात खात शेवटीं धुळीस मिळणाऱ्या या ग्रंथांना धुळ्यांची सत्कार्योत्तेजक मंडळी धुंडाळून काढून उजेडांत आणीत आहेत, हें पाहून आनंद होतो! या मंडळीपैकीं श्रीयुत गोविंद काशीनाथ चांदोरकर यांनी ''श्रीज्ञानेश्वरांचें योगवासिष्ठ'' मिळवून तें छापवून नुकतेंच प्रसिद्ध केलेलें माझ्या पाहण्यांत आलें. योगवासिष्ठांतील श्लोकांचा 'नेटका भावार्थ' काढून ज्ञानोबांनीं ग्रंथ लिहिल्याबद्दल नामदेवाचा व 'योगवासिष्ठ स्वात्मपत्र' लिहिल्याबद्दल विसोबा खेचरांचा , असे (य.१२.पा.१८५) तत्कालीन साधूंचे दोन्ही आधार चांदोरकरांनी आपल्या प्रस्तावनेंत दिलेच आहेत. या तत्कालीन पुराव्यावरून ज्ञानोबांनीं योगवासिष्ठाचें सार काढलें होतें, हें सिद्ध होत आहे. प्रस्तुतचा ग्रंथ प्रकाशकांस कोठें उपलब्ध झाला, हें त्यांनीं प्रस्तावनेंत न लिहिल्यामुळें चिकित्सक मंडळींत मोठा घोंटाळा उडून गेला होता, पण 'निवृत्तिज्ञानदेवसोपानमुक्ताबाई' च्या सांप्रदायिक मठांतच हा ग्रंथ उपलब्ध झाल्याचें केसरींत प्रसिद्ध झालें असून या ग्रंथाच्या पुष्टीकरणार्थ गोमांतकांतही एक प्रत चांदोरकरांस मिळाली आहे, मात्र ती अपुरी आहे. काशीस एक प्रत असल्याचें नुकतेंच मीं एका ज्ञानोबाच्या चरित्रांत वाचलें. संशोधकांचा शोध चालू असेलच.

२. या चिमुकल्या साररूप ग्रंथांत दहा प्रकरणें असून ओंवीसंख्या ११२४ आहे. कोणत्याही विषयांत प्रवेश करण्याला प्रथम ज्ञान - जाणीव पाहिजे, त्या जाणिवेला स्फूर्तिस्फुरण पाहिजे नंतर त्या ज्ञानस्फूर्तीनें त्या विषयाचा बोध झाला पाहिजे. यासाठीं कोणत्याहीं कार्यारंभीं त्या त्या हृदयस्थ देवतांना आवाहन करून त्यांच्या स्तुतिस्तौत्यानें (य.१२.पा.१८६) आपलें प्रसन्नांताकरण झाल्यावर त्या देवतांच्या साह्यानें ग्रंथाला आरंभ करावा, असा आपल्यांत शिष्टसांप्रदाय आहे. त्याप्रमाणें प्रथमतः या ग्रंथांत ज्ञानरूप गणपति, स्फुरद्रूप सरस्वति आणि बोधरूप सद्गुरु याचें स्तवन करून त्यांच्या प्रसन्नतेचा प्रसाद मागून घेतल्यावर ऋषि, मुनि, योगी, तापसी, ब्रह्मवेत्ते , दिगंबर इ. कांचीं वर्णनें घेऊन नंतर संत, सद्गुरु व सच्छिष्य यांचीं लक्षणें. इतका विषय पहिल्या तीन प्रकरणांत आला आहे. चौथ्या प्रकरणांत षड्दर्शनादि मतमतांतरें, पांचव्यांत युगधर्म, सहाव्यांत गृहस्थाश्रमनिषेध, सातव्यांत अष्टांगयोग, आठव्यांत स्वरूपस्थिति, नवव्यांत सृष्टिरचना व पंचीकरण आणि दहाव्यांत सृष्टीचा, देहाचा व कर्माकर्माचा निरास व उपसंहार. याप्रमाणें विषय आहेत, गाण्यामध्यें चिजा कांहीं नवीन नसतात, पण त्या रागरागिणींत वठविण्याचें कसब पाहून तज्ज्ञ मंडळी मान डोलावतात, तद्वत् अध्यात्मग्रंथांत विषय कांहीं नवीन असतात असें नाहीं, पण त्यांची मांडणी आत्मप्रत्ययानें झालेली आहे किंवा नाहीं हें पाहून मान डोलविली पाहिजे किंवा नाक मुरडलें पाहिजे. समर्थ म्हणतात, ग्रंथ 'शास्त्रेंसहित' तर पाहिजे पण त्यांत 'मुख्य आत्मप्रचीति' आहे किंवा नाही हें पाहिलें पाहिजे.(य.१२.पा.१८७)

३. ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर प्रकाशकाकडून तो तज्ज्ञ मंडळींकडे अभिप्रायार्थ पाठविला जातो, त्याप्रमाणें हा ग्रंथ वारकरी पंथाचे अध्वर्यूंपैकीं ह. भ. प. गुलाबरावमहाराज, विष्णुबुवा जोग, व विठ्ठलभक्त ल. रा. पांगारकर यांजकडे अभिप्रायार्थ गेला होता, त्यावरून एकसमयावच्छेदेंकरून या त्रयमूर्तीचा अभिप्रायरूप अवतार तारीख १६ जुलई रोजीं 'मुमुक्षु' च्या उदरीं प्रगट झाला, तो जणूं या ग्रंथांच्या मूळावरच झाला कीं काय असें दिसून आलें! या ग्रंथावर या त्रयमूर्ति वारकऱ्यांनीं केलेले वार वरवर विचाराचेच केले आहेत असें दिसले ! अशा वारांनीं एकमतानें या ग्रंथाचें जणूं तीनवार तिरटीम करून टाकून ग्रंथ ज्ञानोबाचा नाहीं म्हणून खाड्दिशीं ठरवून टाकलें! इतकेंच नव्हे तर गुलाबराव म्हणतात, हा मानभावी कावा! वाहवा! विष्णुबुवा म्हणतात. हें तोतयाचें बंड! खाशी सोय! यावर पांगारकर मखलाशी करून सांगतात कीं हा ग्रंथ वरवर चाळला तरी याची तऱ्हा निराळी असल्यामुळें हा ज्ञानोबाचा नव्हे खास; पण ज्ञानोबाचा ठरला तर याची किंमत कांहीं निराळी होईल!

ज्ञानेश्वरीहून निराळ्या तऱ्हेच्या या ग्रंथावरील (य.१२.पा.१८८) हा तऱ्हेवाईक अभिप्राय वाचला म्हणजे 'कोण हा धटिंगण!' म्हणून न कळत उद्गारलेला मनुष्य जांवई आहे असें मागाहून समजल्यावर तोच धटिंगण 'जांवयाची कीड आणि ती इतकी रोड' दिसलेल्या सासूबाईच्या गोष्टीचें स्मरण होतें! पांगारकरांचा हा वरवरचा अभिप्राय व त्यासंबंधानें प्रेमानें केलेला हा विनोद आपण वरच्यावर सोडून देऊन गुलाबरावमहाराजांकडे वळूंया.

४. गुलाबरावमहाराजांकडे हें पुस्तक गेलें त्या वेळीं ते तत्त्वसारायण, सिद्धांतसूत्रें, शहामुनीचा सिद्धांतबोध, व कांहीं अभंग वगैरेंतून थिऑसफी, उत्क्रांतिवाद, मानभावादि मतें ही घुसडली जाऊन त्या ग्रंथांचा व पंथांचा वऱ्हाडांत फार सुळसुळाट झालेला आहे, त्यावर लेख लिहिण्याकरितां बसले होतें. थिऑसफी व उत्क्रांतिवाद यावर मुमुक्षुचे साडेतीन कॉलम होतील इतका मजकूर लिहून झाल्यावर शहामुनीचा सिद्धांतबोध घेऊन त्यांतील मानभावी मतावर काय लिहावें, हा विचार चालला असतां त्या संधीत हा ग्रंथ हातीं आला, अर्थात् अशा वेळीं नदीवरील ब्राह्मणाकडे लग्नाची अक्षत आली असतां त्या ब्राह्मणाकडून त्या अक्षतेची जी वाट लागते, त्या ब्राह्मणाप्रमाणेंच गुलाबरावमहाराजांची स्थिति (य.१२.पा.१८९) होऊन हा ग्रंथही त्यांना मानभावांचा दिसला आणि मानभावादि मतांच्या सुळसुळाटावरील टीकेच्या वाहत्या गंगेच्या ओघांत या ग्रंथाबद्दलही हात धुवून घेऊन ग्रंथ मानभावाचा ठरविला असावा असें त्यांचा एकंदर अभिप्राय आणि विशेषेंकरून त्यांच्या 'ताजा कलमां'तील इतर ग्रंथांच्या सुळसुळाटाची प्रसिद्धि अवश्य व्हावी म्हणून त्यांची चाललेली तळमळ यावरून उघड दिसते. तसें नसतें तर इतर ग्रंथांत व अभंगांत झालेली मतामतांची घुसडाघुसड बाहेर काढण्याकरितां लिहिलेल्या लेखांतच या ग्रंथांच्या अभिप्रायाची घुसडाघुसड करून 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' त्यांनी केलें नसतें खास; गुलाबरावमहाराजांनी या पुस्तकाचा स्वतंत्र रीतीनें विचार खोल दृष्टि घालून केला, तर प्रत्येक प्रकरणाचा उपक्रम जरी त्यांच्या समजुतीप्रमाणें कोणत्याही मतानें केलेला असला, तरी त्याचा शेवटी उपसंहार आत्मज्ञानांत, सत्संगतींत केलेला आहे असें त्यांच्या नजरेस येईल आणि त्यावरून हा ग्रंथ तातांचा आहे, असें जरी त्यांना म्हणतां आलें नाहीं तरी हा ग्रंथ अध्यात्माचा आहे असें त्यांना म्हणावें लागेल यांत संशय नाहीं. गुलाबरावमहाराज हे खालील कारणांवरून (य.१२.पा.१९०) हा ग्रंथ मानभावांचा ठरवितातः-

(१) ग्रंथांतील प्रकरण ५ वें हें मानभावांच्या ग्रंथांतील युगधर्माशीं जुळत असून तो मानभावाचा ग्रंथ त्यांजपाशीं आहे. (२) अभ्यासाच्या मार्गांत पुष्कळ चुका आहेत. (३) या ग्रंथांत आत्मोपासनेची युगधर्मान्वयें व्यावृत्ति केली आहे, हें पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्यास ते तयार आहेत. (४) संप्रदायवेदांतदृष्टीनें असणाऱ्या चुका तर या ग्रंथांत अनंत आहेत.

या आक्षेपांपैकीं पहिल्या आक्षेपासंबंधानें मानभावी ग्रंथ पुढें आलेला नाहीं, तरी आणवण्याची जरूरही पण नाहीं. प्रस्तुत ग्रंथांवरूनच त्याचा निकाल होत आहे तो असा कीं, 'चोंही युगधर्मी वर्ततां । मोक्ष नाहीं सर्वथा' हें मानभावांचें म्हणून मानलेलें मत गुलाबरावमहाराजांस प्रस्तुत ग्रंथाच्या पांचव्या प्रकरणांतील ज्या ओंवींत सांपडलें, त्याच ओवीचें पुढले दोन चरण 'आत्मज्ञानावीण रघुनाथा । निश्चिंता नोहिजे' हे पाहण्यांत आले असते, तर याच प्रकरणांतील पंधराव्या ओंवींत लिहिल्याप्रमाणें हा युगधर्म' वेदें बोलिला यथोक्त' असो, अगर गुलाबरावांच्या म्हणण्याप्रमाणें मानभावी मताचा असो, पण त्याचा (य.१२.पा.१९१) उपसंहार शेवटीं 'आत्मज्ञानंविना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकं' यांत केला

आहे असें स्पष्ट होत आहे. आतां ग्रंथ मानभावी ठरविण्याकरितां आत्मज्ञान हेंही मानभावांचें म्हणावयाचें असेल तर मात्र कांहीं बोलणें नाहीं, पण मग ज्ञानोबाराय, समर्थ, तुकाराम , एकनाथ इ. चट सारे आत्मज्ञानी संत मानभाव म्हणावे लागतील! असो, गुलाबरावमहाराजांच्या अभिप्रायांत चैतन्यरूप आत्मा किंवा चैतन्याच्या पलीकडे आत्मा इ.कांवर चर्चा आलेली आहे, त्यावरही पुष्कळ बोलतां येईल. परंतु अनेक कारणांनीं त्यावर बोलणें निदान या ग्रंथाच्या अभिप्रायाच्या प्रसंगांत तरी इष्ट नसल्यामुळें आपण तो विषय सोडून देऊं. या पुस्तकासंबंधीं गुलाबरावांच्या बाकीच्या मुद्यांसंबंधानें गुलाबरावमहाराजांस माझा एवढाच विनंतिरूपानें प्रश्न आहे की, ग्रंथ थोतांडी आहे असा स्पष्ट ठराव करण्यापूर्वी अभ्यासाच्या मार्गांत पुष्कळ चुका असतील तर त्या कोणत्या, हें स्पष्ट दाखवावयास नको काय? आत्मोपासनेची व्यावृत्ति झालेली पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्याची तयारी आहे तर ग्रंथप्रकाशक अगर वाचक पुराव्याचें माप पदरांत घेण्यास तयार नसल्यामुळें घोंडें अडलें कीं काय ! वारकरी (य.१२.पा.१९२) पंथाचा संप्रदायिक वेदांत कोणता व त्या दृष्टीनें या ग्रंथांत अनेक चुका आहेत त्यापैकीं एक तरी दाखवण्यास नको होती काय? आमच्यासारख्यांनी केवळ गुलाबरावमहाराजांच्या वचनावर विश्वास ठेवला, तरी 'बाप दाखव नाहींतर श्राद्ध कर' अशा मासल्याचे आधुनिक चिकित्सकांचा हल्लीं किती सुळसुळाट झालेला आहे हें महाराजांस विदित आहेच त्यांची कशी समजूत पटणार? यासाठीं गुलाबरावमहाराजांना माझी विनंति आहे कीं, 'समग्र ग्रंथ पहिल्यावीण। उगाच ठेवूं नये दूषण' ही आज्ञा तातांची नसली तरी समर्थांची आहे ती ध्यानीं आणून समग्र ग्रंथाचें निरीक्षण करूनच आपण अभिप्राय दिला असेल याबद्दल मला संशय नाहीं, पण तो अभिप्राय 'हा सूर्य आणि हा जयद्रथ' या झोंकांत आला, म्हणजे त्या ग्रंथाबद्दल व अभिप्राय देणाऱ्याच्या पूज्यतेबद्दल मुमुक्षूच्या अंतःकरणांत लख्व उजेड पडतो. माझ्या विनंतीचा गुलाबरावमहाराजांकडून अनादर होणार नाहीं अशी मला उमेद आहे.

५. आतां आमचे परमपूज्य 'ह. भ. प.' विष्णुबोवा जोग या ग्रंथाला 'तोतयाचें बंड म्हणतात त्याला ते कारणें देतात तीं ही :- (य.१२.पा.१९३)

(१) सारा ग्रंथ चाळला तरी महाराजांची भाषापद्धति व विचारसरणी कांहीं केल्या आढळत नाहीं.

(२) मूळ श्लोक व त्यावर व्याख्यान असें यांत नाहीं, प्रकरणें मूळाला धरून तर नाहींतच पण अन्वर्थकही नाहींत.

(३) कांहीं ओव्या ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांतील तेच शब्द ठेवून हा ग्रंथ महाराजांचा असावा असा बनावट पुरावा केला आहे.

(४) ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या ग्रंथांत मुळींच न आढळणारे शब्द यांत आढळतात.

(५) ग्रंथाची रचना दासबोधाच्या धर्तीवर जात असल्यामुळें हा ग्रंथकार दासबोध वाचणारा असावा.

(६) बाह्य अगर आंतर कोणत्याही प्रमाणावरून हा ग्रंथ महाराजांचा असावा, असा बुवांच्या अंतःकरणांत उजेड पडत नाहीं.

(७) या सर्व कारणांवरून बुवांचे अनुमान असें आहे कीं, एक तर प्रकाशक हे भाबड्याकडून फसविले गेले असले पाहिजेत, अगर वारकरी हे फसणारे आहेत, अगर त्याच्यांत कांहीं राम आहे

- दम आहे (य.१२.पा.१९४) किंवा नाहीं, हें अजमावण्याचा हा प्रयत्न असावा.

या प्रत्येक आक्षेपाबद्दल महाराजांना मी दोन शब्द विचारण्याची परवानगी घेतों.

आक्षेप १ ला - ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव हा ग्रंथ यांतील अर्थाकडे बिलकुल लक्ष न देतां नुसतेच तिन्ही ग्रंथ वाचीत असतांना या ग्रंथांतील अशुद्ध शब्द सोडून दिले तर बाकीच्या शब्दांच्या मोडणीवरून या ग्रंथाची भाषा महाराजांची नव्हे अशी चटकन् ओळखून हा ग्रंथ खड्यासारखा निराळा काढतां येईल काय ? व तोतयाच्या बंडातील तोतया हा सदाशिवरावभाऊंची हुबेहूब प्रतिमा दिसत होती, अशी ज्ञानेश्वराची प्रतिमा यांत नसेल तर 'तोतयाचें बंड' हे नांव याला कसें देतां येईल? अमुक एका विषयासंबंधानें ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांतील विचार अमुक आहे व या ग्रंथांत त्याच विषयाबद्दल विचार त्याच्याशीं निराळा आहे अशी स्पष्ट फोड करून दाखवून त्यावरून ही विचारसरणी महाराजांची नाहीं, असें सिद्ध करतां येण्यासारखें आहे किंवा नाहीं ? असेल व महाराजांकडून पुन्हां एकवार स्पष्टता होईल तर आम्हां अज्ञानी जीवांना या बनावट ग्रंथापासून आपली फारकत करून (य.१२.१९५) घेण्यास बरें पडेल. कारण मी तर प्रथम ग्रंथ न वाचतां ज्ञानोबाचा ग्रंथ या भपक्यावरच विकत घेऊन फसलों गेलों आहे !

आक्षेप २ रा :- भावार्थ म्हणून काढलेल्या ग्रंथांत श्लोक व अर्थ असलाच पाहिजे, असा नियम आहे काय ? व श्लोक आणि अर्थ नसेल तर तेवढ्यावरून ग्रंथ ज्ञानोबाचा नाहीं म्हणतां येईल की काय ? ज्ञानेश्वरींत श्लोक व व्याख्यान आहे, पण श्लोकाचा अर्थ एकीकडे तर महाराजांचा भावार्थ भलतीकडेच असे कित्येक तरी श्लोक नाहींत काय ? जेथें ग्रंथाचें रहस्यच बाहेर काढावयाचें, तेथें श्लोक असेल तर उत्तमच, पण नसला तरी तेवढ्यावरून ग्रंथ ज्ञानोबाचा नाहीं असें म्हणतां येईल काय ? मूळ ग्रंथांतील विषय व त्याचें हृद्गत पुढें ठेवून ज्या ज्या उपायांनी मुमुक्षूंचा भ्रम दूर होईल, तशा तऱ्हेच्या निरूपणानें स्वतंत्र रचना करून सारभूत ग्रंथ लिहिला गेला असेल तर अशा प्रसंगीं मूळाला धरून अगर अन्वर्थक अशीं प्रकरणें असणें अवश्य आहे कीं काय ? या ग्रंथांत ऋषिसिद्धसंघ, शिष्यदूषण, शिष्यसंतप्रशंसा, षड्दर्शनावतरण, चतुर्युगधर्म, गृहस्थाश्रमनिषेध, अष्टांगयोग, सर्वांतरात्मप्रशंसा, (य१२.१९६) प्राणसांकळी, परब्रह्मयोग, अशीं दहा प्रकरणें आहेत. यांपैकीं एकही प्रकरण मूळाला धरून अगर अन्वर्थक नाहीं कीं कसें?

आक्षेप ३ रा :- हा ग्रंथ ज्ञानोबाचा आहे यालाच पुष्टि देतो ! कारण आपल्यास आवडणारे शब्द, दृष्टांत, अगर वाक्यें आपण नेहमीं निरनिराळ्या प्रसंगीं तीच तीच उपयोगात आणीत असतो. निरनिराळ्या प्रसंगी निरनिराळ्या विषयांवर वर्तमानपत्रांतून येणारे लेख कोणाचे आहेत हें त्यावरून चटकन् ओळखतांही येतें. कीर्तनकार हे निरनिराळ्या विषयांच्या अभंगावर कथा करीत असले, तरी तेच दृष्टांत, वाक्यें, गोष्टी इत्यादिकांची पुनरावृत्ति करीत असतात, हें महाराजांना विदित आहेच. एका ग्रंथांत दिलेले दृष्टांत दुसऱ्या ग्रंथांत देण्याचा प्रसंग आल्यास निराळ्या तऱ्हेच्या मांडणीनें ओंवी रचण्याऐवजी पहिलीच ओंवी कायम ठेविली तर त्यांत काय बिघडतें ? नाथांच्या ग्रंथांतून असे प्रकार झालेले नाहींत काय ? तात्पर्य एवढ्यावरून बनावट पुरावा म्हणण्याऐवजी पुष्टिकारक पुरावा म्हणतां येणार नाहीं काय?

आक्षेप ४ था :- ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या ग्रंथांत न आढळणारे शब्द यांत आढळतात ते कोणते? दहा पांच कळले तर त्याबद्दल विचार (य.१२.पा.१९७) करतां येईल.

आक्षेप ५ वा :- दासबोधाच्या पूर्वीचा हा ग्रंथ असेल तर हा ग्रंथ बनावट म्हणण्याऐवजीं दासबोधच बनावट म्हणतां येणार नाहीं काय ? दासबोधानंतर हा बनाऊ दस्तऐवज झाला असावा असें अनुमान करण्यास या ग्रंथांत कांही आधार आहे काय ?

आक्षेप ६ वा :- एखादें प्रमाण स्पष्ट करून दाखवतां आल्यास आम्हां अज्ञानांच्या अंतःकरणांतही त्याचा उजेड पडेल.

आक्षेप ७ वा :- ग्रंथ सोपानदेवाच्या मठांत सांपडला, तो प्रकाशकांनी जशाचा तसा छापून आपल्यापुढें मांडला, यांत प्रकाशकाची फसगत ती कसली ? यांतील 'भाबडा' हा शब्द उपरोधिक आहे की काय ? वारकऱ्यांना अजमावण्याचा हा प्रयत्न सोपानदेवाच्या मठाधिपतींचा किंवा प्रकाशकाचा? येणेंप्रमाणें महाराजांच्या आक्षेपावर मला शंका विचाराव्याशा वाटल्या त्या मीं श्रद्धापूर्वक महाराजांपुढें ठेविल्या आहेत त्याचा विचार महाराजांकडून होईलच.

६. ग्रंथ ज्ञानोबाचा आहे किंवा नाहीं, हें सांगण्याचा ज्यांचा (य.१२.पा.१९८) अधिकार, जितक्या प्रेमाच्या उत्सुकतेनें ग्रंथ ज्ञानोबाचा म्हणून ते वाचायला लागून अखेर निराश झाले, तितक्याच प्रेमाच्या औत्सुक्याने ज्यांच्या अभिप्रायाकडे महाराष्ट्रांतील सर्व वारकरी आणि भगवद्भक्तांचे डोळे लागून रहातात, तेच जर असा वरवर अभिप्राय देऊन आम्हांला निराश करूं लागले तर मग काय म्हणावें ? 'आतां संपलें म्हणो पां आघवें । विवेकाचें!' अथवा 'आतां पुराला आह्मा धिंवसा । आत्मबोधाचा!' हे जे अर्जुनानें निराशेचे लडिवाळपणानें भगवंताशीं उद्गार काढले तसेच काढण्याचा आमच्यावर हा प्रसंग होय' असें मोठ्या दुःखानें म्हणावें लागतें ! 'अर्धांगीं पार्वती' असा शंकराची प्रतिमा गुलाबरावमहाराज, विष्णुस्वरूप आमचे विष्णुबुवा, संतचरित्रें निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आमचे पांगारकर, अशा ब्रह्माविष्णुहरादिकांपुढें प्रकाशकांनीं हा जो ग्रंथ अभिप्रायाकरितां पाठविला तो कांहीं वर्तमानपत्रीं उडवाउडवीचा अभिप्राय घेऊन ग्रंथ खपवावा यासाठीं खचित नसेल तर संशोधनाचें सत्कार्य करीत असतांनां त्यांत सांपडलेली ही अशोधित चीज ही काय रत्न आहे किंवा गारगोटी आहे, हें आपल्यासारख्या मर्मज्ञ पारख्यापुढें ठेवून आपल्या परीक्षेचा आणि त्याबरोबरच या जिनसेचा व ती घडवणाऱ्या (य.१२.पा.१९९) पुरुषाचा बरावाईट प्रकाश महाराष्ट्रावर पडावा, याच उद्देशानें पाठविला असला पाहिजे यांत संशय नाहीं. आपण महाराष्ट्रांतील सर्व वारकरी भगवद्भक्तमंडळाचें केंद्रस्थान आहांत, ज्ञानोबाच्या आत्मज्ञानांत, मननांत, भजनांत रात्रंदिवस गढलेले मुरलेले असे 'अध्यात्मशास्त्रीं इये । अंतरंगचि अधिकारिये' या कोटींतील आहांत, 'राजा बोले दळ हाले' ही भक्तमंडळींत आपली योग्यता, तसेंच आपलेंही सर्व महाराष्ट्रीयांवर प्रेम, म्हणून प्रेमाच्या लडिवाळपणानें तुमच्याशीं बोलण्याचा माझा हक्क आहे असें समजून तुमच्याशीं सलगीनें बोलतों की, आपण अभिप्राय दिला खरा, पण तेवढ्यावरून कांही आह्मां अज्ञजनांची खात्री होत नाहीं. ग्रंथ ज्ञानोबाचा तुह्मी म्हणेपर्यंत तुह्मांला सतावून सोडावयाचें असा भलताच विपर्यास मात्र माझ्या म्हणण्याचा आपण करूं नका! तुह्मी ग्रंथाचा वाटेल तो पंथ ठरवा, पण 'हा सूर्य आणि हा जयद्रथ' असें स्पष्टपणें दाखवा, आणि आमची स्पष्ट समजूत घालून द्या. शंभर अपराधी सुटले तरी हरकत नाहीं. पण एका निरपराध्याला शिक्षा होऊं नये असा न्याय आहे. तद्वतच हा ग्रंथ ज्ञानोबाचा नसूनही आम्हां हजारों अज्ञान्यांनीं तो (य.१२.पा.२००) ज्ञानोबाचा म्हणून श्रद्धेनें वाचला तरी आह्मी अपराधी होणार नाहीं, पण ज्ञानोबाचा असूनही आपण डोळेझांक करून 'नाहीं' असा ठरवाल तर हजारों

लोकांच्या प्रवृत्तीचा आपण उच्छेद केला असें होणार आहे. या कामांत पुराव्याचा सर्वस्वी बोजा आपल्यावर आम्हीं लादणार, कारण एक तर ज्ञानोबाचें नांव कोरलेली जिन्नस तुम्ही नव्हे म्हणतां, तर ती कशी नव्हे, हें आमची 'आयणी टेंके, पुरे म्हणें' या भगवंताच्या उक्तीपर्यंत तुम्हीं आमची खात्री करून दिली पाहिजे. दुसरें असें कीं, तुम्हाला स्तन्य देणारी ज्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरमाउली तुमच्या सन्निध उभी आहे म्हणून तुम्ही सांगता, त्याप्रमाणेंच आम्ही सर्व महाराष्ट्रीयांना ज्ञानामृत पाजणारे तुम्हीं आमच्या सन्निध आहांत, आमचा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त सर्व पुरावा तुम्ही आपल्या ज्ञानानें आपलासा करून घेतला आहे, यासाठीं तुम्ही आमच्या अंतःकरणांत, आमच्या मठ्ठ डोक्यांत हा ग्रंथ ज्ञानोबाचा खास नव्हे' असा लख्ख उजेड पडेपर्यंत पुराव्याचें माप तुम्हीं आमच्या पदरांत बांधलें पाहिजे, असें प्रेमाच्या हक्कानें आपल्यास मी सांगतों, म्हणून त्रयमूर्तिमहाराज! सारासारविचारांनीं श्रृंगारलेल्या सर्वमान्य अशा हंसक्षीरन्यायासनावर पुन्हां एकवार आरूढ व्हा! (य.१२.पा.२०१) आत्मप्रत्ययाची कसोटी पुढें ठेवा! ग्रंथांतील प्रत्येक प्रकरण त्या कसोटीशीं घांसून पहा, त्यांत दोष असतील तर त्याला कारणेंही असतील; तर तीं शोधून काढा, प्रत्येक प्रकरणाचा उपक्रम कोणत्या आधारानें करून उपसंहार आत्मज्ञानांत झाला आहे कीं नाहीं तें पहा, प्रत्येक प्रकरणांत योगवासिष्ठांतील सार आलें आहे किंवा ग्रंथकारानें बगलेंतून काढून त्यांत घातलें आहे हें पहा, ग्रंथ बनावट असेल तर प्रत्येक प्रकरण बनवण्याचा हेतु काय असावा, शेवटी प्रत्येक प्रकरणाचें आत्मज्ञानांत समर्पण झालें असेल तर ग्रंथ बनावट म्हणतां येईल कीं काय. इ. सर्व साधक बाधक गोष्टीं स्वच्छ अंतःकरणानें विचार करा. तुमच्यापुढें आलेला ग्रंथकार अपराधी असेल तर तसें निर्णयांनीं ठरेपर्यंत त्याच्याबद्दल तुम्ही आपलें मन कलुषित करून घेऊं नका. तुम्हीं बाहेर ऐकलें संवरलेलें व तुमच्या अंतःकरणांत खळमळ तर नाहींच परंतु कर्णोपकर्णांत दडून राहिली असल्यास ती बाहेरच्याबाहेर, ठेवा, 'कांद्याला बिस्मिल्ला' कशाला पाहिजे? असें कदाचित् आपल्यास वाटेल तर तें मनांतून घालवा आणि पुन्हां एकवार ग्रंथनिरीक्षण करून महाराष्ट्राचा संशय (य.१२.पा.२०२) घालवा, एवढी प्रार्थना करून मी तूर्त आपली रजा घेतों.

(७) श्रीज्ञानोबाच्या नांवांत प्रेमाची इतकी काय जादु भरली असेल ती असो. एखाद्या दगडावर ज्ञानोबाचें नांव घातलेलें असलें तरी त्याच्या पायां पडावें असें वाटतें, मग हें तर ग्रंथावर नांव कोरलें आहे, त्या ग्रंथांत काय विषय आहेत याचें जरी आम्हांला ज्ञान नसलें तरी 'ज्ञानोबाचें एवढ्यावरच देहावरील प्रेमाप्रमाणें प्रेम बसतें, पण या श्रेष्ठांच्या अभिप्रायामुळें माझें 'थितें मानसे डहुळलें' असल्यामुळें घेतलें तर बाधतें, टाकलें तर श्रापतें, अशी स्थिति झाल्यामुळें नसता उपद्व्याप म्हणून हा लहान तोंडीं मोठा घांस घेतल्यामुळें यांत जे प्रमाद घडले असतील ते प्रेमातिरेकाचे असल्यामुळें त्रयमूर्ति महाराजांनीं मला क्षमा करावी.

आपला सर्वांचा दासानुदास,
गोविंदसुत.
(य.१२.पा.२०३)

पत्र ४० वे

योगवासिष्ठावर पुनः विचार ः लेखांक ३ रा

मुमुक्षु, ता. ६, आगष्ट, १९१४.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :-

मी दिलेल्या योगवासिष्ठाच्या अभिप्रायावर कोणाच्या संक्षिप्त सहीनें केसरीच्या ता. २१/७ च्या अंकांत मजकूर आला आहे. त्यांत ''मानभावांत कोणी ज्ञानदेव झाला कीं नाहीं हें गुलाबरावला सिद्ध करणें प्राप्त आहे'' असें म्हटलें आहे.

यावर माझें म्हणणें असें आहे कीं मानभावांत ज्ञानदेव झाला कीं नाहीं हे सिद्ध करण्याची आवश्यकता मला नाहीं. शिवाय चांदोरकरांची व माझी ओळख नाहीं. ते कोणाला फसविणारे आहेत असें माझें म्हणणेंही नाहीं.

माझें म्हणणें इतकेंच कीं योगवासिष्ठांत युगधर्म नांवाच्या प्रकरणांत जो मजकूर सांपडतो तो मानभावांच्या ग्रंथांवांचून उपलब्ध श्रुतिस्मृतिपुराणांत मुळींच मिळत नाहीं. आणि ''कर्मयोनि देवयोनि'' इ. श्लोकांचा व शांकर वेदांताचा समन्वय होणेंच शक्य नाहीं असें मी पंडितांच्या सभेंत छातीस हात लाऊन सिद्ध करण्यास तयार आहे. मूळ योगवासिष्ठ शांकरमताच्या वेदान्ताचा आहे असें माझें मत आहे व तेंही मी सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. पूर्वी सिद्धांतबोधावरून जें मानभावाविषयीं कांहीं मी लिहिलें होतें तसें या ग्रंथाविषयीं माझें वरवर म्हणणें नाहीं तर स्वतःग्रंथ हातांत घेऊन सिद्ध करून देण्यास मी तयार आहें.

एवढ्या वरून **मानभावमत वाईट आहे असें मी प्रतिपादन करतों** असें कोणी समजूं नये व मला त्याची जरूरही नाहीं.

अद्वैत वेदान्ताशीं कधींही समन्वय न होण्यासारखा, कितीही व्याकरणानें शब्दार्थ बदलविले तरी दुसरा अर्थ न होण्यासारखा, मानभावग्रंथावांचून श्रुतिस्मृतिपुराणांत उपलब्ध नाहीं असा आणि एखाद्या लिखित ग्रंथांत श्लोक कोणी घालून दिल्यास देखील अद्वैतवेदान्ताशीं फूट पडेल असा मजकूर या

वासिष्ठांत आहे हें मी सिद्ध करून देतों. मग तो तातांनी जरी केला असला तरी तातांच्या अमृतानुभवादि ग्रंथांच्या विरुद्ध असल्यामुळें तो आमच्या (य१२.२०४) करितां केला असें मला वाटत नाहीं. मी आपलें म्हणणें केव्हांही सिद्ध करून देण्यास तयार आहें. मला हल्लीं ज्वर येत आहे म्हणून सिद्ध करून मागणाऱ्यानें येथें आल्यास मजवर उपकार होतील. नाहींतर माझी प्रकृति सुधारल्यावर भेट झाल्यास दोन्ही ग्रंथ हातांत घेऊन सिद्ध (करून) देईन. यापेक्षां जास्त लिहिणें माझ्याकडून होत नाहीं.

मानभावांमध्यें कोणी ज्ञानदेव झाला कीं नाहीं अशा दृष्टीनें मी पूर्व लेखही लिहिला नव्हता. कारण प्रत्यक्ष वेदान्तभेद सांपडला असतां अर्थापत्ति प्रमाणाचें अवलंबन करावें असें मला वाटलें नाहीं व वाटतही नाहीं.

वेदान्तग्रंथांत अशा प्रकारचे घोटाळे कोणाच्या तरी नांवावर होतात याच संबंधांत उदाहरणें मी पूर्व लेखांत दिली आहेत ती पाहिजे असल्यास पुन्हा कोणी वाचून पहावीं. इलेक्ट्रिसिटीचे ठोके आणि परब्रह्म एकच आहे असें ज्यांचें म्हणणें असेल त्यांच्याशीं चर्चा करण्याची मला कांही जरूर नाहीं.

पण ((मूळ) योगवासिष्ठ अद्वैतवादाचा असून, **सांप्रदायिक शांकरमतांत, समन्वय हाच पहिलेपासून परिशुद्धीचा मार्ग ठरत आला असल्यामुळें तद्विरुद्ध वचनाला राहण्याला समावेशच नाहीं असें मी स्पष्ट म्हणतो. यावर माझ्या प्रकृतींत त्राण आहे तोंपर्यंत पाहिजे तितकी लेखालेखी करण्यास मी तयार आहें.**

अमुक नांवाचा मनुष्य झाला किंवा नाहीं हा वाद इतिहासाचा असून तो सतत संदिग्धच राहणार. तेव्हां त्याबद्दल मला कांहींच बोलण्याची इच्छा नाहीं. इतकें लिहूनच मी केसरींतील लेखकाची क्षमा मागतों.

आपला,
गुलाबराव गोंदुजी मोहोड,
मुकद्दम माधान हल्लीं मुक्काम उमरावती.
ता. २४/७/१९१४.

ooo

पत्र ४१ वे

आचार्य व ज्ञानेश्वर

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

तारीख १५, आक्टोबर, सन १९१४.

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :-

सा. न. वि. वि. मी बाळशास्त्रीं हुपरीकर यांनीं लिहिलेला ''विद्यारण्य व ज्ञानेश्वर यांच्या वेदान्तावरील मतांचें तात्पर्य'' नांवाचा (य.१२.पा.२०५) निबंध वाचला. त्यांत शंकराचार्य, विद्यारण्य व तात यांच्या मतांत भेद दाखविले आहेत. **माझ्या मतें तातांच्या मतांत व शांकरमतांत भेद नाहीं. 'तातचरणभूषण'** नांवाच्या ग्रंथांत मी असें प्रतिपादनही केलें आहे.

पुनः मायेचा अंगिकार न करून नुसता स्फुरणपक्षाचाच तात अंगिकार करितात असें मानलें तर श्रीकांतमतांचे व वैमर्षण मताचें तात आहेत असें जबरदस्तीनें म्हणावें लागतें. आणि हीं दोन्हीं मतें तर प्रत्यक्ष वेदविरुद्ध आहेत.

जेथें तातांनीं अज्ञानाचा अंगिकार केला नाही त्या ठिकाणीं तो शंकराचार्य व विद्यारण्यही करीत नाहींत असें विवरणादि पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्यास मी तयार आहें. म्हणून शंकराचार्यमतांत व तातमतात भेद नाहीं असें मी म्हणतों.

परंतु ''तातांचें मत शंकराचार्यांच्या मताहून निराळें आहे'' असें कांहीं वारकरी लोकांचें म्हणणें आहे हें मला येथें एका हरदासानीं सांगितलें. मी प्रत्यक्ष कोणा वारकऱ्याचे तोंडून ऐकिलें नाहीं, परंतु खरोखरच पुष्कळ वारकऱ्याचें असें मत असेल तर तें वर्तमानपत्रद्वारें प्रसिद्ध झाल्यास मला पटेल तर मी त्याचा अंगिकार करीन. मात्र त्यांत वेदविरुद्ध जीं वर दोन मतें सांगितलीं तीं टाळतां आलीं पाहिजेत. मला वाटतें वारकरी लोकांचे तसें मत असणें शक्य नाही. हरदासबोवांनीं खोटें सांगितलें असल्यास व वारकऱ्यांचें तसें मत असल्यास कोणी वारकरी महात्म्यानें हरदास येथें उमरावतीस आहेत तोंपर्यंत जरूर प्रसिद्ध करावें, अशी कर जोडून विनंति आहे कळावें.

९/१०/१९१४.

आपला,
गुलाबराव गुंडोजी मोहोड,
माधानकर हल्लीं मुक्काम उमरावती.

टीप -

१ या लेखावर वे. शा. सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांनीं महाराजांस पत्र पाठवून हा वाद वर्तमानपत्रांतून चालविण्याची इच्छा प्रदर्शीत केली होती पण लवकरच महाराज तिरोभूत झाल्यामुळें तो प्रश्न तसाच राहिला. पुढें महाराजांचें पट्टशिष्य गुरुभक्तिपरायण नारायणराव पंडित यांनी स्वकर्तव्य म्हणून तो वाद पुढें मुमुक्षु पत्रांतून चालविला व ''शंकराचार्यमतांत व तातमतांत भेद नाहीं हें विवरणादि पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्यास मी तयार आहे'' ही महाराजांची प्रतिज्ञा पुरी केली. तो पत्रव्यवहार ''आचार्य व ज्ञानेश्वर पुढें चालू'' या सदराखालीं शेवटीं दिला आहे.

(य.१२.पा.२०६)

पत्र ४२ वे

माझ्यासंबंधीं गैरसमजुती व त्यांचा प्रतिकार

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

मुमुक्षु, गुरुवार, तारीख १९, नोव्हेंबर, सन १९१४.

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांसः-

स्वतःची महती गाणें हें प्राचीन अर्वाचीन सज्जनमंडळींत वाईट गणलें गेलें आहे.

परैः प्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणी भवेत् ।
इंद्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥

असें एक सुभाषितही प्रसिद्ध आहे. परंतु **''अधर्माला प्रतिबंध करण्याकरितां स्वतःची महती देखील गावी''** असें वसिष्ठ म्हणतात. या वचनाचा आधार धरून एकतीस वर्षें न काढलेले उद्गार कांहीं परिस्थितीमुळें काढणें भाग पडत आहे. त्याबद्दल वैदिक संतमंडळींच्या चरणाजवळ मी क्षमा मागून घेतों.

कांहीं ब्राह्मणव्यक्ति, माझ्याविषयीं जरी हलकें मन करीत असल्या तरी त्यांनीं माझ्याविषयीं लोकांत फारसें वाईट मत फैलविलें नाहीं, परंतु ब्राह्मण होण्याकरितां हपापलेले ब्राह्मणेतर माझ्याविषयीं गैरसमजुती लोकांत उत्पन्न करीत आहेत, त्यांत 'सर्वानीं मिळून एकत्र जेवावें' असें म्हणणारे कांही वारकरीही आहेत. ह्या गैरसमजुती कसकशा फैलविल्या आहेत त्या क्रमानें देऊन त्यांचें यथामति उत्तर देतों.

(१) पहिली गैरसमजूत :- गुलाबराव महाराज देखील स्वतःला कागदपत्रीं 'क्षत्रिय' लिहितात.

प्रतिकार :- आमच्या कांहीं मंडळीनें 'क्षत्रिय' लिहिण्याचा प्रचार नवीन पाडला आहे. यापूर्वी आम्ही आपल्यास तिरोळे कुणबी लिहीत होतों. तें कांहीं असलें तरी स्वतःला मी क्षत्रिय लिहीत नाहीं, 'शूद्र' लिहितों. घटकाभर खोटी कल्पना करून मी द्विज आहें असें जरी घेऊन चाललों तरी अनंत कालापासून संस्कारविच्छिन्न झाल्यामुळें कलियुगाच्या शेवटीं होणाऱ्या **मरु** व **देवापि** या दोन महात्म्यांशिवाय मला क्षत्रियत्व देणें दुसऱ्याच्या हातीं नाहीं हें वैदिक धर्मावर विश्वास असल्यामुळें मला ठाऊक आहे.

बरें वैदिक धर्मावर माझा विश्वासच नसला तर मग मला द्विजत्वच कशाला हवें आहे ! काय इतर लोकांना कलाकौशल्य साधतां येत नाहीं? (य.१२.पा.२०७)

(२) दुसरी गैरसमजूत :- ब्राह्मण स्वतः ग्रंथ करितात व त्यांवर गुलाबराव महाराजांचें नांव घालतात. ब्राह्मणांनीं गुलाबरावास मुद्दाम पुढें केलें आहे.

प्रतिकारः- ही गोष्ट अत्यंत खोटी आहे. या गोष्टीचें प्रत्यंतर दाखविण्याकरितां मी केवढ्याही मोठ्या समजांत ग्रंथ रचण्यास तयार आहें. शिवाय मजजवळ असलेल्या मंडळीलाही माझे सर्व ग्रंथ सध्यां समजत नाहींत. शिवाय मी स्वतः ग्रंथ रचतों कीं नाहीं हें प्रत्यक्ष येऊन वाटेल त्यानें पहावें; नाहींतर पुढें गुलाबराव आमच्या जातीचेच होते, त्यांना पुढें करून ब्राह्मणांनीं कांहीं तरी ग्रंथ रचले असा कुत्सित वाद गुप्तपणें लोकांनीं सुरू करण्याचा संभव आहे.

(३) तिसरी गैरसमजूत :- गुलाबरावाला मंडळी ग्रंथ वाचून दाखवितात व नंतर इकडचें तिकडचें ते लिहितात.

प्रतिकार :- या म्हणण्यावर प्रश्न असा आहे कीं मी जे ग्रंथ लिहितों ते समजून लिहितों कीं न समजून लिहितों? पहिल्यापक्षीं **'चित्सुखी'** सारखे ग्रंथ समजावून देणारा मजजवळ कोण आहे याचा शोध अवश्य करावा. अथवा 'चित्सुखी'सारख्या ग्रंथांतील अक्षरें वाचून त्यांतील प्रमेयें तरी या मंडळींतील

कोणी लिहून दाखवावीं.

उमरावतीस येण्यापूर्वी हें ग्रंथ मजजवळ नव्हते हें सर्व मंडळीस ठाऊकच आहे. मागाहून उमरावतीस येऊन मला १०/११ वर्षे झाली. यापूर्वी संस्कृत व्याकरण शिकलेल्या वाचकांशीं माझा संबंधच पडला नाहीं; आणि उमरावतीस येऊन जरी हे ग्रंथ मी मागविले तरी त्यांचा समजदार वाचक मला कोणीच मिळाला नाहीं. या माझ्या म्हणण्याची सत्यता पाहण्याकरितां कोणाहीजवळ कोणीही शोध करावा याबद्दल मी सरसकट परवानगी देतों. या चित्सुखीसारख्या ग्रंथाचे उतारे माझ्या ग्रंथांत समीक्षापूर्वक आले आहेत. अनार्य भाषेंतील ग्रंथ मात्र मी दुसऱ्याकडून वाचून घेतों हें खरें आहे. वेदांत ग्रंथही मी दुसऱ्याकडून अलीकडे वाचून घेतों पण त्यांचें पूर्वप्रमाण मीच सांगत असतों.

यावरून मी कोणी अलौकिक आहे असें भासविण्याचा माझा प्रयत्न नाहीं तर ही वस्तुस्थिति खरी आहे कीं नाहीं; हें माझ्या जातिबांधवानें येऊन पहावें. (य.१२.पा.२०८)

(४) **चवथी गैरसमजूत :-** गुलाबरावमहाराज शौच्याच्या वेळेस ग्रंथ वाचतात. त्यांनीं कांहींतरी यक्षिणीसाधन केलें म्हणूनच त्यांना इतका शौच्याला वेळ लागतो.

प्रतिकार :- चार वर्षांपूर्वी मला शौच्यास इतका वेळ लागत नसें हें सर्व मंडळीस ठाऊक आहे. पुण्याकडील मंडळीशीं देखील माझा पहिला परिचय झाला तेव्हां इतका वेळ लागत नव्हता. हा वेळ मला रोगामुळें लागतो. शिवाय शौच्याच्या वेळीं जप करून प्रसन्न होणाऱ्या देवता वेदांतज्ञान सांगूं शकतात असें उपलब्ध तंत्रवाक्यानें जर हे आक्षेपक सिद्ध करतील तर बरें होईल; कारण अशा क्षुद्र देवतांचीं साधनें तंत्रांतच असावयाचीं. शौच्याला फार वेळ लागतो म्हणून करमणुकीकरतां मी आडून दुसऱ्यानें वाचलेले ग्रंथ ऐकतों हें खरें आहे; परंतु ते ग्रंथ शौच्याला पाणी घेऊन गेलेंच पाहिजे असा नियम जी भाषा सांगत नाहीं त्या भाषेचेच असतात. आतां शौच्याचा रोग असल्यामुळें एनिमा घेण्याकरितां पाणी मागण्यासाठीं मला कधीं कधीं तोंडानें हांका मारणें भाग पडतें. माझा हा रोग कोणी बसवून देईल तर हें पाप मी पुढें करणार नाहीं हें शपथ घेऊन सांगतों.

(५) **पांचवी गैरसमजूत :-** गुलाबरावमहाराज ब्रह्मचर्याला पुष्टि देत नाहींत.

प्रतिकार :- ही गोष्ट अत्यंत खोटी आहे. माझें मत यासंबंधीं इतकेंच आहें कीं हिमालयावर सतत समाधि लावून बसल्याशिवाय अधुकल्या मधुकल्या खाऊन रामराम जपणाऱ्या माझ्यासारख्याला कडक ब्रह्मचर्य साधत नाहीं, मग तें झांकून नेण्याकरितां भलते प्रयत्न करण्यापेक्षां विवाह करणेंच उत्तम असें मी स्पष्ट म्हणतों. म्हातारा, रोगी, मध्यमप्रकृति आणि एकाही दिवसापुरतें खावयास नाहीं असा दरिद्री हीं चौघें वर्ज्य करून बाकी राहिल्या सर्वांनीं विवाहच करावा असें मीं स्पष्ट लिहून ठेवलें आहे.

ब्रह्मचर्य पाळावयाचेंच असेल तर दोघांनीं मिळून पाळावें, पण विवाहावांचून राहूं नये. साधु होऊन उत्पात करणें मला पसंत नाहीं.

आतां ब्रह्मचर्याच्या दोन परीक्षा. पहिली बाह्य आहे ती अशी. गण्यरज्जु कंठापासून स्तनापर्यंत घेऊन नंतर मस्तकावर धरावा. त्या (य.१२.पा.२०९) रज्जूंत बालकाच्या मस्तकाप्रमाणें मस्तक आलें म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असें समजावें, पण या परीक्षेला अपवाद असण्याचा संभव आहे.

दुसरी परीक्षा अशी कीं, साधुपुरुषाला एक दिवसभर खुर्चीसारख्या उंचा आसनावर बसलेलें ठेवून अन्नपाणी न देतां त्याचे स्वर पहावे. स्वर तिथीवार, व घटकेप्रमाणें बरोबर पालटत गेले पाहिजेत आणि ज्या स्वरांत जें तत्त्व चालतें तें त्या त्या वेळीं त्याच स्वरांत बरोबर चाललें पाहिजे म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असें समजावें. तत्त्व पाहणें तें योग येत असेल तर आपल्या तत्त्वाशीं मिळवून पहावें आणि योग येत नसेल तर काशाचा आरसा समोर धरून पहावें म्हणजे रंगांचीं प्रतिबिंबें स्पष्ट कळतात; तसेंच त्याचें वजन पाण्यावर कागद टाकून पहावें. कातणीचें घर मिळाल्यास चांगलें पाहतां येतें.

पुनः मी प्रबळ निग्रह करीत असलों तरीही मला मानसिक विकार कधीं कधीं उत्पन्न होतात हें दौर्बल्य माझ्यामध्यें आहे. म्हणूनही मी आपल्या ग्रंथांत असें लिहिलें. योगाभ्यासाहून निराळ्या वेळीं माझें हें क्षणिक मानसिक दौर्बल्य दूर करण्याचा यत्न जर कोणी सांगेल तर मी त्याला तातांप्रमाणें समजून त्याच्या म्हणण्यानें आपल्या ग्रंथांतून हा भाग काढून टाकीन.

(६) **सहावी गैरसमजूत :-** बोवा शूद्र म्हणवितात तर बोवाच्या मुलाला मुलगी मिळणार नाहीं.

प्रतिकार :- मिळणार नाहीं तर माझ्या वंशाचें जसें व्हावयाचें असेल तसें होईल.

परिस्थितीनें बलेंकरून मला अधर्मांत ओढून नेलें तरी
मी तोंडानें दुसऱ्याला धर्म सुचवून मरेन
हा माझा निश्चय आहे.

हा लेख कृपा करून लवकर छापावा. याची सर्व जबाबदारी मजवर आहे.

ता. १/११/१९१४. *आपला गुलाबराव गोंडुजी मोहोड,*
मुकद्दम, माधान. हल्ली मु. उमरावती.

ooo

पत्र ४३ वे

धार्मिक व वैद्यकदृष्ट्या

गोरक्षणाची आवश्यकता

(पुढील लेख वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध साधु श्रीज्ञानेश्वरभक्त गुलाबराव महाराजयांचा आहे. हे जातीनें मराठे असून जन्मतः अंध असतांहि श्रीज्ञानेश्वरप्रसादानें (य१२.२१०) आपल्या प्रज्ञाचक्षूंच्या योगेंकरून यांनी बहुतेक सर्व प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांचें आलोडन केलें आहे. अमुक एक शास्त्रांत त्यांची गति नाहीं असें नाही. श्रीज्ञानेश्वरांनी बालपणीं ज्ञानेश्वरी केली, एकट्या नामदेवरायांची वाणी ५४/५५ कोटी अभंग बोलली, या गोष्टी खोट्या अगर असंभवनीय आहेत असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनी एकवार या मूर्तीचें दर्शन घ्यावें. हे बसल्या बसल्या सहज शेंकडों ओंव्या, अभंग बोलत जातात; वयाच्या आठव्या वर्षी यांनी ***'प्रणवोपासना'*** *नांवाचा वेदांतावर ग्रंथ केला. यांचें एकंदर चरित्र पाहिलें म्हणजे* **'दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न जातां । बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ।।'** *या ज्ञानेश्वरवचनाची सत्यता दिसून येते. प्रत्येकानें वेदशास्त्रविहित अशा आपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें वागावें असें यांचें मत आहे. गाईविषयींहि यांचें फार प्रेम आहे. तिच्याकरतां स्वतः रोज पांच घरें गोग्रास मागतात आणि ज्याच्या घरीं गाय नाहीं व जो गोरक्षणास मदत करीत नाहीं अशास ते आपला*

अनुयायी करीत नाहीत. श्रीवल्लभकुलांतहि गोरक्षणाबद्दल असाच नियम आहे. या त्यांच्या नियमाचें अनुकरण इतर साधुसंतांनीं केल्यास सहजासहजीं पुष्कळ कार्य होईल. — संपादक गोरक्षण)

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

आळंदीपति करुणाघन वंदुनि तॄारणपंकजा भावें ।
गोचरणधूलिधूसर पांडुरंगसम निजांगे शोभावें ।।१।।
निर्विकार परमात्मा व्यापक सर्वत्र शुद्ध सामान्य ।
प्रकटे विशेष परि तो वेद वदे जेथ पूज्यता मान्य ।।२।।
वर्णधर्म जन सोडिति तैं गाई रक्षिजे असें वाचे ।
वदले संत महाजन जे आवडले अखंड देवाचे ।।३।।
कृष्णदास म्हणवी तो व्हावा गोरक्षणासि अनुकूल ।
गोवर्धन धरुनि नखीं गोपाळें पाळिलें स्वगोकूल ।।४।।
सत्संप्रदायिकांनीं धेनूतें पाळणें अशी आज्ञा ।
गर्वे वा नम्रत्वें संमत हें कार्य होय सर्वज्ञा ।।५।। (य.१२.पा.२११)

ज्या ज्या विषयीं वचनबळ असेल त्या त्या ठिकाणीं परमेश्वराचीं उपलब्धि होते असा वैदिक धर्माचा सिद्धान्त आहे. एकादी वस्तु मलिन असो किंवा ती निर्मल असो परमेश्वराचें वास्तव्य त्यांत नाहीं असें नाहीं; परंतु त्याला व्यक्त कसें करावें हें श्रुतिमातेलाच ठाऊक आहे. **सामान्य रूपानें निर्गुण परमेश्वराचें सर्वत्र वास्तव्य असून अवताररूपानें व विभूतिरुपानें विशेष वास्तव्य आहे.** देव, मनुष्य, व तिर्यक् या योनींमध्यें परमेश्वराचें अवतार व विभूति स्पष्ट दृष्टीस पडतात. एवढ्यावरुनच आमचा वैदिक धर्म अत्यंत निःपक्षपाती आहे.

सर्वांवर पूज्यबुद्धि, किडामुंगीपासून तों ड्ठा प्राण्यापर्यंत सर्वांवर भूतदया अशी बुद्धि याच धर्मापासून उत्पन्न होते. सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि ठेवावयास सांगणाऱ्या जगज्ञननि भगवति श्रुतीच्या उपदेशापुढें आपलें वीतभर पोट जाळण्याकरितां व निर्दयपणानें मांस भक्षण करून पुष्ट होण्याकरितां काढलेल्या ''काउ हॅज नो सोल''-'गाईला आत्माच नाहीं' इत्यादि वाक्यांचीं मातब्बरी काय? गाईचें रक्षण करण्याविषयीं अनेक श्रुति स्मृति उपलब्ध आहेत; त्यांचा स्थलविशेषीं उद्गार करीन.

गोरक्षणाविषयीं हिंदु व जैन या दोन धर्माचें अत्यंत एकमत असून मुसलमान धर्माचाहि विरोध येईल असें वाटत नाहीं. कारण मुसलमानांच्या **जुबे** करण्याच्या मंत्रामध्यें गाईचें नांव कोठेंही नाहीं; तो मंत्र असा **''नवितोअन् अरबाराकोतन् दुष्मन् हलालन् तैय्यबन् सुन्नतन् खैरूल इभ्राईल बिस्मिल्लाह अल्लाह अकबर''** या मंत्रांत दुम्मा नांवाची एक मेंढराची जात आहे तिचा उल्लेख केला आहे. श्रीमद्भागवतांत यज्ञाच्या हिंसेविषयीं अति खाणाऱ्यालाच थोडें खावें म्हणून जो संकोच सांगितला आहे तसाच संकोच मुसलमानी मतासहि लागू असला पाहिजे. नाहींतर **दुम्मा** म्हणून जर कोणत्या तरी पशूवर आपत्ति यावयाची आहे तर प्राणी म्हणून मनुष्यावरहि येण्याचा संभव आहे. **बाबासाहेब शेखमहंमद** यांनीं हिंसेचा स्पष्ट निषेध केला असून कबीर, नानक या यवनमतांतील सार वेंचून घेणाऱ्यांनी हिंसेवर तडाखा झाडला आहे.

वैद्यशास्त्राचा इतिहास पाहिला तर गाईचा अपमान केल्यामुळें व तिची हिंसा झाल्यामुळें कित्येक रोगांचें आमच्या देशांत ठाणें होऊन बसलें आहे. (य.१२.पा.२१२) **अतिसारचिकित्साध्यायांत** अशी कथा आहे –

कथा

भगवन्तं खलु आत्रेयं कृतान्हिकं कृताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनया उपेत्याभिवाद्य अग्निवेश उवाच ।

भगवन् !

अतिसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥१॥

अथ भगवानात्रेयस्तदग्निवेशवचनमनुनिशिम्योवाच ।

श्रूयताम् अग्निवेश । सर्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानम् ॥२॥

आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालम्भनीया बभूवुर्नारंभाय प्रक्रियन्ते स्म ।

ततो दक्षयज्ञप्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां मारेष्यन्नाभागेक्ष्वाकुकुकुविडचर्येत्यादिनां च क्रतुषु पशुनामेव अभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः अतश्च प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजमानेन पशुनामलाभाद्गवामालम्भः प्रावर्तितः ।

तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणास्तेषां चोपयोगादुपकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाृोपहताग्नीमुपहतमनसाम् अतिसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥३॥

अर्थ :- अग्निहोत्र व आन्हिक इत्यादि ज्यांचें संपूर्ण झालें आहे अशा सुखासनस्थ भगवान् आत्रेयांना अग्निवेश म्हणाले, भगवन् मला अतिसाराची उत्पत्ति सांगा.

तेव्हां भगवान् आत्रेय म्हणाले, सर्वांनीं ज्या प्रकारची उत्पत्ति सांगितली आहे त्याच प्रकारची उत्पत्ति तुला सांगतों ऐक. पूर्वी यज्ञामध्यें पशूची हिंसा होत नव्हती, परंतु पुढे इक्ष्वाकु वगैरेच्या यज्ञांत पशूंची हिंसा होऊं लागली. पुढें पृषध्रांनीं दीर्घकालपर्यंत एक यज्ञ केला. त्यांत पशु न सांपडल्यामुळें त्यानें गाईचा वध करण्यास आरंभ केला, त्यामुळें सर्वांवर कृपा करणाऱ्या त्या जगन्मातेसाठीं सर्व प्राण्यांना ताप लागला. गाईचें मांस अतिशय जड, अविहित व अयोग्य असल्यामुळें पृषध्र राजाच्या यज्ञांतच अतिसाराची उत्पत्ति झाली. तोंपर्यंत या पृथ्वीवर अतिसार म्हणून ठाऊक नव्हता.

असा या वचनाचा भावार्थ असून याचा विशेष विचार मी संप्रदायसुरतरूंत केला आहे. गाईच्या शुद्ध दुधाचा, शुद्ध तुपाचा, व शुद्ध ताकाचा व दह्याचाही अनेक रोगांवर उपयोग सांगितला आहे.

सुवर्ण उगाळून नुस्तें गाईचें **दूध** क्षयावर फार उपयोगी होण्यासारखें आहे.

दही एकंदर वैद्यशास्त्रांत जड सांगितलें आहे तरी गाईचें दहीं ग्रहणीवर अत्यंत उपयोगी आहे. (य.१२.पा.२१३)

गाईचें **ताक** तर अत्यंत उपयोगी असून हजारों औषधें दिली तरी गाईचे ताकावांचून संग्रहणी जात नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

आमच्या पाश्चात्य भ्रातृवर्गालाही ताकाचें महत्व चांगलें कळूं लागलें असून ताकानें ह्मातारपण येत नाहीं असे त्यांचें लेख आंग्ल वैद्यक मासिक पुस्तकांतून चमकत आहेत. हे गुण **गाईच्या ताकांत** विशेष आहेत.

गाईच्या **तुपाचा** तर आरोग्य स्थितींत व रोगी स्थितींत सारखाच उपयोग आहे. तात्पर्य,

धर्मतः अर्थतः कामतः गाईचें रक्षण करणें आह्मां आर्यांचें पहिलें कर्तव्य असलें पाहिजे असें मला वाटतें. द्वैत, विशिष्टाद्वैत, केवलाद्वैत इत्यादि वैदिक मतांत अनेक भेद असले तरी गोरक्षण करण्याविषयीं त्या सर्वांचें मतैक्य आहे. त्यामुळें गोरक्षण करणें म्हणजे कोणत्याही धर्माचा द्वेष करणें नसून त्यांत केवळ स्वधर्मपालनच आहे. दयाळु ब्रिटिश सरकारानी जो अनिमल ॲक्ट Animal act केला आहे त्याचेंही उल्लंघन गाईचा अपमान करणाऱ्याकडून होतें. म्हणून सर्वांनीं इकडे लक्ष देऊन -

जी आपल्या वासराकडे न पाहतां आम्हां मनुष्यपुत्रांचें दुग्धानें रक्षण करिते त्या धेनुमातेची चरणसेवा करण्यांत आपलें आयुष्य सतत उपयोगांत आणावें.

आपत्कालीं गोरक्षणच श्रेष्ठ आहे असें एकनाथस्वामींनीं म्हटलें आहे.

गाई व ब्राह्मण वैदिक धर्माचा मुख्य पाया आहे, तथापि प्रसंगीविशेषी कलीतील ब्राह्मण धर्म सोडतील असें म्हटलें आहे, परंतु गाईमधील धर्म निघून जाईल असें वाक्य कोठेंही नाहीं. म्हणून वेदोक्ताचा व्यर्थ हट्ट धरणाऱ्या लोकांचा ब्राह्मणांशीं थोडासा विरोध असला तरी गोरक्षणाकरितां त्यांनीं उत्तम झटलें पाहिजे.

तात्पर्य, **कोणीच धेनुजननीचा अव्हेर करूं नये, ही माझी गरिबाची सर्वांच्या चरणाजवळ विनंति आहे,** तिचा आलंदिवल्लभकृपेनें सर्वच स्वीकार करोत.

मिती- अश्विन.शु.२.गुरुवार,शके १८३५. *आपला*

मुकदम माधान हल्ली मु. मुंबई सरदारगृह. *गुलाबराव गुंडोजी मोहोड,*

(य.१२.पा.२१४)

सामान्य रूपानें निर्गुण परमेश्वराचें
सर्वत्र वास्तव्य असून
अवताररूपाने व विभूतिरूपाने
विशेष वास्तव्य आहे.

पत्र ४४ वे

आचार्य व ज्ञानेश्वर (पुढें चालू)

रा. रा. नारायणराव पंडित यांचें १ ले पत्र.

मुमुक्षु (मासिक) ता.१ सप्तेंबर १९१७.

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांस :-

वि.वि. वे.शा.सं. बाळशास्त्री हुपरीकर संस्कृत शिक्षक राजाराम हायस्कूल कोल्हापूर यांनी 'विद्यारण्य व श्रीज्ञानेश्वर यांच्या मतांचें तात्पर्य' ह्या नांवाचा निबंध लिहिला असून त्यांत विद्यारण्यांचें वेदांतावरील मत व श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें वेदांतावरील मत यांतील भेद दाखविला आहे, व तसाच 'श्रीशंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वर' या मथळ्याखालीं शंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वर यांचीं वेदांतावरील मतें सांगून त्यांतीलही भेद दुसऱ्या एका निबंधांत दाखविला आहे.

यावर श्रीगुलाबराव महाराजांनीं, विद्यारण्य किंवा श्रीज्ञानेश्वरमहाराज त्याचप्रमाणें श्रीशंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांच्या वेदांतांवरील मतांत मुळींच भेद नाहीं, तर ज्या ठिकाणीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं अज्ञानादिकांचा अंगिकार केला नाहीं व त्याचें खंडण केलें त्याच ठिकाणीं श्रीशंकराचार्य व विद्यारण्य हेही अज्ञानाचा अंगीकार करीत नाहींत, असें सिद्ध करून दाखविण्याची प्रतिज्ञा मागें आपल्या पत्रांतून केली होती. पण तो त्यांचा मनोरथ पूर्ण न होतां त्यांचें देहावसान झाल्यामुळें तसाच अपूर्ण राहिला. म्हणून त्यांचें मनोरथ आपण यथाशक्ति पूर्ण करावे या इच्छेनें मी आपले पत्रांतून वे.शा.सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांच्या दोन्ही निबंधांची समीक्षा करण्याचें योजिलें आहे. तरी त्याला आपल्या पत्रांत जागा द्याल अशी आशा आहे.

(१) **''तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा''** ।

पंचदशीतील तत्त्वविवेक प्रकरणातील या श्लोकांत विद्यारण्यस्वामींनीं अज्ञानाचा अंगिकार केला आहे. त्याचप्रमाणें -

''एवमनादिरनन्त नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः।'' ही पंक्ति देऊन श्रीशंकराचार्यांनीं ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यांत (य.१२.पा.२१५) मायेचा अंगिकार केला आहे पण वे. शा. सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांनी –

''अपूर्वी ज्ञानाक्षरीं । बसतां ज्ञानाची थोरी ।

शब्दार्थाची उजरी । अपूर्व नव्हे ॥''

ही ओवी देऊन ज्ञानविरोधी अज्ञानाची सिद्धि नाहीं, कारण **''अहो आत्मेनें जें बाधे । तें आत्मेनसी नांदे । ऐसी कायसी विरुद्धे । बोलणी इयें ॥''** ज्या अज्ञानाचा आत्म्यानें बाध होतो तें ज्ञानाच्या विरोधी असलेलें अज्ञान आत्म्याचा आश्रय करून कसें राहील? कारण विरोधी पदार्थ एकाधिकरणक नसतात. याचप्रमाणें अमृतानुभवांतील ७ व्या अध्यायांतील अज्ञानखंडणपर ओव्या प्रमाण देऊन श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे मतांत अज्ञानाची सिद्धि नाहीं असें दाखविलें आहे.

पण माझ्यामतें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं अज्ञानाचें सर्वथा खंडण केलें नसून अंधार जर पदार्थाचें ज्ञान होऊं देईल तर त्याला अंधार म्हणणें जसें व्यर्थ आहे म्हणजे नुसता अंधार हा शब्दच राहतो, अंधाराचा जो धर्म ''पदार्थाचें ज्ञान न होऊं देणें'' तो प्रगट होत नसल्यामुळें अंधाराची प्रतीति नाहीं. त्याप्रमाणें अज्ञान या शब्दानें दाखविलेला धर्म ''स्वरूपाचें ज्ञान न होणें'' तो प्रगट न झाल्यामुळें त्याला अज्ञान म्हणणें व्यर्थ आहे; कारण आत्म्याला अपरोक्ष करणारी वृत्तिच असल्यामुळें व वृत्ति हें अज्ञानकार्य असलें तरी अज्ञानाचा धर्म तिचे ठिकाणीं नाही. पदार्थ दाखविणाऱ्या अंधारास अंधार म्हणणें जसें शब्दमात्र आहे किंवा सुवर्णाची गौर किंवा अंबिका करून त्या सुवर्णावर केलेल्या मूर्त्यारोपामुळें सुवर्णबोधाचा लोप होत नसून त्याला अंबिका किंवा गौर इत्यादिक नांवें देऊन सुवर्णाहून शब्दभिन्न मात्र प्रतीति आपणाला येते तसें अज्ञानाच्या योगानें ज्ञानाचा (आत्म्याचा) लोप होत नसून उलट अज्ञानकार्य जी वृत्ति तिच्यानें आत्म्याचा प्रकाश होतो. म्हणून अज्ञान हें शब्दमात्र आहे.

अमृतानुभव अ.७,ओ.२७५. ''ज्ञान आणि अज्ञान हे दोन्ही शब्दच भिन्न आहेत, ह्यांचा अर्थ भिन्न नाहीं.'' असा या ओवीचा भावार्थ आहे. या विवेचनांत रज्जूच्या ठिकाणीं भासलेला सर्प जरी रज्जूवर भासतो तरी ज्याप्रमाणें तो रज्जूवर मुळींच नसतो व त्याची स्थिति व निवृत्ति शब्दमात्र आहे, त्याप्रमाणें अज्ञान हें अज्ञानाच्या दृष्टीनें जरी (य.१२.पा.२१६) असलें तरी त्याच्या योगानें आत्मस्वरूपाचा लोप होत नाहीं; म्हणून त्याची प्रतीति व निवृत्ति शब्दमात्र आहे असें, अज्ञानाचें व ज्ञानाचें खंडन करून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं सिद्ध केलें आहे;

अज्ञान्याच्या दृष्टीनेंही अज्ञान नाहीं असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें नाहीं. हा अर्थ प्रतिपादन ज्या ओव्यांत त्यांनी केला आहे, त्या ओव्या मी येथें देतों-

''एवं माध्यानीची दिवी । तम धाडिना दिवो दावी ॥

तैसी उभयतां पदवी । शब्दा झाली ॥ अ. ६, ओ. ९५.

आतां अविद्या नाहींपणें । नाहीं तियेतें नाशणें ॥

आत्मा सिद्धु मा कोणें । काय साधावें ॥ अ. ६, ओ. ९६.

बागुला आला म्हणिजेतें । बोलणें जैसें रितें ॥

कां आकाश ओळंबते । तळहातीं काई ॥ अ. ६, ओ. ९९

तैसीं निरर्थकें जल्पें । होवोनियां सपडपें ॥

शोभती जैसे लेपे । रंगावरी ॥अ. ६, ओ. १००.

एवं शब्दैकजीवनें । बापुडी ज्ञानें अज्ञानें ॥

साचपणे दुणे । चित्रींचे जैसी ॥ अ. ६, ओ. १०१.

ही अज्ञानाची शब्दमात्र प्रतीति ज्ञानदृष्टीनेंच आहे असें सांगून

''जैसी स्वप्रीं स्वप्नमहिमा । तमी मानु असें तमा ।

तेवि अज्ञान गरिमा । अज्ञानीचि'' ॥

या ओवींत अज्ञान्याचें दृष्टीनें अविद्येचा अंगिकार केला आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे अज्ञानखंडण

''अज्ञानें जेथें असावें । तेणें सर्व नेण होवावें ।

ऐसी जाति स्वभावें । अज्ञानाची''

या ओवींत सांगितल्याप्रमाणें अज्ञान जर आहे तर अज्ञानाचा जो जातिस्वभाव 'कांहींच समजू न देणें' - हा प्रगट झाला पाहिजे, व हा जातिस्वभाव प्रगट होत नसला तर तें अज्ञान शब्दमात्र समजावें या मुद्याला धरून आहे. याप्रमाणें

''एवं कोणेही परी । अज्ञानभावाची उजरी ।

न पडेचि नगरीं । विचाराचिये ॥ (अमृ.अ.७.ओ.७७)

यांत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानकाली अज्ञानाची असिद्धि व

'अविद्येचे अडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवे ।

तया चैतन्याच्या धांवें । धावेकारू जो ॥ (अमृ.अ.२.ओ.२)

मोडोनियां मायाकुंजरू । मुक्तिमोतियाची वोगरू ।

जेवविता सद्गुरु । श्रीनिवृत्ति वंदूं ।।३।।

जयाचेनि कृपातुषारें । परतळे अविद्येचे मोहरे ।

परिणमे अपारें । बोधामृतें ।।४।।'' (य.१२.पा.२१७)

यांत सांगितल्याप्रमाणें अज्ञानकालीं अविद्येचें ग्रहण श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनींही केलें आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांप्रमाणें श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या विवेकचूडामणी मध्ये ज्ञानकाली अज्ञान नसून अज्ञानाचें कार्य जें विश्व तें आत्मस्वरूपच आहे, त्याची भिन्न प्रतीति मुळींच नाहीं असें सांगितलें आहे. ते श्लोक येणेंप्रमाणें:-

यत्र भ्रान्त्या कल्पितं यद्विवेके । तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नम् ।।

भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्वं । रज्जुस्तद्वद्विश्वमात्मस्वरूपम् ।।३८८।।

तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुदादि । सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।।

चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् । सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ।।३९१।।

त्याचप्रमाणें **'तदनन्यत्वमारभणशब्दादिभ्यः'** या सूत्रांत अज्ञानाची शब्दानें स्थिति व शब्दानें निवृत्ति असल्यामुळें तें अधिष्ठानस्वरूपच आहे असें आचार्यांनींहि प्रतिपादन केलें आहे. आचार्यवेदान्त किंवा विद्यारण्यवेदान्त या दोहोंतही अज्ञानाचें कार्य जें जगत् तें ब्रह्माचे ठिकाणीं विवर्तस्वरूप मानलें आहे, व विवर्तकार्य हें अधिष्ठानाशीं विषमसत्ताक असल्यामुळें अधिष्ठानाहून कधींच भिन्न नसतें. समसत्तेंतील दोन पदार्थच दोन्हीं सत्य असल्यामुळें परस्पर विरोधी असतात. विषमसत्तेंतलें दोन पदार्थ विरोधी नसतात, तर त्यापैकी जो पदार्थ सत्य असेल तत्स्वरूपच तो दुसरा मिथ्या पदार्थ असतो. **विषमसत्तेंतलें दोन पदार्थ अभिन्न असून भिन्न भासणें हेंच अज्ञान किंवा मिथ्या प्रतीति आहे.** आचार्यांनीं अध्यासाचें लक्षण असेंच केलें आहे. अध्यासो नाम **''अतस्मिंस्तद्बुद्धिः''** विषमसत्ताक दोन वस्तूंपैकीं मिथ्या वस्तूचें ठिकाणीं सत्यबुद्धिं होणें याचें नांव अध्यास आहे, व तें कार्य विवर्त असून आपल्या अधिष्ठानांहून भिन्न नाहीं असें समजणें हें ज्ञान आहे. अर्थातच ज्ञानकाली विवर्तकार्य अधिष्ठानस्वरूपच असतें. त्याचप्रमाणें ज्ञानकाली अज्ञानाची सिद्धी विद्यारण्यांनाहि संमत नाहीं.

''आकाशादिस्वदेहान्तं तैत्तरीयश्रुतीरितम् ।

जगन्नात्यन्यदानन्दादद्वैतब्रह्मता ततः ।।'

इत्यादि श्लोकांनी आरंभ करून पंचदशीतील **''ब्रह्मानंदे अद्वैतानंदः''** या प्रकरणांत

ज्ञानकालीं अज्ञानप्रतीति मुळीच नसते व ज्ञानदृष्टीनें अज्ञान शब्दमात्र आहे असें **बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम्'** या २२ व्या श्लोकापासून (य.१२.पा.२१८) **बालकाख्यायिकेवेत्थं भवस्थितिमुपागता ।।''** या २७ व्या श्लोकापर्यंत (अज्ञान) व अज्ञानाची निवृत्ति दोन्ही शब्दमात्रच आहेत असें त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे; व त्याचप्रमाणें पंचदशीच्या कूटस्थदीपप्रकरणांत व विवरणप्रमेयसंग्रहांत **''यत्र प्रमाणाभावेऽप्यरोक्ष दृश्यते तत्र साक्षिप्रत्यक्षतेति हि वेदान्तमर्यादा''** । या वाक्यानें साक्षीचें स्वतःप्रामाण्य सिद्ध करून **अज्ञानाच्या योगानें ज्ञानाचा लोप होत नाहीं असें प्रतिपादन केलें आहे**.

याप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, विद्यारण्य व श्रीशंकराचार्य या तिघांनींही अज्ञानकाळीं अज्ञानाचा स्वीकार करून अज्ञान नुसतें शब्दमात्र आहे, व त्याची ज्ञानकाळीं मुळींच स्थिति नाहीं, तसाच तिन्हीकाळीं आत्म्याचें ठिकाणीं त्याचा संपर्क नाहीं असें ऐकमत्य दाखविलें आहे.

आतां ''श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अज्ञानकाळींही अज्ञान मानीत नाहींत, चैतन्यस्फूर्तिवाद मानतात'' असें गृहीत धरल्यास यावर मी असें विचारतों कीं, ती स्फूर्ति तत्स्वरुप आहे कीं भिन्न स्वरूप आहे? प्रथम पक्षीं निरवयव व निर्गुण अशा ब्रह्माचे ठिकाणीं सावयवत्व काय म्हणून दिसतें? श्रीज्ञानेश्वर महाराजांप्रमाणें इतर सर्व जीवांनाही ब्रह्मबोध कां होऊं नये? सर्वांना ब्रह्मबोध आहे व सर्व मुक्त आहेत असें मानल्यास शास्त्रप्रवृत्ति व्यर्थ होईल. परब्रह्म नित्य असल्यामुळें व त्याची स्फूर्तिहि नित्य असल्यामुळें, जगतही नित्य होईल. मग जगताचा प्रेत्यभाव किंवा आविर्भाव संभवणार नाहीं. जाग्रद्दशेंत आपल्या चेतनत्वाची जशी प्रतीति आहे तशी सुषुप्तिकालीं कां नसते?

आतां 'ब्रह्मस्फूर्ति तत्स्वरूपच असून भ्रमानें त्याहून भिन्न स्वरूपाची भासते' असें म्हणाल तर याच भ्रमाला आचार्यादिक भ्रम मानतात, मग श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांच्या मतांत अज्ञानाचा अंगिकार नाही असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे. दुसरा पक्ष संभवत नाहीं कारण आकाशाचा धर्म अंधार आहे असें म्हणण्यासारखें हें म्हणणें आहे मायेशिवाय परब्रह्म जगद्रूप झालें आहे असें मानणारे शुद्धाद्वैतवादी व प्रत्यभिज्ञावादी आहेत. यांचें मत श्रुतीविरुद्ध असल्यामुळे मान्य नाहीं व त्याचें खण्डन करितां येतें. याप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें मत मानल्यास तेंही श्रुतिविरुद्ध

आहे असें म्हणावें लागेल. असो.यापुढील समीक्षा वे. शा. सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांचेकडून उत्तर आल्यावर करीन. कळावें. (य.१२.पा.२१९)

आपला,

नारायण पंडित.

०००

आचार्य व ज्ञानेश्वर (पुढें चालू)

वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री हुपरीकर यांचें उत्तर.

मुमुक्षु, ता. १ नोव्हेंबर १९१७.

रा. रा. मुमुक्षुकर्त यांसः-

वि. वि. श्रीयुत नारायण पंडित यांनी आह्मीं मागें लिहिलेल्या ‘विद्यारण्य व ज्ञानेश्वर’ आणि ‘शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर’ या दोन निबंधांवर आपल्या पत्रांत आक्षेप घेतले आहेत; त्याबद्दल आह्मी यथामति उत्तर लिहून पाठवीत आहों; तर आपण त्यास आपल्या पत्रांत जागा द्याल अशी आशा आहे.

अज्ञान या शब्दानें दाखविलेला धर्म स्वरूपाचें ज्ञान न होणें तो प्रगट न झाल्यामुळें त्याला अज्ञान म्हणणें व्यर्थ आहे; कारण आत्म्याला अपरोक्ष करणारी वृत्तिच असल्यामुळें, व वृत्ति हें अज्ञानकार्य असलें तरी अज्ञानाचा धर्म तिचे ठिकाणीं नाहीं. शिवाय अज्ञानाच्या योगानें ज्ञानाचा (आत्म्याचा) लोप होत नसून उलट अज्ञानकार्य जी वृत्ति तिच्यानें आत्म्याचा प्रकाश होतो. म्हणून हें शब्दमात्र आहे, असें पूर्वपक्षकाराचें म्हणणें आहे.

पण हें म्हणणें सुसंगत दिसत नाहीं. कारण, अज्ञान जर शब्दमात्र आहे म्हणजे त्या शब्दाचा अर्थ जर कांहींच नाहीं, तर तें भावरूप होऊन जगतास कारण कसें होईल? आत्म्याला जर वृत्तिच अपरोक्ष करील तर ‘घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा’ या न्यायानें वृत्तीस आत्मा अपरोक्ष झाल्यानें (दृश्य झाल्यानें) आत्मा हें जीवाचें स्वरूप नव्हे असें म्हणण्याचा प्रसंग प्राप्त होईल! ज्या वृत्तीस आत्मा प्रकाशित करतो ती वृत्ति आत्म्यास प्रकाशिते हें बोलणें विरुद्ध आहे, व त्यायोगानें येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् व ‘‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’’ इत्यादि श्रुति व्यर्थ होतील. (य.१२.पा.२२०) दोरीवरच्या सर्पानें दोरी लुप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें अज्ञानानें

जर आत्मा लुप्त होत नाहीं, तर जीवाचा अध्यास होतो असें कसें म्हणता येईल? केवळ ‘अज्ञान’ शब्दानें जर जगत्कार्य भासत असेल, तर तें कोणत्याही शब्दांनीं भासावयास पाहिजे, मग शब्दमात्र अज्ञान व जगत्कार्य यांचा कार्यकारणभाव कशास हवा? सारांश शशशृंग व खपुष्प इत्यादि शब्दांप्रमाणें अज्ञान या शब्दाची प्रवृत्ति झाली असल्यामुळें त्यास भावरूप व कारण म्हणणें हें विसंगत आहे. म्हणून आह्मीं वर जें सांगितलें आहे तेंच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी अमृ. अ. ६ ओ. ९५,९६,९९,१००,१०१ यांत सांगितलें आहे, असे आमचें म्हणणें आहे. पूर्वपक्षकारही ‘‘अज्ञानें जेथें असावें । तेणें सर्व नेण होवावें’’ व ‘‘एवं कवणेही परी । अज्ञानभावाची उजरी । न पडेचि नगरी । विचाराचिये ।। ‘‘या ओव्यांवरून अज्ञान हें शब्दमात्रच समजतात. शब्दमात्र म्हणजे फक्त शब्दाचेंच अस्तित्व होय; त्यामुळें अर्थाचें अस्तित्व आहे असें सिद्ध होत नाहीं. अर्थात् अज्ञान हा शब्द जगद्रूप कार्य करण्यास कारण होत नाहीं, हें उघड आहे. अमृतानुभवांतील द्वितीय प्रकरणांतल्या ओव्या गुरुस्तुतिपर असल्यामुळें त्या अज्ञानाचें अस्तित्व सिद्ध करण्यास पुरेशा नाहींत असें आमचें मत आहे. अविद्या ही मुळींच नसतांना ती भावरूप आहे असें मूढ मानतात. याप्रमाणें वार्तिककारही म्हणतातः-

अविद्यमानैवाविद्या वस्तुतत्त्वविचारणात् ।
अविचारेण मूढानां वज्रादपि दृढायते ।।

या वचनावरून मूढानीं अविद्येस भावरूप मानलें तरी तिचें मूळचें स्वरूप अभावरूपच आहे, हेंच आम्ही आमच्या मागील निबंधात सांगितलें आहे.

तत्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें भावरूप अज्ञान नसो; पण मूढांच्या दृष्टीनें भावरूप अज्ञान असलें, तरी याविषयीं श्रीज्ञानेश्वर काय म्हणतात तें पहाः-

मृगजळ जेथें नुमंडे । तेथें असे पां कोरडें । (य.१२.पा.२२१)
मा उमंडे तेथें जोडे । वोल्हासु काई ।।१।।
दिसतचि स्वप्न लटिकें । हें जागरीं होय ठावुकें ।
तेविं अविद्याकाळीं सतुकें । अविद्या नाहीं ।।२।।

तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणीं मृगजळासारखें अज्ञान न भासो; पण अज्ञाच्या ठिकाणीं मृगजळासारखें तें अज्ञान भासतें, म्हणून तें कार्य उत्पन्न करण्यास क्षम

होईल काय? ज्याप्रमाणें मृगजळाच्या योगानें जमीन भिजत नाहीं, त्याप्रमाणें अज्ञानाच्या योगानें कांहीं एक कार्य होत नाहीं. १. स्वप्न खोटें आहे हें जागृतींत कळतें, तथापि तें दिसत असतांनाच खोटें असते; त्याप्रमाणें ज्याकाळीं जीवांना अविद्या भासते त्याकालीं सुद्धां ती नाहीं. २. या ज्ञानेश्वरांच्या वचनावरुन अज्ञांना देखील शब्दमात्रच अज्ञान असते हा सिद्धांत कायम ठरतो; पण तो त्याला भावरूप मानतो ही गोष्ट निराळी होय.

पुनः पूर्वपक्षकार असें म्हणतातः-

''आचार्यवेदान्त किंवा विद्यारण्यवेदान्त या दोहोंतही अज्ञानाचें कार्य हें जगत् विषमसत्ताक ब्रह्माचे ठिकाणीं विवर्तरूप मानिलें आहे व विवर्तकार्य हें विषमसत्ताक असल्यामुळें अधिष्ठानाहून कधींच भिन्न नसतें; समसत्तेंतील दोन पदार्थच दोन्ही सत्य असल्यामुळें परस्परविरोधी असतात. विषमसत्तेंतील दोन पदार्थ विरोधी नसतात. त्यापैकीं जो पदार्थ सत्य असेल तत्स्वरूपच तो दुसरा मिथ्या पदार्थ असतो. विषमसत्तेंतील दोन पदार्थ अभिन्न असून भिन्न भासणें हेंच अज्ञान किंवा मिथ्या प्रतीति आहे.''

यावर आम्ही असें विचारतों कीं, जीवास ज्याप्रमाणें 'जीव' रज्जुचे ठिकाणीं सर्पभ्रम होतो, त्याप्रमाणें हा भ्रम जीवास झाला, साक्षीस झाला, चिदाभासास झाला किंवा ईश्वरास झाला? असे चार विकल्प संभवतात, प्रथमपक्षीं स्वतः जीवासच जीवभ्रम भासतो असें म्हणणें अशक्य आहे; कारण भ्रमास पाहणारा अन्य कोणी तरी असेल तर भ्रमाची सिद्धि होईल, नाहीं तर होणार नाहीं; म्हणून प्रथम पक्ष संभवत नाही. द्वितीयपक्षीं साक्षीस भ्रम होतो असें म्हटल्यास, साक्षी असंग निर्विकार असल्यामुळें, त्यास भ्रम होतो हें म्हणणें सिद्ध होत (य.१२.पा.२२२) नाहीं. तृतीय पक्षीं चिदाभास हा जड असल्यामुळें त्याला भ्रम झाला असें म्हणतां येत नाहीं. चतुर्थ पक्षीं भ्रम झाला असें म्हटल्यास भ्रमाची निवृत्ति ईश्वरासच करावी लागणार; मग जीवास वेदान्तविचार करण्याचें प्रयोजनच राहणार नाहीं. याप्रमाणें भ्रम कोणास झाला हे जर सांगतां येणें कठीण आहे तर जीव या विवर्ताची सिद्धि कशी करावयाची व कोण करणार? विषमसत्ताक सर्प रज्जूहून भिन्न असत नाहीं असें मानिलें, तरी रज्जुज्ञानानें सर्पनिवृत्ति झाल्यावर रज्जु ही भिन्नच वाटत असल्यानें तो तर कधींच भिन्न नसतो

असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. अध्यासकालीं दोन पदार्थ भासतात हें म्हणणेंच असंगत होय; कारण अज्ञानकालीं एक सर्पच भासत असतो व ज्ञानकालीं तर एक रज्जु भासत असते; म्हणून अध्यासकालीं व ज्ञानकालीं दोन पदार्थ भासतात असें म्हणतां येत नाहीं. याचप्रमाणें रज्जुसर्पाचे ठिकाणीं अभिन्नता आहे ही गोष्ट खरी धरली तरीही सर्पाची भिन्नता समजणें हेंच अज्ञान किंवा मिथ्या प्रतीति आहे, असें पूर्वपक्षकार म्हणतात; पण त्यांचें हें म्हणणें खरें कसें होणार? आम्हांस तर असें वाटतें कीं, रज्जु व सर्प यांची भिन्नता समजणें - 'रज्जु आहे, सर्प नाहीं-' असें समजणें हें ज्ञानच होय. अभिन्न असून भिन्न आहे अशा म्हणण्यानें विवर्तवादाची सिद्धि होत नाहीं. रज्जूची सत्ता सत्य आहे व सर्पाची सत्ता मिथ्या आहे ह्याच दोन विषमसत्ता होत; याप्रमाणें दोहोंस दोन नांवें जरी प्राप्त झालीं तरी सर्पभ्रांतिकालीं एकच सर्पसत्ता भासत असते, दोन्हीं सत्तांचा भेद भासत नाहीं. दोन्ही सत्तांचा जर भेद भासेल तर अधिष्ठानसत्तेचें ज्ञान होऊन मिथ्या सर्पसत्तेची निवृत्तीच होत असल्यानें अभिन्न असून भिन्न भासणें हें अज्ञानाचें लक्षण होत नाहीं, व असल्या अज्ञानाच्या योगानें वितर्ववादाचीही सिद्धि होत नाहीं, हें उघड आहे.

पुनः पूर्वपक्षकार असें म्हणतात - ''श्रीज्ञानेश्वरमहाराज चैतन्यस्फूर्तिवाद मानतात असें धरल्यास यावर मी असें विचारतों कीं, ती स्फूर्ति तत्स्वरूप आहे कीं भिन्नस्वरूप आहे? प्रथम पक्षीं निरवयव व निर्गुण अशा ब्रह्माचे ठिकाणीं सावयवत्व काय म्हणून दिसतें?'' (य.१२.पा.२२३) पण आमचें म्हणणें असें आहे कीं, ज्यावेळीं स्फुर्तीचे ठिकाणीं हें चित्त व हा आत्मा असा भेद करितां येत नाहीं तर चित्तास 'चित्त' असें म्हणतां न येऊन तेंही असंग होतें किंबहुना सर्वास आत्मरूपताच येते, त्यावेळी सावयव व निरवयव किंवा सगुण व निर्गुण इत्यादि भेद स्फूर्तीत भासतील हें म्हणणें अशक्य नव्हे काय? अर्थात् स्फूर्ति व जगत् यांचाही भेद करितां येत नाहीं हें निराळें काय सांगावें? श्रीगौडपादाचार्यही असेंच म्हणतातः-

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसंगं तेन कीर्तितम् ।।

जगताचे प्रेत्यभाव व आविर्भाव होतात हें म्हणणें भ्रममूलक आहे, हें वरील

विवेचनावरून पूर्वपक्षकारांच्या लक्ष्यांत येईल असें वाटतें. याप्रमाणें अमुक पदार्थ सचेतन आहे व अमुक एक पदार्थ अचेतन आहे हें म्हणणें तरी कसें सिद्ध व्हावें? कारण जेथें एका आत्म्याचीच सिद्धि आहे तेथें वरील प्रकारचीं द्वैतें राहतील हें म्हणणेंच असंभवनीय होय. द्वितीय पक्षाचें निरसन मागील विवेचनांत आलेंच आहे, म्हणून येथें विश्रांति घ्यावी हेंच बरें.

आतां श्रीज्ञानेश्वरांचें मत श्रुतिबाह्य म्हणावें लागेल, असें पूर्वपक्षकार म्हणतात; पण आम्हांस तें श्रुतिबाह्य होईल असें वाटत नसल्यामुळें, प्रसंगानुसार त्याबद्दल आह्मी विवेचन करणार आहों. तथापि आम्हीं श्रीयुत पंडित यांना इतकाच सवाल करतों कीं,

''न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' ।।

या श्रुतिवचनांत उत्पत्ति, प्रलय, बंध, साधन, मुमुक्षुत्व व मुक्ति हे प्रकार नाहींत असें जें सांगितलें आहे तें नास्तिकपणाचें लक्षण कीं काय? ही श्रुति असल्यामुळें तिला नास्तिक म्हणण्याचें धाडस कोण करणार आहे? ब्रह्मवेत्त्यास तत्त्वज्ञान झालेलें असतें म्हणून तो एकटा मुक्त होईल म्हणावें तर कोणीही मुक्त नाहींत असें श्रुतिच सांगत आहे; अज्ञानामुळें बंध, साधन वगैरे प्रकार आहेत म्हणावें, तर कोणी बद्धही नाहींत व साधकही नाहींत असा श्रुतीचा इशारा आहे त्यावरून कोणी (य.१२.पा.२२४) अज्ञानीही नाहींत व कोणी ज्ञानीही नाहीं, असें म्हणावयास नको काय? या सर्व गोष्टींचा श्रीयुत पंडित विचार करतील अशी आम्हास आशा आहे.

ता. ३०/९/१९१७ बाळशास्त्री हुपरीकर

संस्कृत शिक्षक, राजाराम कॉलेज, कोल्हापुर,

सूचनाः- आमच्या या लेखासंबंधीं श्रीयुत पंडित यांचेकडून जर योग्य उत्तर येईल तरच त्यासंबंधी विचार करण्यांत येईल.

०००

पत्र ४५ वे

आचार्य व ज्ञानेश्वर

मुमुक्षु ता. २१ जानेवारी १९१८

लेखक - रा. नारायणराव पंडित यांचे २ रे पत्र

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांसः-

सा. न. वि. वि. वे. शा. सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांनी माझ्या गरीबाच्या विनंतीकडे लक्ष देऊन ता. १ सप्टेंबर १९१७ या अंकांत दिलेल्या माझ्या लेखाचें उत्तर दिलें हें पाहून त्यांच्या सौजन्याबद्दल आनंद होतो न होतो तोंच त्यांचें आलेलें उत्तर वाचल्यावर शेवटीं त्यांनीं केलेली सूचना वाचून खेद वाटला. कारण त्यांना माझ्या आक्षेपांत कांहींच राम वाटला नाहीं व म्हणूनच 'रा. पंडितांकडून योग्य उत्तर आल्यास त्यासंबंधीं विचार करण्यांत येईल,' असा त्यांनी मला इषारा दिला. माझ्या सारख्या अल्पश्रुत मनुष्याकडून त्यांच्या सारख्या बहुश्रुत विद्वानांस पटेल असें उत्तर कसें लिहितां येईल याची मला चिंता पडली. कारण माझें बुद्धीनें तें जरी समर्पक उत्तर असलें, तरी तें त्यांना कसें पटावें ? एकाचें समर्पक उत्तर सर्वांनाच पटतें असें अलीकडे वर्तमानपत्रांतून अर्वाचीन विद्वान लोकांच्या चाललेल्या चर्चेवरून तरी दिसत नाहीं. तेव्हां योग्य उत्तर आल्यास विचार करण्यांत येईल, असा रोख जबाब दिल्यावर वादाचें कामच राहत नाहीं.

दुसऱ्यांच्या आक्षेपांचे उत्तर देतां आलें नाहीं तर उत्तर न देतां चूप राहण्यानें आपली बाजू सांभाळली जाऊन अनायासेंच लोकांमध्यें आक्षेपकाराचे आक्षेप योग्य नव्हते असा समज पसरतो. अशा प्रकारची टाळाटाळी (य१२.२२५) करणें विद्वानास उचित नाहीं. अल्पश्रुत समाजही बहुश्रुत समाजाशीं चर्चा करितां करितां बहुश्रुत होतो. किंबहुना बहुश्रुत समाजाची अल्पश्रुत समाजानेंच मातब्बरी आहे. वे. शा. सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांना जेव्हां मी त्यांच्या मताप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीशंकराचार्य यांच्या मतांत भेद आहे असें कबूल करीन तेव्हांच माझें उत्तर योग्य आहे असें वाटेल कीं काय? श्रुति युक्ति व स्वानुभवपरंपरा या तीन प्रमाणांना धरूनच वेदांतांत सिद्धांतमंडण करीत असतात. व जोंपर्यंत माझें प्रतिपादन वरील तीन प्रमाणबहिर्भूत होत नाहीं

तोंपर्यंत ते अयोग्य आहे असें शास्त्रीबोवानाच काय पण कोणत्याही विद्वानाला म्हणण्याचा अधिकार नाही. असो. हा लेख वाचून शास्त्रीबोवाचें समाधान झाल्यास ठीकच आहे. न झाल्यास त्यानीं माझें प्रतिपादन कोठे प्रमाणबहिर्भूत झालें हें दाखविलें पाहिजे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ज्याप्रमाणें सिद्धावस्थेंत किंवा जीवन्मुक्तावस्थेंत अविद्या व तीचें कार्य जगत् हें कांहींच नसून सर्व चेतनविलास किंवा स्फूर्ति आहे असें मानतात त्याचप्रमाणें श्रीशंकराचार्य व विद्यारण्य हेही सिद्धावस्थेंत अविद्या व तिचें कार्य संसार याचा प्रत्यय मानीत नाहीं. तिघेही महात्में अज्ञानाच्याच दृष्टीनें अविद्या आहे, परमार्थता ती मुळींच नाहीं असें मानतात असें दाखविण्याकरितां मी मागला लेख लिहिला होता. मला वाटतें तो लेख थोडा संदिग्ध असावा म्हणूनच हुपरीकर शास्त्रीसारख्या विद्वानाचा कोठें कोठें समज चुकीचा झाला. नाहीं तर त्यांचा तसा समज झाला नसता.

आतां हा लेख थोडा जास्त स्पष्ट लिहून शास्त्रीबोवांचा कोठें कोठें कसा कसा गैरसमज झाला हें दाखवितों. व लेख जास्त लांबल्यामुळें एकाच अंकांत घेतां न आल्यास पुढल्याही अंकांत आपण छापावा अशी मी आपणास विनंति करितों.

वे. शा. सं. हुपरीकरशास्त्री म्हणतात, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें मतें अज्ञान मुळींच नाहीं व आचार्यादिक अज्ञानाचा अंगिकार करितात; पण श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं अमृतानुभव हा ग्रंथ सिद्धानुवाद म्हणजे मुक्तपुरुषाच्या अनुभवाचा अनुवाद किंवा ब्रह्मानंदामध्यें तल्लीन (य.१२.पा.२२६) झालेल्या पुरुषाच्या तृप्तीची ढेकर आहे असें,

''तरी ग्रंथ प्रस्तावो । न घडें हें म्हणो पावो ।
तरी सिद्धानुवाद लाहो । आवडी करूं ॥१॥
पढियंते सदा तेचि । परि भोगीं नवी रुची ।
म्हणोनि हा उचितुची । अनुवादु सिद्धु ॥२॥''

इत्यादि ओव्यांत व **श्रीसिद्धानुवादे । श्रीमदनुभवामृते ।** इत्यादि संकल्पांत सांगितलें आहे. म्हणून हा अनुभवामृत ग्रंथ ज्ञानानंतरच्या सिद्धस्थितीचा अनुवादक असल्यामुळें त्या सिद्धदृष्टीनें अज्ञान व तत्कार्य जगत् हें मुळींच नाहीं, हें बरोबर

आहे; व हीच दृष्टी परमार्थस्वरूप म्हणजे त्रिकाळाबाधित असल्यामुळें खरी आहे. म्हणून अज्ञान वस्तुतः नाहींच. भगवान् आचार्यही –

तरंगफेनभ्रमबुद्‌बुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं यथा तथा ।
चिदेव देहाद्यहमंतमेतत्सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥१॥

या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानोत्तर काळीं अज्ञान व तज्ञन्य संसार काहींच नसून सर्व चेतनस्फूर्तीच आहे, असेंच मानतात. अशा परमार्थात नसणाऱ्या अज्ञानाची व तज्ञन्य संसाराची जीव कल्पना करून व तो संसार खरा मानून संसारिक सुखदुःख भोगितो, असें भगवान् आचार्य, श्री ज्ञानेश्वर महाराज, विद्यारण्य हे तिघेही मानतात, असें मी म्हणतों. या नसलेल्या भावाला भावरूप समजणें यालाच अध्यास म्हणतात, व या जीवाच्या ठिकाणच्या अध्यासाचें ग्रहण करूनच सर्व लौकिकवैदिक व्यवहाराची प्रवृत्ति झाली आहे, असें

''तमेतं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहाराः प्रवृत्ता लौकिका वैदिकाश्च ।'

असें या पंक्तींत आचार्यांनीं म्हटलें आहे.

शास्त्रीबोवा म्हणतात, ''अज्ञान जर शब्दमात्र आहे, म्हणजे त्या शब्दाला जर अर्थ कांहींच नाहीं तर ते भावरूप होऊन जगतास कारण कसें होईल.' हा प्रश्न शास्त्रीबोवांनीं माझा लेख पूर्ण न वाचतां किवा न समजतां मला विचारिला आहे. 'ही अज्ञानाची शब्दमात्र प्रतीति ज्ञानदृष्टीनेंच आहे,' असें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अमृतानुभवांतील सहाव्या अध्यायाच्या ९५/९६/९९ ओव्या प्रमाण घेऊन मीं सांगितलें आहे. 'अज्ञान दृष्टीनें अज्ञान शब्दमात्र आहे व तें जगत् करण्यास समर्थ आहे' असें मी म्हटलें नव्हतें. परमार्थतः नसणाऱ्या स्वप्नांतील (य.१२.पा.२२७) व्याघ्रभीतीनें जसा पुरुष ओरडून उठतो, व स्वप्न जसें स्वप्नकालींच प्रतीतिमात्रच आहे, जागृतींत आल्यानंतर त्याचें मुळींच अस्तित्व नसतें, त्याप्रमाणें स्वरूपाचें ठिकाणीं अत्यंत सत्त्वानें राहणाऱ्या अज्ञानाच्या धर्मांचा जीव आपले ठिकाणीं अध्यास करितो व हा अध्यास जोंपर्यंत ज्ञानानें निवृत्त होत नाहीं तोपर्यंत अज्ञदृष्टीनें सत्य असल्यामुळें अज्ञान किंवा अध्यास भावरूप होऊन तो जगताचें कारण होऊं शकतो. ब्रह्मसूत्र अध्याय २, पाद १, सूत्र १४ यांत भगवान् आचार्यही असेच म्हणतात –

''सर्वव्यवहाराणामेव प्राग् ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्ते

स्वप्नव्यवहारस्यैव प्राक् बोधात् ।

यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुपपद्यते ।

विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययाऽऽत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जंतुः प्रतिपद्यतेः स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा ।

तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मता प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः।

यथा सदास्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उ्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात् ।

नच प्रत्यक्षभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत् ।''

याप्रमाणें अज्ञान्याचें दृष्टीनें अज्ञान असून ज्ञान होऊन तें निवृत्त होईतोंपर्यंत भावरूप आहे असें सांगून,

'नहि रज्जुसर्पो दृष्टो म्रियते ।

नापि मृगतृष्णिकांभसा पानावगाहनादि प्रयोजनं क्रियते'

या पंक्तीनें मिथ्या अज्ञान कार्यकारी कसें होऊं शकतें अशी शंका येऊन

शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः,

स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् ।'

या पंक्तीनें त्या शंकेचें निराकरण करून तें कार्यही खोटेंच आहे,

(तत्कार्यमपि अनृतमेवेति चेत् ब्रूयात्, तत्र ब्रूमः,-)

असें म्हणाल तर आचार्य म्हणतात. स्वप्नकालीन सर्पदंशादिक कार्य जागृतीनंतर जरी मिथ्या होत असलें तथापि त्याचें सुखदुःखादि कार्य मात्र सत्यच होतें.

(यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं,

तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥)

याप्रमाणें अज्ञान्याला ज्ञानदृष्टीनें मिथ्या असणारें अज्ञान सत्य वाटत असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं तें सुखदुःखरूप संसार भासवूं शकते असें आचार्य मानतात पुनः वरील सूत्रावरील भाष्यांतच - (य.१२.पा.२२८)

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' (बृहदारण्यक ४-५-१५)

इत्यादिना ।

ब्रह्मात्मत्वदर्शिनंप्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् ।

या पंक्तीनें ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला संसाराची प्रतीति नाहीं असें त्यांनी सांगितलें आहे. स्वप्नकाळीं स्वप्नांतील भाव सत्य असून जागृतीनंतर मिथ्या भासतात किंवा रज्जूवर भासणारा सर्प सर्पज्ञानकाळीं सत्य असून रज्जूज्ञानानंतर समूळ मिथ्या ठरतो, किंवा आईनें बागूल आला म्हटल्यावर मुलगा सत्य मानून भितो व बागूल मेला म्हटल्याबरोबर सत्य मानून आनंदित होतो.

याप्रमाणें जीवाला अज्ञान व त्याचें कार्य संसार हे सत्य वाटतात तोंपर्यंत ते त्याचे दृष्टीनें सत्य असून ज्ञानानंतर मुळींच नसल्यामुळें अज्ञान शब्दमात्र आहे असें मीं मागें म्हटलें होतें. असें शब्दमात्रानीं असणारें अज्ञान सत्य वाटल्यावर भावरूप ठरून तें जगताचें कारण होण्यास काय हरकत आहे? रज्जुद्रष्टा, जागृतींतला मनुष्य व आई हें सर्व ज्ञान्याच्या स्थानीं असून सर्पद्रष्टा, स्वप्नद्रष्टा व मुलगा हे सर्व बद्धाचें स्थानीं आहेत.

रज्जुद्रष्ट्यादिकांच्या दृष्टीनें सर्पभावादिकांचा जरी अत्यंताभाव आहे तरी सर्पद्रष्ट्यादिकांच्या दृष्टीने सर्पादिक भ्रमांची भ्रमनिवृत्ति होईपर्यंत स्थिति असून ते सुखदुःखादि कार्य करण्यांत समर्थ होतातच. या सर्व भ्रमांची अबाधित स्थिति नसल्यामुळें प्रतीतिकालींही ते नाहींतच हें खरें, पण तें मुक्तदृष्टीनेंच, बद्धदृष्टीनें नाही. भिंतीवर काढलेलें व्याघ्राचें चित्र मिथ्या असतें, भिंतीहून पृथक् नसतें, किंबहुना ती भिंतच होय पण ही भिंत आहे असें सम्यक् ज्ञान ज्या मुलाचें ठिकाणीं नसतें, जो त्या चित्राला खरें समजतो त्या मुलाचे ठिकाणीं ते वाघाचें चित्र भीति उत्पन्न करीत नाहीं काय? वास्तविक बागूल नसून बागूल आला म्हटल्यानें मुलाचे मनांत भीति व बागूल मेला म्हटल्यानें आनंद उत्पन्न होत नाहीं काय?

मधुसूदनसरस्वतींनें मिथ्या वस्तुही सत्य वाटल्यास कार्यकारी होते असें अद्वैतसिद्धींत प्रतिपादन केलें आहे. गौडपादाचार्यही म्हणतात -

''आदावन्तेच यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा ।

वितथैःसदृशास्सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः॥'

शास्त्रीबोवा म्हणतात -

''शब्दमात्र म्हणजे फक्त शब्दाचें अस्तित्वच होय, त्यामुळें अर्थाचे अस्तित्व आहे असें सिद्ध होत नाहीं. अर्थात् अज्ञान हा शब्द जगद्रूप (य.१२.पा.२२९) कार्य करण्यास कारण होत नाहीं हे उघड आहे. केवळ अज्ञान शब्दानें जर जगत्कार्य भासत असेल तर तें कोणत्याहि शब्दानें भासावयास पाहिजे. मग शब्दमात्र अज्ञान व जगत्कार्य यांचा कार्यकारणभाव कशास हवा?

सारांश, शशशृंग व खपुष्प इत्यादि शब्दांप्रमाणें अज्ञान या शब्दाची प्रवृत्ति झाली असल्यामुळें त्यास भावरूप व कारण मानणें विसंगत आहे या शास्त्रीबोवांचे म्हणण्यात खालीं दिलेले मुद्दे आहेत.

(१) शब्दमात्र म्हणजे शब्दाचेंच अस्तित्व, अर्थाचें नाहीं.

(२) अज्ञान शब्दमात्र असल्यामुळें जगद्रूप कार्य करण्यास समर्थ नाहीं.

(३) केवळ अज्ञानशब्दानें जर जगत्कार्य भासत असेल तर तें कोणत्याही शब्दानें भासावयास पाहिजे.

(४) अज्ञान व जगत्कार्य यांचा कार्यकारणभाव सिद्ध होणार नाहीं.

०००

;;

परमगुरु श्रीगुलाबराव महाराजांच्या 'शिष्यपंचायतनात मूर्धन्य असलेले श्रीमहाराजांचे उत्तराधिकारी श्री बाबाजीमहाराज पंडित यांनी **''अमृतानुभव कौमुदी''** नांवाचे श्रीज्ञानदेवांच्या अमृतानुभवावर ५०० पानांचे भाष्य लिहून या विषयावर कायमचा पडदा टाकला आहे. त्यात ८० पानांची भूमिका मांडून श्री आद्य शंकराचार्य व श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचे तत्त्वज्ञान एकच असल्याचे वेदोपनिषदांचे, आचार्यांच्या ग्रंथसंदर्भांचे आणि संतांच्या वचनांचे असंख्य पुरावे देऊन हा विषय उत्तम समजावून दिला आहे.

- ***प्रकाशक***

('अमृतानुभव कौमुदी' च्या प्रथमावृत्तीचे प्रकाशन- इ.सन १९५६)

;;

पत्र ४६ वे

मुळे मास्तरांना पत्र - योग प्रक्रिया

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

रा.रा.मुळेमास्तर यांचे चरणी सा.न.वि.वि.

आपले पत्र आजच पोचले. त्यावर हे उत्तर लिहीत आहे. दादा चारव्यास गेले आहेत. तेथे भागवत वाचून नंतर कांही दिवस ते माझ्या जवळ राहणार होते. दादा माझ्याजवळ राहतील तर आपण त्यांना आनंदाने राहू द्यावे. कारण मी कांहीं त्यांना त्रास देणार नाहीं. पाहिजे तर आपण मागाहून तपास करावा. पण ते सध्या राहात नाही म्हणाले.

दुसरे, देवासचे महाराज फारच पाठीमागे लागले असून त्यांचेकडून दोन मनुष्ये मला घेण्याकरीता काल येथे आले. त्यांचे बरोबरही दुसरे अभंगबद्ध पत्र दिले आहे. कदाचित् अती हठाने मी तेथे गेलोच व जर **मराठे-वेदोक्तप्रकरण** निघाले तर मी महाराजांच्या सणसणीत विरुद्ध बोलल्याशिवाय काही राहणार नाही. मग त्याचा परिणाम कसाही होवो. आणखी एकदोन महाराजांना माझी गांठ घेण्याची इच्छा आहे म्हणतात.

प्रेसचे काय करावयाचे याचा विचार करून मी मागाहून कळवितो. सबब त्यासंबंधाने सध्या आपण स्तब्धच असावे. मी काही आपणा कोणास फसविण्याची इच्छा करीत नाहीं व फसवितही नाही.

वेदकालापासून तों तहत आतापर्यंतचे सर्व धार्मिक इतिहास वाचून पहा आणि आताच्याही साधूंची वर्तने मनात आणून पहा. सर्वांनी सर्वांना सारखेच चमत्कार कोणी दाखविले आहेत काय? व सर्वांनी सर्वांच्याच सारख्या इच्छा कोणी पूर्ण केल्या आहेत काय? साधूच्या एखाद्या चमत्कारापासूनच जर कोणाला उपरति झाली असेल तर आताही तशी स्थिति नसते काय?

कितीही विचार केला तरीही **'विचाराने भावना मृदुच राहते व तीव्र होते ती विश्वासानेच होते.'** पण आपल्या विश्वासाला कितीतरी विघ्ने आहेत? घरातल्या पोराबाळांचा व बायकोचा त्रास. शरीराच्या आसक्तीचा त्रास. सावकाराच्या तगाद्याचा त्रास, वरच्यांच्या दडपशाहीचा त्रास व इतकेही करून जर आपल्यात

थोडासा श्रद्धेचा ओलावा असलाच तर तो एखाद्याच्या भूत घालून देण्याने व फुकट चर्चेने नाहीसा होत असतो. त्याचे ते भूत घालून देणे व फुकट चर्चा करणे किती सत्य आहे याचा दांत खाऊन शोध करावा व मग श्रद्धा काढणे असल्यास काढावी व ठेवणे असल्यास ठेवावी. पण आपणास हे लिहावयाची आवश्यकता नाही, कारण आपण कांहीं अज्ञान नाहीं.

योगातील ३ स्थाने

आपणास कबूल केल्याप्रमाणे हा आरंभ करीत आहे. योगात तीन स्थाने प्रथम लक्षात ठेविली पाहिजेत. **भूतस्थान, प्राणस्थान व मनस्थान.**

१. भौतिक स्थानाचे आकार भौतिक असून ते या शरीरात चिरून दिसू शकतात. अनेक प्रकारच्या **नाड्या** ह्या भौतिक असून हल्लीच्या पाश्चात्य वैद्यांना त्यांची नांवे माहित नसली तरी त्या दाखवून देता येतात.

२. दुसरे प्राणस्थान केवळ गतिमय असून भौतिक नाडीच्या उपाधीने गतीचेही आकार निरनिराळे कल्पिले आहेत. यालाच **पंचप्राण** म्हटले आहे.

३. तिसरे मनस्थान असून त्या त्या नाडीमध्ये ध्यान केले म्हणजे ध्यानाचे काही विशिष्ट आकार बनतात व ते आपल्या कल्पनेने बनत नसून त्या स्थानाच्या माहात्म्याने बनतात.

सर्वच गोष्टीत मनाची कल्पना पाहिजेल तिकडे जाऊ शकत नाही. नाकाच्या शेंड्यावर धारणा केली तर फूल समोर नसतांही विलक्षण वास येतो खरा पण फळ समोर नसता रुचि उत्पन्न होत नाहीं. पण प्रथम धारणा करण्यालाच आपण अशा ठिकाणी बसतो कीं तेथे पोराबाळांच्या मुताची घाण उग्र असते आणि सडकेवरील टांग्यांचा अनाहत नाद ऐकू येत असतो. हे असो.

मनाचे जे हे विशिष्ट आकार उत्पन्न होतात यांनाच चक्रे व कुंडलिनी म्हटले आहे. कुंडलिनी नाडी नसून शक्ति आहे व सुषुम्ना ही तिची उपाधी आहे. ऐनकीच्या* घराप्रमाणे सुषुम्ना हे एक घर आहे.*(चष्मा)

अनाहत नादाचे २ प्रकार

पंचेन्द्रियांनी काही आतूनही अनुभव येत असतो व कांही बाहेरूनही अनुभव येत असतो.

कानाला **'शब्द'** हा बाहेरचा अनुभव असून **'अनाहत नाद'** हा आतील

अनुभव आहे. इतर इंद्रियांच्या अनुभवापेक्षा कानाचा अनुभव एकांतात घेणे फार सोपे आहे. एवढ्यातच कित्येक लट्टू होऊन जातात. **ब्याव्हेटस्कीचा व्हॉइस ऑफ सायलेन्स** (Blavatasky चा VOICE OF SILENCE) तो हाच.

– पण खरा अनाहत नाद याहून निराळा आहे. साधारण अनाहत चक्रावर जो नित्य अनाहत नाद निघतो त्यापेक्षा कुंडलिनी सहस्त्रदल चक्रावर गेल्यावर जो अनाहत नाद होतो, तो निराळा आहे. तरीपण या नादाचा व त्या नादाचा काही संबंध आहे. हे पक्के लक्षात ठेवावे.

स्पर्श

प्राणायाम करतांना जो नाडीला **'आतून त्वचेचा स्पर्श'** होतो तो आतील आहे. आणि हा प्रसिद्ध स्पर्श-विषय बाहेरचा आहे. एकांतात या स्पर्शाचे ज्ञान करून घेऊन याच्यावरूनच प्राण कसा चढतो व कसा चढत नाही, हे ओळखावयाचे असते.

प्रथम दशेत योगी अगदी आंधळा असतो. स्पर्शावरून सर्वकाही क्रिया त्याला करावी लागते.

रूप

बाहेरील रूप दिसणे हा डोळ्याचा बाहेरील अनुभव असून 'चक्रांतील रंग व रूप दिसणे' हा डोळ्यांचा आतील अनुभव आहे.

घ्राण व रसना यांचेही असे आतील अनुभव आहेत. पण त्यांच्याशी आपल्याला सध्या काही गरज नाही. कारण तीनच इंद्रियांचे योगामध्ये विशेष काम असून दोन इंद्रियांचे काम सिद्धीत आहे.

मी हे कोणत्याही ग्रंथावरून लिहीत नाही. पाहिजे असल्यास पडताळून पहावे. ग्रंथही माझ्या लायब्ररीत आहेत. शंका असल्यास वाचून पहावेत. पत्र कोणास सांगू नये व दाखवूहि नये. विशेष पुढे लिहीन. मात्र हे गायत्री-तुल्य पाठ करून लक्षात ठेवीत असावे. नाही तर **'घे पाटला बुडखापासून'** अशी स्थिती होऊ नये.

मन, आत्मा किंवा गुरु हे तीनच मित्र परमार्थात करावेत. बाकींच्या सर्व मित्रांस रामराम करावा.

कृष्णरावशी कोणाकोणाचे काय काय बोलणे झाले, याचा गुप्त शोध करून मला कळवावे व उत्तरही पाठवावे. आपल्या अभ्यासाला अडथळा होइल

असे मात्र करू नये **'सब सुनारकी व एक लुहार की'** ही गोष्ट लक्षात ठेवावी. **फाजील प्रसंगाबद्दल विचार करीत बसू नये**. . . . .हे पत्र कोणाला दाखविण्याची आवश्यकता नाहीच. येथून दोन तीन पत्रे श्रद्धेविषयीच लिहीणार आहे. परंतु ते मनोरंजक होतील काय, हे पाहणे आहे.

कळावे ही विनंती.

आपला गुलाब

ता. क. - रा. पाध्याचे कसे काय चालले आहे ? हे कळवावे. पाध्ये आळंदीस गेला होता काय? व तेथून त्याने इंद्रायणी आणली काय? हेही लिहावे. त्याला मी काटा आणावयास सांगीतले होते, तो त्यानी आणला असल्यास कळवावे व त्याची किंमतही त्याला विचारून कळवावी म्हणजे मी पैसे पाठवून देतो. गोपाळराव व नाईकजी त्यानंतर तुम्हाला भेटले होते काय?

मुमुक्षूत याच आठवड्यात मी एक लेख दिला आहे. मागचा नाहीं. तो 'ब्राह्मणेतरांनी यज्ञोपवीत घालू नये' अशा संबंधाचा आहे. त्याचा शोध करून पहावे.

कळावे ही विनंती.

- आपला गुलाब
ता. ४/९/१९१३

ता. ६/३/१९८४ रोजी अमरावतीच्या ज्ञानेश्वर संस्थानांतून प्रा. देवराव भुजाडेंच्या विनंतीवरून प्रा. शरद पाटीलांनी मूळ पत्राची प्रतिलिपी केली.

श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या सूक्तिरत्नावली-यष्टीनुसार

मूल्यसूचि

(यष्टि १) रु ४०
(यष्टी २) पूर्वार्ध रु.४०
('') उत्तरार्ध रु.५०
(यष्टी ३) प्रियलीलामहोत्सव आमंत्रण विलास रु.९०
(यष्टी ४) स्त्रीगीत संग्रह रु.४०
(यष्टी ५) अलौ.व्याख्या० रु.५०
(यष्टी ६) स्वमन्तव्यांश-सिद्धान्त-तुषार (हिंदी) रु.५०
(यष्टी ७) ३८ पत्रे रु.६०
(यष्टी ८) साधुबोध रु.५०
(यष्टी ९) पूर्वार्ध अभंगांची गाथा रु.१००
('') उत्तरार्ध पदांची गाथा रु.१००
(यष्टी १०) प्रेमनिकुंज रु. ७५
(यष्टी ११) संप्रदायसुरतरू २ भागात रु.१६०
(यष्टी १२) पत्रे ४६ रु.६०
(यष्टी १३) सुखवरसुधा. वेदान्तपदार्थोद्देशदीपिका रु.५०
(यष्टी १४) रु.८०
(यष्टी १५) रु.२०
(यष्टी १६) संस्कृत भा.१.रु.२० सूत्रग्रंथाः
('') संस्कृत भा.२ रु.५०
(यष्टी १७) समयोपदेश : सुबोध हिंदुधर्म रु.८०
(यष्टी १८) समयोपदेश - स्फुट निरूपण रु.५०
(यष्टी १९) मनोहरिणी (हिंदी)(य.६सहित) रु.५०
(यष्टी २०) योगप्रभाव (गद्य) रु.१२०

'श्रीमहाराजांचे चरित्र' त्रिपुरवारकृत (मूळ अधिकृत) रु.१००
'माधुर्यमधुकोश' महाराजांच्या ग्रंथांतील विषयसूचि रु.३००
१३० ग्रंथांचा सारांश (११४ पत्रांसह) रु. २०

कै. हरिभाऊ गणपत केवले यांनी श्री गणपतराव आन्याजी धोटे पाटील मौजे सावळी यांना पाठविलेले पत्र.

|| श्री सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ||

रा. रा. गणपतराव आन्याजी धोटे पाटील

मौजे सावळी यास हरि गणपत केवले हल्ली मुक्काम येवत.

अनेक राम राम उपर विनंती ||

आम्ही महाराज गुलाबराव यांच्यासह रामनवमी नंतर कारंज्यास गेलो होतो. कारंज्यासहि एका ब्राह्मणाशी भयंकर वाद झाला. त्यांत ब्राह्मणाची फार फजिती झाली. त्याच्या पश्चात आपले पत्र आले, असे रा. गंगाधरपंत मुळे यांनी सांगितले. पण ते पत्र हरवल्यामुळे पहाण्यास मिळाले नाही. मीही आपणास पत्र पाठविणार होतो पण आपला पत्ता विसरल्यामुळे पत्र पाठविता आले नाही. असो.

आतां सद्गुरु महाराज गुलाबराव हे व मी, व्यंकटराव, भालेराव व आई मिळून काकड्यास जात आहो. आपणास येणे असल्यास उद्यापर्यंत यावे. उद्या आम्ही काकड्याहून गावी जाणार. असो.

दुसरे महाराजांनी मला चार महिन्यापूर्वी संतानगोपाल स्तोत्राचे अनुष्ठान करावयास लावले. आणि सौ. मातोश्री मनकर्णिका आई इजला गर्भ अमुक दिवशी राहील म्हणून पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या. त्याप्रमाणे अनुष्ठान करणे सुरूच आहे आणि महाराजांनी सांगितल्याप्रमाणेच सरासरी तीन महिने आईस लोटले आहेत. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणेच दिवस वगैरे. अगदी बरोबर मिळाले. शिवाय दर्शन वगैरे अनेक प्रकारचे साक्षात्कारहि होत आहेत. कित्येकांना तर अलौकिक दर्शनाचा लाभ झाला. आता आपल्याला खरे वाटणार नाही तर न वाटो. पण सदरहू अनुष्ठानानेच योग्य प्रकाराने गर्भ स्थापन होऊन कोणी महान ज्ञानेश्वर सांप्रदायिक जगदुद्धारक आईच्या पोटी जन्म घेणार यांत बिलकूल संशय मानू नये. कारण आपली नजीकची संगत नसल्यामुळे आपणास इकडे काय अलौकिक चमत्कार होऊन राहिले आहेत हे काय माहित? आणि इतक्यावरहि आपणास कुत्सित संशय येत असल्यास महाराजांची संगत सोडू देणे हे मला बरे दिसते. कारण त्यांचे व आमचे वागणे एकाच तऱ्हेने पाहिल्यास दोषदृष्टि सहज उत्पन्न होणार आहे. पण त्यांचे कर्म लोकसंग्रहार्थ असून आचरण लोकविरुद्ध दिसते. संताच्या वागणुकीमुळे लोक विरुद्ध असतातच हेहि आपणास माहित असेल. असो. इतक्यावरही आपणास काय वाटेल ते खुशाल वाटो. इतके कडक लिहिण्यास मला महाराजांनीच भाग पाडले. महाराजांनी मला सांगितले की मला गणपतरावला कडक रीतीने लिहावयाचे आहेच. मी पुष्कळ नकार केला पण ते माझ्यावरच रागावले. त्यामुळे नाईलाज होऊन माझ्या मर्जीविरुद्ध लिहिणे भाग पडले. त्यास आपण माझ्यावर क्षमा करून मजसंबंधी मनात कोणतेच प्रकारे रोष अगर किंतु वागविणार नाही अशी माझी आपणास हात जोडून विनंती आहे. कळावे ही विनंती. चैत्र वद्य १२.

चि. गणपतराव यास गुलाबचे अनेक आशीर्वाद वि. वि.

सौ. मनकर्णिका गर्भिणी आहे. त्यांत कोणत्याच प्रकारे संशय घेऊ नये. माझ्या वीर्यापासूनच गर्भ आहे. हरिभाऊने माझ्या सांगण्यावरून पत्र लिहिले असो. काकड्यास येणे असल्यास. आज अगर उद्या यावे. कळावे.

(मूळपत्राची तिथी चैत्रवद्य १२ (शके १८२७) हे पत्र श्री.पु.ब.मोहोड यांनी उतरवून घेतलेल्या प्रति वरून उतरवून घेतले.)

०००

अनुक्रमणिका

१. श्रीमंत रामराव कृष्ण जठार, मानभाव, डार्विन स्पेन्सर मत समीक्षा. (पान ३)
* *टिपेत - जठार साहेबांचे उत्तर (१५)*
२. हरिभाऊ केवले पत्र १ लें (१६)
३ हरिभाऊ केवले पत्र २ रें (१७)
* *टिपेत - रा. केवले यांचें मूळ पत्र. (१८)*
४. गणपतरावत धोटे सावळीकर (२१)
५. वे. सं. गोंविंद शास्त्री पंचभाई. (२२)
६. हरीभाऊ केवले पत्र ३ रें. (२७)
७. विठ्ठलराव केंकरे. (२८)
८. बाळ कृष्ण पंत केकरे. (४७)
९. श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार संस्थान देवास पत्र १ लें. (५४)
१०. श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार संस्थान देवास पत्र २ रें. (५७)
११. श्रीमंत जगदेवराव भाऊ साहेब महाराज पवास संस्थान देवास मोठी पाती. (५९)
१२. भैय्यासाहेब तांबे. (६३)
१३. भैय्या साहेब तांबे. (६४)
१४. भटसाहेब वकील, (६८)
* *टिपेंत वरील उत्तरांचे मूळ पत्र (७६)*
१५. भटसाहेब वकील पत्र २ रें (७९)
* *टिपेत बडबडे संस्थानिकांचे पत्र (८६)*
१६. बडबडे संस्थान फलटण. (८७)
१७. बाबा गर्दे, पत्र १लें. (९०)
* *टिपेंत - वरील उत्तराचें मूळ पत्र. (९५)*
१८. काशिनाथ धर्माधिकारी. (९७)
* *टिपेंत - वरील उत्तराचें मूळ पत्र. (९८)*
१९. बाबा गर्दे, पत्र २ रें (१००)
* *टिपेंत - मूळपत्र पृष्ठ (१०५)*
२०. विठ्ठल रामचंद्र (१०६)
२१. वे. सं. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास. (११०)
२२. विष्णु नारायण भातखंडे. (११९)
* *टिपेंत - वरील पत्रास रा. भातखंडे यांचे उत्तर. (१२३)*
२३. दत्तोपंत खापरे. (१२५)
२४. भैय्यासाहेब व रा. बाबुराव तांबे. (१३४)
२५. आनंद कुमार स्वामीकृत ''आर्य राष्ट्रीय विज्ञानवाद'' समीक्षा. (१४२)
२६. श्री तुकाराम महाराजांचे प्रयाण लेख १ ला. (१४५)
२७. श्री तुकाराम महाराजांचे प्रयाण लेख २ रा. (१५०)
२८. यज्ञोपवीत धारणाचा हक्क. (१) (१५६)
२९. शिवगंगा मठाधिपति शंकराचार्य चरणीं विनंति. (१६०)
* *टिपेंत - 'शांकर दिग्विजय' रा. शुक्ल यांचें मुमुक्षूंतील पत्र. (१६४)*
३०. स्वजातिबांधवांचे चरणीं विनंती. (२) (१६५)
३१. जातिभेद विषयक संवाद. (३) (१६८)
३२. हिंदू व महंमदादि. (१७४)
३३. योग व विपर्यास. (१७९)
३४. खऱ्या वाणीचा परिणाम. (१८५)
३५. वेदान्त व योग. (१९०)
३६. संत ओळखण्याचा उपाय. (१९४)
३७. संत बहिणाबाईचे अभंगा संबंधी शंका समाधान : कर्म-ब्रह्म. (१९८)
३८. मानभावांचा योगवासिष्ठ . (१) (२०१)
३९. पुन्हा योग वासिष्ठ : गोविंदसुतास उत्तर (२) (२१०)
* *टिपेंत गोविंदसुताचे मूळपत्र. (२१७)*
४०. योगवासिष्ठावर पुन्हा विचार. (३) (२२४)
४१. आचार्य व ज्ञानेश्वर. (२२६)
४२. माझ्या संबंधी गैरसमजुती व त्यांचा प्रतिकार. (२२७)
४३. धार्मिक व वैद्यकदृष्टया गोरक्षणाची आवश्यकता. (२३१)
४४. आचार्य व ज्ञानेश्वर (पुढे चालू) ले.श्री.नारायणराव पंडित. (२३६)
* *टिपेंत वे.सं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांचे उत्तर. (२४१)*
४५. 'आचार्य व ज्ञानेश्वर' श्री. पंडित यांचें प्रत्युत्तर. (२४६)
४६. श्री मुळेमास्तरांना पत्र. (२५१)

मधुराद्वैताचार्य श्रीगुलाबरावमहाराज विरचित
सूक्तिरत्नावली यष्टी १२ वी

उपदेशामृत पत्रे व लेख : ४६

''युक्तीने पटवून देण्याचा माझा बाणा आहे'

×××
×

प्रकाशक
॥ श्री ज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ, दहीसाथ, अमरावती ॥
कलिवर्ष : ५१०८ / इ. स. २००७
रु. ६०

आवृत्ति १ ली इ.स. १९२०
आवृत्ति २ री इ.स. १९४०
आवृत्ति ३ री इ.स. १९७४
आवृत्ति ४ थी इ.स. १९९४
आवृत्ति ५ वी इ.स. २००७
....

॥ ग्रंथोपलब्धि ॥

श्रीज्ञानेश्वर मंदिर
दहीसाथ, अमरावती टेली ०७२१-२६७६३०७
*

श्रीज्ञानेश्वर संस्थान
पाताळेश्वर मार्ग, महाल,
नागपूर ४४००३२
*

श्री. घटाटे
'गोकुळ' घटाटे ले आउट - ९, व्हीआयपी रोड, सिव्हिल लाईन्स,
नागपूर. ४४०००१ मो.९३७२५२९७७० / टेली.०७१२-२५३३९९७
*

सु.शं.फणसळकर,
सिद्धान्त-अपार्टमेंट, बी-३, 'सुयोग-मंगल' च्या मागे शनिवारपेठ,
पुणे ३०.टेली.०२०-२४४८०६४५
*

संत श्रीगुलाबरावमहाराज भक्तिधाम,
चांदूरबाजार, जि. अमरावती. टेली. ०७२२७–२४३१३१
*

श्रीगुलाबरावमहाराज सर्वोदय ट्रस्ट
आळंदी (देवाची) जि.पुणे / मो..९८२२४४०५९१ / ९४२३००६२०८

www.gulabraomaharaj.org

महत्वाची सूचना

पान-क्रमांक

या आवृत्तीत श्रीमहाराजांच्या शिष्यपंचायतनातील **पू. भाऊसाहेब खापरे** यांनी तयार केलेल्या विस्तृत विषयसूचितील म्हणजे **''माधुर्यमधुकोशातील''** संदर्भ पाहणे सोयीचे व्हावे म्हणून मजकुरासोबत **प्रथम आवृत्तीचे पान ज्या ठिकाणी संपले तेथे पान-क्रमांक** टाकले आहेत, ते यष्टि १२ चे **प्रथम आवृत्तीचे पान-क्रमांक** आहेत कारण कोशात तशीच नोंद आहे.

उदा. **(य१२-२३)**

कृपया अभ्यास करताना हे लक्षात घ्यावे.

* * *

निवेदन

सूक्तिरत्नावली या ग्रंथावलीतील उपदेशामृत पत्रसंग्रहातील एकूण पत्रांपैकी या द्वादश यष्टीत ४६ पत्रे व लेख आहेत. ही ५ वी आवृत्ती प्रकाशित करताना आनंद वाटतो.

पहिली यष्टी	११	पत्रे	दुसरी यष्टी	२०	पत्रे
सातवी यष्टी	३७	पत्रे	बारावी यष्टी	४६	पत्रे

एकूण उपलब्ध ११४ पत्रे आहेत.

या पत्रांतून मातृसेवेपासून स्वधर्म, परधर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, परमार्थातील बुवाबाजी आणि भारतीय समाजातील जातिवैमन्यस्यापर्यंत नाना विषयांवरील महाराजांचे युक्तीच्या चौकटीत मांडलेले विचार समजून घेणे किती अगत्याचे आहे हे वाचकांच्या लक्षात येईल.

– भाऊ देशमुख. *अध्यक्ष*

ॲडव्होकेट पद्माकर देशपांडे, *सचिव,*

श्री ज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ, दहीसाथ, अमरावती

सहयोग

मातोश्री श्रीमती शांताबाई विनायकराव मुरगुडकर या मूळच्या कोल्हापुरच्या! त्यांचे वडिल कै. विनायकराव मुरगुडकर. एक प्रसिद्ध उद्योगपती होते. श्रीमती शांताबाई पदवीधर झाल्यानंतर नागपुरच्या मेडिकल कॉलेज हॉस्पिटलच्या सेवेत रुजूं झाल्या. त्या काळात नागपुरच्या श्रीज्ञानेश्वर संस्थान महाल येथे होणाऱ्या सांप्रदायिक उत्सवात सहभाग घेत. पुढे सेवानिवृत्तीनंतर जवळजवळ १२ वर्षे त्यांनी मातोश्री ताई घुईंच्या सहवासात अमरावतीच्या श्री ज्ञानेश्वरमंदिरात माऊलीची सेवा करण्यात आपला काळ व्यतीत केला. आणि अक्षरशः तन, मन आणि धनाने सर्वच प्रकारचे योगदान त्यांनी मनापासून मंदिराला दिले. स्वतःच्या प्रेमळ स्वभावाने आणि निस्वार्थ सेवाबुद्धीने त्यांनी सर्व सांप्रदायिक बंधूंची मने जिंकलीत. कालांतराने श्रीमहाराजांच्या सेवेत वार्धक्यामुळे व्यत्यय येऊ लागल्यामुळे अगदी नाईलाज म्हणून त्या परत कोल्हापुरात त्यांच्या भावाकडे वास्तव्यासाठी गेल्या. पुढे त्यांचे बंधू स्वर्गवासी झाल्यानंतर आपले ओझे कोणावर होऊ नये आणि ईश्वरी चिंतनात उर्वरीत काळ वेचावा म्हणून पंढरपूरला वास्तव्यासाठी गेल्या.

त्या वेळोवेळी श्री ज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळाला भरघोस अर्थसाह्य करून आपली सेवा रुजू करीत असतात, त्यासाठी मंडळ त्यांचे अत्यंत ऋणी आहे. या पत्ररूप द्वादशयष्टीच्या मुद्रणाला देखील त्यांचा पूर्ण सहयोग लाभलेला आहे.

सुखे पायापाशी पडोनिया राहूं ।
आनंदाने गावूं नाम तुझे ॥

त्यांनी आयुष्यभर मनोमनी जोपासलेली ही कामना पूर्ण होवो यासाठी श्रीपंढरीनाथ, श्रीमाऊली आणि श्रीमहाराज यांचे चरणी मनापासून प्रार्थना !

– बाळ केंकरे

सदस्य,

श्री ज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ, दहीसाथ, अमरावती

आषाढी एकादशी २६-७-२००७

परिचय

(इ. स. १८८१ ते १९१५)

''युक्तीने पटवून देण्याचा माझा बाणा आहे''

प्रज्ञाचक्षू श्रीगुलाबरावमहाराज म्हणजे विदर्भातील माधानचे गुलाब गुंडोजी मोहोड. नवव्या महिन्यात नेत्रहीनत्व, माधानसारख्या खेड्यातील जीवन, शिक्षणाचा अभाव आणि आयुष्य केवळ ३४ वर्षे ! अशी सर्वतः विपरीत परिस्थिती असूनही महाराजांनी केलेल्या ग्रंथलेखनरूप ज्ञानयज्ञाचे कार्य अजोड आहे. त्यांची श्रीकृष्णाचे ठिकाणी माधुर्यभक्ती असल्यामुळे ते स्वतःला ज्ञानेश्वरकन्या आणि कृष्णपत्नी म्हणवीत.

१ त्यांनी ''श्रीज्ञानेश्वर मधुराद्वैत संप्रदाय'' प्रवृत्त केला. हा नाथसंप्रदाय असून उपास्यत्वेकरून वारकरी पंथाची शाखा आहे.

२. संताची ज्ञानोत्तर पराभक्ती आणि शंकराचार्यांचा अद्वैत वेदान्त यांचा समन्वय करून शास्त्रीय खंडनमंडन पद्धतीने भक्तिशास्त्राची नवीन स्वरूपात मांडणी केली.

३. भगवंताचा सगुण विग्रह मिथ्या नसून सद्‌दिानंदघन शुद्ध ब्रह्मस्वरूप आहे. तो ज्ञानानेही नाश पावत नाही, यासाठी अगदी नवीन शब्दयोजना सुचवून **शंकराचार्यांच्या अद्वैतात 'अनध्यस्तविवर्त' या भक्ति-संकल्पनेचे नवे योगदान दिले.**

४. डार्विन, स्पेन्सर, बेझंट वगैरे पाश्चात्य तत्त्वेत्यांच्या विचारसरणी किंवा इलेक्ट्रॉनिक थियरीज सारख्या अत्याधुनिक मीमांसा देखील युक्तिपरिपूत आर्य-सिद्धान्तांपुढे कां टिकत नाहीत, याचे सडेतोड युक्तिवादाने प्रतिपादन केले.

५. न्यायदर्शनातील प्रत्यक्षखंडातून आर्यांच्या पुरातन भौतिक शास्त्रांचे पुनरुज्जीवन कसे करावे, याचेही उत्कृष्ट मार्गदर्शन केले.

६. भारतीयांच्या उज्वल इतिहासाची आणि अक्षुण्ण शिक्षणपरंपरेची खिस्ती इंग्रजांनी बुद्धिपूर्वक केलेली विकृती उघडकीस आणली.

७. आर्य हा वंश नाही. आर्य बाहेरून भारतात आले नाहीत. आर्य म्हणजे सुसंस्कृत मनुष्य हाच अर्थ आहे. ३००० वर्षांपूर्वी सर्व जगात सनातन आर्य संस्कृतीच पसरलेली होती. हे प्राचीन ऐतिहासिक सत्य अनेक प्रमाणे देऊन नव्याने प्रस्थापित केले.

८. भक्ती, वेदान्त, सांख्य, योग, न्याय, आयुर्वेद, संगीत, साहित्य, नाटक, व्याकरण, कोश, क्रीडा, लिपी वगैरे अनेक विषयांवर 'सूत्र' आणि भाष्य रचनेपासून प्रकरण ग्रंथांपर्यंत विविध प्रकारची ग्रंथनिर्मिती निरनिराळ्या भाषाशैलीत करून त्या त्या शास्त्रात महाराजांनी नवेनवे मौलिक योगदान दिले.

त्याचे सर्व लिखाण प्रखर तर्कवादाच्या चौकटीत आहे. त्यांच्या सर्व लेखनात वेद, पुराणे, रामायण, महाभारत, स्मृती वगैरेंची संतवचनांच्या आधाराने समन्वय केलेली शास्त्रीय मांडणी आहे. आधुनिक काळात सहसा न सांपडणारा हा फार मोठा विशेष महाराजांच्या ठिकाणी स्पष्टपणे जाणवतो.

९. जगातील सर्व धर्मांत आणि हिंदुसमाजातील विभिन्न घटकात परस्पर द्वेष वाढू नये म्हणून महाराजांनी समर्थ असा **सर्वधर्मसमन्वयाचा मूलगामी सिद्धान्त** सर्वांपुढे मांडला. आर्य-अनार्य, आर्य-दस्यु, आर्य-द्रविड, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, उत्तर-दक्षिण, इत्यादि द्वेषभावनेला आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या असंतोषाला मूठमाती देण्याचे समन्वयरूपी प्रभावी हत्यार विचारवंतांच्या हाती दिले.

अशा मौलिक विचारांनी भरलेल्या महाराजांच्या वाङ्मयाचा विस्तार बराच मोठा आहे. ग्रंथसंख्या १३३, पत्रे व समीक्षा ११९, अभंग २५००, पदे २५००, गीते १२५०, श्लोकादि कवित्व १०००, ओवीसंख्या २३००० असून अंदाजे ६००० पृष्ठे आहेत. ही सर्व रचना संस्कृत, मराठी, हिन्दी, व्रजभाषा व व्ऱ्हाडी इ. भाषांतून झाली आहे. साहित्यिक दृष्टीनेही प्रस्तुत वाङ्मयाचा कस ज्ञानेशांच्या कन्येला शोभणाराच आहे.

बालपणी नवव्या महिन्यात नेत्रहीन झालेल्या महाराजांच्या केवळ ३४ वर्षांच्या

अल्पायुष्यात झालेल्या या सर्व ज्ञानशाखांना कवेत घेणारा मूलभूत वैचारिक योगदानाचा विचार केला असता - अल्पवयात अजोड कार्य करणाऱ्या पूज्यपाद श्री आद्यशंकराचार्य व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचीच आठवण येते आणि भारतातील महर्षी भगवान् श्रीव्यासांच्या सर्वस्पर्शी ज्ञानपरंपरेचा स्रोत अखंड असल्याची जाणीव होते.

०००

जीवन : आलेख

* नाव : श्री गुलाब गोंदुजी मोहोड, इ. स. १८८१ ते १९१५.
* माता - पिता : श्री गोंदुजी व सौ. अलोकाबाई मोहोड.
* ६ जुलै १८८१, आषाढ शु. १०. अमरावतीजवळ लोणीटाकळी येथे जन्म.
* नवव्या महिन्यत अंधत्व आणि अल्पायुषी : वय चौतीस वर्षे.
* वयाची पहिली चार वर्षे माधानला वास्तव्य.
* इ. स. १८८५ : मातृवियोग
* त्यानंतरची सहा वर्षे आजोळी-लोणीटाकळीला वास्तव्य.
* या काळात प्रज्ञाचक्षुत्वाचा प्रत्यय.
* यानंतरचा इ. स. १९०० पर्यत माधानाच्या घरी वास्तव्य. या काळात दैवी गुणांचा उदय आणि सर्वज्ञतेचा परिचय. लोकांकडून ग्रंथ वाचवून घेण्यासाठी आत्यंतिक परिश्रम.
* इ. स. १८९६ : विवाह. पत्नी : सौ. मनकर्णिका.
* इ. स. १८९७ पासून निबंध व अभंगांची रचना, आनंदमार्ग खंडन. पितृवियोग
* इ. स. १९०० बालसवंगड्यांना अनुग्रह सिरसगाव, चांदूरबाजार, यावली इत्यादी ठिकाणी लोकोद्धारासाठी भ्रमंती. घरच्या विषप्रयोगादि कटकटींना कंटाळून आणि पाटीलकीवर पाणी सोडून गृहत्याग..
* इ. स. १९०१ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीचा साक्षात् अनुग्रह.
* इ. स. १९०२ - ग्वाल्हेरचे स्वानंदसाम्राज्यकर्ते श्रीमत जठार यांना पत्र. त्यात
* मानभावमत समीक्षा, * डार्विन मतसमीक्षा, * स्पेन्सरमत समीक्षा केली.
* स्त्रीगीते या झोपाळ्यावरील व जात्यावरील लोकगीतांची रचना.
* पंढरपूर यात्रा. * अमरावतीला आगमन.
* हरिभाऊ केवले या शिष्योत्तमाची भेट.
* इ. स. १९०३ - * कात्यायनी व्रताचा आरंभ. देउरवाडा
* इ. स. १९०४ -
* पूर्वजन्माचे संस्मरण. - गुजरातेतील झुंझुवाडा येथील सत्पुरुष बेचरानंदस्वामी.
* आर्वीचे सत्पुरुष दामोदर आपाजी महाराज यांची भेट.
* ज्ञानेश्वरीच्या निरूपणास आरंभ-
* ज्ञानेश्वरीतील उपलब्ध प्रतीत नसलेली ओवी सांगितली.
* माधुर्यामृतसागरास भरती, * विविध विषयावर निरूपणे,
* बालसवंगडी व पहिला शिष्य असलेल्या रामचंद्रबापूंना मृत्युसमयी दिलेल्या सूचना.
* आळंदीवारीचा आरंभ.
* स्त्रीव्रतांचा आरंभ. * रुक्मिणी स्वयंवराची रचना.
* इ. स. १९०५ - * महाराजांचा श्रीकृष्णाशी विवाह.
* श्रीकृष्णमूर्ती व ज्ञानेश्वरमाउलीच्या पादुकांची प्राप्ति. * नित्यपूजा.
* प्रियशिष्य आणि उत्तराधिकारी नारायण पंडितांची भेट.
* मुलगा-अनंत यांचा जन्म.
* ल. रा. पांगारकरांची व लोकनायक बापूजी अणे यांची भेट.
* इ. स. १९०७ - * नागपूर येथे ज्ञानेश्वर मुद्रणालयाची स्थापना, व ग्रंथछपाईला आरंभ.

* मायर्सच्या ग्रंथाची समीक्षा.
* वैज्ञानिक जगदीशचंद्र बोसांच्या ग्रंथांची समीक्षा.
* कलकत्ता येथे प्रा. प्रियनाथ मुकर्जीकडे मुक्काम.
* जगन्नाथपुरीयात्रा. * योगप्रभाव निरूपणे, चित्तोपदेश व सद्वैजयंतीची रचना.
* शिवाच्या पार्थिवपूजनाचा आरंभ.
* प्रियलीलामहोत्सवादि ग्रंथांची रचना.
* इ. स. १९०९ - * अंतर्विज्ञानसंहिता या यासूत्रग्रंथाची रचना व त्यातील सात सूत्रावर अलौकिक व्याख्याने.
* वृन्दावनाची यात्रा.
* इ. स. १९१० - * डॉ. मुंजेना पत्र,
* न्याय वैशेषिकातून भौतिक विज्ञानासंबंधी मार्गदर्शन.
* पुण्याच्या साहित्यसम्राट नरसिंह चिंतामण केळकरांशी भेट.
* इ. स. १९११ ते १९१३- विविध विषयांवर पत्रे, लेख व अनेक ग्रंथांची निर्मिती.
* इ. स. १९१४ - * श्रीनिवृत्तिनाथांचा दृष्टांत,
* देवासच्या श्रीमंत तुकोबाराजे पवारांशी पत्रव्यवहार व देवासभेट.
* संगीतकार पं. भातखंडेशी चर्चा व गानसोपानाची रचना.
* धुळ्याचे सत्पुरुष बाबा गर्दे यांचेशी भेट.
* २० सप्टेंबर १९१५ - **भाद्रपद शु. १२ वामनद्वादशी** रोजी पुणे मुक्कामी, चाकण ऑइलमिलच्या परिसरातील वास्तूत, शेवटच्या क्षणीं देखील, स्वतःच्या अनुभवाचा दाखला देऊन, शास्त्रनिष्ठेचा नारायण पंडितांना उपदेश केला आणि नंतर सूर्योदयाचे समयीं **ब्रह्मस्थानी प्रस्थान** केले.

०००

कार्य : आलेख

* नाव : श्री गुलाब गोंदुजी मोहोड, इ. स. १८८१ ते १९१५.
* गोपीभाव : ज्ञानेश्वकन्या आणि कृष्णपत्नी.
* शांकर अद्वैत आणि भक्तीचा पूर्ण समन्वय.
* भक्तिशास्त्राची निर्मिती.
* भक्तीच्या नव्या १६ प्रकारांची मांडणी.
* ज्ञान, उपासना आणि भक्तीतील भेदविवेचन.
* माधुर्यभक्तीवरील आक्षेपांचे निराकरण आणि तिच्या सर्वोतेचे शास्त्रीय प्रतिपादन.
* भगवद्विग्रहाचे अनध्यस्तविवर्तत्व : वेदान्तातील नवीन परिभाषा.
* नाममहात्म्य अर्थवाद आहे या आरोपाचे सविस्तर खंडन.
* योगी, ज्ञानी व भक्त यांच्यातील सूक्ष्म भेदांचे प्रतिपादन.
* धर्म आणि तत्वसमन्वयाच्या नऊ प्रकारांचे विवेचन.
* षड्दर्शने परस्परविरोधी नसून परस्परपूरक आहेत याची नवीन संदर्भात मांडणी.
* सांख्य सेश्वर आहे याची सप्रमाण सिद्धी.
* आधुनिक योग्यांच्या चुकीच्या संकल्पनांचे खंडन.
* योगदर्शनात अनेक नवीन प्रक्रियांची निर्मिती.
* स्वप्नातून परमार्थ प्राप्तीची प्रक्रिया.
* आन्तर् आणि बाह्य समाधीचे नवे मूलगामी विवेचन.
* पूर्व मीमांसेचे काही अंशी खंडन व उत्तरमीमांसेसाठी तिचा उपयोग.
* उत्क्रांतिवाद, अणुवाद, अज्ञेयवाद, संशयवाद वगैरे पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांची भारतीय सिद्धांताशी तुलना आणि मूल्यमापन.
* नीतिशास्त्रातील युरोपियन मतांचे खंडन. त्यांचा भारतीय नीतीशी वेगळ्या रीतीने

समन्वय आणि दैनंदिन सदाचाराचा उपदेश.
* पाश्चात्य आणि भारतीय मानसशास्त्रांशी तुलना.
* ॲलोपॅथी व आयुर्वेदाची तौलनिक मीमांसा आणि मानसायुर्वेदाची निर्मिती.
* इस्लाम, ईसाई, पारशी, बौद्ध, जैन, वगैरे सर्व **वैदिक धर्माच्या शाखा** आहेत या सिद्धान्ताचे प्रमाणपुरस्सर शास्त्रशुद्ध विवेचन.
* वर्णाश्रम व्यवस्थेचे मूल्यमापन.
* ब्राह्मण-ब्रह्मणेतरवाद आणि आर्य-अनार्य वादांसंबंधी तौलनिक विवेचन.
* लो. टिळक, विवेकानंद, रामतीर्थ वगैरेंच्या काही मतांची परखड चिकित्सा.
* बुवाबाजीचा दंभस्फोट.
* धर्मसंकर, धर्मसुधारणा आणि धर्मसमन्वय यातील भेद विवेचन.
* वेदांवर आणि पुराणांवर समन्वयात्मक सूत्रग्रंथांची रचना.
* प्राचीन आर्यांची विविध शास्त्रे आधुनिक विज्ञानाचे आणि तत्त्वज्ञानांचे मूळ स्रोत असल्याचे युक्तिसिद्ध प्रतिपादन.
* न्याय वैशेषिकातून प्राचीन आर्यांचे भौतिक विज्ञान कसे विकसित करावे, याचे मार्गदर्शन.
* मनोविज्ञान, काव्यशास्त्र, संगीत, आयुर्वेद वगैरे शास्त्रांचे षड्दर्शनानुसार प्रस्तुतीकरण.
* इतिहास कोणी कसा लिहावा, आणि कोणत्या इतिहासावर विश्वास ठेवावा ? याचे मार्गदर्शन.
* आर्य वंश नाही, आर्य बाहेरून आले नाहीत, शूद्र वर्ण हा आर्यांचाच भाग आहे या ऐतिहासिक सत्याचे मुद्देसूद प्रतिपादन : लो. टिळकांच्या उत्तरधृवीय मताचा परामर्श.
* तीन हजार वर्षापूर्वी आर्य संस्कृती विश्वव्यापक होती या ऐतिहासकि सिद्धान्ताची पुनर्स्थापना.
* डार्विन, स्पेन्सर, ॲनीबेझंट वगैरेंच्या उत्क्रांतिवादाचे खंडन.
* सुधारणा आणि बहुमत यांचे संबंधी परखड विचार.
* शिक्षणासंबंधी मूलभूत विचार.
* प्राचीन व अर्वाचीन संगीताची तुलना,भातखंडेंचे खंडन व तात्त्विक प्रश्नांचा उहापोह.
* प्राचीन सूत्र कायम ठेवून नवीन साहित्यशास्त्राची निर्मिती.
* ''प्रक्षिप्त आणि भाषाभिन्नतेवरून लेखकभिन्नता'' हे आधुनिक संकेत संत-साहित्याला किंवा आर्ष-वाङ्मयाला लागू पडत नाहीत याचे स्व-उदाहरणावरून प्रतिपादन.
* कौटुंबिक व सामाजिक संबंधात प्रश्नोत्तर रूपाने मार्गदर्शन.
* मुलांसाठी उपदेश. * स्त्रियांसाठी खास गीतांची निर्मिती.
* लोकगीतातून समाजप्रबोधन.
* नवीन १२३ मात्रावृत्तांची रचना. * नवीन लघुलिपीची (सांकेतिकलिपी) निर्मिती.
* नवीन 'नावंग' भाषेची निर्मिती.
* नवीन व्याकरण सूत्रे.
* आत्मचरित्र लेखन. * नाटक लेखन. * आख्यानांची रचना.
* खेळातून परमार्थप्राप्तीची प्रक्रिया : मोक्षपट.
* संस्कृत, हिंदी, मराठी, वऱ्हाडी आणि व्रजभाषेत एकूण १३४ ग्रंथांची रचना.
* पत्रे ११८ *अभंग - २०९९, *पदे - २२५२, *गीत - १२५०, *श्लोक– १०००, * ओव्या - २३०००, *एकूण पृष्ठे ६०००.

०००

श्रीगुलाबरावमहाराज : सूक्तिरत्नावली-यष्टीनुसार ग्रंथ-सूचि

श्रीमहाराजकृत सांख्य-योग-वेदान्त-भक्तिपर **सूक्ति-रत्नावली** या नांवाने असलेल्या समग्र ग्रंथांची यष्टी-क्रमाने विषयवार माहिती. प्रत्येक भागाला **'यष्टी'** (गळ्यातील रत्नांचा कंठा) असे नांव आहे. एकूण २० भाग आहेत. (*) चिन्ह असलेल्या लहान लहान रचना स्वतंत्र मुद्रित आहेत.

(यष्टि १) रु ४०

(१) भक्तिपदतीर्थामृत *
(२) निगमान्तपथसंदीपक *
(३) चौसष्टी (अमृ.अ.१)
(४) ११ पत्रे (योग) *
(५) भगवद्गीतासंगति *
(६) निदिध्यासनप्रकाश(योग) *
(७) कान्तकान्तावाक्यपुष्पम् (संस्कृत)
(८) सूचनाप्रकरणम् - १
(९) गायत्री-अन्वयार्थ *

(यष्टी २ - पूर्वार्ध) रु.४०

(१०) कृष्णपंचपदी
(११) सद्वैजयंती (आर्या)
(१२) बाराखडी *
(१३) चित्तोपदेश *
(१४) त्रिकांडसार *
(१५) तुंबडी
(१६) चिरंजीवपदाभ्यास *
(१७) शांतिसुधाकर *
(१८) सोपानसिद्धि (योग)
(१९) नित्यतीर्थ (आळंदी-महिमा)*
(२०) मणिमंजुषा (बोधवाक्ये) *
(२१) प्रियपाहुणेर
(२२) अलौकिक प्रवास
(२३) अमोघनिरूपण (ॐकार)
(२४) स्त्रीगीत (५ अध्याय)
(२५) श्रीज्ञानेश्वरक्षमापनस्तोत्र

(यष्टी २ - उत्तरार्ध) रु.५०

(२६) गुरुपंचपदी
(२७) २० पत्रे
(२८) ध्यानयोगदिवाकर (योग)
(२९) भगवद्भक्तिसौरभ *
(रुक्मिणी पत्रिका)
(३०) प्रीतिनिर्तन *
(३१) गोविन्दानंदसुधा
(३२) मातृपितृभावनाष्टक
(३३) सूचनाप्रकरण - २

(यष्टी ३) रु.९०

प्रियलीलामहोत्सव भाग-१
(३४) आमंत्रणविलास.
श्रीभागवत : प्रथम स्कंध-विवरण
(३५) सूचनाप्रकरण - ३

(यष्टी ४) रु.४०

(३६) स्त्रीगीतसंग्रह
ग्रामीण विदर्भातील ज्ञान व भक्ति प्रधान लोकगीतात्मक गाणी.

(यष्टी ५) रु.४०

(३७)अलौकिक व्याख्यानमाला
(मानसशास्त्रीय विवेचन)
पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांची तौलनिक समीक्षा. मनोविज्ञानाला नवे आयाम देणारे आहे. इंग्रजी व हिंदी भाषांतर उपलब्ध.

(यष्टी ६) व यष्टी १९ एकत्र **रु.५०**

(३८) स्वमन्तव्यांश सिद्धान्त-तुषार (हिंदी व्रजभाषा) *प्रश्नोत्तर रूपाने*

(यष्टी ७) रु. ६०

(३९) **सदतीस पत्रे**
(बुवाबाजी, धर्म-सुधारक, धर्म, तत्त्वज्ञान समीक्षा, योग, भौतिक विज्ञान, स्वजाति बांधवांना विनंती इ.विषय)

(यष्टी ८) रु.५०

(४०) **साधुबोध-** ९३८ प्रश्नोत्तरे
धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, कौटुंबिक, पारकीय व आर्यसंबंधी प्रश्नोत्तरे.

(यष्टी ९ पूर्वार्ध) रु.१००

(४१) **अभंगांची गाथा** (२१५७)
कीर्तनोपयोगी १९ आख्यानासहित

(यष्टी ९ उत्तरार्ध) रु.१००

(४२) **पदांची गाथा** (२२४४ पदे)
राग, ताल, चाली स्वतः श्रीमहाराजांनी लावलेल्या असून मराठी हिंदी संस्कृत व व्हाडी या भाषांत पदे आहेत. तसेच कीर्तनोपयोगी ७ पदांची आख्याने आहेत. तसेच स्तोत्रे, स्तुति, आरत्या, पाळणे, लावण्या, तुमडी व स्त्रीगीतादि अनेक प्रकारची लोकगीतेही यात आहेत.

(यष्टी १०) रु.७५

(४३) **प्रेमनिकुंज**
मधुराद्वैत दर्शनाचे- पांडित्यपूर्ण अद्भुत खंडन-मंडनपूर्वक, उत्थाप्य शंका निरसनपूर्वक, ज्ञानोत्तर भक्तीचे ''अनध्यस्त विवर्त'' सिद्धान्ताची शास्त्रीय सिद्धी. श्रीभाऊसाहेब खापरे यांच्या अप्रतीम विवरणासह.

(यष्टी ११) रु.१६०

(४४) **संप्रदायसुरतरू** (पूर्वविहार व उत्तरविहार) *हा श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त भक्तिमार्गाचा आकर ग्रंथ असून यात जिज्ञासूंच्या - वर्णाश्रम, खरा धर्ममार्ग, नाम-माहात्म्य आणि मधुराद्वैतसंप्रदायाच्या विविध अंगांवर सविस्तर प्रकाश टाकला आहे. सर्व शंकांचे श्रुतियुक्ति व स्वानुभवाने समाधान केले आहे. ८०० पृष्ठांचे दोन भाग आहेत.*

(यष्टी १२) रु.७०

(४५) **पत्रे व समीक्षा** ४६
संस्कृत-काव्य-गद्य पत्रे व आधु. विषयांवर समीक्षा.

(यष्टी १३) रु.५०

(४६) **सुखवरसुधा.**
स्वकृत ग्रंथ तारतम्ये करून कसे प्रमाण मानावे? याचे विवेचन

(४७) **वेदान्तपदार्थोद्देशदीपिका**
वेदान्तातील जुन्या आणि स्वनिर्मित पारिभाषिक शब्दांचे स्पष्टीकरण व श्रीभाऊसाहेब खापर्रेचे 'अध्ययन-भाष्य.

(यष्टी १४) रु.८०

(४८) नारदीयभक्तिसूत्रभाष्य
(ओवीबद्ध)
(४९) 'आगमनविलास'
प्रियलीला-महोत्सवाचा दुसरा खंड. भाग.स्कंध.२ ओवी-भाष्य (अपूर्ण)
(५०) *सांख्य-सुरेन्द्र (कपिलांच्या ५७ सूत्रांवर ओवीबद्ध भाष्य)
(५१) *सांख्य सुरेन्द्र (य १७) गद्य
(५२) सांख्यसार भाष्य (य १८) गद्य
(५३) सांख्यसूत्रांवरील विचार (य १५)
(५४) एक निबंध (य १५)

(यष्टी १५) रु. १५

३० अपूर्ण ग्रंथ
(५५) ईशावास्योपनिषद्
(५६) ज्ञानेश्वरी निरूपण
(५७) निगमान्तसुभा
(५८) ऐश्वर्यार्थदीपिका
(५९) ब्रह्मसूत्रव्याख्या
(६०) छंदप्रदीप
(६१) प्रमाद-कल्लोळ
(६२) योगप्रभाव - पद्य
(६३) हिरण्ययोग (स्वप्न योग)
(६४) पतिव्रता चरितामृत *
(६५) षट्पदध्वनि
(६६) गोपिकापादपीयूषलहरी
(६७) वेदान्त निरूपण
(६८) गान सोपान *
(६९) योगांगयमलक्षण (योग)
(७०) दुर्मत हृदयभंजन
(७१) सिद्धिसार
(७२) ईशावास्योपनिषद्
७३) वेदान्तप्रक्रियासमुाय
(७५) वृत्तिक्षीरसागर

(७६) सुखपर्व
~~() सांख्य सूत्रांवर विचार~~
~~() एक निबंध (सांख्य)~~
(७७) बौद्ध निबंध
(७५) आत्मचरित्र
(७८) नवीन भाषा - नावंग
(७९) प्रश्नोत्तरे
(८०) श्री खापरेंना पत्र....
(८१) मानसायुर्वेद २ लेख *

(यष्टी १६) रु.२०

संस्कृत (भा.१) **सूत्रग्रंथाः**

(८२) अन्तर्विज्ञानसंहिता
(८३) ईश्वरदर्शनम्
(८४) समसूत्री
(८५) दुर्गात्त्वम्
(८६) काव्यसूत्रसंहिता *
(८७) शिशुबोधव्याकरणम्
(८८) न्यायसूत्राणि
(८९) एकादशीनिर्णयः
(९०) पुराणमीमांसा
(९१) आगमदीपिका
(९२) शास्त्रसमन्वयः
(९३) युक्तितत्त्वानुशासनम्
(९४) षड्दर्शनलेशसंग्रहः
(९५) तत्त्वबोधः

(यष्टी १६) रु.५०

संस्कृत - भा.२

(९६) स्वमतनिर्णयः
(९७) संप्रदायकुसुममधु
(९८) ऋग्वेदटिप्पणी
(९९) सच्चिन्निर्णयः
(१००) गंगामृतपानम् *
(१०१) भिषगींद्रशचीप्रभा
(१०२) मानसायुर्वेद
(१०३) भक्तितत्त्वविवेक
(१०४) प्रियप्रेमोन्माद
(१०५) गोन्दिानंदसुधा
(१०६) कान्तकान्तावाक्यपुष्पम्

(१०७) उच्छिष्टपुष्टिलेशः
(१०८) श्रीधरोच्छिष्टपुष्टिः
(१०९) संस्कृतपदानि
(११०) नारदीयभक्तिसूत्रभाष्य
(१११) नारदीय भक्तिसूत्र-
'भक्त्यधिकरणन्यायमाला' ×
(११२) बालवासिष्ठ

यष्टी १७) रु.८०

समयोपदेश (सुबोध हिंदुधर्म)

(११३) सर्वमान्य धर्माची कल्पना
(११४) गीतेवरील निरूपणे
(११५) योगवासिष्ठतत्त्व *मराठी निरूपणे*

(यष्टी १८) रु.५०

समयोपदेश - **स्फुट निरूपणे**

~~() सांख्यसार य१४~~
(११६) युक्त्या
(११७) ब्रह्मसूत्र निरूपणे
(११८) बोधवाक्ये
(११९) सुवर्णकण
(१२०) पंचदशीनिरूपणे
(१२१) गुरुचरणकौमुदी
(१२२) बालबुद्धिविवर्धिनी
(१२३) वैद्यवृन्दावन *
(१२४) वैद्यनन्दिनी *
(१२५) भिषग्पाटवोपपत्तिः *
(१२६) नावंग-लिपी.
सांकेतिक लघु लिपी
(१२७) हरिपाठ-अर्थक्रमः *
(१२८) हरिपाठ-प्रतिज्ञाः *
(१२९) श्रौतक्रीडाविशेष *
मोक्षपट म्ह. कैवल्यपट व खेळण्याचे नियम
(१३०) स्वसमाज-नियम
(१३१) मायर्सची समीक्षा *(अमे. तत्त्वज्ञ)*
(१३२) मननार्थ गीताप्रश्न
(१३३) शिक्षण रत्नाकर

(यष्टी १९) (यष्टी ६ सह) **रु.५०**

(१३४) मनोहरिणी (हिंदी)

व्रजभाषेत गीताप्रवचने

(यष्टी २०) रु.१२०

(१३५) योगप्रभाव (गद्य)
भगवान् पतंजलींच्या ४४ योगसूत्रांवर गुरुशिष्य-संवाद रूपाने निरूपणे.

श्रीगुलाबरावमहाराजांचे उत्तराधिकारी

श्रीबाबाजीमहाराज पंडित यांचे ग्रंथ

---

१. आर्यधर्मोपपत्ति (रु.५०)
वैदिक हिंदुधर्माची संकल्पना विस्ताराने समजावून देणारा एकमेव ग्रंथ.

२. हरिपाठ-रहस्य (म/हिं) **(रु.६०)**
श्रुति- स्मृति- पुराणे व संत वचनांच्या आधारे भक्तीचे अपूर्व विवरण

३.अमृतानुभवकौमुदी (म/हिं) **(रु.१२५)**
शंकराचार्यांच्या अद्वैतज्ञानावर उभारलेले पराभक्तिपर अनुपम विस्तृत भाष्य.

४. ज्ञानेश्वरी गूढार्थदीपिका (३००)
अर्थ आणि विवरण. *पृष्ठे १०००*
('') गीताप्रेस **(रु.१२५)**
('') हिंदी प्रत (रु.५००)

५. अभंगगाथा (रु.५०)
६. विविध लेखसंग्रह (रु.१००)
७. संतकथा (रु.१५)
८. पंचदशी प्रवचने
९. भागवत प्रवचने

श्री बाबाजीमहाराज पंडितांनी अनुवादित केलेले ग्रंथ

१. भगवद्भक्तिसौरभ *(रुक्मिणीपत्रिका)*
२. प्रीतिनर्तन
३. स्वमतनिर्णयः (रु.१०)
३. भक्तिपदतीर्थामृत (रु.१०)
४. निगमान्तपथसंदीपक
५. चित्तोपदेश (रु.५)
६. गोविंदानंद सुधा
७. कान्त-कान्ता वाक्यपुष्पम्
८. हरिपाठ अर्थक्रमासह (रु.३)

कै त्रिपुरवार लिखित
''श्रीज्ञानेश्वकन्यापदपांसु''

श्रीगुलाबरावमहाराजांचे चरित्र (रु.९०)
मूळ अधिकृत चरित्र (पृ.४३२)

कै. भाऊसाहेब खापरे निर्मित

माधुर्यमधुकोष (रु.३००)
मोठा आकार, पृ.७००.श्रींच्या ग्रंथांत कोणता विषय कोठे आला आहे? या संबंधी विस्तृत नोंदी असलेला ***संदर्भग्रंथ*** *(अंदाजे २८००० नोंदी)*

डॉ. वा. ना. पंडित कृत ग्रंथ

१. शांकरतत्त्वज्ञानात भक्तीचे स्थान
(पहिला पीएच.डी.प्रबंध)

डॉ. कृष्ण माधव घटाटे कृत

१. श्री गुलाबराव महाराजांची विचार संपदा (पीएच.डी प्रबंध)
रु.७५

२. १३० ग्रंथांचा सारांश
(११४ पत्रांसह) (म/हिं)
रु.३०

ग्रंथमूल्य + पार्सलखर्च मिळून ड्राफ्ट पाठवावा.
'श्रीज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ'
दहिसाथ, अमरावती.
टेली.०७२१-२६७६३०७

श्रीगुलाबराव महाराजांच्या वाङ्मयीन मूर्तीचे शिल्पकार

श्री बाबाजीमहाराज पंडित

''गुरुभक्तीची परी । सांगो गा अवधारी''

वयाच्या १९ व्या वर्षी चंद्रपूरचे नारायण पैकाजी पंडित प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराजांकडे आले. १९०५ मध्ये त्यांनी आई-वडिल घरदार शिक्षण वगैरे सर्व सोडून देऊन सद्गुरुसेवेस आरंभ केला. महाराजांचे कपडे धुणे, आंघोळीस पाणी देणे, स्वतः स्वयंपाक करून महाराजांना जेऊं घालणे वगैरे लहानमोठी सर्व प्रकारची कामे जीव ओतून केलीत. जणुं ज्ञानेश्वरीतील सद्गुरुसेवा मूर्तिमंत साकार झाली.

हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे वगैरे ग्रंथलेखनिकांत ते प्रमुख होते. त्यांनी महाराजांची अगदि निरपेक्ष सेवा केली पण त्यांनी महाराजांना केव्हाच काहीहि मागितलं नाही. त्यांचे ते निर्व्याज आणि उत्कट प्रेम पाहून महाराजांनी उद्गार काढले - ''मी पंडिताला वश झालो आहे''

गुरुभक्तीनं ओथंबलेल्या अन्तकरणाला आणखी काय हवं असतं? शेवटच्या वेळी तर महाराजांनी आपण होऊन आशीर्वाद दिला -

''अरे पंडित, आजवर मी तुला काही दिलं नाही.
माझे ग्रंथ वाच. तुला समजतील ! ''

या अमोघ शब्दांनी 'ये हृदयीचं ते हृदयी सामावलं'. पंडितांचं सारं जीवनच उजळून गेलं. त्या सोज्वळ प्रकाशात महाराजांच्या ग्रंथांची सर्व हस्तलिखिते सूक्तिरत्नावलीच्या रूपाने प्रकाशित झालीत अन् पंडितांच्या अखंड परिश्रमांनी महाराजांची वाङ्मयीन मूर्ती साकारली. दृष्ट लागावं असं अक्षरशिल्प मुद्रांकित होऊन सर्वांना उपलब्ध झाल !

, , ,